

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2021 | 3.
LXIII. ÉVFOLYAM | SZÁM

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos információs osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXIII. évfolyam, 2021. 3. szám

TANULMÁNYOK

Kuffart Hajnalka – Neumann Tibor „Olyan szép kísérete lesz, mint kevés úrnak Itáliában”. Az esztergomi érseki udvartartás szervezése 1486/87 folyamán 323

Papp Júlia Az 1526. évi mohácsi csata helyszínének emlékezete 383

Nagy Kornél Konstantinápolyból Temesvárra. Minas Paronean örmény unitus misszionárius viszontagságai Erdélyben (1720–1738) 427

Michael K. Silber Kossuthot megáldja egy rabbi. Egy politikai legenda metamorfózisa 459

Konrád Miklós Vegyes házasság és asszimiláció. Érvek a keresztény–zsidó házasság bevezetése mellett 483

Keresztes Csaba Az emigrációs Hungarista Mozgalom és az 1956-os forradalom 495

HAGYATÉK

I. Tóth Zoltán Székelyek és románok Kézai mester *Gesta Hungarorum*ában. II. rész 525

MÉRLEG

Pritz Pál Bárdossy László és Bajcsy–Zsilinszky Endre 557

TANULMÁNYOK

„OLYAN SZÉP KÍSÉRETE LESZ, MINT KEVÉS ÚRNAK ITÁLIÁBAN” Az esztergomi érseki udvartartás szervezése 1486/87 folyamán

KUFFART HAJNALKA – NEUMANN TIBOR

“HE WILL HAVE SUCH A BEAUTIFUL ENTOURAGE AS FEW LORDS DO IN ITALY”
The Organisation of the Archiepiscopal Court of Esztergom in 1486/87

The aim of the paper is to show how the Ferrarese ducal and Hungarian royal courts organised the entourage of the seven-year-old Ippolito (I) d’Este, who had been invited for the archiepiscopal see of Esztergom in 1486, but only came to Hungary in the summer of 1487. The inquiry was based on seven drafts that have survived in the State Archives of Modena, and are published, together with two other sources, in the appendix. Having presented the diplomatic negotiations between the two courts and the journey of Ippolito to Hungary, the paper explores separately the Italian delegation that came from Ferrara, part of which remained in Hungary, and the Hungarian court that was set up around the infant prelate by the Hungarian royal couple. The archiepiscopal court set up in 1487 – which in fact was supervised by Ippolito’s aunt, queen Beatrice of Aragon – was served by a mixed Ferrarese, Neapolitan and Hungarian personnel, and for reasons of prestige both courts made serious efforts to appoint persons in great numbers and of high social standing in order to make Ippolito’s court look princely enough. The Hungarian barons and nobles selected to the archiepiscopal court left Esztergom within one and a half year, however, and thereafter the only thing that distinguished it from the households of other Hungarian prelates was the high profile of the Italians serving there. The reasons for these changes may have been twofold: on the one hand, the prestige for the Hungarian elite of serving an infant and foreign archbishop must have been lesser than service in the royal court; on the other hand, maintaining a great representative entourage, which took no part in estate administration, must have presented the archbishopric with an intolerable financial burden.

Keywords: Duchy of Ferrara, archbishopric of Esztergom, delegation, court

1486. július 24-én, hétfő délután a királyi pártól két báró és számos nemes érkezett a Pozsonyban megszálló ferrarai követhez. Cesare Valentini nagy trombitaszó közepette előző nap vonult be kíséretével a királyi városba, ahova a ferrarai hercegi pár azzal a feladattal küldte, hogy előkészítse hétéves kisfiuk, az esztergomi érsekké kinevezett Estei Hippolit [Ippolito I d’Este] magyarországi utazását. A küldöttség a magas rangú vendéget és embereit a várban lévő kápolnába kísérte, ahol Hippolit nagynénje, Aragóniai Beatrix

Kuffart Hajnalka, tudományos munkatárs, BTK TTI, Középkori osztály. Neumann Tibor, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Középkori osztály. A tanulmány elkészítését az NKFI K 128797. és K 134690. számú pályázatok támogatták.

már várta a vesperás kezdetét. Miután mindannyian kezét csókoltak a királynénak és helyet foglaltak, kezdetét vette a szertartás. A követ meghallgatására csak ezután kerülhetett sor a királyné lakosztályának egyik kisebb termében. Valentini minden ékesszólását latba vetette, hogy tolmácsolja Hippolit szüleinek végtelen háláját fiuk érseki kinevezéséért. Később titkára, Giovanni Maria Parenti egyenesen Szapphóhoz, Sallustiuszhoz és Ciceróhoz hasonlította a ferrarai követ szónoklatát,¹ Beatrix pedig illendően felelt, bár valószínűleg már alig tudta kivárni, hogy feltehesse neki a kérdést: „messer Cesare, az a hír járja, hogy az én kedves kisfiam, Hippolit képmását is magával hozta. Ha a kedvemre akar tenni, kérem, hadd láthassam mihamarabb!”² A követ nem kérte magát, rögtön megmutatta Hippolit és bátyja, Alfonso d’Este portréját, amivel hatalmas örömet szerzett a királynénak, aki százszor is megcsókolta a vágyott gyermek arcképét. Mátyás király lábbetegsége miatt nem volt jelen a követ kihallgatásán,³ de Beatrix hozzá is átküldte a két képet, és ő sem volt kevésbé lelkes, mint felesége: dicsérte mindkét fiút, de az ő „kis magyarját” sokkal jobban, akinek képmását összecsókolta, majd utána a jelen lévő főurak és nemesek is így tettek. Az eufórikus hangulat a következő napokban is kitartott, amikor a követ a nála lévő lista alapján ismertette, milyen kíséretet terveznek Hippollittal küldeni. A királyné meghallgatott minden apró részletet és valamennyi jelölttel igen elégedett volt. A névsor láttán, és azon felbuzdulva, a királyi pár egy másik lista összeállításába fogott, amelyen csupa magyar báró és előkelő nemes szerepelt. Beatrix a lajstromot e szakkal adta át a követnek: „mikor majd Hippolit kilovagol, olyan szép kísérete lesz, mint kevés úrnak Itáliában”.⁴

Az alábbi tanulmányban a pozsonyi tárgyalások során emlegetett, a Modenai Állami Levéltárban szerencsésen fennmaradt listákat szeretnénk bemutatni és elemezni. A maguk nemében egyedülálló dokumentumok a Hippolit Magyarországra utazását (1487 nyara) megelőző bő egy év során keletkeztek, és a gyermek érsek leendő kíséretét szedték lajstromokba. Nagy részük persze olyan tervezet, amely nem valósult meg a maga teljességében, viszont jól szemléltetik azt a folyamatot, miként egyeztetett egymással a ferrarai hercegi és a magyar királyi udvar, illetve külön-külön milyen szempontokat tartottak

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 294488. A tanulmány írásával egy időben zajlott az olaszországi levéltári forrásokat tartalmazó *Vestigia* adatbázis (<http://www.vestigia.hu/kereses>) tartalmának importálása az MNL OL DF-be. Jóllehet jelenleg a források fényképei a MNL OL DF-ben még nem elérhetők, az alábbiakban kizárólag annak jelzeteit hivatkozunk.

² „Messer Cesaro, me sete stato accusato che havete con vui la effigie del mio caro figliolo signor don Hipolyto, quale, se volete far cosa che mi piatia, fate che subito la vedi.” Két levél is idézi ugyanezt a kérést: MNL OL DF 294496. p. 2–3. (Kiad. *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*. I–IV. Szerk. Nagy Iván – B. Nyáry Albert. Bp., 1875–1878. [= Dipl. Eml.] III. 139.), MNL OL DF 294497. p. 2. (Dipl. Eml. III. 146.) Az alábbiakban a kiadott források esetében akkor idézzük az eredeti forrást is, ha olvasatunk a kiadástól eltérő.

³ Mátyás betegségét Várdai Aladár is megemlíti 1486. július 27-én, Pozsonyban kelt levelében: *A zichi és vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Bp., 1871–1931. (= Zichy) XI. 351–352. A fenti jelenetet szintén ismertető Berzeviczy Albert monográfiájában tévesen közli, hogy a királynénak fájtna a lába: Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz*. Bp., 1908. 354–356.

⁴ „... quando epso don Hipolyto cavalcarà, haverà così bella comittiva, come pochi altri signori de Italia...” Szintén a fenti két levélben szerepel szó szerint egyezően, lásd Dipl. Eml. III. 140., 147.

fontosnak Hippolit majdani esztergomi udvartartását és kíséretét illetően. A források belső logikájából adódott, hogy a fél évezreddel ezelőtti szervezéshez hasonlóan a vizsgálat során is két irányból közelítsünk a kérdéskörhöz: az olasz kíséret sajátos, ferrarai környezetből való értékelésével, valamint a magyar királyi pár által kijelölt nemések elemzésével, hogy végül választ tudjunk adni arra a kérdésre, megvalósult-e Beatrixnak a tanulmány címében olvasható szándéka.

A téma természetesen túlmutat önmagán, mivel az érsekin túl bepillantást enged részben a királyi, de főként a királynéi udvartartás összetételébe és működésébe is. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy Beatrix előszeretettel hívott meg és fogadott saját és a férje szolgálatába nővére által ajánlott személyeket, és ez a jelenség Hippolit Magyarországra érkezésével csak tovább erősödött. Másfelől az is jól ismert, hogy a ferrarai udvar képviselőiben érkező követek, majd Hippolit kíséretének tagjai és későbbi alkalmazottai Magyarországról rendszeresen írtak jelentéseket ferrarai megbízóiknak, amelyek számos részlettel bővítik többek között az udvar mindennapi életére vonatkozó ismereteinket is, gyakran szerencsésen pótolva a hazai forrásanyag egyoldalúságából fakadó hiányokat. Írásunk egyik nem titkolt szándéka, hogy ráirányítsa a figyelmet a ferrarai udvar igen gazdag, részben még mindig kiaknázatlan magyar vonatkozású iratanyagára.⁵ A feldolgozott listákat – keletkezésük vélelmezhető sorrendjében – a függelékben közöljük, ahol az olasz és a magyar nemesi kíséret tervezetein túl helyet kapott a Beltrame Costabili esztergomi kormányzó részére szóló megbízólevél melléklete, amely Hippolit Esztergomban maradó embereit és fizetésüket veszi számba, valamint egy vélhetően 1487 szeptemberében kelt ajándéklista is, mely az érsekkel érkező, majd otthonukba visszatérő ferrarai küldöttség magyar királyi pár általi megjutalmazásáról számol be.

⁵ A 2010-ben indult *Vestigia* projekt ennek az iratanyagnak a feltérképezését és a magyar kutatók számára való rendelkezésre bocsátását tűzte ki célul. A bő tíz év során feltárt forrásokat a Magyar Nemzeti Levéltár beszerelte a Diplomatikai Fényképgyűjteménybe (vö. 1. j.). Az eredeti tervekről és ezeknek alakulásáról bővebben lásd az eddig megjelent három *Vestigia* tanulmánykötetet (*Vestigia. I. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*. Szerk. Domokos György – Mátyus Norbert – Armando Nuzzo. Piliscsaba, 2015. [a II. és III. kötetet lásd alább]), illetve a kutatócsoport alapítójának összefoglalóját: Armando Nuzzo: Olasz–magyar diplomáciai kapcsolatok (1301–1550). Új források a *Vestigia* projekt keretében. *Világtörténet* 39 (2017) 139–151.

Két követjárás Hippolit utazása előtt (1486–1487)⁶

Amikor a ferrarai hercegi pár 1485 végén értesült⁷ fiuk esztergomi érseki kinevezésének szándékáról, Magyarországra küldte Bartolomeo Bresciani⁸ nevű emberét, akinek ekkori viszontagságos utazása intő, hazautazása pedig egyenesen elrettentő példává vált Hippolit útjának előkészítése során. Bresciani kilenc jelentést írt 1486. január 31. és március 8. között.⁹ Budán az esztergomi érsek házában azzal a Perotto Vesachkal¹⁰ szállásolták el, aki annak idején elsőként tájékoztatta Eleonóra ferrarai hercegnét, Beatrix nővérét a magyar királyi pár terveiről. Hippolit kinevezése igen korán felmerült, de ennek véglegesítéséhez Budán a nápolyi király hozzájárulását is ki akarták kérni, ezért Bresciani hazautazását a nápolyi követ érkezésétől tették függővé. A követ meg is érkezett Budára, Mátyásék így megbizonyosodtak róla, hogy Ferdinánd nápolyi királynak nincs olyan törvényes gyermeke, akinek a fiatalon elhunyt Aragóniai János után adományozhatnák az érsekséget, amivel immár biztossá vált Hippolit jelöltsége. Bresciani biztosította Eleonóra hercegnét, hogy fia jó kezekben lesz, számíthat a királyné gondoskodó anyai szeretetére, és ennek kapcsán elmesélte, hogy Frangepán Bernát felesége, Marzanói-Aragóniai Lujza – akivel Beatrix és Eleonóra rokonságban állt –, valamint három fia és egy leánya társaságában tavasszal a királyi palotában vendégeskedett, amikor az egyik, hét év körüli gyermekük, feltehetően Mátyás,¹¹ nagyon megbetegedett. A követ szerint Beatrix jobban aggódott érte, mint saját szülei. Mikor úgy tűnt, hogy halálán van, nem engedte, hogy más adjon neki enni, egyedül csak ő etette, s még személyesen Mátyás király is meglátogatta kétszer a kisfiút, aki – bár a levél ezt nem közli egyértelműen – szerencsésen meggyógyult.¹²

⁶ Mivel Berzeviczy Albert Beatrix királynéről írt monográfiájában részletesen bemutatta a Hippolit érseki kinevezésével kapcsolatos 1486–1487. évi eseményeket, számos adatot közölve a két udvar levelezéséből (Berzeviczy: *Beatrix*, passim, de különösen 344–356., 370–374., valamint *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Közli Berzeviczy Albert. [Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 39] Bp., 1914. [= Beatrix oklt.] passim), Alfonso Morselli pedig Hippolit Magyarországra utazásáról írt egy bő összefoglalást, melyben az olasz tervezetek egyes adatait is felhasználta (Alfonso Morselli: *Ippolito I d'Este e il suo primo viaggio in Ungheria* [1487]. Modena, 1957.). Az alábbiakban csak az előzmények rövid összefoglalására szorítunk, illetve olyan részletekre igyekszünk kitérni, amelyek gazdagíthatják eddigi ismereteinket.

⁷ Beatrix oklt. 73–75. Aragóniai János és Estei Hippolit esztergomi érseki kinevezését szokás Beatrix királyné hatalmi befolyásának tulajdonítani. Az újabb kutatások alapján azonban a két olasz érseki kinevezése inkább látszik Mátyás király egyértelmű szándékának, mint felesége rá gyakorolt hatásának. Vö. Horváth Richárd: A „mérgező” Beatrix. Egy oklevél-formuláról, s általa a királyné hatalmi helyzetéről a Mátyáskorban. In: *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*. Szerk. Szóvák Kornél – Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2019. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) 141–142.

⁸ Bartolomeo Bresciani 1476-ban kancelláriai előadó, hírvívó (*messò alla cancelleria*) volt Ferrarában. Ugo Caleffini: *Croniche 1471–1494. Deputazione provinciale ferrarese di storia patria*. Ed. Teresa Bacchi – Maria Giovanna Galli. Ferrara, 2006. (Serie Monumenti. Vol. 18) 143.

⁹ MNL OL DF 294346–354.

¹⁰ Perotto Vesach valószínűleg Aragóniai Jánossal érkezett Magyarországra, 1481–1483 között az esztergomi érseki javak kormányzója, valamint Esztergom megyei alispán. A bíboros halála után a királyné szolgálatába állt, 1486–1500 között zólyomi ispán. C. Tóth Norbert et al.: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) (= Arch. II.) 99., 384.

¹¹ Frangepán Mátyást Hippolit apródjának szánták, lásd alább, illetve *Függelék 4*.

¹² MNL OL DF 294353.

A ferrarai követet hazaútja során kirabolták,¹³ emiatt Beatrix kérte nővérét, hogy küldönc útján szóljon előre, pontosan mikor indítják az érseket, és küldjön egy listát is azokról az emberekről, akik vele érkeznek.¹⁴ Frangepán Bernát is írt két biztató levelet ekkoriban a hercegnének, melyben felajánlotta szolgálatait, és biztosította Eleonórát, hogy a Brescianival történtek nem ismétlődhetnek meg.¹⁵ Közben Mátyás király meghozta döntését Hippolit kinevezéséről, amelyről március 13-án előbb a ferrarai herceget, három nappal később pedig a hercegnét értesítette.¹⁶ És jóllehet a pápa nyár elején megüzente a magyar királynak, hogy Hippolit alkalmatlan az esztergomi érseki méltóságra és nem fogja őt megerősíteni az érsekségben, illetve azt javasolta, hogy keressenek Magyarországon egy arra méltó jelöltet,¹⁷ mint ismert, ez a válasz még eltökéltebbé tette Mátyást elhatározásában, ezért a költözés szervezése továbbra is napirenden maradt.

A ferrarai udvar Hippolit utazásának mintegy előhírnökeként és előkészítőjeként Cesare Valentinit¹⁸ küldte Magyarországra. 1486. június 7-én – VIII. Ince pápa elutasító brévéje után egy nappal – kelt megbízólevelében¹⁹ egyebek mellett azt is utasításba kapta, hogy számoljon be a magyar királyi párnak az érsek tervezett kíséretéről is, melynek listáját egy Beatrixnak írt levélhez mellékelte.²⁰ A leendő esztergomi udvartartás szervezésének nehézségei kapcsán a hercegi pár megjegyezte, hogy kevés embert találni, aki hajlandó ilyen messzire utazni, mert nem szeretnék hátrahagyni hazájukat, rokonaikat és otthoni megélhetésüket, akármennyire is próbálnak nekik kecsegtető ajánlatokat tenni. Ekkor még úgy tervezték, hogy amint Hippolit felgyógyul lázzal és reumatikus panaszokkal járó betegségéből, azonnal útnak indítják, akár már június végén. Okulva Bartolomeo Bresciani viszontagságaiból, Beatrix egyrészt kérte, hogy lovakat ne küldjenek, másrészt előkészítette az útvonalat: írt Zágrábba és Zenggbe, hogy ha akár a követ, akár már maga

¹³ A királyi pár orvosa, Franceschino da Brescia pénzt küldött a követ által Itáliába, amit egyesek megtudtak, utána eredtek és kirabolták. Mivel a királyné nem tudott a küldeményről, nem biztosított számára fegyveres kíséretet, ugyanakkor Beatrix szerint korábban nem is fordult elő hasonló káresemény. Dipl. Eml. III. 96–98.

¹⁴ Uo.

¹⁵ MNL OL DF 294355–356.

¹⁶ Dipl. Eml. III. 68–71.

¹⁷ A pápai bréve másolatát Beatrix 1486. augusztus 13-án kelt levelének mellékleteként küldte meg nővérének. Dipl. Eml. III. 99–100.

¹⁸ Cesare Valentini előkelő modenai családból származó jogászdoktor, aki I. Herkules herceg ügyvivőjeként szolgált Milánóban 1478 és 1483 között, valamint 1485-ben VIII. Ince pápánál is megfordult a herceg négy nemesi követe egyikeként. Felesége Scipione Gozzadini bolognai jogászdoktor leánya, Maddalena. Vö. Girolamo Ferrarini: *Memoriale Estense (1476–1489)*. Ed. Primo Griguolo. Rovigo, 2006. 221., 368.; Bernardino Zambotti: *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504*. Ed. Giuseppe Pardi. Bologna, 1937. (Rerum Italicarum Scriptores 24) 165.; Marco Folini: *Gli oratori estensi nel sistema politico italiano (1440–1505)*. In: *Girolamo Savonarola da Ferrara all'Europa*. Ed. Gigliola Fragnito – Mario Miegge. Firenze, 2001. 67.; *Carteggio degli oratori mantovani alla corte sforzesca (1450–1500)*. I–XV. Ed. Franca Leverotti et al. Roma, 1999–2003. XI. (1478–1479) passim; https://www.treccani.it/enciclopedia/scipione-gozzadini_%28Dizionario-Biografico%29/. (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 20.), https://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-trotti_%28Dizionario-Biografico%29/. (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 20.)

¹⁹ Dipl. Eml. III. 101–108.

²⁰ Sajnos sem a levél, sem a melléklet nem maradt fenn. A lista a *Függelék* 1–2. valamelyikéhez állhatott a legközelebb, eredeti példánya nyilván Pozsonyban maradt, de számolhatunk egy Ferrarába visszatérő névsorral is. A melléklet továbbá tartalmazott egy jegyzéket is a tervezett fizetésekről.

az érsek érkezik, méltó módon fogadják őket, és sehol se szenvedjenek bántódást. Mivel Valentini utazásában egyértelműen Hippolité előképét látták, a követ sűrűn írt jelentéseket,²¹ titkára, Parenti²² pedig élvezetes, humanista stílusban egy tizenkét oldalas úti-naplót szerkesztett, hogy a ferrarai hercegi pár minél részletesebb képet alkothasson a várható körülményekről.²³ 1486. július 23-án érkeztek meg Pozsonyba, ahol egy nappal később a bevezetőben leírt jelenet lejátszódott. Valentini ezt követően kelt két jelentésében²⁴ a királyné több, Hippolit kíséretére vonatkozó óhaját is megemlítette, de e tárgyban maga Beatrix is küldött egy levelet nővérének, melyhez mellékelte egy listát a Hippolit mellé tervezett előkelő nemesi kíséretéről.²⁵

Valentini követségét rövidre, Hippolit megérkezéséig tervezték, de az utazás többszöri elhalasztása miatt²⁶ a követ végül 14 hónapot töltött Magyarországon, illetve a királyi párt követve Ausztriában és Morvaországban, és ezalatt mintegy nyolcvan jelentést írt Ferrarába.²⁷ A királynénak eközben bőven volt ideje kidolgozni az elképzelt kíséretet, melynek során a ferrarai követ tanácsokkal szolgált számára, valamint közvetített a két nővér között. 1487. január 11-én Bécsben²⁸ hatvannégy embert vettek az érsekség szolgálatába a királyné rendelkezéséből, így akkor az érseki udvarnak kilencvenkét alkalmazottja volt összesen, melynek döntő többsége magyar, egy részük azonban olasz volt. Az utóbbiak, bár nem nagy számban, de vezető pozíciókban képviseltették magukat, s főként az előző érsek, Aragóniai János bíboros udvartartásából kerültek ki. Ilyen volt például Alfa-rello Ferracci várnagy is: Beatrix királyné 1487. január 4-én kelt levelében azt írta nővé-

²¹ Pozsonyba érkezése előttről hét jelentése ismert. Dipl. Eml. III. 83–126.

²² Giovanni Maria Parenti modenai származású humanista klerikus, Bartolomeo Paganelli da Prignano tanítványa, akinek *Opus grammatices* című munkáját Parenti adta ki 1496-ban. Két saját könyve jelent meg nyomtatásban: 1483-ban *Dialogo in commendazione delle donzelle modenesi*, 1495-ben pedig *La vita di san Geminiano* címmel Modena város védőszentjének életéről. Vö. Giorgio Montecchi: *La vita di san Geminiano narrata, illustrata, e rappresentata ai cittadini di Modena (1494–1495)*. In: uő: *Il libro nel Rinascimento. Volume secondo. Scrittura, immagine, testo e contesto*. Roma, 2005. 99–126.

²³ MNL OL DF 294488. Parenti az utazás szinte minden mozzanatát megörököltette a velencei kihajózástól a bevezetésben szereplő pozsonyi jelenetig. A beszámolóból figyelemre méltó továbbá Esztergom várának leírása, melynek nagytermében Attilától kezdve minden magyar fejedelem és király festett portréja látható volt; továbbá egy honfoglalást ábrázoló képet is említ, amint az első magyarok bevonultak az országba ökröcsordákkal, juhnyájjal és más állatokkal (a forrás kiadása megjelenés alatt).

²⁴ Ercole d'Estének címezve: Dipl. Eml. III. 137–143. Eleonora d'Aragonának címezve: uo. 144–152.

²⁵ Uo. 152–154. Beatrix aznap még két másik levelet is küldött Ferrarába. *Il carteggio tra Beatrice d'Aragona e gli Estensi (1476–1508)*. Ed. Enrica Guerra. Roma, 2010. 78–80.

²⁶ A pápával zajló bonyodalmas tárgyalásokra lásd Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*. I–III. Bp., 1901. II. (1418–1526) 229–236. Valentini jelentéseit is felhasználja Kristóf Ilona: Gabriele Rangone (Veronai Gábor) pályája (1410/20–1486). In: *Mátyás király és az egyház*. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 2019. 65–82.

²⁷ E jelentéseknek nagyjából a fele jelent meg nyomtatásban (Dipl. Eml. III. passim), illetve egyet Óváry Lipót (A modenai és mantuai kutatásokról. *Századok* 23 [1889] 394–397.) adott ki és dolgozott fel.

²⁸ A királyné ekkor elszámlásra szólította fel Bernabò Brancia esztergomi kormányzót, hogy az érsekség pénzügyi helyzetéről részletesen tájékozódjon, és pénzügyi fedezetet találjon a pápai kinevező bulla költségére. Az ekkor született két számadáskönyv tartalmazza a felvett személyek adatait. Lásd Kuffart Hajnalka: Az esztergomi érsekség pénzügyei és személyi állománya Estei Hippolit érkezése előtt. In: *Vestigia*. III. *Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről*. Szerk. Domokos György – W. Somogyi Judit – Szovák Márton. Bp., 2020. 96–149.

rének, hogy várnagyot ne keressenek, és ha találtak már valakit, vonják vissza a kinevezését, mert az Aragóniai János idejében mindenki megelégedésére szolgáló várnagyot megkereste és visszahívta a posztra Maddaloni grófjának²⁹ szolgálatából.³⁰ Ferrarában, feltehetően e levél hatására az *uno castellano per Strigonio* sorát kihúzták a tervezetről (Függelék 6.). Ferracit májusban már ott találjuk az esztergomi szolgálattevők között.³¹ Az érseki javak kormányzója, Bernabò Brancia³² nem is tért vissza Itáliába, Esztergomban maradt, Aragóniai János bíboros halála után ugyanis Mátyás király megerősítette őt kormányzói tisztségében, ezzel is jelezve szándékát, hogy felesége rokonának kívánja juttatni az érseki széket.³³ A várnagyon és a kormányzón túl az esztergomi érseki kancellár, Vincenzo Pistacchio³⁴ szintén Aragóniai János embereként kerülhetett Esztergomba. Itáliai volt

²⁹ Diomede Carafa nápolyi arisztokrata, 1465–1487 között Maddaloni grófja, aki igen közeli kapcsolatban állt az Aragóniai családdal. Eleonóra és Beatrix atyai jó barátjaként mindkét nővér számára írt intelmeket házasságuk küszöbén. Életéről bővebben lásd https://www.treccani.it/enciclopedia/diomede-carafa_ (Dizionario-Biografico) (legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.). A Beatrix számára írt könyve: Diomede Carafa: *De institutione vivendi. Tanítás az életvezetés szabályairól. Emlékeztető Magyarország felséges királynéjének.* [Szerk. Ekler Péter, ford. Lázár István Dávid – Vigh Éva.] Bp., 2006. A témáról bővebben lásd Vigh Éva: *Virtù di vita civile tra Napoli e Buda. Memoriali di Diomede Carafa. Nuova Corvina* 20 (2008) 30–37.; Carlo Vecce: *I memoriali ungheresi di Diomede Carafa. Prospettive Settanta* 4 (1992) 467–487. Eleonóra számára írt művéről bővebben lásd Enrica Guerra: *Eleonora d'Aragona e i doveri del principe di Diomede Carafa. L'esercizio del governo tra realtà e precettistica.* In: *Donne di palazzo nelle corti europee. Tracce e forme di potere dall'età moderna.* Ed. Angela Giallongo. Milano, 2005. 113–119.; Valentina Prisco: *Eleonora d'Aragona e la costruzione di un „corpo” politico al femminile (1450–1493).* Zaragoza, 2019. [Doktori disszertáció.] (Lásd <https://zaguan.unizar.es/record/79385/files/TESIS-2019-110.pdf>. A letöltés ideje: 2021. július 29.)

³⁰ Dipl. Eml. III. 233–235. Alfarello Ferracci 1487. május 21-től 1498 nyaráig maradt az esztergomi várnagyi tisztségben, majd ismét hazatért Itáliába. Az esztergomi Újvárosban és Petyen faluban házakkal is rendelkezett, amelyeket az általa még Aragóniai János idején a székesegyházban alapított Szent Mihály-kápolnának adományozott. *Az esztergomi főkapitány fekvő s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára.* Pest, 1871. 150–154.

³¹ Kuffart: *Az esztergomi érsekség pénzügyei*, 105.

³² A sorrentói születésű Bernabò Brancia San Germano kamarása és kormányzójaként szolgált Aragóniai Jánost, s mint megbízható embere, Esztergomban is ezt a tisztséget töltötte be (első adat magyarországi jelenlétéről 1484-ből való, vö. C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században.* I–II., Bp., 2015. [Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7–8] I. [A kanonoki testület és az egyetemjárás] 84.) 1487. április 17-én bekövetkezett haláláig. Itáliai tisztségére lásd Maria Senatore: *I registri del Cardinale Giovanni d'Aragona. Un progetto di Digital Curation. Schola Salernitana – Annali* 23 (2018) 138–139. Aragóniai János itáliai számadásairól és regisztrum kötetéről bővebben Alfredo Franco: *Prime indagini sui libri contabili di Giovanni d'Aragona (1465–1468).* In: *Archivio Storico per le Province Napoletane.* CXXXVIII. Napoli, 2020. 217–240.

³³ Perotto Vesach levelében említi a megerősítést. Beatrix oklt. 74.

³⁴ Vincenzo Pistacchio esztergomi feladatain túl, 1486–1493 között a péterváradai apátság kormányzói tisztségét is ellátta Rodrigo Borgia bíboros nevében, mint pápai kamarás. Vö. Fraknói Vilmos: *Váradai Péter kalocsai érsek élete 1483–1511.* Bp., 1884. 32., 42., Véber János: *Két korszak határán. Váradai Péter pályaképe és írói életműve.* Bp., 2009. [Doktori disszertáció] 85., 89. Fraknói tévesen jelölte forlíi apátnak (Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete 1442–1521.* Bp., 1889. [Magyar Történeti Életrajzok] 43.). Pistacchio feltehetően követként is szolgált, 1488. november 19-én Nápolyból írt levelében ugyanis I. Herkules hercegnek azt javasolta, hogy jól gondolja meg, kit küld Magyarországra követként: érett ember legyen, se túl fiatal, se túl idős, legyen művelt és gyakorlatias, és ha lenne felesége, mindenképp vigye magával, mert a királyi párnak az kedvére való lenne. Ne nézzék az ezzel járó kiadásokat, mert Hippolit ügyének az nagyon sokat használna, és a magyar királyi pár mindennap elhalmazná ajándékokkal, és ez tízszer többet jelentene, mint amennyi a követ ellátmánya (Folin: *Gli oratori estensi*, 68.). Pistacchio esztergomi szolgálata után előbb *Conversano* (1494–1499), majd Bitetto püspöke lett (1499–1518). Lásd Fraknói: *Erdődi Bakócz*, 43.

továbbá Lorenzo Teodato d'Aversa számvevőtiszt, valamint Giovanni Antonio da Pavia, akit már Valentini tett meg az érseki kincstári hivatal számadó gondnokának.³⁵ Brancia kormányzó ugyanis 1487 márciusában súlyosan megbetegedett, ezért a királyi pár Esztergomba küldte Valentinit, hogy átvegye az érsekség igazgatását. Brancia április 17-én³⁶ meghalt, így Hippolit fogadásának előkészítése ettől kezdve a ferrarai követre hárult.

Hippolit utazása Magyarországra

Ferrara urai gyakran tettek kisebb-nagyobb utazásokat, például III. Miklós [Niccolò III d'Este] 1397-ben a galíciai Santiago de Compostelába zarándokolt, 1410-ben Rómában járt, 1413-ban Velencén át a Szentföldre hajózott, majd Ciprus érintésével tért haza, végül 1434-ben Franciaországba is ellátogatott. Mikor fia, Borso d'Este, bár törvénytelen gyermek volt, 1471-ben II. Pál pápától elnyerte a hercegi címet, több száz főből álló, fényűző kísérettel vonult a pápai székvárosba: az ekkori számadáskönyvek hetvennél is több emberének nevét jegyezték fel.³⁷ A számadásokon túl a krónikák³⁸ is értékes adatokkal szolgálnak: az 1473-ban, I. Herkules [Erocole I d'Este] menyasszonyáért, Eleonora d'Aragonáért Nápolyba menő, nagyjából 350 fős küldöttséget Ugo Caleffini³⁹ krónikájában név szerint felsorolja, embereiknek létszámával együtt, majd az ifjú arával érkező nápolyiakat, s az esküvőn résztvevő előkelőségeket és embereiket szintén.⁴⁰ Hasonló felsorolást láthatunk a VI. Sándor pápa lányáért, I. Alfonz [Alfonso I d'Este] herceg menyasszonyáért, Lucrezia

³⁵ Bővebben Kuffart: Az esztergomi érsekség pénzügyei, passim. Giovanni Antonio da Pavia tagja volt annak a küldöttségnek is, amely Esztergomból Zágrábba érkezett 1487. július végén. 800 forintot, továbbá mindenféle szükséges holmit vitt Hippolit és kísérete számára. Vö. Morselli: *Ippolito*, 51–52. Feladatköréből adódóan elképzelhető, hogy ő állította össze a *Függelékben* (9.) szereplő ajándékjegyzéket, mivel annak legvégén az érseki kincstár megterhelt állapotára tesz utalást a szerző.

³⁶ MNL OL DF 294639. (A kiadásban tévesen 22-ei dátum szerepel: Dipl. Eml. III. 287.)

³⁷ A számadáskönyvi adatokat részletesen közli Luigi Alberto Gandini: *Viaggi, cavalli, bardature e stalle degli Estensi nel Quattrocento*. Bologna, 1892. (Atti e memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna. Ser. 3. Vol. 10. fasc. 1–3. [gennaio–giugno 1892]) 47–52.

³⁸ A ferrarai krónikák közül számos nyomtatásban is megjelent, lásd Marco Folin: *Le cronache a Ferrara e negli Stati estensi (secoli XV–XVI)*. In: *Storia di Ferrara. VI. Il Rinascimento. Situazioni e personaggi*. Ed. Adriano Prosperi. Ferrara, 2000. 459–492. A kiadatlan krónikák számát legutóbb Beatrice Saletti mérte fel, aki csak a ferrarai Biblioteca Ariostea és a modenai Biblioteca Universitaria intézményeiben több mint 150 kéziratos talált a töredékestől a több száz oldalasig. Beatrice Saletti: *Registri perduti della Camera Ducale estense. La Storia della città di Ferrara del notaio Ugo Caleffini e il suo accesso alla Libreria della Camera*. In: *Archivi e archivisti in Italia tra medioevo ed età moderna*. Ed. Filippo de Vivo – Andrea Guidi – Alessandro Silvestri. Roma, 2015. 360. A dolgozat elkészítéséhez ezúttal négy ferrarai krónikát hívtunk segítségül: Caleffinit, Ferrarinit, Zambottit, valamint *Diario ferrarese dall'anno 1409 sino al 1502 di autori incerti* (ed. Giuseppe Pardi. Bologna, 1928–1933.). Köszönet illeti Szabó Ágneszt, amiért önzetlen segítségével hozzáférhettünk Caleffini és Ferrarini krónikáihoz.

³⁹ Ugo Caleffini, ferrarai jegyző, krónikaíró. Bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/ugo-caleffini_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ugo-caleffini_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.), Folin: *Le cronache a Ferrara*, passim, Saletti: *Registri perduti*, passim.

⁴⁰ Caleffini: *Croniche*, 37–40., 44–48. Az adatokat közli és az eseményeket feldolgozza: Valentina Prisco: *Eleonora d'Aragona come corpo politico itinerante. Il simbolismo del corteo da Napoli a Ferrara (23 maggio – 3 luglio 1473)*. *Revista de Historia Jerónimo Zurita* 96 (2020) 203–227.

Borgiáért Rómába vonuló, több mint ötszáz fős küldöttség esetében is.⁴¹ Egyébként mindkét csoportban találunk olyan szereplőket, akik Hippolit kíséretében is részt vettek.

A gyakori utazások és a fényes kíséret igénye hamar kialakította azt a gyakorlatot, hogy ki mindenki szükségeltetik ahhoz, hogy az Este család egy-egy tagjának valóban fejedelmi legyen a megjelenése. Még ha csak kisebb távolságra utaztak is, az alábbi személyek biztos, hogy elkísérték őket: a levelezést intéző személyi titkár, kancellár (*cancelliere*), a magyarországi tárnokéhoz hasonló feladatokat ellátó kamarás (*camerlengo*), lovagok (*cavaliere*), apródok (*paggi* vagy *ragazzi*), legalább két-három pajzshordozó (*scudieri*), kulcsár (*credenziere*), az asztal terítését intéző személy, aki az ezüstműre is felügyelt (*apparecchiatore con le argenterie per la tavola*), szolgák (*famigli*), szakács (*cuoco*), istállófiúk (*fanti di stalla*), lovász (*marescalco*), öszvérhajcsárok a málhával (*mulatieri con il bagaglio*), akik közül egy közvetlenül követte az urat a számára legszükségesebb dolgokat tartalmazó csomaggal.⁴² A források alapján hozzátehetjük még, hogy szinte mindig jelen volt több kengyeltartó (*staffieri*), asztalnokmester (*sescalco*),⁴³ legalább egy pénzkidást végző tiszt (*spenditore*) és néhány segéd (*aiutanti*) is. A kíséretnek ez a nagyjából szokásossá vált összetétele visszaköszön a Hippolit-féle kíséret tervezése közben készített listákból is (lásd a *Függelék*et).

Nem volt példa nélküli a hercegi családban, hogy egy gyermek a szülei nélkül utazzon: az akkor tízéves trónörökös, Alfonso d'Este, a későbbi I. Alfonz herceg, öccse előtt nem sokkal, 1487. március 14-én, kétszáz ember élén vonult Velencébe, hogy a dédapja, III. Miklós nyomdokain Santiago de Compostelába zarándokolni készülő apja és Ferrara városa számára elnyerje a városállam támogatását, védelmét.⁴⁴ Miután Velencében nagy megtiszteltetésben volt része, március 23-án visszatért Ferrarába.⁴⁵ Alfonso küldöttségét az a Niccolò da Correggio irányította, aki a magyarországi utazás tervezetein is végig a kíséret vezetőjeként tűnik fel. De arra is volt már példa, hogy egy hercegi gyermek a szüleitől távol nevelkedjen: az érsek két évvel idősebb bátyja, Ferdinando [Ferrante] Nápolyban született 1477 szeptemberében, ahová édesanyja nem sokkal korábban, május 16-án, kétszáz fős kísérettel és egyik leányával érkezett.⁴⁶ A kisfiú keresztnévét nagyapja, a nápolyi király után kapta, s a keresztvíz alá Giuliano della Rovere bíboros, a későbbi II. Gyula pápa, valamint Lorenzo Medici követte tartotta.⁴⁷ Eleonóra nem sokkal később, november közepén visszatért Ferrarába, de a két gyermek nevelését a nápolyi udvarra bízta. Mátyás király egyébként Hippolittal együtt ezt a fiút is szerette volna meghívni udvarába, hogy lovagot nevelhessen belőle, mondván, hogy a főpapoknak az asszonyok mellett a helyük,

⁴¹ Zambotti: *Diario*, 308–310.

⁴² Gandini: *Viaggi*, 55.

⁴³ A fogalomnak több jelentése is ismert: asztalnok, tálnok, udvarmester, illetve az esztergomi számadásokban a háznagy megfelelőjeként is felbukkan.

⁴⁴ Ferrarini: *Memoriale*, 258.

⁴⁵ Uo. 259–260., Zambotti: *Diario*, 181.

⁴⁶ Ferrarini: *Memoriale*, 65.

⁴⁷ Uo. 70., 72. Személyéről bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/ferrante-d-este_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ferrante-d-este_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 28.)

ezért Hippolitnak úgysem kell fegyverforgatást tanulnia.⁴⁸ A nápolyi király eleinte nem járult hozzá, hogy unokája elhagyja országát,⁴⁹ csak 1489-ben engedélyezték, hogy viszatérjen Ferrarába,⁵⁰ de annak ellenére, hogy a magyar udvar továbbra is várta őt,⁵¹ és Eleonórának szándékában is állt Budára küldeni,⁵² végül nem került sor magyarországi utazására.

A fenti példákból is látható, hogy a hercegi család tagjai mellé ekkoriban általában nagyjából kétszáz fős kíséretet rendeltek. Ennél nagyobb létszám csak olyan kiemelt esetekben fordult elő, mint amilyen a házasságkötés: ilyen volt Eleonóra nápolyi, Lucrezia Borgia római küldöttsége, I. Herkules herceg pedig hatszáz lovassal érkezett 1487. január 26-án a szomszédos Bolognába leánya, a törvénytelen születésű Lucrezia d'Este Annibale Bentivoglióval tartott esküvőjére.⁵³ Egészen másképp festett a menet néhány hónappal később, április 6-án, amikor a herceg elindult fogadalmi útjára Szent Jakab sírja felé: a krónikák nem egységesek a számok tekintetében, de a létszám mindenképp alacsonyabb volt, a kíséret tagjai egységesen lila-fekete öltözetet viseltek, és az alázat jegyében nagy részük kettes sorban, gyalogosan, vándorbottal haladt. Herkules erre a zárandoklatra már régóta készült,⁵⁴ noha szinte mindenki, a pápa, a nápolyi király, a milánói herceg és még Mátyás király is próbálta erről lebeszélni.⁵⁵ Végül a pápa kiközösítés terhe mellett megtiltotta neki, hogy Galiciába menjen, és kötelezte, hogy fogadalma teljesítése érdekében változtassa meg úti célját, és Compostela helyett inkább az Örök Városba látogasson. Az utasítás már az indulás után érte utol a herceget, aki engedelmeskedett: Milánóból a Mantova, Bologna, Firenze útvonalon végül Rómába zárandokolt és június 24-én tért vissza Ferrarába, mindössze hat nappal késve le Hippolit Magyarországra indulását.⁵⁶

A gyermek érsek sok halasztás után végül 1487. június 18-án, egy hétfői napon indult útnak Ferrarából. Az előtte való vasárnap orgonával kísért ünnepi szentmisét tartottak, melyet érte ajánlottak fel. Hétfő reggel édesanyja, testvérei és rokonai, valamint Mantova

⁴⁸ Dipl. Eml. III. 77–78., *Il carteggio*, 64–65. (MNL OL DF 295027.) A szöveg korábbi kiadásának egy betűtívesztése miatt a magyar szakirodalom általános értelemben (Berzeviczy: *Beatrix*, 352.), az olasz pedig kissé ironikus felhanggal (Morselli: *Ippolito*, 13.) Beatrix véleményének tulajdonítja azt a kijelentést, hogy a főpapoknak az asszonyok mellett a helyük. Azonban az eredeti szöveget vizsgálva és szerencsére az újabb kiadás (*Il carteggio*, 64–65.) alapján is egyértelmű, hogy Beatrix itt Mátyást idézi, akinek ez a magatartás helyesnek tűnik: „li pare iusto” (ti. „gli pare giusto”), tehát hímnemű, részes esetű névmás, nem pedig általános alany („si pare iusto”). A sors fintora, hogy Mátyás megjegyzése ellenére Hippolit később kiváló hadvezér lett.

⁴⁹ Dipl. Eml. III. 156–157.

⁵⁰ Ferrarini: *Memoriale*, 311.

⁵¹ Dipl. Eml. III–IV. passim. Kíséretének szervezésére lásd pl. Dipl. Eml. III. 427–428.

⁵² Ferrarini: *Memoriale*, 330.

⁵³ Uo. 254.

⁵⁴ Budán már 1487 elején tudtak a tervről, mert Valentini 1487. január 9-én kelt jelentése szerint helytelenítették azt. Dipl. Eml. III. 240–241.

⁵⁵ Fraknoi: *Magyarország egyházi*, II. 313–314.

⁵⁶ Az eseményekről a négy vizsgált krónika igen részletesen beszámol, és bár a számadatokban eltérnek egymástól, abban összecsengenek, hogy a város életében jelentős, nagy érzelmeket kiváltó eseménynek számított. Ferrarini: *Memoriale*, 263–265., 269. (151–152 lovas, csomagszállító szekerek szám nélkül, 12 pajzhordozó), Caleffini: *Croniche*, 682–683., 696–698., 700., 702–703. (kb. 250 lovas és a pajzhordozók), Zambotti: *Diario*, 182–187. (a nemesekhez intézett beszédét is közli), *Diario ferrarese*, 123. (380 lovas.)

ura, II. Francesco Gonzaga Ferrara város Pó folyói kikötőjéhez kísérte, ahol Hippolit és kísérői hajóra szálltak, hogy Velencén keresztül Magyarországra induljanak.⁵⁷ Tengeri utazásának körülményeit ugyan nem olyan részletességgel ismerjük, mint az egy évvel korábbi, Valentini-féle küldetés állomásait, melyeket Parenti igen nagy gondossággal, városról városra megörökített, viszont mivel a hercegi pár folyamatosan figyelemmel kísérte fiuk utazását és a részletekről a kíséret több tagja is jelentéseket küldött Ferrarába, az útvonal napról napra végigkövethető.⁵⁸ Ferrarából előbb Chioggiába hajóztak, ahol már várta Hippolitot egy kis meglepetés édesanyjától (két kis ló és egy gyönyörű sisakrostély), amelyért utólag hálásan mondott neki köszönetet egyik levelében.⁵⁹ Június 20-án négy *grippe* (gyors, egyárbocos kis hajó) és kilenc bárka hajózott tovább, az útiköltség 174 dukátjából előre 39-et, a maradékot kikötést követően térítették meg.⁶⁰ Az Adrián való átkelésben Battista Ragno hajómester volt szolgálatukra, akinek hálából Hippolit később egyik velencei házában bérletfizetés nélkül, ingyen lakhatási engedélyt kérelmezett édesanyjától.⁶¹ Velencéből indulva a Lido sziget északi csúcsától [San Niccolò di Lido] hajóztak át az Isztriai-félsziget keleti partján fekvő Pirano [Piran] városig, tehát az egy évvel korábbi követséghez képest, amely a parti városok érintésével haladt végig az öböl mentén, eltérő útvonalon közlekedtek. Piranóban az ellenszél miatt egy napot várakoztak. 1487. június 23-án érkeztek Rovigno [Rovinj] városába, 24-én Polába [Pula], 25-én Osero [Lošinj] településre értek, ahol Hippolit emberei nagyon dicsérték a szállást. 26-án a szél miatt a hajón töltötték az éjszakát, majd 27-én érték el Zengg kikötőjét, ahol macskási Tárnok Péter kapitány nagy tiszteletadással fogadta az érkezőket, melyről minden levélíró egyaránt lenyűgözve számolt be a hercegnének. A kapitány fegyveres kíséretével Brinjen, Modruson, Lipán, Jasztrebarszkan át július 4-én érkeztek meg Zágrábba, ahol bő három hetet töltöttek, hogy bevárják az Esztergomból érkező küldöttséget. A szlavóniai városból a királyné kérésére Sopron felé vették az irányt: az osztrák határon álló királyi várost augusztus 7-én érték el, és itt várták a pillanatot, hogy Beatrix, illetve a Bécsújhely ostromával elfoglalt Mátyás magához hívassa őket. A késlekedő királyi pár levélben szabadkozott, valamint több emberét is elküldte a várakozó Hippolithoz, például Beatrix számvevőjét, Bernardo Vitalét sok csemegével, vagy az erdélyi vajdát, aki ötszáz válogatott lovassal tette tiszteletét. Bátori Istvánt és Osvát zágrábi püspököt az érsek találóan Szent

⁵⁷ Az indulás történetére lásd Ferrarini: *Memoriale*, 268., Zambotti: *Diario*, 186. Ferrarini szerint a Pontelago-scurio, Zambotti szerint viszont a Francolino kikötőhöz kísérték Hippolitot.

⁵⁸ Vö. Morselli: *Ippolito*, 26–28., 48–49., MNL OL DF 295697. A jelentések írói: Beltrame Costabili, Borso da Correggio, Bartolomeo Bresciani, Ludovico Zangarino, Giovanni Valla, Francesco dalle Balestre, Francesco Bagnacavallo, Tadeo di Lardi, Antonio Sbelzarino, Francesco Palude, Gregorio di Pannonia (személyükről bővebben lásd alább).

⁵⁹ Dipl. Eml. III. 313–314.

⁶⁰ Egy *grippe* bérleti díja hajónként 17 dukát, egy bárkáié 8 dukát volt. Minden további nap pedig a *grippe* esetében egy dukát, a bárkák esetében fél dukát, hajónként. Eredetileg négy nappal számoltak, így kijön a 174 dukát, azonban a valóságban hét napot hajóztak a tengeren és útközben egyéb költségeik is adódtak, így elég hamar megcsappant a magukkal hozott 200 dukát. Vö. MNL OL DF 295697.

⁶¹ Dipl. Eml. III. 311.

Hippolit napján (augusztus 13.) ünnepi vacsorára is meghívta, amely alatt az asztalnál zenészei játszottak, amivel kívánta a vendégek elismerését.⁶²

Hippolit és a királyi pár csak 1487. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony napján találkozott a királyné hosszan tartó lázas betegsége miatt, amelytől ugyan még a következő napokban is szenvedett, de aznap együtt költöttek el a vacsorát. Hippolit embereivel a király hadi táborában, Mátyás saját lakosztályán kapott szálláshelyet, míg a királyné Lichtenwörth⁶³ várában lábadozott betegségéből.⁶⁴ Egyik nap délbén, Beatrix az ablakon kitekintve, hosszasan és nagy örömmel figyelte a Frangepán gyerekekkel együtt játszó Hippolitot – számolt be meghatódva az esetről Giovanni Valla Eleonórának.⁶⁵ A levélíró szerint a király úgy dédelgeti Hippolitot, mintha saját fia volna,⁶⁶ a bárók pedig annyira szeretik, mintha magyar lenne. Augusztus 16-án Bakóc Tamás kísérte el az olasz küldöttséget szentmisére, egy nappal később pedig Corvin János is csatlakozott a táborhoz. Augusztus 18-án Hippolit kíséretével átköltözött Bécsújhelyre, ahová a királyné két, a király pedig – megvárva az asztrológia szerint legkedvezőbb időpontot – három nappal később vonult be, mindketten oldalukra véve Hippolitot is. Nem tudni, hogy már az első találkozás idején, vagy Bécsújhelyt került sor a kíséret vezetője, Borso da Correggio, valamint Cesare Valentini követ (utóbbi esetében második) lovaggá avatására, biztos azonban, hogy a király és a királyné drága ajándékokkal halmozta el a ferrarai küldöttséget, e két urat külön is kiemelve (*Függelék* 9.). Hippolit augusztus 28-án hagyta el Bécsújhelyt, hogy ismét hajóra szálljon, és Pozsony érintésével⁶⁷ székhelyére vonuljon. 1487. szeptember 14-én érkezett meg Esztergomba, ahol ünnepélyes fogadtatásban részesült, felvonult a teljes esztergomi papság a *Te Deum laudamus* kezdetű himnusz énekelve. Gyalog és lovon sok ember tódult a Duna partjára, zúgtak a harangok, szóltak a trombiták. Hippolit maga is nagy pompával vonult fel, mellette állt Montagnana püspök teljes díszben, süveggel a fején. Másnap a modrusi püspök celebrált szentmisét, melyet körmenet előzött meg. Giovanni da Bagnacavallo káplán ezt követően 10 forint összértékben aprópénzt szórattott a szegények közé,⁶⁸ amely gesztus Bresciani szerint nagyon tetszett a magyaroknak.⁶⁹ A fiatal érsek utóbb azt írta apjának, mindenki nagy szeretettel és tisztelettel fogadta.⁷⁰

Esztergom várát 1487. szeptember 23-án vették át, s az ekkor készült jegyzőkönyvből a kíséret tagjainak szálláskörülményei is megismerhetők, mivel szobáról szobára haladva

⁶² Morselli: *Ippolito*, 53–54.

⁶³ Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)* Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák. Adattárak) 135.

⁶⁴ Hippolit érkezését és a királyi párral való találkozását Bonfini is elbeszéli. Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*. Ediderunt Iosephus Fögel – Bela Iványi – Ladislaus Juhász. Lipsiae–Bp., 1936–1941. IV. VIII. 50–81.

⁶⁵ MNL OL DF 294778.

⁶⁶ Vö. Bonfini: *Rerum*, IV. VIII. 75–76.

⁶⁷ Pozsonyi bevonulására (1487. szeptember 11.) és megvendégelésére lásd Neumann Tibor: Hal, bor, zsemle. Olasz vendégek Pozsonyban (1476–1497). In: *Vestigia*. II. *Magyar források Itáliából*. Szerk. Domokos György – Kuffart Hajnalka – Szovák Márton. Piliscsaba, 2018. 62.

⁶⁸ MNL OL DF 295089. fol. 34^r. A tételt egyébként az alamizsnák közt számolták el.

⁶⁹ Morselli: *Ippolito*, 56.

⁷⁰ Dipl. Eml. III. 348.

felmérték az ingóságokat.⁷¹ Ezen a napon könyvvizsgálatot tartottak a királyné megbízásából és számvevőtisztje, Bernardo Vitale jelenlétében, s a vizsgálat eredményének másolatát megküldték a hercegnének is. Hippolit saját szándékából lovakat adományozott a Ferrarába hazatérőknek, amelyet Beltrame Costabili, a mellé rendelt kormányzó is engedélyezett, ez is bizonyítja, hogy az érsek, bár nagyon fiatal volt, nem volt teljesen passzív szereplője a történetnek. A kormányzó a Ferrarába visszatérő ünnepélyes kíséret számára, a visszaút költségeire 450 forintot adott át Borso da Correggióknak és felszerelésüket is kiegészítették, megjavíttatták.⁷² Szeptember 27-én indultak útnak Esztergomból Buda felé, a tizennégy hónapra nyúlt küldetését befejező Cesare Valentinivel együtt, s október 28-án (illetve néhányan a következő napokban) értek haza Ferrarába. Girolamo Ferrarini krónikás megemlékezett a gazdag ajándékokról és a különleges bánásmódról, melyben a magyar királyi pár részesítette a visszatérőket.⁷³

A küldöttség vezetője és a Ferrarába visszatérő kíséret

Az eddigiek fényében elmondható, hogy az Este család tagjainak egy-egy utazásakor kíséretük számát és összetételét gyakran részletesen is megismerhetjük. Az viszont a ferrarai gyakorlathoz képest is érdekes újdonság, hogy láthatjuk a tervezés folyamatát, a felmerült, majd elvetett ötleteket. A tervezetekben szereplő legmagasabb összlétszám 117,⁷⁴ Zambotti krónikája pedig az elindulás pillanatában 150 főről tesz említést, melyből szerinte csak kevesen fognak Magyarországon maradni.⁷⁵ Az Este család utazásaihoz viszonyítva alacsonyabb számú kíséret egyik oka az lehetett, hogy Hippolit nem szárazföldön, hanem a tengeren készült átkelni, noha ezt az útvonalat I. Herkules herceg sokáig nem támogatta.⁷⁶ Talán ebből a célból állíthatták össze azt, az időrendben legnehezebben elhelyezhető listát is, amelyen a minimálisan szükséges lovak számát összesíthették, és amelyen a reprezentációs kíséretből kizárólag Niccolò da Correggio neve bukkan fel,⁷⁷ bár nem kizárható, hogy létezett egy másik hasonló lajstrom is a kíséret többi részével, ami viszont nem maradt ránk. Az alacsonyabb létszámot persze Beatrix királyné kérése is indokoltta tette, hiszen a tervek szerint az érsek kísérete magyar földön kiegészült volna a királyi pár által küldött magyar nemesekkel.

Már a legelső tervezetek esetében is két csoportot különböztettek meg Ferrarában: az Esztergomban maradó udvartartását és a hazatérő személyeket, akik az ünnepélyes kíséretet alkották. A *Függelék*ben közölt tervezeteken a második, „reprezentatív” kíséret tagjainál találjuk a legtöbb módosítást. A küldöttség vezetésével a Ferrarába visszatérők

⁷¹ MNL OL DF 295117. fol. 11–14.

⁷² Vö. MNL OL DF 295704., 295089. fol. 41–42.

⁷³ Ferrarini: *Memoriale*, 275–276.

⁷⁴ Lásd *Függelék* 6.

⁷⁵ Zambotti: *Diario*, 186. A krónika magyar vonatkozású részeit ismerteti Szovák Márton: Bernardino Zambotti naplójának magyar vonatkozásai. In: *Vestigia*, II. 203–218.

⁷⁶ Vö. Dipl. Eml. III. 264.

⁷⁷ Lásd *Függelék* 3.

névsorának élén álló Niccolò da Correggio⁷⁸ lovagot bízták meg, akinek a neve gyakorlatilag az összes változaton ott szerepel, jelenlétére tehát feltétlen számítottak. Az, hogy végül mégis unokatestvére, Borso da Correggio⁷⁹ került a helyére, annak köszönhető, hogy a herceg Niccolòt magával vitte Santiago de Compostela-i, illetve római zarándokútjára.⁸⁰ Az 1452-től grófságnak számító Correggio várát a két unokatestvér együtt örökölte, rangban tehát nem állt egyikük sem feljebb a másíknál. Mindketten kifogástalan neveltetésben részesültek, a kortársak mindkettőjüket a legkifinomultabb műveltségű lovagok közt tartották számon, társaságukra igényt tartottak a reneszánsz udvarok, de ha arra került sor, a harcmezőn is mindketten helytálltak, Correggio urainak pedig jól felfogott érdeke volt, hogy a környező signoriák mindegyikével jó kapcsolatot ápoljanak. A krónikák alapján Niccolòt jóval többször találjuk a ferrarai herceg mellett, mint a milánói Sforzákhöz talán jobban kötődő Borsót. Ennek oka lehetett egyfelől I. Herkules művészetpártolása, Niccolò ugyanis a költészetben is jeleskedett, de még valószínűbb, hogy a szoros kapcsolat okának inkább a közeli rokonság tekinthető, mivel Niccolò – édesanyja, Beatrice d’Este révén – I. Herkules herceg elsőfokú unokatestvére volt, és apja halála miatt kisgyermek kora óta nagybátyja, Borso d’Este ferrarai udvarában nevelkedett. Niccolò az 1471. évi római küldöttségnek is tagja volt, amikor a pápa herceggé avatta nagybátyját. Unokatestvérét, Borsót pedig ott találjuk tíz lovassal az Eleonóráért Nápolyba küldött csapat egyik legelőkelőbb helyén.⁸¹ Mindezek után talán nem meglepő, hogy I. Herkules herceg a távoli Galiciába készülve úgy döntött, hogy Niccolòt magával viszi, Hippolitot pedig inkább Borso da Correggio lovag gondjaira bízta. A szakirodalom tudni véli, hogy Borso a milánói udvar megbízásából korábban már járt a magyar királyi udvarban, s Mátyástól akkor abban a kegyben részesült volna, hogy viselheti a király címerét, noha ezt forrásadat egyelőre nem támasztja alá.⁸² Akár így volt, akár nem, a magyar udvarban Borso hatalmas sikert aratott.⁸³ Beatritól lelkes hangvételű ajánlólevelet kapott, mely szerint a királynénak hosszú évek óta nem volt része ehhez fogható eszmecserében.⁸⁴ A király lovaggá ütötte, ezer dukát összértékű ajándékokkal halmozta el, amelyhez Hippolit is csatlakozott, több értékes lovat adományozva a grófnak.⁸⁵ Az ajándéklista összeállítója fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Borso mindezt megérdemli, mivel nagy tisztességet szerzett a ferrarai hercegnek és Hippolit érseknek egyaránt (*Függelék 9.*).

⁷⁸ Életére bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-postumo-correggio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-postumo-correggio_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 26.)

⁷⁹ Apja, Manfredo da Correggio is a ferrarai herceg kísérője (*compagno ducale*), 1473-ban tíz lovassal találjuk I. Herkules oldalán (Caleffini: *Croniche*, 30.). Borso életéről bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/borso-da-correggio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/borso-da-correggio_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 26.)

⁸⁰ Ferrarini: *Memoriale*, 264.

⁸¹ Caleffini: *Croniche*, 37.

⁸² Vö. Pompeo Litta: *Famiglie celebri di Italia. Gonzaga di Mantova*. Sub voce Da Correggio, tav. IV. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8452243h/f4.item>). Letöltés ideje: 2021. július 26.)

⁸³ Mátyás király véleményére lásd *Mátyás király levelei. Külügyi osztály*. I–II. Szerk. Fraknói Vilmos. Bp., 1895. I. (1458–1479) 338.

⁸⁴ Dipl. Eml. III. 335–336.

⁸⁵ A lovaggá ütésről és az értékes ajándékokról a krónikaírók is értesültek. Bonfini: *Rerum*, IV. VIII. 117., Caleffini: *Croniche*, 706., Ferrarini: *Memoriale*, 275–276.

De mi lehetett a feladata? 1487. június 17-én kelt megbízólevele⁸⁶ szerint egyértelműen neki, mint a legmagasabb rangú személynek kellett felvezetnie és bemutatnia a teljes küldöttséget a királyi udvar előtt. Az instrukció kiemeli a szóban forgó úr erényeit, házának megbecsült és nagyságos voltát, de ajánlóleveleit a megfelelő alkalommal be kellett mutatnia a királyi párnak. Beltrame Costabili protonotárius kapta a feladatot, hogy mondjon majd ünnepi beszédet, viszont Borso belátására bízta, hogy ha az idő és a helyzet úgy kívánja, hozzáfűzzön még néhány szót. Alkalmas időben bizalmasan közölnie kellett a királynéval az Esztergomban maradó udvartartás tagjainak szánt fizetési feltételeket a nála lévő lista alapján,⁸⁷ azonban Beatrix bármit tetszése szerint megváltoztathatott. Eleonóra kifejezetten kérte, hogy méltassa ezeket az embereket a királyné előtt és hangsúlyozza, hogy a legjobbakat választották azok közül, akik hajlandók voltak eljönni, azonban mégis Beatrix szándékára bízzák sorsukat: küldje vissza, aki nem kedvére való, hiszen egyszerűbb most, a visszatérőkkel elbocsátani ezeket, mint később. A lovagnak kifejezésre kellett juttatnia, hogy Hippolit személyét, a kíséret teljességét és az érsekség minden jövedelmét egyaránt a királyné szándékainak és akaratának kívánják alárendelni. Az esztergomi gazdaság állapota felől pedig Ferrara számára kellett értesüléseket gyűjtenie – amint ezt meg is tette a gazdasági kimutatás másolatának elvitelével. Végül tiszteletét kellett tennie a király fiánál és titkáránál – azaz Corvin János hercegnél és Bakóc Tamásnál – is. Borso lovag 1487. július 5. és október 23. között összesen nyolc jelentést küldött Ferrarába,⁸⁸ továbbá a levéltár rendezése során hozzá sorolták be az alább közölt keltezetlen ajándéklistát is (Függelék 9.).

A tervezeteken szereplő személyek megválasztásában egyértelműen látható a ferraraiak szándéka: a messzi útra Ferrara régi és új nemesi családjai, előkelőségei közül próbálták kíséretet toborozni. Ha számba vesszük, egyáltalán ki mindenkinek a neve merült fel, impozáns névsort kapunk. A feltehetően legelső változaton szereplő Calcagnino Calcagnini⁸⁹ protonotárius családját Caleffini Ferrara újabb nemesi famíliái közé sorolta.⁹⁰ Calcagnini a ferrarai székesegyház kanonokjaként szolgált, az ő – egyébként Hippolittal egyidős – törvénytelen fia volt a híres humanista Celio Calcagnini, aki később szintén Hippolit szolgálatában állt. Noha Calcagnini protonotárius ekkor végül otthon maradt, az 1494. február 18-án Hippolitért induló küldöttséggel mégis volt alkalmunk Magyarországra látogatni, ahová akkor 15 éves fia, Celio is elkísérte.⁹¹ A protonotárius helyére már az első tervezet szerint is egy másik klerikus, Alberto Zoboli,⁹² a ferrarai székesegyház prépostja

⁸⁶ Morselli: *Ippolito*, 45–46.

⁸⁷ Ez a lista nem került elő, azonban tartalma a Beltrame Costabili megbízóleveléhez mellékelte névsorhoz nagyon közel állhatott, esetleg egymás másolatai lehettek. Lásd Függelék 8.

⁸⁸ MNL OL DF 295464–471. (Ebből két levél kiadása: Morselli: *Ippolito*, 51–52., 54–56.).

⁸⁹ Személyéről bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/calcagnino-calcagnini_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/calcagnino-calcagnini_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.)

⁹⁰ Caleffini: *Croniche*, 110.

⁹¹ Uo. 910. Erről az esetről, illetve Celio Calcagnini életéről bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/celio-calcagnini_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/celio-calcagnini_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.)

⁹² A Zoboli család Reggio Emilia városából származott. Zambotti: *Diario*, 95., Michele Catalano: *La vita di Ludovico Ariosto ricostruita su nuovi documenti*. I–II. Genève, 1930–1931. (Biblioteca dell’«Archivum Romanicum». I. Storia, Letteratura, Paleografia. Vol. 15) I. 29., 40., 88.

került. A tervezeteken nem bukkan fel ugyan, de vele tartott testvére, Anselmo Zoboli⁹³ is, akivel együtt részesültek a királyi pár ajándékaiból.⁹⁴ Tito Vespasiano Strozzi⁹⁵ humanista költő neve két lajstromon is szerepel,⁹⁶ ám végül nem járt Magyarországon, noha még 1489-ben, Ferdinando d’Este utazása kapcsán is előkerült a neve.⁹⁷ Ahogy a firenzei gyökerű Strozzi, úgy a bolognai eredetű Ariosti család is Ferrara régi nemesi családjainak egyike volt.⁹⁸ Francesco Ariosti⁹⁹ szintén az első két tervezeten bukkan fel, de végül mégsem lett a küldöttség tagja. Az előkelőbb nevek közül kilenc is felmerült hosszabb-rövidebb időre,¹⁰⁰ de végül csak néhányan utaztak el: valószínűleg a herceg és Ferrara városá-

⁹³ Nevét az egyik esztergomi számadáskönyv őrizte meg. MNL OL DF 295089. fol. 41^v.

⁹⁴ Függelék 9.

⁹⁵ Négy lovassal tagja volt Eleonóra nápolyi küldöttségének. Vö. Caleffini: *Croniche*, 38. Személyéről bővebben lásd https://www.treccani.it/enciclopedia/tito-vespasiano-strozzi_%28Dizionario-Biografico%29/. (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.), Ferrarini: *Memoriale*, 357.

⁹⁶ Függelék 1–2.

⁹⁷ MNL OL DF 295423.

⁹⁸ Caleffini: *Croniche*, 109., Luigi Ughi: *Dizionario storico degli uomini illustri ferraresi*. Ferrara 1804. 19–20. A család történetéről és tagjairól Michele Catalano idézett monográfiája (lásd 92. j.) értekezik legrészletesebben.

⁹⁹ Francesco [di Rinaldo] Ariosti *generale senescalco*, Ludovico Ariosto nagybátyja. Könnyű összetéveszteni rokonával, az 1484-ben elhunyt Francesco Ariosti detto il Peregrinóval, ezért tiszttségét, vagy apja nevét gyakran neve mellé tették. Vö. [https://www.treccani.it/enciclopedia/ariosto-francesco-detto-il-peregrino_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ariosto-francesco-detto-il-peregrino_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.), Giulio Bertoni: *Guarino da Verona fra letterati e cortigiani a Ferrara (1429–1460)*. Ginevra, 1921. 177., Catalano: *La vita di Ludovico Ariosto*, I. 10. Ughi: *Dizionario storico*, 20. A két Francescót összetéveszti pl. Thomas J. Tuohy: *Herculean Ferrara. Ercole d’Este, 1471–1505, and the invention of a ducal capital*. Cambridge, 1996. 31.

¹⁰⁰ 1) Antonio Bevilacqua: Veronai eredetű, a régebbi ferrarai nemesek közé sorolt család sarja (vö. Caleffini: *Croniche*, 109., Ughi: *Dizionario storico*, 54.), I. Herkules megbízható embere, aki 1467-ben a Molinella melletti csatában, a velenceiek ellen hősiecs batorságáról tett tanúbizonyságot. Ferrara városában 1476-ban a *camerlengo* tisztségét viselte (vö. Caleffini: *Croniche*, 148.), később Modena és Reggio Emilia kormányzója. Öt lovassal tagja volt annak a küldöttségnek, amely I. Alfonz menyasszonyáért, Lucrezia Borgiaért ment Rómába (Zambotti: *Diario*, 309.). Felesége, Polissena Ariosti 1481-ben, tragikus körülmények közt egy vetélésbe halt bele (Ferrarini: *Memoriale*, 129.), ő maga 1505-ben halt meg Ferrarában. Életéről bővebben lásd Ughi: *Dizionario storico*, 55.

2) Hieronimo Bonlei: A Bonlei szintén a régi ferrarai nemesi családok egyike volt (Caleffini: *Croniche*, 109–110.). Hieronimo négy lovassal tagja volt Lucrezia Borgia római küldöttségének (Zambotti: *Diario*, 309.).

3) Hieronimo Roverella: A Calcagnini családhoz hasonlóan a Roverellákat is a Rovigo városából származó újabb nemesi családok közé számították (Caleffini: *Croniche*, 109–110.). Hieronimo hercegi tanácsosi hivaltalt viselt, neve mellett a tervezeten is (Függelék 6.), és a krónikában is ott szerepel a grófi cím. Hat lovassal részt vett Lucrezia Borgia római kíséretében (Zambotti: *Diario*, 309.). 1487. augusztusi esküvője miatt bizonyos, hogy nem volt tagja a magyarországi küldöttségnek (Ferrarini: *Memoriale*, 273.).

4) Niccolò Perondoli: A Perondoli család ősi, tősgyökeres ferrarai nemesi família, melynek leghíresebb tagja Tommaso Perondoli ravennai érsek volt (Caleffini: *Croniche*, 109–110., Ughi: *Dizionario storico*, 104–105.). Niccolò Perondoli 1476-ban pajzshordozóként szolgált, később hercegi kamarási tisztséget viselt. 1487. december 10-én halt meg hosszú betegség után. Betegsége akkor kezdődött, amikor I. Herkules herceg visszatért római zárándokútjáról, tehát biztosan nem volt a magyarországi küldöttség tagja. Caleffini: *Croniche*, 149., Ferrarini: *Memoriale*, 278., Zambotti: *Diario*, 191.

5) Rinaldo Sacratì: A Sacratì-ház szintén Ferrara egyik legrégebbi nemesi családjának számított (Caleffini: *Croniche*, 109. Ughi: *Dizionario storico*, 152–153.). Rinaldót 1487 januárjában egy jelmezbálon négyen, botokkal felfegyverkezve megverték, és a fején súlyos sérülést szerzett (Catalano: *La vita di Ludovico Ariosto*, 106., Ferrarini: *Memoriale*, 250–251., 374.). Valószínűleg nem emiatt maradt ki Hippolit kíséretéből, mert neve csak az egyik legkorábbi tervezeten bukkan fel, többször nem (Függelék 2.).

nak nevében Giovanni Valla da Saluzzo,¹⁰¹ Eleonóra bizalmasaként feltehetően a hercegné képviseletében Giacomo Acciaiuoli,¹⁰² valamint Manfredo di Manfredi¹⁰³ és az első követségből ismerős Bartolomeo Bresciani.¹⁰⁴ Az Esztergomban maradó és a Ferrarába visszatérő csoportra már a szervezés kezdetétől fogva eltérően tekinthettek, mert mindkettőhöz saját funkcionáriusokat rendeltek, olykor párhuzamos feladattal. A hazatérők asztalnoka Ludovico Zangarino¹⁰⁵ lett, segítőtje pedig Giovanni Antonio da Landriano. A költségeket Polzoanne *spenditore* helyett Francesco dalle Balestre¹⁰⁶ kezelte. Costabili kormányzó mindhármukat jó szívvel ajánlotta a hercegnének, mint akik szorgalmasan, hűségesen és szeretettel szolgálták az érseket.¹⁰⁷ A kíséret tagjai közül többen – az előkelőségeken kívül Ludovico Zangarino és Francesco dalle Balestre is – írtak jelentéseket Ferrarába még utazás közben, főleg azzal a szándékkal, hogy Hippolit jólléte felől megnyugtassák a hercegi párt.

A reneszánsz Ferrara egyik legkeresettebb „kiviteli termékének” számítottak zenészei. Valentini követ elárulta Eleonóra hercegnének, hogy számvevőtisztje, Bernardo Vitale révén arról értesült, Beatrix nagyon vágyik arra, hogy zenészek is érkezzenek

6) Giovanni Valengo: A Gualenghi (Gualengi, Valenghi) család régi ferrarai nemesi családja. Caleffini: *Croniche*, 109.

7) Filippo Giorgio Lampugnani: A Lampugnani család régi milánói nemesi családja volt. Giovanni Andrea Lampugnani összeesküvést szervezett és 1476 karácsonyán, többedmagával meggyilkolta Giovanni Maria Sforza milánói herceget. Bővebben https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-andrea-lampugnani_%28Dizionario-Biografico%29/. (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.) A család egy része valószínűleg ezt követően települt át Ferrarába. Vö. Caleffini: *Croniche*, 110.

8) Filippo Bardella: Lugo város vikáriusának fia. Caleffini: *Croniche*, 46., 64., 217., 281.

9) Francesco dalla Molza: Pietro Bembo költő barátja. Vö. Catalano: *La vita di Ludovico Ariosto*, 143., 427., 596. Az ajándéklistán szereplő Jacomo (Giacomo) Dovres, Hieronimo de Zeteghino, illetve Patachio személye jelenleg még nem azonosítható.

¹⁰¹ Jogászdoktor, magasrangú városi előljáró (1476: *giudice dell'appellazione di Ferrara*, 1477: *sindaco generale del palazzo di Ferrara*). Caleffini: *Croniche*, 179., 228., 308–309., 318., Ferrarini: *Memoriale*, passim. Az utazásról három jelentést írt Ferrarába: MNL OL DF 294776., 294778., Morselli: *Ippolito*, 51.

¹⁰² A firenzei származású Giacomo Acciaiuoli 1473-ban Eleonóra asztalnokaként szolgált, 1476-ban már a hercegné melletti legmagasabb rangú személy (*compagno*), aki nápolyi utazására is elkísérte. Caleffini: *Croniche*, 40., 156., 247., 486, Tuohy: *Herculean Ferrara*, 40. Mátyás királytól kapott ajánlólevele: Dipl. Eml. III. 336–337., Beatrix ajánlólevele: uo. 334.

¹⁰³ Manfredi néven két nemesi család is ismert volt a korszak Ferrarájában, az egyik Faenza, a másik Reggio Emilia városából származott (Caleffini: *Croniche*, 109., *Diario ferrarese*, 318–319., Ughi: *Dizionario storico*, 52–53.). Manfredo Manfredi 1489 márciusától I. Herkules firenzei követeként szolgált, például a herceg az ő közreműködésével kezdett el levelezni a híres Domonkos-rendi szerzetessel, Girolamo Savonarolával. Vö. Ferrarini: *Memoriale*, 311., Tuohy: *Herculean Ferrara*, 172., 184., 291., 483.

¹⁰⁴ Sajnos nem minden esetben dönthető el, hogy egy-egy személy, aki a tervezeteken szerepel, a valóságban is a küldöttség tagja lett-e. Ahhoz, hogy végül ténylegesen kik jáltak Esztergomban, az ajándéklistán (Függelék 9.) túl egy ott keletkezett számadáskönyv Borso da Correggio nevéhez rendelt számlája nyújt támpontot, melyen elsősorban a Ferrarába való visszautazás előkészítésével kapcsolatos dologi költségeket (főleg lószerszámok) rögzítették. Lásd MNL OL DF 295089. fol. 41–42.

¹⁰⁵ 1476-ban Eleonóra pajzshordozója, aki a hercegnét nápolyi útjára is elkísérte 1477-ben. Caleffini: *Croniche*, 38., 156., 247. Hippolit utazásáról hat jelentése ismert. MNL OL DF 295473–478.

¹⁰⁶ Három jelentést írt az utazás közben (MNL OL DF 295505–507.), életéről annyi adat maradt fenn, hogy 1489-ben nősült meg Ferrarában. Ferrarini: *Memoriale*, 311.

¹⁰⁷ MNL OL DF 295704.

Hippolit kíséretében.¹⁰⁸ Főleg Pietrobono Burzelli lantművészt, a kor híres zeneszerzőjét szerette volna köztük látni.¹⁰⁹ A királyné kívánságának megfelelően az 1486 augusztusa után született tervezeteken már felbukkan a neve és valóban elutazott Magyarországra, a királyi udvarba, ahonnan nem is tért haza egészen 1489 nyaráig. Pietrobono gyakran utazott előkelő – fejedelmi, királyi, sőt pápai – udvarokba, jelen volt Borso d’Este 1471. évi népes római kíséretében,¹¹⁰ Beatrix pedig először 1473 áprilisában hallhatta őt játszani az Eleonóráért Nápolyba érkező ferrarai küldöttségben. Mi több, ugyanekkor volt alkalma hallani azt a vonós együttest is, amelyet Valentini a hercegnek és a hercegnének írt jelentéseiben szintén elküldeni javasolt. Gianpaolo *dalla violetta*, fivére, Andrea da Parma és Rainaldo pontosan ugyanebben a felállásban szerepel Hippolit tervezetein, ahogy annak idején Eleonóra kíséretében.¹¹¹ Rajtuk kívül a Ferrarába visszatérő csoportban találjuk a híres, flamand származású ferrarai zenészt, Giovanni Martinit¹¹² is, akit itt énekesnek jelöltek (Függelék 6.), és mivel már a második tervezeten is felbukkan, valószínűleg a hercegné akart vele kedveskedni húgának. Továbbá még egy énekes tűnik fel a megajándékozottak között, Hieronimo Pavone, mint Borso lovag embere. A listákon ugyan nem szerepel, de minden valószínűség szerint ekkor járt Magyarországon az ifjú Andrea Marone is, akinek később Hippolit lett a mecénása. Marone latin nyelvű verseket rögtönzött, közben mesterien kísérte magát hegedűn és lanton, és művészetével két pápa udvarában is nagy sikert aratott. Saját állítása szerint fiatal korában járt Magyarországon, ahol ottfelejtette kéziratait, közte ódáit is, és ahová szeretett volna még visszatérni.¹¹³

¹⁰⁸ Dipl. Eml. III. 143., 150.

¹⁰⁹ Személyéről bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietrobono-burzelli-detto-dal-chitarino_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietrobono-burzelli-detto-dal-chitarino_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.), Ferrarini: *Memoriale*, 330., 385. Lewis Lockwood: Pietrobono and the Instrumental Tradition at Ferrara in the Fifteenth Century. *Rivista Italiana di Musicologia* 10 (1975) 115–133.

¹¹⁰ Gandini: *Viaggi*, 51.

¹¹¹ Vö. Függelék 6. és Caleffini: *Croniche*, 39.

¹¹² Személyéről bővebben lásd Domokos György: Dal Zammartino al Monteverdi. Alcune fonti modenese sui rapporti musicali e teatrali nel Rinascimento ungherese. In: *Italia Nostra. Studi filologici italo-ungheresi*. A cura di Ágnes Ludmann. Bp., 2016. 22–39.

¹¹³ Személyéről bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-marone_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-marone_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.), Ugo da Como: *Andrea Marone*. Brescia, 1959. A költő egyik levelében így fogalmaz: „Hoc ego qui in Patria peregrinus sum, nihil habeo quod tibi legendum tradam. Omnia in Pannonia subistere dum meum reditum expectant.” Como: *Andrea Marone*, 24.; Anthony M. Cummings: Informal Academies and Music in Pope Leo X’s Rome. *Italica* 86 (2009) 583–601. Ferrarai zenészekre lásd Lewis Lockwood: *Music in Renaissance Ferrara*. Oxford, 2009. A Ferrarából Magyarországra érkező zenészekről általában lásd Domokos György: Fonti modenese sulla vita musicale nel rinascimento in Ungheria. In: *Atti e Memorie. [Deputazione di Storia Patria per le Antiche Provincie Modenesi]*. Ser. XI. Vol. 40.] Modena, 2018. 43–58.

Az Esztergomban maradó udvartartás olasz tagjai

Borso da Correggio lovag után Hippolit kíséretének másik legfontosabb tagja kétségtelesen az apostoli protonotárius, Beltrame Costabili¹¹⁴ volt, akinek személye a kezdetektől ott szerepel minden tervezeten, az Esztergomban maradók névsora élén, s ebben nem is történt változtatás.¹¹⁵ A Costabili családot Ferrara városának régi, tősgyökeres nemesi családjai közt tartották számon,¹¹⁶ s erről 1486 júliusának végén bizonyára Valentini is beszámolt Beatrix előtt, mikor Costabili részletes jellemzését adta, aki a pomposai apátság kormányzása révén már a legkorábbi időktől a főpaprak szánt gyermeket szolgálta, ahogy vélhetően a kápláni feladatkörre beosztott Giovanni da Bagnacavallo is. Ezt a kapcsolatot erősíthették azok a pápai „bullák” is, amelyeket a ferraraiak 1486 júliusában próbáltak Rómából elhozni, de a nápolyi király és a pápa közt dúló harcok miatt ez nehézségekbe ütközött.¹¹⁷ Az 1486. augusztus 20-án tartott ünnepi szentmisén Tito Novello adriai püspök protonotáriussá avatta a gyermek Hippolitot, Costabili pedig felolvasta a bullákat, melyek – vélhetően – engedélyezték Hippolit felszentelését, de nagykorúságáig Beltrame Costabilit rendelték mellé.¹¹⁸ A hercegné olyannyira fontosnak tarthatta Costabili személyét, hogy méltatását írásban, Valentini megbízólevelében is hosszasan részletezte, nem elégedett meg a szóbeli közléssel. A királyné korábbi kérésével ellentétben ugyanis Eleonóra akkor még (1486 nyara) nem választott Esztergomba segédpüspököt Hippolit mellé, annak kiválasztását a királyi pártól kérte, ő pedig Costabilit ajánlotta, akinél szerintem nem is lehetne jobbat küldeni, s akire mindenképp szerette volna rábízni fiuk felügyeletét, nevelését. Beatrix válaszlevelében,¹¹⁹ amelyben a kíséret többi tagját illetően is megfogalmazott néhány fontos szempontot, szóvá tette a püspök hiányát, amelyet Róma nyilván elvár, hiszen Hippolit nem töltötte be a szenteléshez szükséges életkort. A tervezeteken szereplő Montagnana¹²⁰ püspök ennek okán kerülhetett át a Ferrarába visszatérő névsorból

¹¹⁴ Beltrame [Beltrando] Costabili (1456–1519), kánonjogi doktori címét Ferrarában szerezte 1484-ben. 1480 óta állt Hippolit szolgálatában, kezdetben a pomposai apátságot, 1487-től 1494-ig az esztergomi, utána a milánói érsekséget irányította. Később ő közvetített VI. Sándor pápa lánya, Lucrezia Borgia és I. Alfonz herceg házasságának létrejötténél. Szolgált Rómában VI. Sándor pápa mellett, részt vett három konklávéban és jelen volt az V. lateráni zsinaton is. Ferrarai kanonok és Adria püspöke (1507–1519). Vö. [https://www.treccani.it/enciclopedia/beltrando-costabili_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/beltrando-costabili_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.); *Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)*. I–II. Szerk. Lukács József – Tusor Péter – Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2014. (Collectanea Vaticana Hungariae 9–10) II. 326.

¹¹⁵ Egyszer, feltehetően tévesztés miatt a Ferrarába visszatérők közé szúrták be, de a bejegyzést törölték. *Függelék 2*.

¹¹⁶ Caleffini: *Croniche*, 109. Beltrame apja, Rainaldo di Costabili 1473-ban a ferrarai tíz titkos tanácsos egyike. Uo. 27.

¹¹⁷ Dipl. Eml. III. 126–128.

¹¹⁸ Zambotti: *Diario*, 175., Ferrarini: *Memoriale*, 239–240. Utóbbi szerint esztergomi érsekké szentelték, ami minden bizonnyal tévedés.

¹¹⁹ Dipl. Eml. III. 152–154.

¹²⁰ Montagnana személyének említésekor forrásainkban kétféle megnevezésével találkozunk: *vescovo (di) Montagnana*, illetve *vescovo firminiano*. Morselli külön felhívta a figyelmet rá, hogy nevét nem írták le sehol, így azonosítása sem egyértelmű, továbbá megkérdőjelezte a *firminiano* olvasatot (Morselli: *Ippolito*, 20–21.). Noha a *firminiano* olvasat a ferrarai forrásokban helytállónak látszik, mellette a *firmiliano* alakra is találunk példát, ám egyikből sem derül ki, hogy pontosan milyen egyházi titulusra vonatkozik. Giovanni de’ Sandri

az Esztergomban maradók közé. Giovanni de' Sandri da Montagnana modenai segédpüspök, vikárius nevét egyik forrásunk sem írta le. Az ajándéklistán szereplő szikár megjegyzés arra utal, hogy a királyi pár nem kívánta igénybe venni szolgálatait, s még udvariasági ajándékot sem kapott tőlük, csupán az érsektől 100 dukátot (ez épp a negyedéves járandóságának megfelelő összeg) és egy lovat (*Függelék 9.*). Costabili ezzel szemben 1494 nyaráig Esztergomban szolgált – noha püspökké szentelésére ez idő alatt továbbra sem került sor –, s tevékenysége igen jól dokumentált, köszönhetően egyrészt a fennmaradt esztergomi számadáskönyveknek, másrészt annak a csaknem kétszáz levelének, melyet a hét év alatt Ferrarába küldött.¹²¹

A tervezetek többsége az Esztergomban, Hippolit mellett maradó személyeket rögzítette. Az első kettőn Hippolit és Costabili kormányzó neve után sorrendben az alábbi funkcionáriusokat találjuk, hol konkrét személlyel, hol még csak a tisztség megjelölésével: tanító (*precettore*), káplán (*cappellano*), orvos (*medico*), tárnok/kamarás (*camerlengo*), asztalnok (*sescalco*), 2-3 pajzshordozó (*scudieri*), három apród (*ragazzi*), kulcsár (*credenziero*), két kengveltartó (*staffieri*), szakács (*cuoco*), dajka (*balia*), két segéd (*aiutanti*). A listák összeállításának legfőbb szempontjai a kialakult ferrarai hagyomány mellett nyilván a gyermek érsek szükségletei voltak, amelyeket később még Beatrix királyné kéréseinek és Valentini tanácsainak megfelelően többször módosítottak. Hippolit betegsége miatt a királyné egyik legkorábban megfogalmazott szándéka volt, hogy küldjenek vele egy asszonyt, aki jól ismeri természetét, hogy tudja ápolni, ha nem érezné jól magát.¹²² Mint láttuk, Beatrix kérésére került át a „reprezentatív” kíséretből a helyben maradók névsorára a püspök, továbbá a királyné kifejezett óhaja miatt kerestek két-két tanítómestert és orvost: egyet az érsek, egyet az udvartartás, illetve a tanító esetében a nemesi apródok számára. A kancellári tisztség csak a későbbi tervezeteken bukkan fel, ahogy a számvevőtitisz is. Előbbiről Eleonóra nyilatkozott úgy később, hogy nélküle nem küldhette el a fiát,¹²³ míg utóbbi ismét Beatrix kérése volt.¹²⁴ Az esztergomi kormányzó – Valentini révén tolmácsolt – tanácsára kerestek egy jó fűszerest, egy cipészt és egy borbélyt.¹²⁵ Előbbi kettőt a nagyapa, Ferdinánd király delegálta unokájának egyenesen Nápolyból: Petro d'Atanaso vargát¹²⁶ és Palamidese fűszeres mestert.¹²⁷ Mindketten akkor léptek „hivatalosan” – a számadáskönyvek által a szolgálat kezdeteként meghatározott időpontban – az érsek szolgálá-

da Montagnana mindenesetre segédpüspöki, illetve vikáriusi tisztséget töltött be Modenában, az 1460-as évektől egészen 1498-ban bekövetkezett haláláig. Gasparo Sillingardi: *Catalogus omnium episcoporum Mutinensium, quorum nomina magna adhibita diligentia reperiri potuerunt*. Mutinae, 1606. 125., 132.; Girolamo Tiraboschi: *Storia dell'Augusta Badia di San Silvestro di Nonantola, aggiuntovi il codice diplomatico della medesima*. I–II. Modena, 1784. I. 270–271.

¹²¹ Leveléinek alig tizede jelent meg nyomtatásban. Dipl. Eml. IV. 212–214., 386–434.

¹²² *Il carteggio*, 73.

¹²³ Dipl. Eml. III. 316.

¹²⁴ Uo. és III. 153. (*il carteggio*, 81.)

¹²⁵ Dipl. Eml. III. 151. A fűszeres a gyógyszerész feladatkörét is ellátta, mivel szakértelme a fűszereken túl a gyógyfűvekre is kiterjedt.

¹²⁶ Egy ferrarai számadásban Alberigo néven szerepel. MNL OL DF 295057. fol. 63., Morselli kiadásában pedig téves olvasatban (*Prieco Damasio*), Morselli: *Ippolito*, 47.

¹²⁷ Személyéről bővebben lásd Zolnay László: *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*. Bp., 1977. 336–337.

tába, amikor a legtöbb ferrarai: 1487. június 18-án, de előzetesen a nápolyi követtől (Battista Bendidio, máshol Bendedei) már kaptak illetményt, nyilván a Nápolyból Ferraráig tartó útra.¹²⁸ A ferrarai tervezeteken a három szereplőből kettőt, a borbélyt és a vargát az *apparecchiatore* feladatkörére is beosztottak, de ez valószínűleg csak az utazás idejére szólt. A kíséret tagjai közül másokat is nápolyi eredetűnek jelöltek, ők minden bizonnyal a hercegné környezetéből kerültek ki. Ilyen a pajzhordozók közül Mariano Neapolitano, aki végül nem lett a küldöttség része, illetve Pietro Giacomo Maraviglia,¹²⁹ aki a magyarországi évek alatt fokozatosan megmászta az udvari ranglétrát, és egészen az egri várnagyi tisztségig jutott.¹³⁰ Társai közül csak Pandolfo della Baila maradt Esztergomban, mivel a legkorábbi tervezetek óta változatlanul kijelölt Superbo di Superbi¹³¹ ugyan eljött Magyarországra, de betegsége miatt inkább hazatért, nem akart Esztergomban maradni. A kengyeltartók között felbukkan egy magyar származású személy, Gregorio di Pannonia, akit többször (*h*)*ungaretto* becenévvel is illették, noha Ferrarába írt panaszlevelei alapján inkább spanyol anyanyelvű lehetett, s valószínűleg 1494-ben tért vissza Ferrarába.¹³² Egyik társa, a modenai Ercole viszont Esztergomban végezte be sorsát, az egyik számadás lakonikus bejegyzése szerint 1494 januárjában lefejezték.¹³³

Mivel a legelső tervezet fizetésekre vonatkozó adatokat is tartalmazott, a pozsonyi tárgyalások során a Valentini által Beatrixnak átadott lajstrom ehhez állhatott a legközelebb. A fizetési adatok már csak azért is kulcskérdésnek számíthattak, mert azt az esztergomi érsekségnek kellett kigazdálkodnia. A legelső tervezet alapján az Esztergomban maradó személyek számára évi 1395 dukátot – értéke megegyezett a magyar aranyforinttal – kellett volna folyósítani. A vélhetően már 1486 augusztusa után kiegészített második fizetési lajstrom szerint (Függelék 5.) ez az összeg már évi mintegy 2400 dukátra szökkent, míg a Costabili számára kiadott utasítás mellékletében 2511 dukátra emelkedett. Az 1487. évi számadáskönyv adatai alapján a valóság ettől eltérően alakult: a számvevő-tiszt külön-külön összesítette a már Esztergomban szolgáló (döntően) magyarokat (94 fő: 156 forint 98 dénár), a zömmel ferrarai olaszokat (32 fő: 461 forint 50 dénár)¹³⁴ és a magyar nemeseket (17 nemeshez rendelve 93 fegyveres lovas: 520 forint 60 dénár a provizortól, 55 forint 80 dénár Valentinitől, összesen: 576 forint 40 dénár – részletesebben lásd az 1. táblázatban). Mivel ezek az összegek a szeptembertől december végéig tartó időszakra vonatkoznak, az összehasonlítás végett érdemes a teljes évre kivetíteni: esztergomiak – 470,94, ferraraiak – 1384,50, magyar nemesi kíséret/bandérium – 2305,60 forint. A Hippolit érkezésével megnövekedett személyi állomány tehát összességében jelentős

¹²⁸ Vö. MNL OL DF 295089. fol. 72. Petro 13 forintot, Palamidese 15-öt kapott, valamint közösen 10,5 forintot a költségekre.

¹²⁹ A listákon néha Pietro Giacomo di Silvia néven szerepel, mivel Silvia úrnő, Eleonóra egyik nápolyi udvarhölgyének fivére volt. Vö. MNL OL DF 295057. fol. 52., Ferrarini: *Memoriale*, 77.

¹³⁰ *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. Közread. E. Kovács Péter. [Szerk. Kovács Béla.] Eger, 1992. passim.

¹³¹ Gazdag ferrarai család sarja, szerelmi kalandjai és fegyveres incidensei miatt a krónikákban többször is felbukkan. Ferrarini: *Memoriale*, 196., 276., 299., 364., Caleffini: *Croniche*, 831.

¹³² Vö. MNL OL DF 295516–521.

¹³³ „Gi fu taiato la testa in Strigonio”. MNL OL DF 295225. fol. 46^v–47^r.

¹³⁴ A ferraraiakon túl a várnagyot, a kancellárt és az egyébként magyar nemzetiségű alvárnagyot is ide értette.

többletköltséget rótt az érseki gazdaságra. Noha ekkor még nem rendeztek minden járandóságot, sok kifizetés maradt a következő évre, sőt, évekre, az elmondható, hogy a ferraraiak tartották magukat az előzetesen küldött számadatokhoz, és bár a korábbiakhoz hasonlóan ezúttal is főleg vezető pozíciókat töltötték be, létszámban nem haladták meg az érseknek szolgáló magyarokat, jóval alatta maradtak.¹³⁵

Hippolit életkorából és a számára rendelt hivatásból értelemszerűen következett, hogy szüksége volt tanítóra, mely tisztséget a kezdetektől a – tanítói feladatokat szintén ellátó – kormányzó utáni legfontosabbnak minősítették, s már a legkorábbi listákon maestro Sebastiano da Lugót¹³⁶ jelölték ki. A mester, aki korábban Filippo Cestarello családját szolgálta, mint „professor et magister”, később pedig I. Herkules gyermekeinek tanítója lett, egészen az 1490. október 4-i, Budán bekövetkezett haláláig Hippolit mellett maradt, s gazdag könyvtárat hagyott maga után.¹³⁷ Az érsek mellett Beatrix a nemesifjak nevelését is szívügyének tekintette, mert amikor az első ferrarai tervezeteket látta, úgy fogalmazott, hogy az apródok számára nem kevésbé szükséges egy művelt, jó tanítómester, mivel ezek a gyermekek nagyméltóságú urak, az ország első báróinak fiai, amint azt a mellékelt listán felsorolta nővérének.¹³⁸ Eleonóra teljesítette a kérést, és egy firenzei származású mestert delegált, don Dionisio Alfani, aki 1489. március 12-i elbocsátásáig szolgált Esztergomban, utóda májustól maestro Giorgio lett. Noha Beatrix nem akarta, Eleonóra küldött olasz gyerekeket is – a tervezetek szerint legalább kettőt vagy hármat¹³⁹ –, hogy fiának legyen kivel beszélgetnie és játszania.¹⁴⁰ Az ő és persze Hippolit magyar nyelvtudásának fejlesztése érdekében 1487. október 15-én egy Gergely nevű magyar tanítót is felvettek, aki másfél évig szolgált az udvarban. Az apródokra külön szolgálta (Balázs) vigyázott, közös szobában aludtak, ahol négy derékalj, két takaró, tizenegy ágynemű és négy

¹³⁵ Kuffart Hajnalka: *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. Bp., 2018. [Doktori disszertáció] 52. A fizetésekről, személyi viszonyokról bővebben lásd Fügedi Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén*. *Századok* 94 (1960) 510–519., 550., 552–553. Szükséges hozzátenni, hogy Fügedi Erik Nyáry Albert (Nyáry Albert: *A modenai Hippolit-codexek*. *Századok* 4 [1870] 275–290.) szemléletét vette át abban a tekintetben, hogy az érseki gazdálkodás az olasz tisztviselők, illetve a jelen lévő olasz udvartartás miatt volt deficites. Mindketten különösen negatívan ítélték meg Cesare Valentini esztergomi tevékenységét, amely a számadások és a levelezés vizsgálata alapján egyrészt túl szigorú (öt hónap alatt nem lehet egy gazdaságot virágzóvá tenni), másrészt annyiban cáfolható is, hogy a ferrarai könyvelés logikája miatt tartották fenn Valentini neve alatt még 1494-ben is az 1487-ben behajtatlanul maradt érseki jövedelmi tételeket. Vö. Kuffart: *Modenában őrzött*, 49–50.

¹³⁶ Személyéről bővebben lásd Ferrarini: *Memoriale*, 198., 268., 364–365., Mikó Árpád: *Ötvösművek, vésett ékkövek, könyvek* Sebastiano da Lugo, Ippolito d'Este esztergomi érsek praeceptorának hagyatékában (Esztergom, 1490). In: *Folia Historica*. XXXI. *A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. Főszerk. Csorba László. Bp., 2016. 9–15.

¹³⁷ A könyvjegyzéket közli Fraknói Vilmos: *Két hét olaszországi könyv és levéltárakban, 1878 májusában*. *Századok* 3 (1878) 144–147., illetve Kuffart: *Modenában őrzött*, 47.

¹³⁸ Dipl. Eml. III. 153. (*Il carteggio*, 81.).

¹³⁹ Két fiú, Niccolò Maria Sbelzarino és Lodovico dai Banchi biztosan eljött. Mellettük még két gyermek neve merült fel, Hippolit egyik unokatestvére, Scipione d'Este Ianes nevű fia, illetve a híres firenzei kereskedő és bankár, Giuliano Gondi unokaöccse, Rodolfo. A ferrarai indulás előtti napokban még úgy látszott, ők is jönnek (vö. *Függelék* 6., MNL OL DF 295057. fol. 55., 65.), de hogy végül valóban jártak-e Magyarországon, arról nincs adat.

¹⁴⁰ Dipl. Eml. III. 316.

vánkos állt rendelkezésükre.¹⁴¹ Farsangkor együtt mulattak a jelmezbe öltözött Hippolittal,¹⁴² így tehát játzó- és tanulótársai is lehettek egyúttal. Beatrix királyné később még külön énektanárt is küldött unokaöccséhez, akinek évi 50 forint fizetséget, ellátást és egy szobát ígért az érsekség terhére, kérve Hippolitot, hogy kerítsen méltó tanítványokat számára.¹⁴³

Az orvosok esetében kezdetben csupán a tisztséget írták fel a tervezetre, majd valamivel később, más kézzel maestro Baptista dai Canani neve került a bejegyzés mellé, s még a második listán is ez a név szerepelt. Beatrix királyné kifejezett kérésére azonban két orvost kellett szolgálatba fogadniuk, ezért az augusztus után keletkezett tervezeteken rendre ketten bukkannak fel: Antonio Sbelzarino, aki a Beneintendi családhoz tartozott,¹⁴⁴ illetve Agostino Benci.¹⁴⁵ Sbelzarino lehetett az egyik olyan személy, akit nehéz volt meggyőzni a magyarországi útról, az ő elsőre megállapított 150 dukátos fizetését ugyanis a duplájára emelték, Agostino Benci bérét pedig eleve 200 dukátban határozták meg (*Függelék* 5.). Sbelzarino doktornak a Ferrarából való indulás idején 125 dukátot, december 24-én, Esztergomban 12 forintot fizettek ki,¹⁴⁶ tehát az évi járandóságához időarányosan hozzájutott. Az ő felesége volt a Hippolit dajkájaként szolgálatba vett Cassandra dalla Penna, s közös fiuk Niccolò Maria Sbelzarino, aki az apródok között bukkán fel. Érdekes módon annak ellenére, hogy a családja is Esztergomba költözött, a doktor nem sokáig bírta Magyarországon, noha a királyné is igénybe vette szolgálatait,¹⁴⁷ ezért Benci lépett a helyébe mint Hippolit orvosa. Néhány évvel később Costabili érdeklődött, hogy Sbelzarino nem térne-e mégis vissza Esztergomba.¹⁴⁸ Eleonóra hercegné meg is kérdezte őt, ám ő időközben már más szolgálatába szegődött, és egyéb teendőire hivatkozva nemet mondott.¹⁴⁹ Benci ezzel szemben végig Magyarországon maradt, s Hippolit hazatérése után Beatrixot szolgálta.¹⁵⁰

A *Függelék*ben (5.) szerepel egy harmadik orvos, azaz egy sebész is, megállapított fizetés nélkül. Ez a részlet azért érdekes, mert Beatrix királyné valóban kért nővérétől egy sebészt, de nem Hippolit, hanem saját maga és Mátyás király számára. Addigi nagyra becsült orvosuk, Francesco vagy Franceschino da Brescia ugyanis súlyosan megbetegedett,

¹⁴¹ MNL OL DF 295117. fol. 86^v.

¹⁴² MNL OL DF 295712.

¹⁴³ *Il carteggio*, 140.

¹⁴⁴ Antonio Maria di Beneintendi [Benintendi], 1473-ban végzett Ferrarában orvosként (Tommaso Rufo: *Historia almi Ferrariæ Gymnasii in duas partes divisa*. I–II. Ferrara, 1735. II. 60.). Ragadványneve Sbelzarino [Sbelzerino], Caleffini krónikája szerint Sbilzari (vö. Caleffini: *Croniche*, 220., Morselli: *Ippolito*, 21–22., MNL OL DF 295057. fol. 50.), mely felesége neve mellett *Sbelzirina*, fiánál pedig *Sbilzerino* alakban fordul elő az egyik ferrarai számadáskönyvben. MNL OL DF 295057. fol. 58., 71.

¹⁴⁵ Agostino Benci 1481-ben végzett Ferrarában orvosként (Rufo: *Historia*, II. 78.). Magyarországi tevékenységére és leveleire lásd Kriston Dorottya: Borkereskedelem, gyógyászat és pénztelenség. Augusto Bencio, Estei Hippolit orvosának levelei (1488–1498). In: *Vestigia*, II. 71–92.

¹⁴⁶ MNL OL DF 295089. fol. 69^v–70^r. (46.)

¹⁴⁷ MNL OL DF 295710.

¹⁴⁸ MNL OL DF 295912.

¹⁴⁹ MNL OL DF 294957.

¹⁵⁰ *Il carteggio*, 201.

s hamarosan meg is halt.¹⁵¹ Eleonóra két orvost választott: a Hippolit első két listáján szereplő Baptista dai Canani doktort (*fisico*),¹⁵² illetve Egano Fiorini sebészmestert (*chirugico*).¹⁵³ Így a *Függelékben* (5.) szereplő betoldás a királynénak talán ezzel a kérésével állhat összefüggésben. A két orvos valószínűleg nem Hippolittal együtt, de nagyjából ugyanakkor utazhatott Magyarországra, Eleonóra június elején kelt levele szerint ugyanis a magyar küldöttel, Horvát Pállal, Modruson keresztül indította el őket hűgához,¹⁵⁴ aki 1487. szeptember elején mondott köszönetet ezért.¹⁵⁵ Egano mester korai halála miatt legfeljebb fél évig szolgálhatott a magyar királyi udvarban, Canani azonban egészen 1490-ig ottmaradt, s valószínűleg jelen volt Mátyás király halálos ágyánál is. Ezt követően visszatért Ferrarába és a ferrarai polgárok gyógyításának szentelte magát, bár Beatrix őt is próbálta viszhívni szolgálatába.¹⁵⁶

Az érvágási, foghúzási szaktudásuk miatt a sebészekhez némileg hasonló szerepük volt a borbélyoknak. A *Függelékben* (7.) is látható, hogy a borbély kiválasztásánál két személy, apa és fia neve merült fel, s végül a fiúra, Giovanni dai Canira esett a választás. Ez a döntés végül nem bizonyult szerencsésnek: a kormányzó elég hamar, 1487. október 9-én kénytelen volt őt elbocsátani egy igen súlyosnak számító bűn (szodómia) elkövetése miatt. Noha Costabili szabályos vizsgálatot tartott tanúmeghallgatásokkal, a botrány elkerülése érdekében egyenesen vissza akarta küldeni Ferrarába, talán azért, mert elmondása alapján a magyarok még a gyilkosságot is előbb elfogadják, mint az efféle cselekedetet, és inkább a hercegné büntesse meg méltóképpen a delikvenst.¹⁵⁷ A kormányzó egyúttal azt is kérte, hogy küldjenek egy másik borbélyt, de előbb győződjenek meg róla, tud-e eret vágni, mert arra nagy szükség lenne, az elbocsátott ugyanis még arra sem volt képes. Ténylegesen végül csak májusban tudta hazaküldeni Giovanni dai Canit, és időközben sikeresen, ferrarai segítség nélkül talált egy megfelelő helyettest a nápolyi Altobello személyében, aki korábban a királyné éveken át Magyarországon élő öccse, Francesco d'Aragona szolgálatában állt és szerencsés módon az érvágáshoz is jól értett.¹⁵⁸

Az érsekség igazgatási és adminisztratív személyzetéhez Ferrara több szakembert is küldött. Francesco da Bagnacavallo¹⁵⁹ kamarási feladatköre szerint indulás előtt, jegyzőkönyvben is rögzítve, tételesen átvette a málhát, az odaúton ő kezelte az útiköltséget, Esztergomba érve pedig átvette és a továbbiakban ő felügyelte az érseki ingóságokat a

¹⁵¹ Dipl. Eml. III. 303–305. A királyné orvosaira lásd Berzeviczy: *Beatrix*, 397–398.

¹⁵² 1474-ben végzett a ferrarai egyetemen. Vö. Rufo: *Historia*, II. 66–67. Ajánlólevele: Dipl. Eml. III. 338. Személyéről bővebben lásd [https://www.treccani.it/enciclopedia/canani-giovanni-battista-il-vecchio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/canani-giovanni-battista-il-vecchio_(Dizionario-Biografico)). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.).

¹⁵³ Egano Fiorini 1453-ban szerzett diplomát, 1488 januárjában halt meg Magyarországon. Vö. Ferrarini: *Memoriale*, 284., 378. A krónikás szerint egyébként Egano mester a pestis gyógyítására érkezett Magyarországra. A Fiorini családról bővebben lásd https://www.treccani.it/enciclopedia/fiorini_%28Dizionario-Biografico%29/. (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 29.).

¹⁵⁴ Dipl. Eml. III. 303–304.

¹⁵⁵ Uo. 338.

¹⁵⁶ MNL OL DF 295912.

¹⁵⁷ MNL OL DF 295708–709.

¹⁵⁸ MNL OL DF 295737.

¹⁵⁹ Személyéről és tevékenységéről bővebben lásd Ferrarini: *Memoriale*, 268., 376., Kuffart: *Modenában őrzött*, passim.

székhely mellett a budai házban is, ellátta a szolgálattevők ruházkodását, s minderről számadással tartozott. A két helyszín miatt segítője, Ruzinante¹⁶⁰ kezelte az esztergomi javakat, Bagnacavallo pedig valószínűleg többnyire Budán tartózkodott. Az eleinte asztalnoknak rendelt Tadeo di Lardinak¹⁶¹ azonban 1489-ben át kellett vennie Bagnacavallo minden feladatkörét, utóbbi ugyanis megsértette Costabili kormányzót, aki ezért elbocsátotta és visszaküldte Ferrarába.¹⁶² A tárnoktól, valamint az érsekség többi számadásra kötelezett tisztjétől kapott adatok alapján Pietro Pincaro¹⁶³ számvevőiszt inventáriumfüzetet, évente pedig részletes számadáskönyveket szerkesztett, illetve az első évek során remekül együttműködött a királyné által delegált udvarbíróval, Battyányi Istvánnal,¹⁶⁴ aki Mátyás király haláláig szolgált Esztergomban. A kancellári tisztségre Ferrarában előbb egy Leonello Recepta¹⁶⁵ nevű személyt kértek fel, később azonban Borso Bruttura¹⁶⁶ került a helyére és érkezett Magyarországra. Nem talált azonban lelkes fogadtatásra, valószínűleg azért, mert Beatrix igencsak megkedvelte Cesare Valentini titkárát, a humanista Giovanni Maria Parentit, akit Francesco Palude kíséretében Rómába küldött, még 1487 februárjában Hippolit ügyének előmozdítása érdekében,¹⁶⁷ és őt szándékozott kinevezni esztergomi kancellárrá is. Parenti azonban a római küldetés után nem tért vissza Magyarországra, és talán ebből a csalódásból fakadóan a királyi pár nem fogadta el a helyette érkező Brutturát, akit Montagnana püspökhöz hasonlóan dicstelenül, üres kézzel küldtek haza,¹⁶⁸ csupán az érsektől kapott egy lovat (*Függelék* 9.). A kancellári tisztséget így változtatlanul a nápolyi Vincenzo Pistacchio töltötte be, aki magyarországi pályafutása után, Itáliában is megmaradt Beatrix királyné és Hippolit érsek emberének. A leveleiben fel-fel-

¹⁶⁰ Ruzinante [Rosina, Rosinente] végig Magyarországon maradt, Esztergom után Egerben teljesített szolgálatot. Lásd [Rosina famulus néven] *Estei Hippolit*, passim.

¹⁶¹ Lardi Esztergomban előbb asztalnok, majd kincstárnok, budai háznagy, kamarás, végül ismét kincstárnok lett. Az Esztergom utáni időkhöz néhány évig Ferrarában működött, majd 1501–1508 között és 1510–1511-ben egri kormányzó, 1508–1510 között egri örkanonok. Lásd C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr, 2017. (A Győri Egyházmegye Levéltári Kiadványai. Források, feldolgozások 17) 52–53. 1512-ben hunyt el, sírkövét a mai napig Kassán őrzik. Bővebben Elena Berkovits: *La pietra sepolcrale di un umanista ferrarese a Cassovia*. *Corvina* 4 (1941) 12. sz. 164–174.

¹⁶² Az esetről bővebben lásd Kuffart: *Modenában őrzött*, 196–197.

¹⁶³ Noha Costabili instrukciójának mellékletében (*Függelék* 8.) kincstárnokként szerepel, csupán egyetlen alkalommal, a málha ferrarai átvételekor nevezte magát így, egyébként mindig számvevő őrneként (*ragioniere/scrivano*). Személyéről és tevékenységéről bővebben lásd Kuffart: *Modenában őrzött*, passim, uő: Piero Pincharo de Parma, un ragioniere italiano in suolo ungherese. *Verbum Analecta Neolatina* 13 (2012) 504–512.

¹⁶⁴ Vö. Kuffart Hajnalka: Az esztergomi érsek pisetum-jövedelme Battyányi István udvarbíró idején. In: *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádás István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 93–110.

¹⁶⁵ Leonello Recepta da Ferrara I. Herkules herceg egyik alkancellárja volt 1492-ben. Caleffini: *Croniche*, 827. Három lovassal tagja volt annak a küldöttségnek is, amely I. Alfonz menyasszonyáért, Lucrezia Borgiáért ment Rómába. Zambotti: *Diario*, 309.

¹⁶⁶ Apja, Aristotele Bruttura 1473-ban a ferrarai tíz titkos tanácsos testület kancellárja. Caleffini: *Croniche*, 27., Ferrarini: *Memoriale*, 363.

¹⁶⁷ Dipl. Eml. III. 258–259., Berzeviczy: *Beatrix*, 396.

¹⁶⁸ A krónikás is megjegyzi, hogy a magyar király és királyné nem akarta Brutturát, és ők gondoskodtak másik kancellárról, Bruttura ezért tért vissza Ferrarába. Ferrarini: *Memoriale*, 276.

bukkanó magyar jövevényszavak pedig arról árulkodnak, hogy az országhoz és a nyelvhez való kötődését sem hagyta maga mögött.¹⁶⁹

Az 1486. évi magyar tervezet

A Cesare Valentinivel folytatott pozsonyi tárgyalások alatt, a magyar királyi pár környezetében készült egy ízig-vérig „magyar” tervezet is Hippolit majdani esztergomi udvartartásáról (*Függelék 4.*). Keltezését nemcsak Valentini 1486. augusztus 3-án és 4-én, illetve Beatrix királyné utóbbi napon kelt levelei igazolják, amelyek már említik létét,¹⁷⁰ hanem az a tény is, hogy szerepel rajta két olasz tisztségviselő, akiknek a nevét a jegyzék összeállító a Valentini által bemutatott ferrarai listáról vették át. A királyné a magyar listával bevallottan azt kívánta nővére és a ferrarai hercegi udvar tudomására hozni, hogy Hippolit udvartartásának magyar része – amelyet találóan „másik kíséretnek” (*un'altra comitiva*) neveztek, ezzel is hangsúlyozva olaszoktól való elkülönülését – rendkívül előkelő lesz, kizárólag bárók és előkelő nemesek alkotják majd.¹⁷¹ Mint majd látjuk, a lista összeállítása során erre a „reprezentatív” szempontra valóban jelentős hangsúlyt fektettek, de az is magától értetődő, hogy a magyar királyi pár a Hippolit mellé helyezendő személyek kiválasztásában a ferrarai féltől független szempontokat is érvényesíthetett. Ezek felderítéséhez ugyanakkor nem kerülhető meg a tervezet és a benne szereplő személyek részletes áttekintése.

A tervezet három részből áll: az első az érsek tisztségviselőit (*officiales*) nevezi meg (8 fő),¹⁷² a második a változó számú lovassal szolgálatába szegődő személyeket (*familiares*) listázza (16 fő),¹⁷³ végül az utolsó az érsek apródjait, tulajdonképpen játszó- és tanuló-társait (*pueri*) sorolja fel (13 fő).¹⁷⁴ A személyek azonosításában némi nehézséget jelent, hogy a lista összeállító – a korszakban megszokott módon¹⁷⁵ – több személy esetében a

¹⁶⁹ Vö. Magyar Tudományos Akadémia. Kézirattár. Ms. 4999/1, 14–16., Beatrix oklt. 458., 460., 463.

¹⁷⁰ Dipl. Eml. III. 140., 147., 153., MNL OL DF 294499.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² A nevek feloldása a forrás sorrendjében (zárójelben a nekik szánt tisztséggel): Kesztölci Mihály esztergomi olvasókanonok (kancellár), Gosztonyi András esztergom-szentistváni prépost (provizor), Ibafalvi Tamás esztergom-szentgyörgyi prépost (vikárius), Hangácsi Mihály (udvarmester), marótfalvi/endrédi/baroci Fica Demeter (asztalnok), Tadeo di Lardi (pohárnok), belegi Márkus Péter (lovászmester), Francesco Bagnacavallo (kincstartó). Az előbbieket személyére lásd alább, az olaszokéra pedig fentebb.

¹⁷³ A nevek feloldása a forrás sorrendjében: Kanizsai Miklós, Várdai [János vagy László], somlyói Bátori Zsigmond, Losonci László, ifj. Dombai [Pál] – bárók. Telegdi György, Szentgróti János, [Nagylucsei] Damján, Káldi [János], Korlátkői Osvát, Majtényi Rafael, berendi Bak Boldizsár, marcellházi Pozsár György, Gyulai [János], Zbugyai István, runyai Zsoldos András – előkelő nemesek. A bizonytalan esetek azonosítását lásd lejjebb.

¹⁷⁴ A nevek feloldása a forrás sorrendjében: Frangepán Bernát gróf fia Mátyás, Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond gróf fia [Tamás], ecsedi Bátori György, a „gyermek kapitánya”, bélteki Drágfi Bertalan két fia (négy fia volt), Ország László fia (öt fia volt, az egyik idősebből lehet szó), Csáki Benedek fia [Miklós], Ongor János vajda egyik fia [János vagy Miklós], Várdai Miklós egyik fia [Ferenc vagy István], Ficsor László boszniai bán egyik testvére (hat fivére volt, a három legfiatalabb egyike jöhet szóba), [Nagylucsei Dóci] Ferenc, Patócsi [Bertalan] egyik fia [Miklós vagy János], Mikuláš Kropáč z Nevědomí fiatalabb fia (később négy fia volt). Az azonosításukat lásd alább.

¹⁷⁵ Lásd pl. 1476: Beatrix oklt. 27–29.

teljes névalakot nem, csupán udvarban használt megnevezésüket adják meg, ami jelen esetben „családnevükkel” egyezett meg.¹⁷⁶ A gyermekeknél rendre csak az apa vagy a báty nevét rögzítették, hiszen az ő ismertségük, státuszuk igazolta előkelőségüket. Teljes mértékben igazodva a királyné által Ferrara felé kommunikált tartalomhoz, a második és a harmadik csoport tagjai esetében a forrás megkülönbözteti a bárókat – értsd: bárói családból származókat – és a nemeseket. Utóbbiak esetében összefoglalóan hangsúlyozza, hogy jó családból való, birtokos nemesekről (*boni nobiles et bene possessionati*) van szó, akiket az országban a nemesség legelőkelőbbjei (*primores*) között tartanak számon.¹⁷⁷

A jegyzék öt familiárist és tíz gyermeket tekint bárónak. A magyar udvar a hazai normákhoz képest ezúttal mintha megengedőbb lett volna a bárói státusz „odaítélésében”. Természetesen nem fér kétség ahhoz, hogy a familiárisok között feltüntetett Kanizsai Miklós és Losonci László¹⁷⁸ bárónak számított, és bizony előfordult, hogy a korabeli források az inkább az előkelők közé tartozó Dombai Pált és a két Várdait is annak tekintették.¹⁷⁹ Ám élünk a gyanúperrel, hogy a Bátoriak somlyói ágából származó Zsigmondot csak távoli rokona, a törökverő ecsedi Bátori István országbíró–erdélyi vajda nemzetközi hírneve „emelte” ezúttal a bárók közé.¹⁸⁰ Ugyanez – a ferrariaiak érthetően kisebb tájékozottságára apelláló – szemlélet mutatkozik meg csulai Ficsor László „báróságában” is, akinek egyik öccse a gyermekek között kapott helyet: rangját a vele kapcsolatban hangsúlyozott – ámde Magyarországon báróinak sohasem számított – boszniai báni tisztség volt hivatott igazolni.¹⁸¹ Ennek ellenére kétségtelen, hogy a Hippolit társaiul szánt gyermekek

¹⁷⁶ A keresztnév nélkül említett Várdai báró, aki a „kincstartónál van”, pontosan nem azonosítható: inkább Várdai László egyik fiával, leginkább Jánossal lehet azonos, és nem a család másik ágából származó Várdai Aladár királyi kamarással, sem fivérével, Miklós bodrogi ispánnal (vö. C. Tóth Norbert et al.: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. Bp., 2016. [Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak] [= Arch. I.] 77.). János és László 1492-ben mintha kapcsolatban állt volna a királyné esztergomi udvarával (MNL OL Diplomatikai Levéltár [= DL] 82043.). *Dombay minor baro*: Dombai Pál egykori lovászmester (1460–1464) fia, ifjabb Pál. Vö. Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. In: uő: *Magyar középkori adattár*. Bp., 2001. [Arcanum Digitéka–CD-ROM], Csák nem 6. Trencsényi ág 2. tábla: Dombai. *Caldi*: a Vas megyei Káldi János lehet, aki 1494-ben királyi palotásként szerepel (Neumann Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve [1494–1495]*. Bp., 2019. [Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak] [= RPRH] 881., 942.), később vasi követ és alispán (Arch. II. 331., 521.). *Gywlai domini thesaurarii*: feltehetően Gyulai János, aki 1488-ban baranyai adószedő (MNL OL DF 260499.), 1491-ben Nagylucsei Orbán volt kincstartó familiárisa (MNL OL DF 260137., 260519.). A gyermekeknél szereplő *Pathochy* Patócsi Bertalan korábbi szőrényi bánnal (1479–1484: Arch. I. 150.), később Beatrix diósgyőri várnagyával (Arch. II. 85.) azonos.

¹⁷⁷ Függelék 4.

¹⁷⁸ Itt kell megjegyeznünk, hogy „Losonci Lackó” azonosítása nem nélkülözi a bizonytalanságot, hiszen nemcsak a család legvagyonosabb ágából származó Albert fia László, hanem akár Losonci Bánfi László is szóba jöhet. Engel: *Középkori magyar genealógia*, Tomaj nem 3–4. tábla. (Persze a család mindkét ágára jogos volt a bárói jelző.) Arra, hogy talán az előbbi főúrról lehetett szó, lásd Beatrix királyné Losoncihoz Mátyás király halála után írott leveleit, amelyek azonban csak a régi ismeretséget igazolják. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Familienarchiv Erdődy. (= HHStA) Erdődy cs. galgóci lt. D 881., D 886., D 9105.

¹⁷⁹ Dombai Pált Ulászló király 1491-ben *magnificus*nak címezi (MNL OL DF 240726.), ami csak a báróknak járt ki, később viszont a királyi tanács nemesi ülnöke (pl. 1504: MNL OL DF 234777., vö. uo. 281415. 655–657. fk.). A Várdai testvéreket pl. 1483-ban Mátyás szólítja *magnificus*nak (Zichy XI. 336.), de rendszerint csupán *egregiusok* (Zichy XI. passim).

¹⁸⁰ Ötöd-unokatestvérek voltak. Engel: *Középkori magyar genealógia*, Gútkeled nem 1. Rakamazi ág 4–6. tábla.

¹⁸¹ A boszniai báni tisztségre és betöltőire lásd Arch. I. 140.

mintegy fele – köztük a Frangepán és Szentgyörgyi grófok, az ecsedi Bátoriak és a gúti Országok egy-egy, illetve a Drágfiak két tagjával – valóban a magyar arisztokrácia színévirágát képviselték, és az is tény, hogy a többi familiáris és gyermek is zömmel vár- és kastélybirtokos családokból származott. Az összkép alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a familiárisok és a gyermekek lényegében ugyanazokból a társadalmi rétegekből kerültek ki, mint a királyi udvartartás tagjai, következésképpen a fent bemutatott apró túlzások ellenére a tervezet igazán fejedelmi udvartartást biztosított volna Hippolit számára.

De miként válogatták ki a listán feltüntetett személyeket? Legkönnyebb dolgunk alighanem a gyermekek esetében van. Az 1479-ben született,¹⁸² ekkor tehát hétéves Hippolit mellé nyilvánvalóan kortársakat kívántak toborozni. Igaz ugyan, hogy nem tudjuk meghatározni minden esetben a kiválasztott gyermekek életkorát,¹⁸³ de egy-két adat alátámasztja ezt a szándékot: a Jagelló-korban jelentős udvari karriert befutó, igen jól adatolt életúttal rendelkező Nagylucsei Dóci Ferenc első okleveles említése például éppen 1479-ből maradt fenn: nagybátyjának, Mátyás befolyásos kincstartójának bizonyára életkora miatt esett éppen őrá a választása számos unokatestvérével szemben.¹⁸⁴ Szentgyörgyi Tamás gróf először 1478-ban tűnik fel a forrásokban.¹⁸⁵ De említhetjük néhai Ungor János vajda fiait is, akik közül az egyik – keresztnév nélkül – felkerült a listára: az idősebbik, János 1479 előtt nem sokkal, a fiatalabbik, Miklós bizonyosan 1479 és 1482 között látta meg a napvilágot.¹⁸⁶ Magától értetődő, hogy a királyi pár a Pozsonyban időző bárók és az udvartartás tagjai között igyekezett tájékozódni arról, kinek van Hippolittal egykorú fia vagy unokaöccse: a királyné és Valentini tárgyalásai idején például igazolható Várdai Aladár királyi kamarás pozsonyi jelenléte, nyilvánvaló, hogy unokaöccsét, Várdai Miklós egyik fiát ő ajánlotta be Hippolit mellé.¹⁸⁷ Ficsor László boszniai bán egyik testvére, Móré György

¹⁸² A magyar szakirodalomban elterjedt 1479. november 2-i születési adat alighanem téves. Caleffini és Zambotti krónikája egyaránt 1479. március 20-át jelöli meg Hippolit születésnapjaként, és ma már az olasz szakirodalom is ezt tekinti a helyes dátumnak. Caleffini: *Croniche*, 306., Zambotti: *Diario*, 62.

¹⁸³ A listán szereplő főurak és nemesek némelyikének gyermekei csak jóval születésük után szerepelnek először a forrásokban. Pl. Ország László négy fiát 1487-ben (MNL OL DL 19300.), Drágfi Bertalan szintén négy fiát 1488-ban (*A Szilágyság és a Wesselényi család. 14-17. század.* Szerk. Hegyi Géza – W. Kovács András. Kolozsvár, 2012. [Erdélyi Tudományos Füzetek 277] 166–167. oldalak közötti családfa), Patócsi Bertalan két fiát 1491-ben (MNL OL DL 19712.) említik. Érdekes a Csáki gyermekek esete: 1487-ben még csak Miklós (uo. 27954.), 1488-ban mellette már György is feltűnik (*Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. 1/1–2.* [Szerk. Bártfai Szabó László.] Bp., 1919. 1/1. [Oklevelek 1229–1499-ig] 465.), ami alapján a listán feltüntetett Csáki fiú Miklóssal látszik azonosíthatónak. Miklós 1490-ben már egyházi javadalmat (nagybányai plébánia) kap II. Ulászlótól (MNL OL DL 99143.), de ez nem cáfolja, hogy Hippolit kortársa volt.

¹⁸⁴ 1479: MNL OL DF 225748. (Az adatot Csiba Baláznak köszönjük.) Vö. Engel: *Középkori magyar genealógia, Nagylucsei [Dóczy és Lipcsei] tábla.*

¹⁸⁵ 1478: MNL OL DF 227653. Későbbi adattal: Engel: *Középkori magyar genealógia, Honpázmány nem 9. Szentgyörgyi-ág 3. tábla.*

¹⁸⁶ 1479: MNL OL DL 30221., vö. Ungor János vajda 1481/82 között bekövetkező halálával, illetve 1488: MNL OL DL 27958. (Az adatokat Szaszko Eleknek köszönjük.)

¹⁸⁷ Zichy XI. 351–352. (MNL OL DL 81952.) Aladár 1486. július 27-én írta meg testvérének címzett levelét Pozsonyból, amiben nem tett említést unokaöccse beajánlásáról, így ekkor az ügyben még nyilván nem történt előrelépés. Miklós fiai, István és Ferenc 1480-ban már életben voltak (Zichy XI. 271., vö. 1486: Zichy XI. 452.). Mivel Ferencet később az udvarban Aladár Ferencnek nevezték, felmerülhet, hogy már gyermekkorában kamarás nagybátyja, Aladár mellett nevelkedett, így leginkább ő tűnik azonosíthatónak a listában

ekkoriban már a királyi lovászok előjárója lehetett,¹⁸⁸ ami alapján feltételezhető, hogy Pozsonyban is a király mellett időzött, és így fel tudta véteni egyik öccsét a listára.¹⁸⁹ Persze némely esetben a királyné is tisztában lehetett egy-egy gyermek életkorával: a keresztségben a király nevét kapó Frangepán Mátyás gróf és szülei gyakran tartózkodtak a királyné kíséretében, hiszen Mátyás édesanyja Beatrix rokona és udvarhölgye volt. Szinte bizonyos, hogy Mátyás volt az a hétéves Frangepán fiú, akit 1486 tavaszán maga a királyné ápolt Budán.¹⁹⁰ Valentini egyik 1486. augusztus 4-i levelében be is számolt róla, talán némileg el is túlozva saját közvetítői szerepét, hogy Lujza grófné nagyon hálás volt a hercegnek, amiért fia Hippolit mellé kerülhet.¹⁹¹

Életkor alapján az egyedüli kivételt alighanem a „gyermek kapitánya”, ecsedi Bátor György jelentette. A korabeli, katonai alapokon szerveződő királyi udvarok¹⁹² ismeretében teljesen érthető, hogy a gyermekek vagy apródok rangidős vezetőjét is kapitányi ranggal kívánták felruházni. Bátor István országbíró-erdélyi vajda unokaöccsére származása mellett életkora miatt eshetett a választás, hiszen idősebb volt a többiekénél, 1486-ban tizennégy év körüli lehetett.¹⁹³ Jóllehet nem tudjuk biztosan, Pozsonyban időzött-e ekkor a befolyásos vajda,¹⁹⁴ egy 1490. évi forrásból arról értesülünk, hogy a fiaként nevelt Györgyöt a vele egyidős, 1473-ban született Corvin János herceg mellett tartotta,¹⁹⁵ tehát az ifjú főúr talán már korábban az udvartartás tagja lett. Csupán érdekességgént említhető, hogy 1490-ben, Mátyás halála után Györgynek állítólag még királlyá választása is felmerült.¹⁹⁶

említett Várdai fiúval. Személyére és későbbi pályafutására lásd C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc pályája az erdélyi püspöki székhelyéig. *Erdélyi Múzeum* 78 (2016) 13–25.

¹⁸⁸ 1487 áprilisában legalábbis már biztosan az volt. MNL OL DF 242961. Vö. Arch. I. 119.

¹⁸⁹ A Csulai fivérek legalább heten voltak, a listára alighanem a legfiatalabbak egyike, Mór Fülöp későbbi pécsi püspök, Mihály vagy János későbbi királyi palotás kerülhetett fel, mindnyájan 1476 után születtek. Vö. Fedeles Tamás: Egy Jagelló-kori humanista pályaképe. Csulai Mór Fülöp (1476/1477–1526). *Levéltári Közlemények* 78 (2007) 43., 47.

¹⁹⁰ MNL OL DF 294353. (A történetet részletesebben lásd feljebb.) Frangepán Bernát és felesége az Aragóniai és a Hunyadi házak tagjairól nevezték el gyermekeiket. Lásd Neumann Tibor: Mátyás herceg (Szerény adalék a Hunyadi családfához). *Turul* 88 (2015) 72–73. Ez eleve arra utal, hogy Mátyás gróf a királyi pár 1476. évi esküvője után született.

¹⁹¹ 1486. augusztus 4.: „La signora de la magnifica madonna Aloyse se recomanda a vostra signoria per mille volte e rengratiala del scriver, e de l'opra facta per me, per el loco dato al figlio suo presso el signor don Hipolyto.” MNL OL DF 294502.

¹⁹² A korabeli udvarok katonai struktúrájára lásd pl. Kubinyi András: Udvartartás és udvari élet Mátyás király korában. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk. Farbak Péter et al. Bp., 2008. [Kiállítási katalógus] 30., Kubinyi András: A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt. In: *Székhelyek a Magyar Tudományos Akadémián*. 2001. *Társadalomtudományok*. Szerk. Vizi E. Szilveszter. Bp., 2005. 257.

¹⁹³ C. Tóth Norbert: Ki kicsoda a Bátor családban? A Bátor család ecsedi ágának tagjai 1377–1541. *Szabolcs-szalmár-beregi Szemle* 44 (2009) 21–22.

¹⁹⁴ 1486. július 4. és szeptember 8. között nem ismerjük tartózkodási helyeit, mindkét időpontban Erdélyben időzött. Horváth Richárd – Neumann Tibor: *Ecsedi Bátor István. Egy katonabíró életpályája 1458–1493*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 148. A két hónapnyi idő természetesen elegendő volt arra, hogy megjárja a távoli Pozsonyt.

¹⁹⁵ 1490. május 8.: Dipl. Eml. IV. 195. Vö. Horváth–Neumann: *Ecsedi Bátor István*, 94.

¹⁹⁶ Erről Lodovico Tubero történetíró számol be. Lásd Horváth–Neumann: *Ecsedi Bátor István*, 93.

Az előkelő gyermekek Hippolit köré szervezését az udvar feltehetően az érsek és társai szemszögéből egyaránt hasznosnak ítélte. A királyné hangsúlyozta nővérének írott levelében, hogy Hippolitnak el kell sajátítania a magyar nyelvet és meg kell ismerkednie a hazai szokásokkal,¹⁹⁷ márpedig erre alighanem kortársai biztosították számára a leginkább megfelelő közeget – hasonló okból lehetett fontos a király cseh lovagjának, a királynét 1476-ban Itáliából Magyarországra kísérő küldöttség egyik vezetőjének, Mikuláš Kropáčnak is, hogy kisebbik fiát Esztergomba adja.¹⁹⁸ Az udvarral kapcsolatban álló családok számára a Ferrarából érkező tanítók is vonzerőt jelenthettek (mint láttuk, a Hippolit részére a szülei által kijelölt tanító mellé a királyné külön tanítómestert kért nővérétől a gyermekek számára), de abban is joggal bízhattak, hogy az érsek kísérete továbbra is szoros kapcsolatban marad a királyi udvarral.¹⁹⁹ Mindamellett kétségtelen, hogy mindkét fél fontosnak érezhette az esztergomi együttélésből fakadó hosszú távú hasznot, nevezetesen a szoros, akár baráti kapcsolatok létrejöttét: világos volt, hogy ezek a gyermekek alkotják majd évtizedek múlva az ország vezetői garnitúráját, és a velük fennálló kapocs Hippolit számára is nagyobb befolyást, mélyebb beágyazottságot biztosított volna a jövőbeli magyarországi politikában.

Ami a familiárisok kiválasztását illeti, aligha kelt meglepetést, ha amellet érvelünk, hogy az érsek fegyveres kíséretét egytől egyig a királyi – esetleg a királynéi – udvartartáshoz szorosan kötődő személyekből válogatták össze. Az öt báró és 11 nemes változó számú, 2-8 lovassal állt volna Hippolit szolgálatába, ami a korabeli gyakorlatnak megfelelően fizetésük alapját is képezte.²⁰⁰ Ahhoz azonban, hogy ezeket a létszámadatokat a tervezeten rögzíthessék, vagy jelen kellett lenniük Pozsonyban, vagy az udvarban eleve ennyi lóra húztak zsoldot – mindkét lehetőség amellet szól, hogy az udvartartás tagjai voltak, igaz, legtöbbjük esetében erről csak évekkel későbbi bizonyítékokat tudunk felsorakoztatni, amit úgy is megfogalmazhatunk, hogy udvari karrierjükről éppen a tervezetben hallunk először.²⁰¹ A kivételt a korábban adószedőként kimutatható berendi Bak Bol-

¹⁹⁷ Dipl. Eml. III. 152.

¹⁹⁸ Kropáč udvari lovagként 1474-ben: MNL OL DL 49812., az 1476. évi kíséret tagjaként: Beatrix oklt. 28. Mellesleg a Nyitra megyei Berencs vár birtokosaként (MNL OL DL 102871.) magyarországi nagybirtokos is volt. Egy 1493. évi adat szerint négy fia volt, és ha a forrás születési sorrend alapján sorolta fel őket, akkor másodikként János, a boroszlói káptalan későbbi dékánja lehetett az 1486. évi listán említett „ifjabb” fiú, igaz a berencsi uradalom kapcsán később mindig a harmadik fiú, Henrik/Imre szerepel (pl. 1493: MNL OL DF 266071., 1498: MNL OL DL 105066., 1502: MNL OL DL 73169.). A családra és az 1493. évi adata: Ritoók Ágnes: Kryštof Kropáč z Nevědomí a na Bzenci sírköve a Magyar Nemzeti Múzeumban. In: *Folia Historica* XXXIV. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. Főszerk. Csorba László. Bp., 2019. 107.

¹⁹⁹ Pl. 1488 tavaszán a gyermekek elkísérték Hippolitot a bécsi udvarba. MNL OL DF 294309. fol. 82^v.

²⁰⁰ Kubinyi: Udvartartás, 29., Uő: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 321.

²⁰¹ Az öt báró közül Losonci László (már ha Albert fiáról és nem Losonci Bánfi Lászlóról volt szó) 1490-től bárói méltóságokat töltött be (Arch. I. 347.), a többiek esetében nem ismerjük udvari szolgálatukat, igaz, Domibait 1491-ben a király Pozsony városba küldte, hogy ott eljárjon a német hadak elleni védekezés ügyében (MNL OL DF 240726.). Bátori Zsigmond testvére, András az 1490-es években palotás, később szabolcsi ispán (RPRH 877., MNL OL DL 32526., MNL OL DL 61910., Arch. II. 245–246.). Telegdi Györgyre, Szentgróti Jánosra, Nagylucei Damjánra lásd lejjebb. Káldi János 1494-ben királyi palotás (lásd feljebb). Korlátkői Osvát éppen ekkoriban kezdeményez pert 1473-ban elveszített családi váráért, ami esetleg udvari kapcsolatainak erősödésére utal. Később haláláig II. Ulászló udvartartásának tagja (Neumann Tibor: *A Korlátkövek. Egy elő-*

dizsár,²⁰² de legfőképpen az utolsó két név képezi: Zbugyai István és runyai Zsoldos András már kipróbált palotások voltak, korábban komoly – megyéispáni, királyi várnagyi és egyéb udvari – megbízásokat is teljesítettek.²⁰³ A familiárisok listáján mindazonáltal van egy ellentmondás, amely mintha cáfolná a fenti érvelést: „Várdai báró” és Telegdi György neve mellé odaírták, hogy „a kincstartó úr mellett”, míg a két másik személy („Damján” és „Gyulai”) neve mögött birtokos esetben tették ki a „kincstartó úr” szavakat. Első pillantásra arra gondolhatunk, hogy a tervezetre Nagylucsei Orbán kincstartó familiárisai is felkerültek, akiket azért jelöltek meg így, mert a többiekkel ellentétben nem a királyi pár szolgálatában álltak. Nem látjuk azonban értelmét annak, miért érezték volna fontosnak egy báró esetében Ferrara tudomására hozni, hogy az illető a kincstartó embere. Emiatt ezek az esetek talán úgy értelmezendők, hogy a négy személy – köztük esetleg a kincstartó unokaöccse, Nagylucsei Damján is, akinél a fenti kitétel inkább az azonosítást szolgálta – ekkor nem Pozsonyban, hanem Budán tartózkodott, ahol a kincstartó a királyi távollétében és megbízásából az ország ügyeiben járt el.²⁰⁴ Távollétük miatt talán nem tudtak hozzájárulni a tervezethez, és ezért bizonytalan jelöltnek tekintették őket.²⁰⁵ Mindazonáltal bárhog is értelmezzük ezeket az eseteket, az bizonyos, hogy az ausztriai háborúk idején kincstartóként rendkívüli befolyást szerző Orbán győri, majd egri püspök „érdekeit” – két unokaöccse is megtalálható a listán – a tervezet összeállításánál a királyi pár maximálisan figyelembe vette.

Ahhoz, hogy a király és a királyné Ferrarától független szándékait fel tudjuk mérni, talán a tervezet első csoportja, a tisztségviselők (*officiales*) személye jelenti a legnagyobb segítséget. A királyi pár a mindennapi adminisztrációt, az érsekség gazdálkodását és lelki vezetését egy-egy tapasztalt esztergomi kanonokra bízta volna kancellári, provizori és vikáriusi tisztséggel. Valamennyien kimutathatók Esztergomban már Aragóniai János

kéld család története és politikai szereplése a 15–16. században. Győr, 2007. [A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 5] 34–54.). Majtényi Rafael Mátyás halála után Corvin János Nagylucsei Orbán által kezelt várai élén áll (Arch. II. 143. 14. j.), 1490 végén Nagylucsei Damjánnal együtt magát a kincstartó emberének tekintő (MNL OL DL 19697., vö. uo. 19717., 19745.), Orbán halála után a Szapolyaiak familiárisa (Arch. II. 291.). Marcellházi Pozsár Györgyről nincs adat. Gyulai Jánosra lásd lejjebb.

²⁰² 1484: MNL OL DF 223946.

²⁰³ Az 1470-es években egymást követték a borsodi és gömöri ispánság, illetve a diósgyőri vár élén (Arch. II. 106.). Zbugyai az 1470-es évek végén erdélyi sókamaraispán (Draskóczy István: *A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme [1440–1530-as évek]*. Bp., 2018. [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések] 366.), utána udvari familiáris (MNL OL DF 212253., 215104., a két adatot Kádas Istvánnak köszönjük), Zsoldos pedig 1466-ban királyi követ a cseh királyhoz. Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. X–XII.* Pest, 1853–1857. XI. 153.

²⁰⁴ Nagylucsei Orbán kincstartó 1486. augusztus 18-án biztosan a fővárosban tartózkodott (MNL OL DF 231780., relációja Budán kelt királyi oklevélén), de bizonyára már augusztus 4-én is, amikor adóügyben kelt Budán királyi oklevél (MNL OL DF 245076., mindkét oklevelet a király távollétében állították ki). A ferrarai követ Pozsonyba érkezésekor, július 23-án ugyanakkor a kincstartó még a királyi pár mellett tartózkodott. MNL OL DF 294448.

²⁰⁵ Mindazonáltal Telegdi György esetében érdemes megjegyezni, hogy egy távoli rokona, Telegdi Ferenc ekkoriban valóban a kincstartó familiárisa (MNL OL DF 215212., 215153., vö. Engel: *Középkori magyar genealógia*, Csanád nem 1. Főág. 2. tábla: Telegdi). Gyulai János 1491-ben mutatható ki Orbán kincstartó emberként, de Mátyás halála után természetesen sok egykori palotás állhatott az egri püspök szolgálatába, mint például Majtényi Rafael (az adatokat lásd fentebb).

bíboros idején, így ők – különösen az 1484 óta a vikáriusi feladatokat ellátó Ibafalvi Tamás esztergom-szentgyörgyi prépost – biztosították volna a folyamatosságot az érsekség életében.²⁰⁶ Keszthelyi Mihály egykori váci prépost, miként fennmaradt sírköve is hirdeti, korábban Mátyás írnokaként (*scriptor regis*), kancelláriai jegyzőként működött,²⁰⁷ esztergomi olvasókanonokként pedig a helyi hiteleshely előjárója volt, udvari kapcsolatai és jegyzői gyakorlata következőképpen érthetővé teszik, miért merült fel a neve érseki kancellárként. Gosztonyi András esztergom-szentistváni prépost jelölését a provizorságra minden bizonnyal gazdasági szakértelme és üzleti tapasztalatai indokolták.²⁰⁸ Őket három magyar és két olasz tisztségviselő követi: a nevük mellett feltüntetett, nekik szánt tisztségeket a királyi udvar méltóságainak mintájára nevezték meg: udvarmester, asztalnok, pohárnok, istálló-mester, kincstartó. Az érseki udvartartás vezetőjének azt a Hangácsi Mihályt jelölték, aki korábban már több felelősségteljes poszton bizonyított: az 1470-es évek második felében erdélyi sókamaraispán volt, majd visszatérve Erdélyből udvari familiárisként szolgálta a királyt, aki 1481-ben zólyomi ispánná nevezte ki. Tisztségviselésének végére az tett pontot valamikor 1485–1486 folyamán, éppen a lista készítése előtt, hogy Mátyás király a zólyomi uradalmat és a bányavárosokat feleségének adományozta, aki természetesen saját emberét, az egykor Aragóniai János bíborossal Magyarországra érkező Perotto Vesachot helyezte Zólyom élére.²⁰⁹ Nem zárható ki, hogy a király megbízható emberének tekinthető Hangácsit a királyné az érseki udvarmesterséggel kívánta kárpótolni az ispánság elvesztéséért. Endrédi Fica Demeter „asztalnok” és belegi Márkus Péter „lovásmester” kiválasztásában ezzel szemben nemcsak a királlyal való bizalmas viszony, hanem Bars megyei birtokaik Esztergomhoz való közelsége lehetett az elsődleges szempont: ez lehetőséget biztosított számukra, hogy állandó jelleggel az érseki székhelyen tartózkodhassanak.²¹⁰ Fica csaknem két évtizede állt már udvari szolgálatban, ahol az 1470-es évek végétől már a legelőkelőbb csoportban, az udvari lovagok között tűnik fel. Királyi palotásként 1476-ban részt vett a Beatrixot Nápolyból Magyarországra kísérő magyar–cseh küldöttségben, következőképpen a királyné is régóta ismerte.²¹¹ A negyve-

²⁰⁶ Tisztségeik időhatárait lásd C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. Bp., 2019. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 9) 33., 55., 59.

²⁰⁷ Személyére lásd C. Tóth: *Az esztergomi székeskáptalan*, I. 43–50.

²⁰⁸ Annak ellenére így gondolható, hogy Gosztonyi „üzleteire” csak évekkel későbbi adatokat ismerünk. Fügedi Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén*. *Századok* 94 (1960) 107–111., Kuffart: *Modellben őrzött*, 42., 49., 57–58. stb.

²⁰⁹ A Hangácsi ispánságára vonatkozó utolsó adat 1485 áprilisából származik, Perotto pedig éppen 1486. augusztus 12-én tűnik fel először zólyomi ispánként. Arch. II. 384. Hangácsi egyéb tisztségei: erdélyi sókamaraispán (1475–1478: Draskóczy: *A magyarországi kőszó*, 366.), udvari familiár (1480: MNL OL DL 18410.). Később Szapolyai István szolgálatában alnádor (1492–1499: Arch. I. 81.) és zempléni alispán (1496–1499: Arch. II. 374.), halála előtt borsodi ispán (1500: Arch. II. 86.).

²¹⁰ Márkus eleve Bars megyei nemes volt, Beleg mellett, az Esztergomtól alig 40 km-re fekvő Nyír is az övé volt (MNL OL DL 58183.), míg Fica Demeter az 1470-es évek végén Bars megyébe házasodott, ahol felesége Baroc nevű birtokán telepedett le, amely települést sokszor előnévként is használta (1477: MNL OL DL 59633–634., 1488: MNL OL DF 285237.).

²¹¹ Az első általunk ismert, Fica Demeter udvari szolgálatára vonatkozó adat 1469-ből való: MNL OL DL 36609. Az 1476. évi küldöttség tagjaként: Beatrix okl. 28. Udvari lovagként: 1479: MNL OL DF 206553., 1481: MNL OL DL 18488. Legkésőbb 1498-tól 1501-ben bekövetkező haláláig barsi megyésispán. Arch. II. 50–51.

nes éveiben járó Hangácsinál és Ficánál némileg fiatalabb Márkus Péter 1470-től kamarás-ként, majd palotásként mutatható ki Mátyás szolgálatában.²¹² Hármójukat az is elkülöníti a másik öt „officialis”-tól, hogy esetükben a tervezet közli, hány lovassal szolgálják majd az érseket: ebből nyilván az is következett, hogy őket szánták a familiárisok előljáróinak is. Az érsek „katonai kísérete” az ő lovasaikkal kiegészülve legalább 86 főre emelkedett.²¹³

A két olaszt természetesen a ferrarai udvar listájáról választották ki, de beosztásukon némileg változtattak: Tadeo di Lardinak az udvarmesterhez hasonló *sescalco* helyett a pohárnoki, míg Francesco Bagnacavallónak a tárnoki feladatkörrel rokon *camerlengo* helyett a kincstartói tisztséget jelölték ki. A tervezetről persze lemaradt az esztergomi kormányzó és a várnagy: ennek hátterében talán az állt, hogy ezeknek a pozícióknak a betöltését a ferrarai hercegi pár döntésére bízták.²¹⁴ A királyi udvar tehát nem volt elutasító azzal kapcsolatban, hogy a magyar és az olasz tisztségviselők száma végül megközelítse a fele-fele arányt.

Mi következik a fentiekből? Kétségtelen tény, hogy Hippolit, illetve érseki kormányzója érkezése után Mátyás és Beatrix már közvetlenül nem támaszkodhatott a gazdag érsekség jövedelmeire, a Ferrarába küldött tervezet mégis arra utal, hogy továbbra is befolyást kívántak gyakorolni az érsekség irányításában: több kulcsfontosságú pozíciót nem kívántak átengedni a ferrarai fél részére, hanem azokba saját embereiket szerették volna helyezni. Ennek persze több oka is lehetett: a magyar nemesség természetesen nem lelkesedett azért, hogy ismét olasz egyházfőt nevezzenek ki az ország legfontosabb egyháza élére,²¹⁵ és a három esztergomi kanonok, illetve az olasznál nagyobb létszámú magyar kíséret mérsékelhette ezt az elégedetlenséget. A legfőbb ok azonban alighanem pénzügyi lehetett: ha igazunk van abban, hogy a familiárisok csoportjának egészét és az irányításukért felelős három magyar *officialist* is az udvari katonaság, a palotások soraiból verbuválták, akkor nyilvánvaló, hogy a király és kincstartója a felsorolt közel száz nehézlovasnak a zsoldját huszáros vágással az esztergomi érsekségre terhelte volna.²¹⁶ Míg Beatrix számára kulcsfontosságú lehetett, hogy Hippolit udvartartását minél előkelőbbé, fejedelmivé tegye, hogy ezzel is reprezentálja saját és rokonai hatalmát otthon és külföldön egyaránt, aminek a tervezet maradéktalanul meg is felelt, addig Mátyás – költséges ausztriai háborúit vívva – korlátozottabb módon bár, de továbbra is igénybe kívánta venni az érsekség erőforrásait és katonáit.

²¹² Belegi Márkus Péter 1472-ben királyi kamarás (MNL OL DF 206528.), 1479-ben palotás (MNL OL DL 45807.), 1480-ban udvari familiáris (MNL OL DF 206796. 349. fk.). Alább még találkozunk vele érseki familiárisként és drégelyi várnagyként is.

²¹³ Runyai Zsoldos András neve mellett nem szerepel lovasszám, bizonyára azért, mert ő „Esztergomon kívül” tartózkodott volna, az erről szóló megjegyzés némileg zavaros. Lásd *Függelék* 4.

²¹⁴ Vö. 1486. augusztus 4.: MNL OL DF 294499. A kérdéskörre lásd feljebb.

²¹⁵ Erre jó példa, hogy az érseki szék betöltésének kérdése az 1486. év eleji országgyűlésen is felmerült. MNL OL DF 294353.

²¹⁶ A magyar kíséret eltartását teljes egészében az érsekség jövedelmeiből fedezték volna. MNL OL DF 294499.

Ami a magyar tervezetből megvalósult (1487)

A tervezet elkészítése után a magyar királyi pár arra számított, hogy Hippolit hamarosan átveszi az esztergomi érsekséget. Ennek megfelelően az Ausztriában hadakozó Mátyás már 1486. augusztus 20-án meghatalmazást adott a királyné familiárisának, gersei Pető Györgynek, hogy Horvátországban és Szlavóniában megszervezze az érsek illő fogadtatását, ellátását, a helyiek általi kíséretét és átutazását a tartományokon,²¹⁷ illetve – alighanem a Pozsonyban maradó királyné utasítására – az érsekség kormányzója élelmi-szer-tartalékokat kezdett felhalmozni Esztergomban, hogy el tudja majd látni Hippolit kíséretét.²¹⁸ A gyermek érsek utazására azonban – előbb betegsége, majd különféle okok miatt – 1486 folyamán végül nem kerülhetett sor, és mint láttuk, születőől csak 1487 kora nyarán kapott engedélyt arra, hogy elinduljon a Magyar Királyság felé. A zenggi partraszállás (június 27.) és egy hosszabb zágrábi tartózkodás (július 4–28.) után az érsek 1487. augusztus 7-én érte el az osztrák–magyar határon álló királyi várost, Sopront, amelyet a királyné szállásául jelölt ki.²¹⁹

A Zenggből Sopronig tartó utazás során Hippolit biztosan nem találkozott a királyi pár által 1486 augusztusában megtervezett előkelő magyar kísérettel. Jóllehet Cesare Valentini, aki ekkor már kormányzóként irányította az érsekséget, Esztergomból 85 lovas menesztett Zágrábra, ez a küldöttség az érsekség alacsonyabb rangú tisztségviselőiből és vegyesen nehéz- és könnyűfegyverzetű csatlósaiából állt.²²⁰ Hippolitnak persze nem kellett nélkülöznie az előkelő kíséretet: Zágrábig Tárnok Péter zenggi kapitány, onnan Osvát zágrábi püspök és a királyi pár által a fogadására küldött Frangepán Bernát gróf társaságában utazott.²²¹ De miért nem hallunk ez idő tájt a bárókból és előkelőkből álló esztergomi udvartartásról? A válasz nagyon egyszerű: mert ekkoriban nem létezett. Magától értetődő, hogy amint Hippolit 1486. őszi utazása lekerült a napirendről, a tervezetben szereplő rangos kíséretet nem fogadták Hippolit szolgálatába, hiszen az felesleges lett volna és persze rendkívül költséges is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a királyné lemondott volna tervei megvalósításáról, de csak akkor fogott szervezkedésbe, amikor Hippolit már a magyar–osztrák határ közelében járt. A fejleményeket kizárólag az érsekség számadáskönyveiből tudjuk rekonstruálni: a legkorábbi bejegyzés szerint 1487. augusztus 6-án, Lichtenwörthben fogadták fel a királyné utasítására a bárói származású Kanizsai Istvánt,

²¹⁷ MNL OL DL 93574.

²¹⁸ MNL OL DL 19178. A Pozsonyban időző esztergomi kormányzó 1486. szeptember 7-i levele Nagylucsei Orbán kincstartóhoz.

²¹⁹ Az utazásra részletesen lásd feljebb.

²²⁰ A mintegy 85 lovas 34 szekérrel Borso da Correggio említi 1487. július 28-án kelt levelében. Morselli: *Ippolito*, 51. Az esztergomi érsekség egyik, 1487. évi számadáskönyvében (Kuffart: Az esztergomi érsekség pénzügyei, 120–149.) szerepel több, Zágrábra küldött familiáris (uo. 145–146.), ezek összlétszáma ugyanakkor csak 44. Magától értetődő, hogy lehetnek olyan lovasok, akiket nem esztergomi, vagy nem számadás alá vont esztergomi bevételekből fizettek, gondoljunk például az érseki prédiálisokra vagy az esztergomi káptalan követeire.

²²¹ Morselli: *Ippolito*, 50., 53. Valószínűleg Modrustól vele utazott a modrusi püspök is, legalábbis 1487. szeptember 14-én ő misézett Esztergomban. Uo. 56. Bonfini szerint Frangepán Bernátot a király küldte Hippolit elé, hogy Zágrárból Sopronba kísérje. Bonfini: *Rerum*, IV. VIII. 51.

akinek fizetése első részleteként 50 forintot adtak át.²²² De egy nyolc hónappal későbbi forrásból tudjuk, hogy a többi, Kanizsaihoz hasonlóan másnap szolgálatba álló familiárist is a királyné vette fel,²²³ nyilván ezekben a napokban, és feltehetően fizetésük első részletét is ő fizette.

Ha áttekintjük, kik alkották Hippolit magyar kíséretét 1487 második felében (1. táblázat), rögtön szembetűnik, hogy Beatrix nem tudta ugyanazokat a személyeket Hippolit mellé állítani, akiket férjével és a ferrarai követtel együtt egy évvel korábban kijelöltek. A 17 személyből mindössze hármat találunk meg az előző évi listán: a tervezetben még lovászmesterként szereplő Márkus Pétert, Szentgróti Jánost és a kincstartó unokaöccsét, Nagylucsei Damjánt. Mindazonáltal az is egyértelmű, hogy a királyné igyekezett eleget tenni azon ígéretének, hogy unokaöccse kísérete bárókból és előkelő nemesekből álljon: a két Kanizsai fivér, István és János, valamint Ellerbach István kétségtelenül bárónak számított. Bátyjaikat, Kanizsai Lászlót és Ellerbach Jánost Mátyás bécsújhelyi diadalmenetében a seregvezérek között találjuk,²²⁴ a királyné alighanem mellőlük, az ostromtáborból hívta magához a három bárófit. Melléjük sorolható a keresztnév nélkül említett Pető is, aki mögött bizonyára a gersei Pető család egyik sarja, talán éppen a királyné szolgálatában álló György állhatott, akit egy évvel korábban az uralkodó, mint láttuk, Hippolit horvátországi és szlavóniai utazásának megszervezésével bízott meg. De velük közel azonos tekintélynek örvendhetett terjéni Márkus László is, aki 16 lovassal az érseki familiárisok kapitánya lett. A negyvenes éveinek második felében járó kiváló katona – egyébként az előbb említett Márkus Péter unokabátyja²²⁵ – ekkor már igen tekintélyes udvari pályafutást tudhatott maga mögött: az 1460-as évektől több királyi vár és megye élén állt, nem mellesleg négy éven át az esztergomi és komáromi várnagyságot és az azokkal egybekötött megyéispánságokat is betöltötte (1476–1480), ami Komárom megyei birtokaival együtt komoly helyismeretet biztosított számára. És noha 1469–1470-ben a bárói tisztségnek számító dalmát-horvát bánságot viselte, kinevezését az udvar átmenetinek tekintette, és nyilván ezért nem sorolták akkoriban a bárók közé.²²⁶ Ettől függetlenül kijelenthető, hogy ez az öt személy azonos súlyt képviselt, mint az 1486. évi tervezetben feltüntetett öt „báró” familiáris.

²²² Kuffart: Az esztergomi érsekség pénzügyei, 147.

²²³ 1488. április 4.: MNL OL DF 295510. (Elemzését lásd alább.)

²²⁴ Bonfini: *Rerum*, IV. VIII. 81. (Ellerbach János a forrásban apja, Bertold keresztnéve után „Bertoldus” alakban szerepel. Azért nem István értendő e név alatt, mert ő ekkor már Hippolit kíséretébe tartozott, továbbá János volt az, aki 1487-ben királyi palotásként mutatható ki (1487: HHStA Erdődy lt. D 10189.), illetve már korábban is részt vett az ausztriai harcokban (1485: MNL OL DL 103903.). A két adatot Péterfi Bencének köszönjük.

²²⁵ Márkus László apja és Márkus Péter anyja voltak édestestvérek. Lásd MNL OL DL 13985., 45919.

²²⁶ Márkus László tisztségei: zólyomi várnagy és ispán (1466: Zolnay László: Egy eltűnt budavári reneszánsz freskó nyomában. *Művészettörténeti Értesítő* 23 [1974] 145.), dalmát-horvát vicebán, majd bán (1467–1470: Arch. I. 102.), udvari familiáris (1474: MNL OL DL 45570., MNL OL DF 206566.), esztergomi-komáromi várnagy és ispán (1476–1480: Arch. II. 99., 131., 1477: MNL OL DL 25248., vö. uo. 107026.), királyi kapitány (1482: *Raguza és Magyarország összeköttetésekének oklevéltára*. Összeáll. Gelcich József, bev. és jegyz. ellátta Thallóczy Lajos. Bp., 1887. 809.), ungi ispán (1484: Arch. II. 302.).

1. táblázat. A királyné által felfogadott magyar kíséret 1487 második felében²²⁷

Név	Lovasok száma	Szolgálat kezdete	Utolsó adat szolgálatáról	Egyéb tisztség Esztergomban
Márkus László (terjéni) kapitány ²²⁸	16	1487. augusztus 7.	1488. február 5.	1487–1488: érseki kapitány
Ostfi László (asszonyfalvi) ²²⁹	6	1487. augusztus 7.	1490	1490: érseki udvarmester
Márkus Péter (belegi) ²³⁰	6	1487. augusztus 7.	†1492	1489–1492: drégelyi várnagy, érseki kapitány
Kanizsai János ²³¹	6	[1487. augusztus 7.]	1488. [június 24.]	–
Kanizsai István ²³²	4	1487. augusztus 7.	1488. március 19.	–
Ellerbach István (monyorókeréki) ²³³	6	[1487. augusztus 7.]	1488. június 24.	–
Nemes Mihály ²³⁴	5	[1487. augusztus 7.]	1487. november 12.	–
Török Mihály ²³⁵	5	1487. augusztus 7.	1488. április 4.	–
Korotnai Pál ²³⁶	5	1487. augusztus 7.	1487. szeptember 18.	–

²²⁷ A névsor az érsekség egyik 1487. évi számadáskönyvéből állítható össze, a táblázatban meghagytuk az ottani sortrendet (MNL OL DF 295089. fol. 53–56.). A forrás a jobb oldalakon rögzíti az egyes familiárisokkal kötött megállapodás részleteit, a bal oldalakon a részükre tett kifizetéseket. Valamennyiüknél egy bécsi, szeptember 1-jén, Cesare Valentini által, illetve egy esztergomi, szeptember 18-án, Battyányi István provizor által tett kifizetés volt az első két tétel, zömüknél decemberig folytatódnak a bejegyzések. Vö. Battyányi István provizor 1488. évi kiadási könyvével, ahol az első oldalon a nemes palotások augusztus 6-tól december 25-ig kapott havi fizetésére utal. MNL OL DF 294309. fol. 1^r.

²²⁸ 1487. szeptember 8-án további 60 forintot kapott Bécsben, már ekkor az érsek katonáinak a kapitányaként (*capitano dela gente d'arma*) szerepel. Kuffart: Az esztergomi érsekség pénzügyei, 147. Utolsó említése Esztergomban: 1488. február 5.: MNL OL DF 294309. fol. 1^v. Vö. 1488. március 23.: uo. fol. 64.

²²⁹ Felfogadásának időpontja az 1489. évi kiadásokat tartalmazó számadáskönyvből adható meg (MNL OL DF 295206. fol. 130.), az 1487. évi számadáskönyvben a dátumot üresen hagyták. Érseki udvarmester 1490 elején: MNL OL DF 295208. fol. 38^r.

²³⁰ Kapitány és drégelyi várnagy: MNL OL DF 295208. fol. 38^v. Vö. 1489–1490: uo. 295206. fol. 82–83. 1492 nyarán még életben lehetett (uo. 206336.), de ez évtől már más a drégelyi várnagy. Vö. 1494: uo. 295225. fol. 111.

²³¹ Szolgálatának kezdődátumát az 1487. évi számadáskönyvben üresen hagyták. Utoljára 1488. október 3-án fizettek neki, valószínűleg nála is az előző sorban említett június 24-i időpontig bezárólag fizettek zsoldot. MNL OL DF 294309. fol. 5^r.

²³² 1487. augusztus 6-án vette fel a királyné Lichtenwörthben, legalábbis ekkor kapott 50 forintot. Kuffart: Az esztergomi érsekség pénzügyei, 147. Az 1489. évi számadáskönyv szolgálatának kezdetét 1487. augusztus 7-re tette és Sopronba helyezte, illetve közölte, hogy mivel nem akarta szolgálni az érseket, nem tartoznak neki. MNL OL DF 295206. fol. 130. Utoljára 1488. március 19-én kapott zsoldot. MNL OL DF 294309. fol. 2^v.

²³³ Szolgálatának kezdődátumát az 1487. évi számadáskönyvben üresen hagyták. 1488. október 23-án kapott zsoldot szolgálatiért 1489. június 24-ig bezárólag. MNL OL DF 294309. fol. 5^r.

²³⁴ Azonosítása a gyakori név miatt bizonytalan, vö. pl. 1494: MNL OL DL 59844., Kandra Kabos: *Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekről*. Eger, 1887. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez) 121–122. stb. Szolgálatának kezdődátumát az 1487. évi számadáskönyvben üresen hagyták. Utoljára az év november 12-én kapott zsoldot. MNL OL DF 295089. fol. 54.

²³⁵ Azonosítása a gyakori név miatt bizonytalan, vö. pl. egy Somogy megyei, hasonló nevű nemessel 1481-ben: MNL OL DL 45898. Szolgálatának kezdődátumát az 1487. évi számadáskönyvben üresen hagyták. Felfogadásának időpontja az 1489. évi kiadásokat tartalmazó számadáskönyvből adható meg. MNL OL DF 295206. fol. 131. Utoljára 1488. március 26-án kapott zsoldot. Uo. 294309. fol. 3^r. 1488. április 4-én, Bécsben még ott volt Hippolit kíséretében. Uo. 295510.

Név	Lovasok száma	Szolgálat kezdete	Utolsó adat szolgálatáról	Egyéb tisztség Esztergomban
Nagylucsei Damján ²³⁷	5	1487. augusztus 7.	1490	1489–1490: udvardi tiszttartó
Szentgróti János ²³⁸	4	1487. augusztus 7.	1488. augusztus 1.	–
Horvát Jakab ²³⁹	4	1487. augusztus 7.	1490	1489–1490: udvardi tiszttartó
Szerdahelyi Miklós ²⁴⁰	4	1487. augusztus 7.	1488. március 14.	–
Marcaltői Demeter ²⁴¹	4	1487. augusztus 7.	1490	1489–1490: verebélyi tiszttartó
Sárdi Pál (Palkó) ²⁴²	4	1487. augusztus 7.	1494	1490: egyházi nemesek „tiszteje”, lovászmester
Frank ²⁴³	5	1487. augusztus [7.]	1488. április 4.	
Pető (gersei Pető György?) ²⁴⁴	4	1487. augusztus [7.]	1487. szeptember 18.	–
Összesen	93			

²³⁶ Talán azonos Kelefdalvi György fiával, Korotnai Pállal, aki azonban később kúriai jegyzőként mester címmel szerepel. Lásd pl. 1489: MNL OL DL 49371., 91023. Az 1487. évi számadáskönyv szolgálatának kezdetétől augusztus 1-jét adja meg (vö. társai esetével, ami miatt hozzá is augusztus 7-et írtunk). Az esztergomi bevonulás után, szeptember 18-án kapott kifizetést követően többet nem mutatható ki Esztergomban.

²³⁷ Az 1487. évi számadáskönyv szolgálatát augusztus 1-jétől számítja, ám az 1489. évi kötet augusztus 7-től. MNL OL DF 295206. fol. 132. Officiálisként 1489–1490-ben: uo. 295206. fol. 82–83. Vö. 1494: uo. 295225. fol. 108.

²³⁸ Az 1487. évi számadáskönyv szolgálatának kezdetétől augusztus 1-jét adja meg (vö. társai esetével, ami miatt hozzá is augusztus 7-et írtunk). Utoljára 1488. szeptember 29-én kap zsoldot, 1488. augusztus 1-ig bezárólag. MNL OL DF 294309. fol. 5^r.

²³⁹ Nem kizárt, hogy azonos Oršić Jakabbal, akinek testvére, Oršić Horvát Péter 1487-ben Nagylucsei Orbán kincstartó familiárisa. MNL OL DL 49501. Merőben bizonytalan, de lehetséges, hogy azonos Horvát Jakab királyi palotással (1496: uo. 20497.), illetve Hippolit Egerben szolgáló hasonló nevű familiárisával (1500–1501: *Estei Hippolit*, 48–49., 53., 56., 58., 80., 89.). Az 1487. évi számadáskönyv szolgálatát augusztus 1-jétől számítja, ám az 1489. évi kötet augusztus 7-től és Sopronba helyezi azt. MNL OL DF 295206. fol. 135. Officiálisként 1489–1490-ben: MNL OL DF 295206. fol. 82–83. Kérdéses, hogy azonos-e azzal a Horvát Jakabbal, aki huszárként 1487. júliusban a Zágrábba menő esztergomi küldöttség tagja volt másodmagával. Kuffart: Az esztergomi érsekség pénzügyei, 146. Az érsekséggel két Horvát Jakab is kapcsolatban állt, lásd 1494: MNL OL DF 295225. fol. 112., 124.

²⁴⁰ Az 1487. évi számadáskönyv szolgálatának kezdetétől augusztus 1-jét adja meg (vö. társai esetével). Utoljára 1488. március 14-én könyveltek el számára kifizetést. MNL OL DF 294309. fol. 2^r. Az 1488. április 4-i bécsi listán már nem szerepel.

²⁴¹ Az 1487. évi számadáskönyv szolgálatát napi dátum nélkül 1487. augusztustól, ám az 1489. évi kötet augusztus 7-től számítja és Sopronba helyezi. MNL OL DF 295206. fol. 132. Officiálisként 1489–1490-ben: uo. 295206. fol. 82–83. Vö. 1494: uo. 295225. fol. 111.

²⁴² Az 1487. évi számadáskönyv szolgálatát napi dátum nélkül 1487. augusztustól, ám az 1489. évi kötet augusztus 7-től számítja és Sopronba helyezi. MNL OL DF 295206. fol. 132. Azonos Kis Pállal (uo. fol. 164.), aki azonos Sárdi Pállal (1494: MNL OL DF 295225. fol. 67., 104.). Tisztségei 1490-ben: MNL OL DF 295208. fol. 45^r. Vö. 1489: uo. 295206. fol. 82.

²⁴³ Azonosítása a gyakori keresztnév miatt nem volt lehetséges, az esztergomi olasz nyelvű források „magyar” jelzővel illetik. Az 1487. évi számadáskönyv szolgálatát napi dátum nélkül 1487. augusztustól, ám az 1489. évi kötet 1488.(I) augusztus 7-től számítja és Sopronba helyezi. MNL OL DF 295206. fol. 132. Utoljára 1488. március 26-án kapott zsoldot. Uo. 294309. fol. 3^r. 1488. április 4-én, Bécsben még ott volt Hippolit kíséretében. Uo. 295510.

²⁴⁴ Az esztergomi bevonulás után, 1487. szeptember 18-án kapott kifizetés után többet nem mutatható ki Esztergomban.

A Beatrix által fegyveres szolgálatra felvett bárók és előkelők kapcsán – akiket az esztergomi provizor 1488-ban találóan az érsek „nemes palotásainak” (*nobiles aulici*) vagy egyszerűen „magyar uraknak” (*domini Hungari*) nevezett²⁴⁵ – még egy feltűnő jelenségre lehetünk figyelmesek: míg az 1486. évi tervezetben a felfogadandó familiárisok származási helye tulajdonképpen az ország egész területén szóródott, addig az 1487. évi szolgálatba lépők, már akit azonosítani tudunk, zömmel Sopron környékéről és a Dunántúlról érkeztek. Ez rögtön választ is ad arra, miért tér el annyira egymástól az 1486. évi tervezet és az 1487. évi, általunk táblázatba foglalt lista: a királyné jól láthatóan kapkodva állította össze az érsek kíséretét. A korábbi listán szereplő bárókat és nemeseket hirtelenjében nem tudta magához hívni, vagy azért, mert távoli otthonaikban időztek, vagy azért, mert éppen a Bécsújhelyt ostromló királyi seregben szolgáltak. Ezért látjuk azt, hogy a kíséret minél gyorsabb megszervezése érdekében nagyrészt a Hippolit szálláshelyéül kijelölt Sopron közeléből rendelt embereket az érsekhez. Az érsekség 1489. évi számadáskönyvéből tudjuk, hogy a familiárisok szolgálatba lépésének a helyszíne Sopron, az időpontja 1487. augusztus 7-e volt,²⁴⁶ éppen az a nap, amikor Hippolit a határ menti királyi városba ért, így bizonyosak lehetünk abban, hogy az érsek Sopronban találkozott először „magyar kíséretével”. A sietség természetesen teljesen indokolt volt: Beatrix nyilvánvalóan a ferrarai hercegi ünnepélyes bevonulását, illetve a vele és a királlyal való találkozását készítette elő, és bizonyára személyes kudarcként és presztízavesztésként élte volna meg, ha nem tudja biztosítani az érsek számára az általa eltervezett előkelő kíséretet. Magától értetődő volt számára, hogy a Hippolittal érkező olaszoktól hamar a ferrarai hercegi pár fülébe jutna a híre annak, ha nem sikerül a megfelelő kíséretet az érsek mellé állítani.²⁴⁷

A kapkodás persze némi kompromisszumot követelt: noha a felfogadottak között változatlanul több „jó családból való” nemest találunk, az előző évi tervvel összehasonlítva társadalmi státuszuk – még ha szerény mértékben is – összességében elmaradt az előző évben kiválasztott nemesekétől, és – persze itt nem zárható ki a források esetlegessége sem – tagjainak a királyi udvartartáshoz való kötődése is bizonytalanabbnak tűnik.²⁴⁸ Ez azonban a külső szemlélő számára aligha lehetett feltűnő: a lovas kíséret 93 nehézlovasból álló létszáma néhány fővel még meg is haladta az előző évi jegyzékben szereplő 86 főt, igaz, ott az egyik személy mellől elhagyták a lovasok számát. A királyné mindenképpen elérte célját: unokaöccse a királlyal való 1487. augusztus 15-i találkozásán, az ezt követő bécsújhelyi, majd a szeptember 14-i esztergomi bevonuláskor igen előkelő és nagy létszámú, vegyesen olasz és magyar kísérettel jelenhetett meg.²⁴⁹

Mielőtt tovább követnénk az esztergomi érsek magyar kíséretének történetét, röviden ki kell térnünk az 1486. évi tervezet másik két csoportjára, a gyermekekre és a vezető tisztségviselőkre. Az előbbiekkal kapcsolatban nem rendelkezünk olyan adattal, amely

²⁴⁵ MNL OL DF 294309. fol. 1^r., 2^v–3^r.

²⁴⁶ Vö. Fügedi: Az esztergomi érsekség, 514.

²⁴⁷ A ferrarai küldöttség előtti „hatalmi reprezentáció” fontosságára lásd Bonfini: *Rerum*, IV. VIII. 61.

²⁴⁸ A három vagy négy bárón, illetve a két Márkuson kívül egyelőre egyik kísérettag királyi vagy királynéi udvartartáshoz való tartozásáról sincs adatunk.

²⁴⁹ Az augusztus 15-i találkozási és a bécsújhelyi, majd a szeptember 14-i esztergomi bevonulásra lásd Morrelli: *Ippolito*, 53–56.

segítene eldönteni, hogy az egyes kijelölt gyermekek valóban az érsek mellé kerültek-e. Egy keltezetlen levél 1487 elejéről arról számol be, hogy a Hippolit mellé kijelölt bárói gyermekek készen állnak a szolgálatra, de amíg az érsek nem érkezik az országba, nem érdemes őket összehívni.²⁵⁰ Eleonóra hercegné 1487. júliusi levele is azt sejteti, hogy a bárói gyermekek Esztergomba küldésének a terve mindvégig napirenden maradt: mint láttuk, Beatrix szemrehányást tett nővérének, hogy Ferrarából gyermekeket is küldött Hippolit kíséretében, a magyar bárófiának szánt külön tanár ügyét viszont továbbra is a szívéen viselte.²⁵¹ Nagyon is csábítóan tűnik a gondolat, hogy a Jagelló-kor néhány főpapja, mint például Ország János, Csáki Miklós, Várdai Ferenc vagy Móré Fülöp már egyházi pályafutásuk, illetve némelyikük esetében itáliai egyetemjárásuk²⁵² előtt olasz környezetben élhettek Esztergomban, ami egyébként megmagyarázná Móré esetében, hogy első velencei követsége idején, 1505-ben miért tekintették „megolaszult” magyarnak,²⁵³ de ezt bizonyítani sajnos nem lehet. Mivel a terveknek megfelelően a gyermekeknek nem járt fizetés, csak ruházni és élelmezni kellett őket,²⁵⁴ az érsekség számadáskönyveiben általában csak összefoglalóan, név nélkül említik őket. A kivételt Frangepán Bernát gróf rokonai képezik: 1488-ban egy bizonyos Bertalan,²⁵⁵ két évvel később ugyanőt és Lukácsot emlegetik.²⁵⁶ Rajtuk kívül később ismert még két magyar (Jani és Lackó), illetve négy olasz apród is.²⁵⁷ Azt, hogy Bernát gróf fia, Mátyás végül Esztergomba került, nem tudjuk, bár könnyen elképzelhető, hiszen Hippolit Bécsben egy alkalommal bizonyosan együtt játszott a Frangepán fiúkkal, ami nagy örömet okozott az őket szemlélő királynénak és környezetüknek.²⁵⁸ A gyermekek kapitányának szánt Bátori György hosszabb ideig biztosan nem élt Esztergomban, hiszen az említett 1490. évi forrás szerint nagybátyja, Bátori István vajda Corvin János királyfi mellett tartotta őt.²⁵⁹ Bizonyos tehát, hogy valamennyi változás bekövetkezett az 1486. évi tervezethez képest, de ennek pontos mértékét nem tudjuk meghatározni.

Ami az 1486. évi jegyzékben említett esztergomi tisztségeket és betöltőiket illeti, itt ugyancsak jelentős eltéréseket figyelhetünk meg. A három esztergomi kanonok közül egyedül az évek óta vikáriusként működő Ibfalvi Tamás viselte továbbra is a neki szánt tisztséget (pontosabban fogalmazva: nem váltották le arról). A kancellári és a provizori feladatkört már Hippolit érkezése előtt betöltötték, még hozzá mindkettőt láthatóan a

²⁵⁰ Dipl. Eml. III. 264. (A forrás „ceteri homines” alakban feltehetően a familiárisokra is utal, nemcsak a gyermekekre.)

²⁵¹ Dipl. Eml. III. 315–317.

²⁵² Csáki Miklós 1499-ben Padovába (Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 308. 1826. sz.), Móré Fülöp 1496-ban – talán már 1491-től – Bolognába (Fedeles: Egy Jagelló-kori, 48.), Várdai Ferenc 1500-tól Padovába járt (C. Tóth: Várdai Ferenc, 19.).

²⁵³ Szovák Márton: Újabb adatok Csulai Móré Fülöp diplomáciai pályájához. In: *Vestigia*, III. 199.

²⁵⁴ 1486. augusztus 4.: MNL OL DF 294499. Vö. 1488: uo. 294309. fol. 82^v. (A gyermekek subáira Bécsbe küldenek 150 báránybőrt.)

²⁵⁵ 1488: MNL OL DF 294309. fol. 22^v., 42^v., 65^r. (Bernát gróf „frater”-e), 65^r. (Bertalan, Bernát gróf rokona).

²⁵⁶ Kuffart: *Modenában őrzött*, 92.

²⁵⁷ Uo. 194.

²⁵⁸ 1487. augusztus 26.: MNL OL DF 294778. (Részletesebben lásd feljebb.)

²⁵⁹ Dipl. Eml. IV. 195.

királyné kívánsága szerint: mint láttuk, az előbbi 1487 elején Aragóniai János egykori kancellárjára (titkárára), Vincenzo Pistacchióra bízta, a mindennapi gazdálkodást végző, kulcsfontosságú provizori tiszte pedig az év közepén Battyányi István kapta meg.²⁶⁰ Ő évekkel korábban királyi palotásként mutatható ki, de esztergomi működése²⁶¹ idején a királynénak is beszámolóval tartozott,²⁶² sőt legalább egy esetben tőle kapta fizetését is.²⁶³ A tervezetben szereplő két olaszra, Tadeo di Lardira és Francesco de Bagnacavallóra az udvartartás (vagy csak olasz részének), illetve az érsek személyes ruha- és kincstárának irányítását bízta, míg a „kincstartói” vagy számvevői feladatokra a szintén Ferrarából érkező, de csupán alacsonyabb rangú alkalmazottnak számító Pietro Pincarót jelölték ki.²⁶⁴ Felidézve, hogy az érsekség kormányzóját (Beltrame Costabili) a ferrarai udvar, az egykor János bíboros is szolgáló esztergomi várnagyot (Alfarello Ferracci) a királyné delegálta, jól látható, hogy az 1486. évi tervezettől eltérően az esztergomi udvartartás vezetőinek zöme olasz lett, akik közvetve vagy közvetlenül a királynénak is engedelmességgel tartoztak. Battyányin kívül a fegyveres kíséret kapitányát, Márkus Lászlót tekinthetjük még vezető magyar tisztségviselőnek, esetleg az érsek segédpüspökét, az 1468-tól Esztergomban szolgáló Túronyi Mihályt,²⁶⁵ akinek a fizetését azonban – a vikáriuséhoz hasonlóan – nem az érsekségnek kellett kigazdálkodnia, e célból nyilván különböző egyházi javadalmak voltak a kezén.²⁶⁶ Persze nem kizárt, hogy az olaszok és a magyarok közötti „hangsúlyeltolódás” részben látszólagos volt, mert Hippolit érkezése után nem hallunk az 1486. évi tervezetben szereplő „udvari tisztségek” betöltéséről. A számadások nem említik az udvarmestert (csak Lardi *sescalco* tisztségét), sem a lovászmestert (csak egy-egy alacsonyabb rangú olasz és magyar istálló mestert, Emerico Raconsalvót és 1488 tavaszától egy bizonyos Imrét),²⁶⁷ az asztalnokot és a pohárnokot, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ilyeneket nem is jelöltek ki. Az elkövetkező évek során csupán az egyik, 1490. évi latin nyelvű számadás említi, hogy a máskor csupán fegyveres szolgálata kapcsán szereplő Ostfi László volt az érsek udvarmestere, Sárdi Pál pedig az érseki prédiálisok előjárója és lovászmester.²⁶⁸ Ez alapján a familiárisok egyike-másika 1487-ben is kaphatott tisztséget az érseki udvarban, de erre nem maradt bizonyíték.

Az 1486. évi tervezetre és az 1487-ben létrejött udvartartásra tekintve az a benyomásunk támad, hogy míg az előbbi a király és királyné együttes elgondolását tükrözi, utóbbin inkább csak a királyné szándékai látszanak. Ennek hátterében több ok is állhatott:

²⁶⁰ Az első provizorságára vonatkozó adat 1487. július 2-ről maradt fent. Kuffart: Az esztergomi érsek pisetum-jövedelme, 95.

²⁶¹ Pályafutására és esztergomi működésére lásd uo. 95–99.

²⁶² 1488 júliusában a királyné Pozsonyba, majd Bécsbe hívatta hosszabb időre. MNL OL DF 294309. fol. 57^r.

²⁶³ 1489-ben a királyné 200 forintot utaltat ki neki a körmöci kamarából. Beatrix oklt. 260. Vö. a fizetéséről szóló megállapodással. Kuffart: Az esztergomi érsek pisetum-jövedelme, 95–96.

²⁶⁴ Minderre lásd feljebb, az olasz kíséretéről írottakat.

²⁶⁵ C. Tóth: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája*, 27.

²⁶⁶ Az esztergomi számadáskönyvek sosem tesznek említést a segédpüspök és a vikárius fizetéséről.

²⁶⁷ Imre három lovassal teljesített szolgálatot 1488. március 26-tól. MNL OL DF 295206. fol. 134.

²⁶⁸ Uo. 295208. fol. 38^r. (Ostfi), 45^r. (Palkó). Ugyanez a számadáskönyv a drégelyi várnagy Márkus Pétert egyúttal kapitánynak is nevezi, valószínűleg ő volt az érseki bandérium/kíséret előjárója, mint egykor unokabátyja. Uo. fol. 38^r.

egyfelől Mátyás az érsekséggel, így az udvartartás megszervezésével kapcsolatos ügyeket jól láthatóan a királyné hatáskörébe utalta, másfelől a bécsújhelyi ostrom idején nyilvánvalóan kevésbé tudott az érsekség ügyeibe belefolyani és arról feleségével egyeztetni. Ha az összképet nézzük, egyértelmű, hogy Beatrix 1487 nyarán eleget tett egy évvel korábbi ígéretének, és Hippolit mellé valóban fejedelmi kíséretet és udvartartást szervezett. Talán már a kortársakban is felmerülhetett azonban a kérdés, fenn is tartható-e hosszú távon Esztergomban ez a reprezentatív, de rendkívül költséges udvartartás?

A „fejedelmi kíséret” végnapjai (1488)

Négy nappal azt követően, hogy Hippolit 1487. szeptember 14-én ünnepélyesen bevonult Esztergomba, Battyányi István provizor szétosztott egy nagyobb összeget az érsekkel érkező előkelő magyar kíséret tagjai között. Az érsekség számadáskönyve szerint kettejük számára ez volt az utolsó kifizetés: aligha lehet a helyzetet másként értelmezni, mint hogy „Pető” és Korotnai Pál csak az esztergomi bevonulásig vállalta az érsek szolgálatát, utána négy, illetve öt lovasból álló egységeikkel elhagyták környezetét.²⁶⁹ Ha Pető valóban azonos gersei Pető Györggyel, a dunántúli főúr talán visszatért a királyné mellé, akinek udvartartásához tartozott. Ez a jelenség ismét azt sejteti, hogy a királyné a kíséret szervezése közben, bizonyára a sietség miatt több átmeneti megoldásra is rákényszerült. Nem sokkal később, talán a Ferrarába visszatérő olaszokat Zágrábig kísérő, Márkus László kapitány által vezetett küldöttség Esztergomba való visszaérkezése után,²⁷⁰ kilépett a szolgálatból az öt lóval szolgáló Nemes Mihály is, aki utoljára november 12-én kapott zsoldot.²⁷¹

A kíséret „olvasását” néhány hónappal később maga a kapitány, Márkus László tette végleg szembetűnővé. Utoljára 1488 februárjában hallunk esztergomi jelenlétéről, ezt követően elhagyta az érseki székvárost. Amikor szervezni kezdték Hippolit 1488. tavaszi bécsi utazását, vissza akarták őt hívni, de nem jártak sikerrel: valószínűleg Márkust a házasságával szerzett délvidéki uradalmak ügyei szólították a távolba. De hogy „hivatalosan” elhagyta-e az érseki udvart 16 fős lovascsapatával, nem tudjuk: utoljára 1488 őszén szerepel a hazai forrásokban, nem sokkal később elhunyt.²⁷²

Mindebből az következett, hogy Hippolit érsek 1488. tavaszi, bécsi útja előkészítésekor az előző évi 93 lovasból már csak 63 állt rendelkezésre. Tadeo di Lardi 1488. április 4-i levelének köszönhetően pontosan tudjuk, kiknek a kíséretében vonult be a gyermek érsek

²⁶⁹ MNL OL DF 295089. fol. 55–56. Igaz ugyan, hogy ez évben Nagylucsei Damján is csak szeptember 1-jén és 18-án kapott fizetést (uo. fol. 55.), de ő szerepel a későbbi évek számadáskönyveiben is.

²⁷⁰ Uo. fol. 53. (Eszerint Márkus László kapitány szeptember 18-án akkor kapott zsoldot, amikor Zágrábba készült.)

²⁷¹ MNL OL DF 295089. fol. 54.

²⁷² A kormányzó 1488. március 23-án menesztett egy küldöncöt Márkus László után. MNL OL DF 294309. fol. 64. Márkus 1485 után vette feleségül Matucsina Zsigmond özvegyét, Nagyvölgyi Ilonát, akinek kezével a Baranya megyei matucsina és a Valkó megyei nevai uradalom birtokába került. Utoljára 1488 szeptemberében szerepel, amikor Baranya megyei jobbágyságait említi. 1488: *A pécsváradai konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szerk., bev. tan. írta Kőfalvi Tamás. Szeged, 2006. 836. sz. Vö. 1491: MNL OL DF 233472., 1506: MNL OL DL 82238.

az Osztrák Hercegség fővárosába,²⁷³ és ebből következtetéseket vonhatunk le arról, miképpen képzelte el az érseki udvar a felmerült nehézségek orvoslását. Lardi két kategóriát különböztetett meg: a királyné által újonnan felvett személyeket (13 fő – 63 lovas), illetve az érsekség régi alkalmazottait (13 fő – 32 lovas).²⁷⁴ Az első csoportba az 1487. augusztusban felfogadott előkelő kíséret tagjait – az érsek „palotásait”, avagy a „magyar urakat” – sorolta, míg a másodikba a már régebb óta az érsekség szolgálatában álló, alacsonyabb rangú „officialisokat”. A két társaság szerkezetileg is különbözött egymástól: utóbbiak zömmel csak 1-2 csatlóssal érkeztek, és az sem zárható ki, hogy a lovasok egy része – az előző évi zágrábi küldöttség tagjaihoz hasonlóan – könnyű fegyverzettel rendelkezett csupán. A külső szemlélő számára elsősorban ez különböztethette meg őket a nehéz fegyverzetű lovasokat felsorakoztató, talán díszesebben is felszerelt első csoporttól, és nem az, hogy az Esztergomot környező régió kismaneseseiből, sőt valószínűleg érseki prédiálisokból is verbuválódtak.²⁷⁵ A két csoport együttes létszáma 95 lovas volt, azaz egyértelmű, hogy az érsekség vezetői ragaszkodtak a százat megközelítő eredeti létszámhoz, de a távozó előkelő személyeket nem kívánták hasonló felszereltségű és származású nemesekkel pótolni.

A kíséret fejedelmi jellegének a végét egyértelműen a három báró (Ellerbach István és a két Kanizsai), illetve négy további nemes (Szentgróti, Szerdahelyi, Török és „Frank”) távozása jelzi a bécsi utazás utáni hónapokban. Alig telt el tehát egy év, és az 1486. évi tervezetben Hippolit mellé rendelt, majd változó összetételben 1487-ben felfogadott előkelő kíséret már a múlté volt. De milyen okok állhattak felbomlásának a hátterében? A kérdést magától értetődően mindkét fél szempontjából érdemes megvizsgálnunk. A familiárisok, és különösen a bárói származásúak, feltehetően nem érezték a külföldi, ráadásul gyermekkorú esztergomi érseknek nyújtott szolgálatokat ugyanolyan presztízsértékűnek, mint amilyet a korszakban a királyi udvarhoz való tartozás biztosított, és előbb-utóbb bizonyára távol maradtak, elmaradoztak Esztergomból. Ez állhatott az 1489. évi esztergomi számadáskönyv egyik, régi adóssággal kapcsolatos lakonikus megjegyzése mögött, miszerint Kanizsai István „el lett bocsátva, mert nem szolgált az egyezésnek megfelelően, ezért nem tartozunk neki semmivel”.²⁷⁶ Ellerbach István esete még inkább beszédes: neki 1488. december 5-én Orbán kincstartó utalt ki 200 forintot a veszpéri királyi adóból, amelynek felére azért volt jogosult, mert korábban Hippolit érseknek szolgált, felére pedig azért, hogy felkészüljön arra a római követségre, amelyre Geréb

²⁷³ MNL OL DF 295510.

²⁷⁴ „Tuclt li supradicti li à messo novamente la maestà de madama con monsignore [...] Officiali vechi...” MNL OL DF 295510. Itt jegyezzük meg, hogy az első csoport létszáma valójában 15 lehetett. A fizetési listákon Szentgróti János minden esetben négy, Nagylucsei Damján pedig öt lovassal szerepel, Lardi ezúttal viszont 8, illetve 9 lovast írt a nevük mellé. Ez legkönnyebben úgy magyarázható, hogy a bécsi listáról véletlenül maradt le Kanizsai István és Szerdahelyi Miklós, akiknek a lovasait Szentgrótihoz és Nagylucseihez számolták.

²⁷⁵ A Lardi által felsorolt „régí alkalmazottak”: Bodméri Barnabás, Túri István, Szabó István, Szentkirályi Egyed, Cseh Péter, Cinkota András, Mocsa Albert, Tomori Bernát, bizonyos Bálint, Ragvolci Mihály, Antal deák és két olasz. MNL OL DF 295510.

²⁷⁶ „Notta che el ditto [sc. Kanizsai] fu lizenziatto et perché non havea servito d'acordo, resta ad haver nulla per farni notta.” MNL OL DF 295206. fol. 130.

Péter társaságában küldte a király.²⁷⁷ Nem kizárt e forráshely alapján, hogy a királyi udvar vagy maga a királyné a Hippolit szolgálatába álló báróknak esztergomi fizetésükön túl további összegeket is ígért, mintegy kárpótlásul, amiért kevésbé a rangjukhoz méltó szolgálatot kellett ellátniuk. Amint azonban tehették, talán a szolgálataikra számító király beleegyezésével, megszabadultak a nem kívánt köteléktől. Igen szembetűnő, kik maradtak hosszú távon – legalább Mátyás király 1490. tavaszi haláláig – az eredeti csapatból: egyfelől a kevésbé előkelő nemesek, akik bizonyára megtalálták számításaikat érseki familiárisként is, másfelől az előkelőbbek közül azok, akik az érseki udvartól egyéb tisztséget is elnyertek a familiárisi szolgálaton túl: Márkus Péter drégelyi várnagy és az érseki kíséret kapitánya lett, Ostfi László pedig érseki udvarmester.²⁷⁸

Az érsekség gazdálkodása szempontjából az előkelő kíséret fizetése ugyancsak szokatlan és rendkívüli kiadást jelentett: mint láttuk, egy évre kivetített zsoldjuk messze meghaladta az udvartartás többi csoportjának – az olasz és a magyar személyzetnek – a fizetését. Szokatlannak azért tekinthető, mert a „magyar urak” ismereteink szerint nem vállaltak birtokigazgatási feladatokat, kizárólag Hippolit úti és udvari kíséretét biztosították, szükség esetén esetleg az érseki bandérium irányítását vállalhatták volna magukra, így az érsekségnek egyszerre kellett gondoskodnia ennek a reprezentatív jellegű kíséretnek, illetve a birtokigazgatást végző, szintén lovaskatonákkal szolgáló officialisoknak a fizetéséről. Ahogy az előbbi zöme lemorzsolódott, 1489-ben a két csoportot összevonták és mindenkivel új szerződést kötöttek: a kíséret megmaradt tagjait is túlnyomórészt tisztartói körzetek élére ültették, több esetben párosával, a korábbi tisztségviselőket pedig, akik mellé új tagokat is toboroztak, több lovaskatonára tartására szorították, hogy szükség esetén az érsek kíséretét, háború idején pedig bandériumát alkothassák.²⁷⁹ Ez a rendszer már tipikusan magyar főpapi udvartartásnak tekinthető,²⁸⁰ és olyannyira bevált, hogy később Hippolit egri püspöksége idején is hasonlót fedezhetünk fel.²⁸¹

A korszak legfontosabb hazai történetírója, Antonio Bonfini hosszú leírást szentelt művében Hippolit érsek jellemzésének és 1487. augusztusi megérkezésének. Nála olvasható az az érdekes megjegyzés, miszerint a bécsújhelyi őrség elvonulása után Mátyásnak „leg-sürgősebb dolga Hippolit meghívása volt, hogy annak olasz kísérei alaposan felmérjék az ostrom és a diadal jelentőségét, e mind a királyhoz, mind a szemlélőhöz méltó eseményt”.²⁸² Ennél egyértelműbb formában ritkán fogalmazták meg egy uralkodó reprezentáció iránti igényét: Mátyás érthető módon nem felesége unokaöccse, hanem annak Itáliába visszatérő kísérete előtt kívánta megmutatni hatalmát és gazdagságát, és azért váratta a gyermek érseket bő egy hétig a közeli Sopron városában, hogy elsősorban bécs-

²⁷⁷ MNL OL DL 19452.

²⁷⁸ Az adatokat lásd az 1. táblázatban.

²⁷⁹ Mivel Fügedi Erik tanulmányában 1489-től elemzi az érsekség gazdálkodását, csak ezt az 1489-től kimutatható „rég-új” rendszert ábrázolja. Fügedi: Az esztergomi érsekség, 512–513. Vö. uo. 514.

²⁸⁰ Vö. uo. 89.

²⁸¹ Estei Hippolit, passim.

²⁸² Bonfini: *Rerum*, IV. VIII. 61. Magyar fordítása: Antonius Bonfini: *A magyar történelem tizedei* (1497). [Ford. Kulcsár Péter.] Bp., 1995. 498.

új helyi sikerei és nagyszabású diadalmenetének színpompás részletei jussanak el Itália fejedelmi udvaraiba. Ez az „időhúzás” persze azzal járt, hogy a királynak és a királynénak időközben előkelőbbnél előkelőbb követeket kellett küldenie Sopronba: mint azt Hippolit kíséretének vezetője kissé túlozva megemlítette, szinte óránként érkezett valaki a királynétól.²⁸³ Az olaszokat különösen a hírből Itáliában is jól ismert Bátor István vajda megjelenése nyugtázta le, aki ötszáz lovassal kereste fel az érseket, és akiről döbbenettel jegyezték meg, hogy 16 ezer katonának parancsol.²⁸⁴ Bonfini szót ejtett a Mátyás által Hippolit és a „ferrarai nemesség” iránt tanúsított figyelmességről, majd a hazájába visszatérő küldöttség igen gazdag megajándékozásáról is:²⁸⁵ csupa olyan momentumról van szó, amelynek híre a magyar király szándékának megfelelően valóban eljutott Itáliába, sőt, mint láttuk, még a ferrarai krónikákban is lecsapódott.²⁸⁶ Az írásunkban bemutatott, Hippolit érsek udvartartásának megszervezésével kapcsolatos jelenségek hasonlóképpen a magyar királyi és a ferrarai hercegi párok hatalmi reprezentáció iránti igényét szemléltetik. Ferrarában ugyanúgy fontosnak ítélték, hogy a herceg fiának nagyszámú kísérete – az azt vezető Borso da Correggio grófi rangjával és műveltségével, Costabili apostoli protonotárius és Montagnana püspök magas egyházi méltóságával, a küldöttség előkelő tagjaival, a tisztségviselők szakértelmével és a művészekkel – bemutassa az Este-ház hatalmát a magyar királyi udvarban, mint ahogy Beatrix királyné számára is elsődleges jelentőségű volt, hogy ország és világ, azaz alattvalói és itáliai rokonsága előtt egyaránt bizonyítsa, milyen fejedelmi kíséretet tud magyar királynéként unokaöccse mellé rendelni.

Hippolit esztergomi udvartartásának fent bemutatott szervezésében kétségtelenül maga Beatrix volt a hangadó, akkor is, ha az a szándék, hogy Aragóniai János bíboros halála után a következő érsek is a rokonságából kerüljön ki, tökéletesen találkozott Mátyás király elképzeléseivel – mások mellett az itáliai kapcsolatok erősítése, vagy a gazdag érsekség erőforrásainak az udvar felügyelete alatt tartása terén –, és bizony még saját alattvalóival szembeni közismert bizalmatlanságával is.²⁸⁷ A hadakozó király 1487-től éppúgy szabad kezét adott feleségének az esztergomi érsekség ügyeiben, ahogy az érsekségért rendkívül hálás ferraraiak is magától értetődőnek tekintették, hogy a végső szót nemcsak az érsekség irányításában, hanem Hippolit udvartartása terén személyi kérdésekben is Beatrix mondja ki, aki nem is habozott hazaküldeni a Ferrarából érkező segédpüspököt és kancellárt. Eleonóra hercegné alkudozások nélkül igyekezett teljesíteni húga minden, fia udvartartására vonatkozó kérését, hiszen Hippolit olyan főpapi méltóságra és jövedelemre tett szert a Magyar Királyságban, amilyenre Ferrarában nem számíthatott. Az esz-

²⁸³ 1487. augusztus 21.: „Il secondo dì che stemo in Suppronio la maestà de la regina mandò da monsignore nostro reverendissimo dui ambascatori, uno preposito e un altro gentilhomio, poi ogni hora mandava quando uno et quando un altro.” Borso da Correggio levele. Morselli: *Ippolito*, 54.

²⁸⁴ Morselli: *Ippolito*, 53–54. Vö. Bonfini: *Rerum*, IV. VIII. 72–73.

²⁸⁵ Bonfini: *Rerum*, IV. VIII. 76., 117.

²⁸⁶ Vö. pl. Zambotti: *Diario*, 189. („A dì 25, de Agosto. El re de Ongaria prexe Cita Nova, che hera de l'imperatore, e ge intrò con grandissimo triumpho e con tuto lo exercito, et havea in compagnia lo reverendissimo arcivescho de Strigonia, don Hippolito Da Este, de anni octo, suo nepote, perché re Mathias havea per molgie una sorella de la duchessa nostra madona Heleonora. E con lo dicto re gè heran anche la rezina e tuti li baroni.”)

²⁸⁷ Vö. Horváth: A „mérgek” Beatrix, 141–142., 169.

tergomi tisztségviselők, akár magyarok, akár a királyné és testvérei környezetéből származó nápolyiak, akár ferrariaiak voltak – jól láthatóan lojalitással tartoztak a királynénak, egy jelentős részük eleve neki is köszönhette kinevezését. A királyné érsekség feletti irányítása még inkább szembetűnővé vált Mátyás halála után, Beatrix Esztergomba költözésével, nem kis fejtörést okozva ezzel Costabili kormányzónak, akinek ezután a kettős udvartartás igényei között kellett egyensúlyt teremtenie.²⁸⁸

Aligha volt valaha esztergomi érseknek olyan udvartartása, mint Hippolitnak 1487–1488 folyamán: az előkelő olasz tisztségviselők, a bárókat is felsorakoztató magyar nemesi kíséret, a nagyszámú, vegyesen magyar, ferrarai és nápolyi személyzet színes, fejedelmi környezetet biztosítottak a királyi vérből származó gyermek érseknek. Az esztergomi érsekség gazdálkodását vizsgáló Fügedi Erik 1960-ban megjelent tanulmányában az érsek környezetét pazarló és túlméretezett reneszánsz udvarnak írta le, ahol – különösen az olasz – személyzet zömének még kézzel fogható – tehát birtokigazgatási, katonai – teendői sem voltak.²⁸⁹ A megközelítést tévesnek érezzük, hiszen értelemszerűen nem az érseki udvar volt a gazdálkodás kedvéért, hanem az utóbbi feladata volt az, hogy biztosítsa az előbbi fenntartását. Eleonóra és Beatrix azon igénye, hogy Hippolit esztergomi udvartartása ne csak magyar személyzetből álljon, magától értetődő volt, és elengedhetetlennek tűnt ahhoz, hogy a gyermek valamennyire otthon érezze magát az idegen országban, nem beszélve arról, hogy a magas színvonalat képviselő, ferrarai jellegű adminisztrációnak köszönhetjük a Modenában fennmaradt sokrétű esztergomi és egri forrásanyag létrejöttét. Túlzónak nem is az olasz személyzet, hanem inkább a magyar királyi pár által presztízs-szempontokból 1486 nyarán eltervezett, bárókból és előkelő nemesekből álló magyar kíséret tűnik, amely valóban meghaladta az érsekség teherbírását. A fent bemutatott 1488–1489. évi változások azonban jól mutatják, hogy az érsekség tisztségviselői – bizonyára a királyné beleegyezésével – számot vetettek azzal, hogy még Esztergom sem tudja hosszú távon ezt a kíséretet biztosítani, és a struktúra átalakításával, a kíséret maradékának tisztartói körzetek élére helyezésével az érseki udvartartás magyar részét hasonlatossá tették a többi korabeli főpapi udvarokhoz, elengedve a fejedelmi reprezentáció ilyenén kifejezését.

Érdekes jelenségnek tűnik, hogy az 1486. évi tervektől kezdve 1488-ig a királyi és az érseki udvar között komoly személyi átfedések, szoros kapcsolatok mutathatók ki, hiszen Mátyás és Beatrix elsősorban a királyi udvartartás állományából kívánta Hippolit előkelő magyar kíséretét megszervezni. A magyar szokásoktól eltérően kialakított kíséret előkelőbb tagjai jól láthatóan nem érezték rangjukhoz méltónak a gyermek érsek szolgálatát, ami megmagyarázza gyors lemorzsolódásukat. Önmagában persze a királyi és az érseki udvar közötti kétirányú mobilitás nem példa nélküli a későbbi évtizedekben sem, ez azonban már egy egészen más jelenség: a királyi udvar jellemzően az érseki birtokigazgatásban és egyúttal bandériumban szolgáló kis- és középbirtokos nemeseket szívta fel nagyobb számban, különösen az érsekek távozása vagy halála után (példaként gondoljunk a palotás-kapitányként, majd szörényi bánként és királyi követként szolgáló Bélai Barnabásra, aki

²⁸⁸ Vö. Kuffart: *Modenában őrzött*, 201–211.

²⁸⁹ Fügedi: *Az esztergomi érsekség*, 525–526.

korábban Hippolit gútai tisztje volt),²⁹⁰ az viszont alighanem csak kivételesen fordult elő, hogy az érsekek egykor a királyi udvarban szolgáló, tapasztalt nemeseket fogadtak fel.²⁹¹ Hippolit 1486-ban megtervezett, majd 1487-ben megszervezett udvartartása így minden szempontból rendhagyónak tűnik.

²⁹⁰ Bélai Barnabás talán Beatrix környezetéből (vö. 1492: Beatrix oklt. 231.) került Hippolit udvarába, ahol 1492–1495 között bizonyosan gútai tiszttartóként, 9 lovassal szolgált. Lásd az esztergomi érsekség számadáskönyveinek adatait, pl. 1494: MNL OL DF 295225. fol. 56. Vö. 1495: uo. 205856., 205888. Talán Hippolit Egerbe történő áthelyezése után került a királyi udvarba, ahol 1499–1501-ben palotáskapitány (MNL OL DL 72933., MNL OL DF 260473., uo. 273347.), 1503-tól haláláig szörényi bán (Arch. I. 152–153.). Királyi követségeire lásd Lakatos Bálint: A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526). II. Adattár. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 331. Egy-egy további adat: Ragyóci Mihály huszárként 1487 és 1489 között mutatható ki Hippolit környezetében (Kuffart: Az esztergomi érsekség pénzügyei, 146., MNL OL DF 295206. fol. 135.), 1494-ben és 1499-ben királyi palotás (RPRH 877., MNL OL DF 260480.). Horvát Jakabra lásd az 1. táblázatban szereplő adatokat. Szemere Kelemen 1493–1494-ben bizonyosan Hippolitot szolgáltatta (MNL OL DF 295226. fol. 135.), később királyi palotás, jajcai bán és pozsegai ispán (Arch. I. 141., Arch. II. 185–186.). Bakóc érsek 1521. évi halála után került az udvarba pl. Désházi István, Kerecsényi György vagy Viszolai Márk (az adatok közlésétől ezúttal eltekintünk).

²⁹¹ Pl. Gimesi Forgács Péter 1478 és 1490 között mutatható ki palotásként Mátyás udvarában (MNL OL DL 59653–654., uo. 59788.), később Bakóc Tamás egri (1493–1497: Kandra: *Bakócs-codex*, passim), majd esztergomi (pl. 1513: MNL OL DL 47036.) várnagya, közben 1501-től haláláig barsi ispán (Arch. II. 51–52.).

FÜGGELÉK

Jegyzékek Estei Hippolit esztergomi érsek udvartartásáról, illetve kíséretéről (1486–1487)

Az alábbiakban a tanulmány alapjául szolgáló, nagyrészt keltezetlen forrásokat közöljük az általunk legvalószínűbbnek tartott időrendben. Mivel nagyrészt tervezetekről van szó, amelyek szövegét utólag számos esetben megváltoztatták és kiegészítették, amely változtatások témánk szempontjából kifejezetten fontosak voltak, igyekeztünk ezek minél több elemét megőrizni és követhető módon ábrázolni: a kihúzott szövegeket kihúzással, az utólagos betoldásokat dőlt betűvel szedtük, vagy jegyzetben tüntettük fel, ha nem volt mód az eredeti dokumentumhoz hasonló megjelenítésre. Az olasz nyelvű szövegeket normalizáltuk: az ékezetek, aposztrófok használatánál, a kis- és nagybetűk írásánál, a néma *h* betű elhagyásánál a mai olasz helyesíráshoz alkalmazkodtunk. Az ingadozó írásmódú szavakat a szövegben fellelhető legmodernebb változat szerint egységesítettük, egyébként megőriztük a 15. századra jellemző formákat. A tulajdonneveknél és az *avere* ige alakjainál megtartottuk a szövegekben használt változatokat. Az előljárószavak és a névelők esetében a különírt, mássalhangzó-kettőzés nélküli formát nem modernizáltuk. Az egyedüli latin nyelvű forrást a korszakban használt középlatin helyesírással közöljük, ezzel szemben az egyik olasz szövegben a latin vendégszavak esetében tetten érhető a humanista *ae diphtongus* használata, így ott a többi szónál is ezt alkalmaztuk.

1.

A ferrarai udvarban összeállított tervezet Estei Hippolit esztergomi udvartartásáról és annak fizetéséről, valamint az érsek magyarországi kíséretéről (1486. július előtt)

Papírcédula két oldalán. Jelzete: Archivio di Stato di Modena, Casa e Stato, busta 386. 85. 2037. IV/2 all. c.

Keltezése: a jegyzékbe írott utólagos változtatások figyelembevételével készült a 2. számú tervezet.

[1^r]

Comitiva de la familia che haverà a stare appresso lo illustre e reverendo monsignore di Strigonia.

Messer Beltrame di Costabili protonotario governatore	B. 5. ²⁹²	400. ²⁹³
1 + maestro Sebastiano preceptore	B. 2.	150.
2 + H-capellano don Zohanne di Bagnacavallo arciprete 1°	B. 2. ²⁹⁴	100.
3 H-medico maestro Baptista da Canano	B. 2.	150.
4 Francesco da Bagnacavallo camerlengo	B. 2.	100.
5 Tadeo di Lardi sescalco	B. 2.	100.
Tri Due scudieri cioè	B. 6.	200. ²⁹⁵ Superbo di Superbi, Mariano Napolitano, Pietro Jacomo de Silvia da Napoli
Tri ragazzi, Nicolò da Bagnacavallo, Ludovico da li Banchi 2	B. 3.	
Il credenziero	B. 1 ^a	
Due staffieri: lo ungareto di messer Alberto, Hercule	B. 2.	
Il cuogo col scotto che stava cum messer Rainaldo	B. 2.	
La balia e un'altra donna	B. 2.	
Ruzenente e Zohanne Fachino per aiutante	<u>b. 2.</u>	
	33	
[1 ^v]		
Comitiva che harà ad andare in Hungaria et tornare		63+33=96 ²⁹⁶
Il magnifico messer Nicolò da Corezo	B. XX.	
Il vescovo di Montagnana	B. 5.	
Uno altro vescovo	B. 5.	
Messer Chalchagnino protonotario	B. 5.	Messer Alberto di Zoboli b. 5.
Messer Tito di Strozi	B. 5.	
Messer Francesco de li Ariosti	B. 5.	
Messer Zoanne Valla	B. 4.	
Messer Filippo Bardella	B. 4.	
Francesco da la Molza	B. 4.	Piedro dal Sacrato b. 4.
Ludovico Zangarino sescalco	B. 3.	Zohanne Gualengo
Pol Zoanne spenditore	B. 2.	Nicolò Perondolo
Bartholomio Brissiano	B. 2. ²⁹⁷	Antonio Bivilaqua
Due apparechiatori	B. 2.	Rainaldo dal Sagra

²⁹² A forrásokban a személyek számának megadására használt B betű feloldása: Bocca.

²⁹³ A jobb oldali margón oszlopba rendezve szerepelnek az éves fizetésre vonatkozó számok (dukátban értendő). A négy első számot vékony vonallal az első négy sorhoz kötötték.

²⁹⁴ 1^a-ról javítva. A felső indexbe tett „a” az egyeztetésre vonatkozik, ti. „bocca una”.

²⁹⁵ Innentől lefelé bizonytalan, hogy a jobb margón feltüntetett összegek mely névhez tartoznak. További értékek a jobb oldali oszlopban: 36, 50, 50, 60. A végösszeg: 1396.

²⁹⁶ A két oldal összege, a forrásban a számok egymás alá rendezve.

²⁹⁷ 3-ról javítva.

2.

A ferrarai udvarban összeállított tervezet Estei Hippolit esztergomi udvartartásáról, illetve magyarországi kíséretéről (1486. július előtt)

Papírlap két oldalán. Jelzete: Archivio di Stato di Modena, Casa e Stato, busta 386. 85. 2037. IV/2.

Keltezése: a tervezeten még nem érvényesítették a Beatrix királyné 1486. augusztus 4-i levelében (Dipl. Eml. III. 152–154.) foglalt kéréseket.

[1^r]

Comitiva de la famiglia che haverà ad stare appresso lo illustre et reverendo monsignore di Strigonia

Lo illustre et reverendo don Hippolyto		B. 1.
Messer Beltrame di Costabili protonotario governatore		B. 5.
Maestro Sebastiano da Lugo preceptore		B. 2.
Don Zoanne arciprete di Bagnacavallo per capellano		B. 2.
Maestro Baptista da Canano medico		B. 2.
Francesco da Bagnacavallo camerlengo		B. 2.
Tadie di Lardi sescalco		B. 2.
Superbo di Superbo	}	scudieri
Mariano Neapolitano		
Pietro Jacomo di Silvia da Napoli		
Nicolò da Bagnacavallo	}	ragazzi
Ludovico dai Banchi		
Un altro ragazzo		
Item credenziero ²⁹⁸		B. 1.
Lo hungaretto di messer Alberto	}	staffieri
Hercule		
El francese cuogo che stava cum messer Rainaldo		B. 2.
La baila e un'altra donna Madonna Cassandra da la Penna		B. 3.
cum suo figliolo cum un'altra donna et suo figliolo		
Ruzenente	}	per aiutanti
Zoane Fachino Un altro		
		B. 35

Di quelli da la violeta che voriano andare.

Del fratello di Zoanne Pincaro.

²⁹⁸ Előtte a margón rövidítve: *Rainaldo* (bizonytalan olvasat).

[1^v]

Comitiva che haverà ad andare et tornare

Il magnifico messer Nicolò da Corezo		B. XX.
Il vescovo ²⁹⁹ di Montagnana		B. 6. ³⁰⁰
Messer Beltrame		B. 5.
Messer Alberto di Zoboli ³⁰¹		B. 5.
Messer Titto di Strozi		B. 5.
Messer Francesco di Ariosti		B. 5.
Messer Zoanne Valla		B. 4.
Messer Philippo Bardella		B. 4.
Antonio Bivilaqua	} uno o due di questi cum	B. 3 per cadauno
Zoanne Valengo		
Nicolò Perondolo		
Rainaldo dal Sacrato		
Ludovico Zangarino sescalco		B. 3.
Bertholomio Bressano		B. 2.
Polzoanne spenditore		B. 2.
Due apparechiatori		B. 2.
<i>Don Zohanne Martino</i>		B. 2.
<i>Il figliolo di Boldrino che condura cani da presentare</i>		B. 2.
Da provedere chi conduca li cani 16		B. 2.

3.

A ferrarai udvarban összeállított tervezet Estei Hippolit esztergomi udvartartásáról, a lovas és gyalogos személyek számáról (1486. július előtt)

Papírlap első oldalán. Jelzete: Archivio di Stato di Modena, Casa e Stato, busta 386. 85. 2037. IV/2. all. e.

Keltezése: a tervezeten még nem érvényesítették a Beatrix királyné 1486. augusztus 4-i levelében (Dipl. Eml. III. 152–154.) foglalt kéréseket. A 2. számú forráshoz képest új, később is előforduló nevek (pl. az orvos Sbelzarino) tűnnek fel.

²⁹⁹ vesco

³⁰⁰ Átjavítva 5-ről.

³⁰¹ Előtte a margón áthúзва: *cal*.

Comitiva per andare a cavallo a compagnare lo illustre e reverendo don Hippolyto

Lo illustre e reverendo monsignore lo arcivescovo³⁰²

Due cavalcaduri e	}	C. 3. ³⁰³	
uno mullo da ceste			
Magnifico domino Nicolò da Corezo		C. 7.	
Reverendo domino Beltrame		C. 2.	
Don Sebastiano preceptore		C. 1.	
Don Zoanne da Bagnacavallo capellano		C. 1.	
Lionello Recepta cancelliero		C. 1.	
Maestro Antonio nominato Sbelzarino			
<i>medico col garzone che haverà cura a la speziaria</i>		C. 2.	
Francesco da Bagnacavallo		C. 1.	
Thadio di Lardi		C. 1.	
Superbo di Superbo		C. 1.	
Spenditore		C. 1.	
Jacomo dal Saraxino cum uno aiutante ³⁰⁴			
e uno mullo da somma per la credenza		C. 3.	
Ludovico da li Banchi andarà suso uno di cavalli de là,			
prima di monsignore		C. 0.	B. 1.
Maestro Valentino cuogo cum il scotto		C. 2.	
Uno maestro da stalla che habii cura a li cavalli		C. 1.	
Due aiutanti da camera		C. 2.	
Madonna Casandra cum una compagna mullo uno da ceste		C. 1.	
Famigli septe da stalla per governare li cavalli		C. 7.	
Mulli tri per la letticia ³⁰⁵ et lecto et robe de monsignore		C. 3.	
Mullo uno per la comitiva		C. 1.	
Staffieri tri a pedi		C. 0.	B. 3.
Mullatieri tri		<u>C. 0.</u>	<u>B. 3.</u>
		C. 41.	B. 48.

³⁰² Arcivesco.

³⁰³ A lovasok számának megadására szolgáló C feloldása: Cavalli.

³⁰⁴ Utána kihúzva „mullo” (bizonytalan olvasat).

³⁰⁵ Lettiga: gyaloghintó.

4.

A magyar királyi udvarban összeállított tervezet
Estei Hippolit esztergomi érsek udvartartásáról és kíséretének
magyar tagjairól (1486. július 24. – augusztus 4. között, Pozsony)

Kétrét hajtott papírlap három oldalán. A negyedik oldalon közelkorú cím: Regestrum officialium et aliorum de comitiva reverendissimi domini archiepiscopi et circa eius curiam.

Jelzete: Archivio di Stato di Modena, Casa e Stato, busta 386. 85. 2037. IV/2. all. f.

Keltezése: a tervezetről említést tesz Beatrix királyné 1486. augusztus 4-én kelt levelében (Dipl. Eml. III. 152–154.), a benne szereplő, Ferrarából küldendő olasz személyek szereplése alapján bizonyosan a királyné és a ferrarai követ július 24-én induló pozsonyi tárgyalásai közben készült.

[1^r]

Registrum officialium reverendissimi domini
archiepiscopi Strigoniensis etc.

Imprimis cancellarius	Michael lector Strigoniensis	
Item provisor et superintendens	Andreas de Gozthon prepositus Sancti Stephani	
Item vicarius	Thomas de Ibafalwa prepositus Sancti Georgii	
Item magister curie	Michael Hangach	equi VIII
Item dapifer	Demetrius Ficza	equi VI
Item pincerna	Thadeus Ithalicus	
Item magister stabuli	Petrus Marcus	equi VI
Item thesaurarius et perceptor pecuniarum	Franciscus Bagnacavallo Ithalus	

Familiares eiusdem reverendissimi
domini Strigoniensis

Item Nicolaus de Kanisa baro	equi VI
Item Warday apud dominum thesaurarium baro	equi IIII
Item Sigismundus de Bathor baro	equi IIII
Item Laczko de Lossoncz baro	equi IIII
Item Dombay minor baro	equi IIII
[1 ^v] Item Georgius Thelegdi apud dominum thesaurarium	equi II
Item Iohannes de Zengroth	equi III

Item Damianus domini thesaurarii	equi IIII
Item Caldi	equi III
Item Osvaldus de Korlathkew	equi V
Item Raphael de Maythen	equi V
Item Balthasar Baky	equi V
Item Georgius Posar	equi V
Item Gywlay domini thesaurarii	equi IIII
Item Stephanus Zbwgay	equi VIII
Item Andreas Soldos pro emptore ³⁰⁶ extra Strigonium	

Isti omnes suprascripti sunt boni nobiles et bene possessionati atque inter primores reputati.

[2^r]

Pueri eiusdem reverendissimi domini Strigoniensis

Imprimis Mathias filius comitis Bernardini
Item filius Sigismundi comitis de Sancto Georgio
Item Georgius Bathor capitaneus reliquorum puerorum
Item duo filii Bartholomei Dragfy
Item filius Ladislai Orzag de Gwth
Item filius Benedicti de Chaak
Item filius waywode Ongor
Item filius Nicolai de Warda
Item germanus Ladislai Fychor bani Boznensis
Item Franciscus nepos domini thesaurarii }
Item filius Pathochy }
Item filius iunior Nicolai Kropach }

Demptis his tribus posterius scriptis omnes suprascripti sunt filii baronum et magnatum regni Hungarie.

³⁰⁶ A hibás kifejezés talán *pro tempore*-ként (esetleg *peremptorie*-ként?) értelmezendő.

5.

A ferrarai udvarban összeállított tervezet
Estei Hippolit esztergomi udvartartásáról és annak fizetéséről
(1486. augusztus után)

Papírcédula első oldalán. Jelzete: Archivio di Stato di Modena, Casa e Stato, busta 386. 85. 2037. IV/2. all. b.

Keltezése: a tervezeten már érvényesíteni igyekeztek a Beatrix királyné 1486. augusztus 4-i levelében (Dipl. Eml. III. 152–154.) foglalt, két-két tanítóra és orvosra vonatkozó kéréseket.

Comitiva

Messer Beltrame		duc. 400
Maestro Sebestiano		duc. 150.
Il secundo preceptore		duc. ³⁰⁷
Il capellano don Zohanne		duc. 100
Il medico primo		duc. 150. 300.
Il secundo maestro Augustus Benzo		duc. 200.
Il terzo cirugico		duc. ...
Francesco da Bagnacavallo		duc. 100.
Tadeo di Lardi		duc. 100.
uno cancelliero		duc. 100.
Tri scudieri a ragione	}	
di la rata duc. 6. il mese per scudiero		duc. 200.
Il credenziero		duc. 36.
Due staffieri cum lo aiutante		duc. 50.
Il cuogo col scotto		duc. 50. 40.
La balia e un'altra donna		duc. 60.
uno cancelliero		duc. 100.
secundo medico		duc. 200.
Superbo		duc. 72.
Pincaro		72.
Pedro Jacomo		60.
un tesoriero		60.

³⁰⁷ Számadat nélkül.

6.

A ferrarai udvarban összeállított tervezet
Estei Hippolit esztergomi udvartartásáról, illetve magyarországi kíséretéről
(1486. augusztus és 1487. január között)

Két példányban: 1. Kétrét hajtott papírlap belső (2. és 3.) oldalain, javítások nélkül (az alábbi közlés erre támaszkodik). 2. Kétrét hajtott papírlap belső (2. és 3.) oldalain, számos javítással, kiegészítéssel (változatait lásd a jegyzetekben, M betűvel jelezve). Jelzet: Archivio di Stato di Modena, Casa e Stato, busta 386. 85. 2037. IV/2. all. a.

Keltezése: a tervezeten már érvényesítették a Beatrix királyné 1486. augusztus 4-i levelében (Dipl. Eml. III. 152–154.) foglalt, két-két tanítóra és orvosra vonatkozó kéréseket, valamint 1487. január 4-re már döntés született arról, hogy a ferrarai udvarnak nem kell várnagyot küldenie Esztergomba, mert a tisztségre Aragóniai János egykori várnagyát teszi meg a királyné (Dipl. Eml. III. 235.). Emiatt húzhatták ki a várnagyot a listából.

Lista di tuta la comitiva che ha ad andare in Hungaria cum lo illustre et reverendo monsignore don Hippolyto da Este protonotario apostolico et electo archiepiscopo di Strigonio etc. et la quale comitiva in parte ha ad remanere là oltre, et in parte haverà a ritornare indreto dapoï che l’haveranno a compagnato là oltre ut infra, videlicet:³⁰⁸

Comitiva sua che ha a rimanere in Hungaria

In primis lo illustre et reverendo monsignore don Hippolyto soprascritto	B. 1.	
Lo reverendo monsignore lo vescovo	B. 6.	
Lo reverendo messer Beltrame protonotario et governatore	B. 5.	
Messer don Sebastiano da Lugo preceptore di monsignore	B. 2.	
Un altro preceptore per quelli zentilhuomini puti	B. 1.	
Don Zoanne da Bagnacavallo capellano	B. 2.	
Uno cancelliero <i>Leonello Recepta</i> ³⁰⁹	B. 2.	
Maestro Antonio Sbelzarino medico per monsignore	B. 3.	
Maestro Augustino Benzo medico per la famiglia	B. 2.	
Francesco da Bagnacavallo camerlengo	B. 2.	
Tadio di Lardi sescalco	B. 2.	
Superbo di Superbi	} scudieri	B. 6.
Piedro Jacomo da Napoli		
.... ³¹⁰ fratello di Zoanne Pencaro		

³⁰⁸ M: Lista di tuta la comitiva che ha ad andare in Hungaria cum lo illustre et reverendo don Hippolyto da Este protonotario apostolico et electo archiepiscopo di Strigonio etc. la quale comitiva in parte ha ad rimanere là oltre, et in parte haverà a ritornare indreto, dapoï che l’haveranno a compagnato là oltra, ut infra, videlicet.

³⁰⁹ M: a név hiányzik.

³¹⁰ M: Pandolfo de la baila.

Uno ³¹¹ tesoriero ben intendente di conti		B. 2.
Jacomo dal Sarasino credenziero cum uno aiutante ³¹²	}	B. 2.
Ludovico dai Banchi ³¹³		
Nicolomaria da la Penna ³¹⁴	}	B. 3.
Un altro ³¹⁵		
Hercule	}	
Hungareto ³¹⁶		B. 3.
Un altro ³¹⁷		
Maestro Valentino cuogo ³¹⁸		B. 1. ³¹⁹
Uno speciale buono		B. 1. ³²⁰
Uno barbiero che supplisca etiam per apparecchiatore ³²¹ se'l se potrà		B. 1.
Uno calegaro che supplisca ut supra		B. 1.
Uno castellano per Strigonio ³²²		B. 2.
Due aiutanti in la camera ³²³		B. 2.
Madonna Cassandra da la Penna cum una massara ³²⁴		<u>B. 2.</u>
Summa		B. 54.

Comitiva che haverà a ritornare indreto

In primis ³²⁵ il magnifico messer Nicolò da Corezo cum sua famiglia	B. 20.
Messer Alberto di Zoboli praepositus ecclesiae cathedralis Ferrariæ	B. 5.
Messer Jacopo Azaiolo	B. 5.
Messer Zoanne Valla	B. 4.
Messer Philippo Bardella	B. 4.
+ Piedro Zorzo da Lampognano ³²⁶	B. 3.
+ Nicolò Perondolo ³²⁷	B. 3.

³¹¹ M: „uno” elé betoldva: *Piedro Pincharo*.

³¹² M: cum uno aiutante cioè *Alberto Panizato suo aiutante*.

³¹³ M: bal margón „Ragazi” címszó alatt: *uno figliolo del illustre Scipione da Este; uno nepote di Zulian Gondi fiorentino*.

³¹⁴ M: da la Penna *Sbelzarino*.

³¹⁵ M: Un altro.

³¹⁶ M: Ungareto.

³¹⁷ M: Un altro *Grigorio*.

³¹⁸ M: uno scotto.

³¹⁹ M: hiányzik.

³²⁰ M: hiányzik.

³²¹ M: apparecchiare

³²² M: Uno castellano per Strigonio (egy sorral lejjebb szerepel).

³²³ M: Due aiutanti a la camera ~~Ruzenente, Lodovico da Modena~~ (egy sorral feljebb szerepel); előtte a margón a „due” szóhoz kapcsolva: *Ruzenente, Ludovico da Modena*.

³²⁴ M: una massara la donna di Ludovico da Modena.

³²⁵ M: előtte a margón: *Borso*.

³²⁶ M: előtte a margón: *Patachio*.

³²⁷ M: előtte a margón: *Hieronimo Bonliei*.

Ludovico Zangarino per sescalco		B. 3.
Bartholomio Brixiano		B. 2.
Zoannemartino cantore		B. 2.
Pol Zoanne ³²⁸ per spenditore		B. 1.
Un ³²⁹ maestro da sala per aiutante del Zangarino		B. 1.
Il figliolo di Boldrino cum li cani ³³⁰		B. 1.
Messer Piedrobon dal chitarino	}	B. 4.
el suo tenorista		
Zanpaulo da la violeta	}	<u>B. 5.</u>
Andrea suo fratello		
Rainaldo tenorista		
		B. 63.
		<u>B. 54.</u>
		<u>B. 117</u> ³³¹

7.

Kiegészítés az egyik – feltehetően a 6. számú – tervezethez (1486–1487)

Papírcédula első oldalán, a második bejegyzés külön cetlin, amelyet ráragasztottak a cédu-
lára. Jelzete: Archivio di Stato di Modena, Casa e Stato, busta 386. 85. 2037. IV/2. all. d.

Uno barbiero – Zanino barbiero, figliolo di Jacomin dai Cani

Zohane Francescho figliolo di Zanino dai Chani offitiale del nostro illustrissimo signore
a la massa de li lombardi in Romagna, lavora in la botega di maestro Gaspero Bartholamio.

8.

Az esztergomi érsek udvartartása és fizetésük
a Beltrame di Costabili kormányzó részére kiállított instrukció
mellékletében (Ferrara, 1487. június 17.)

Hatoldalas papírfüzet negyedik oldalán. Jelzet: Archivio di Stato di Modena, Ambasciatori
Ungheria busta 2/19, 1. (MNL OL DF 295686. p. 4.) Kiad. Morselli: *Ippolito*, 47.

³²⁸ M: Pol Zoanne.

³²⁹ M: Uno hozzákapsolva a bal margón: Zohanne Antonio da Landriano, alatta: quello vecchio di messer Alberto.

³³⁰ M: cum uno famiglio B. 2.

³³¹ M: alatta: El conte Hieronymo Roverella B.

Salarii deputati <i>et promessi</i> a li infrascripti a ragione di anno:	d'oro:
A lo reverendo episcopo firminiano, ducati quatrocento d'oro	duc. 400.
Al reverendo messer Beltrame di Costabili governatore, ducati quatrocento	duc. 400.
Al venerabile don Sebastiano preceptore di monsignore lo archiepiscopo, ducati cento cinquanta	duc. 150.
A don Zohanne <i>da Bagnacavallo</i> capellano, ducati octanta	duc. 80.
A don Dionisio da Fiorenza secundo preceptore per li puti zentilhuomini, ducati cinquanta	duc. 50.
A maestro Antonio Sbilzerino, medico di monsignore, ducati trecento	duc. 300.
A maestro Augustino Benzo, medico per la famiglia, ducati ducento	duc. 200.
A Borso di Brutura ³³² cancelliero	duc. 72.
A Francesco da Bagnacavallo camerlengo, ducati centocinquanta	duc. 150.
A Tadio di Lardi sescalco, ducati cento	duc. 100.
A Superbo di Superbi scudiero, ducati septantadui	duc. 72.
A Pier Iacomo da Napoli scudiero, ducati sexantaquatro	duc. 64.
A Pandolfo de la Baila scudiero, ducati sexantaquatro	duc. 64.
A Pietro Pincharo tesoriero, ducati septantadui	duc. 72.
A Thomaso Barbalunga chierico, ducati dodice	duc. 12.
A madonna Cassandra da la Penna cum una massara, ducati trentasei	duc. 36.
A Jacomo dal Sarasino credenziero, ducati trenta	duc. 30.
Ad Alberto Panizato aiutante suo ala credenza, ducati <i>dodice</i>	duc. 12.
A Hercule staffiero, ducati vintecinque	duc. 25.
A Hungareto staffiero, ducati vintecinque	duc. 25.
A Gregorio staffiero, ducati vintecinque	duc. 25.
A maestro Valentino cuogo cum uno scotto, ducati quaranta	duc. 40.
A Zohane di Zanin di Cani barbiero, ducati vintequatro	duc. 24.
A Ruzenente aiutante di camera, ducati vintequatro	duc. 24.
A Francesco di Chiuppo da Napoli, aiutante di camera, ducati vintequatro	duc. 24.
A Cristoforo insaponatore, ducati dodexe	duc. 12.
A Palamidese da Napoli speciale, ducati vintequatro di carlini ³³³	
perché cussì si è convenuto a Napoli	duc. 24.
A Pricio ³³⁴ d'Atanasio da Napoli calegaro, ducati vintequatro di carlini perché cussì a Napoli si è convenuto	<u>duc. 24.</u>
n. 28.	Summa 2511 / anno

³³² Nem világos, hogy itt vajon a Brutura vagy a Bruturi a javított alak.

³³³ Carlino: a Nápolyi Királyságban használt, 1278 óta forgalomban lévő pénznem.

³³⁴ Perizio.

9.

Feljegyzés az esztergomi érsek Ferrarába visszatérő kíséretének magyar királyi pár általi megajándékozásáról (1487. szeptember)

Papírlap két oldalán. Jelzet: Archivio di Stato di Modena, Ambasciatori Ungheria busta 2/5, 9. (MNL OL DF 295472.) Kiad. Morselli: *Ippolito*, 57–58.

[1^r]

Exemplum capituli

Questi tuti tornano a Ferrara tuti honorati e presentati da la maestà di madama e dal reverendissimo monsignore nostro:

Il signor Borso facto cavalliero da la maestà del re, donatoli una bella turca³³⁵ di brocato d'oro cremesino bello, fodrata tuta di gebellini, et panno d'oro rico arizato³³⁶ morello per un'altra veste, et due caxache³³⁷ a la turchesca brocate, et raxo³³⁸ per un'altra veste et doe belle coppe d'argento dorato di pretio di ducati 70 l'una, et uno bello cavallo liardo turco, et uno portante morello. Roba per lo pretio di ducati 1000. Et etiam il reverendissimo monsignore nostro gli ha donato un bello cavallo baglio che po³³⁹ capere per tuto per bel corsiero, et uno roncino³⁴⁰ portante baieto³⁴¹ vechieto, et li ne voria dare un altro corsiero se'l ne ritrovasse da vendere che li piacesse. Questo signore merita questo et maior facenda et ha facto gran honore al signore et a' madama, et al reverendissimo monsignore. Lo è vero humano zentilhuomo et signore da bene et da assai.

Messer Cesaro Valentino un'altra volta dal re facto cavalliero: questo ha havuto una turca di panno d'oro verde fordada di armelini, una bella coppa, uno cavallo portante, et veluto alexandrino per un'altra veste, et altri presenti.

Il vescovo Montagnana ha havuto da monsignore ducati 100 et uno cavallo et dice di darli panno per uno mantello et per una veste et una coppa, non scio se tanto haverà, a la zornata lo intendereti, dal re o da madama non ha havuto nulla questo.

El preposito ha havuto dal re una coppa assai bella, et uno cavallo portante, et veluto morello per una veste, et suo fratello altro tanto veluto.

Messer Giacomo Azarolo ha havuto ducati 100 in oro, uno cavallo portante, una coppa pizola, veluto per una veste, et da monsignore uno cavallo morello portante.

Messer Zoanne Valla ha havuto veluto negro per una veste, una coppa, et da monsignore uno cavallo.

³³⁵ Turca: jellegzetes, nemes anyagokból készült hosszú, elől nyitott felsőruházat. Értelmezéséről bővebben: Balogh Jolán: Mátyás-kori, illetve későközépkori hagyományok továbbélése műveltségünkben. *Ethnographia* 59 (1948) 13–28., Szabó Ágnes: *Turca, suba és a nevető harmadik. Egy öltözkészlet az itáliai-magyar diplomáciai forrásokban a 15. század második felében és a 16. század elején.* [Megjelenés előtt.]

³³⁶ Arizato v. rizato: ricciato. Aranyozott ezüst-, vagy ezüstfonállal hurkosan szőtt luxustextil, amelynek felszínéből kiemelkedve a fémfonállal kialakított minta domború felületet képez. (Szabó Ágnes szíves közlése.)

³³⁷ Casacca: a subához hasonló bő felsőruházat.

³³⁸ Raso.

³³⁹ Può.

³⁴⁰ Ronzino: közép- vagy kis termetű ló.

³⁴¹ Baio.

Messer Manfredo ha havuto veluto morello per una veste, una coppa, et da monsignore uno cavallo.

Messer Jacomo Dovres ha havuto veluto negro per una veste et da monsignore uno cavallo.

Hieronimo ~~Calcagnino~~ *de Zeteghino* ha havuto veluto verde per una veste, una pizola coppa, et da monsignore uno cavallo.

Patachio ha havuto veluto verde che il coprirà tuto, et da monsignore uno cavallo.

Il Zangarino ha havuto veluto per una veste, et da monsignore uno cavallo.

Francesco da le Balestre ha havuto raso alexandrino per una veste et da monsignore un'altra veste di veluto alexandrino.

Il cancelliero Borso Bruttura non ha havuto dal re, ni³⁴² da madama niente, ma da monsignore uno cavallo.

Zoannemartino ha havuto ducati 100, et da monsignore uno cavallo.

Quelli da la viola hanno havuto ducati cinquanta per huomo, et da monsignore uno cavallo per huomo.

[1^v]

Il figliolo di Boldrino ha havuto ducati 25 et dalmasco pel de liono per una veste, et da monsignore uno ronzino.

Bartholomio Brixiano ha havuto dalmasco argentino per una veste, et da monsignore uno roncino et lettere di raccomandatione assai.

Zoanne Antonio da Landriano ha havuto raso alexandrino per una veste et da monsignore uno ronzino.

Zoanne Hieronimo Pavone che sta col signor Borso che canta ha havuto da monsignore uno cavallo.

Martinello sarto de madama ha havuto da monsignore uno cavallo.

Superbo ha havuto da monsignore uno ronzino et una veste di panno fodrata di volpe, et una caxaca rossa di seda a la turchesca et se qualche dinaro se li potesse dare se li ni daria, ma la camera è nimium gravata, a li altri famigli di monsignore chi haverà calce et chi qualche vesta, se si ne li potranno dare.

³⁴² nè.

AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATA HELYSZÍNÉNEK EMLÉKEZETE

PAPP JÚLIA

THE MEMORY OF THE SITE OF THE 1526 BATTLE OF MOHÁCS

Maps of Hungary from the sixteenth and seventeenth centuries frequently include references to the 1526 battle of Mohács and the death of King Louis II, and several foreign travellers who went through Mohács likewise mentioned the town as the site of the battle. The first memorial at the battle site was erected by the Ottomans in the seventeenth century, while at the end of the eighteenth century the bishopric of Pécs initiated the local commemoration of the battle. After an aborted plan by the municipality of Mohács, in 1864, a private initiative led to the creation of a memorial site, but the grand-scale memorial scheme of 1926 was never realised.

Keywords: memory site, maps, battle of Mohács, 1526

Az 1526. évi mohácsi csatának és II. Lajos (1516–1526) halálának leírásával a 16–19. században – az ütközetről szinte azonnal tájékoztató német nyelvű hírlevelektől hazai és külföldi szerzők által írt irodalmi és történeti munkákig – számos kiadványban találkozunk, s a tragikus esemény képzőművészeti reprezentációja is jelentős volt.¹ Jelen tanulmányban olyan írott és vizuális forrásokat (térképeket, országleírásokat, útinaplókat, utazási feljegyzéseket) ismertetek, melyek a csata helyszínét mint emlékezeti helyet ábrázolták vagy említették. A tanulmány második részében a csata tervezett, illetve megvalósult emlékműveinek történetét vázolom fel.

A középkori csaták helyszínén gyakran emeltek kápolnákat vagy egyéb emlékjeleket, a kora újkortól azonban az ütközetek helyét már inkább véletlenszerű tájnak tekintették, melyek hamar integrálódtak a mezőgazdasági termelésbe. Emléküket leggyakrabban a képzőművészet csataábrázolásai őrizték meg. A nevezetes csaták helyszínének újrafelfedezése,

Papp Júlia, tudományos főmunkatárs, BTK, Művészettörténeti Intézet, 19. századi építészeti és képzőművészeti osztály. A tanulmány az NKFIH 138702 számú, Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója című pályázata támogatásával készült.

¹ Legújabbán lásd pl. Pap Norbert et al.: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 325–345.; Örök Mohács: *Szövegek és értelmezések*. Szerk. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. Bp., 2020. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet); Papp Júlia: Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója. In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2019. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) 149–193.

emlékezetük világi vagy egyházi emlékművekkel történő megőrzése Európában a 18. században indult meg nagyobb ütemben, s napjainkig töretlenül folytatódik.²

A helyi, illetve nemzeti jelentőségű csaták virtuális emlékezete gyakran több közösség (például az egymással egykor szemben álló népcsoportok, nemzetek) kulturális örökségének része, de lehet a közösségi identitás alkalmanként változó narratívái kialakításának vagy újraértelmezésének fontos eleme is, akár győztes (közösségi büszkeség), akár tragikus, vesztes csatáról (közösségi gyász) van szó. A hadi emlékművek többségét az elmúlt évszázadok során értelemszerűen a győztesek állították, nem ritkák azonban – elég, ha a mohácsi csatához kapcsolódó, a csata feltételezett helyszínén felállított emlékjelekre gondolunk – a legyőzötteknek a veszteségre vagy a hősiek ellenállásra emlékeztető emlékművei, illetve a többnyire a későbbi megbékélés jegyében létesített, a csatákban meghalt ellenséges katonák vagy a csatát vezető hadvezérek emlékét őrző „közös” emlékművek sem, mint például a szigetvári Magyar–Török Barátság Park.

Az a kérdés, hogy „vajon a veszteségek, vereségek, gyászesemények alkalmasak lehetnek-e önazonosságunk megteremtésére”,³ már Kölcsey Ferenc (1790–1838) korábban keletkezett, de nyomtatásban csak 1835-ben megjelent, az igenlő választ már címében – Mohácsot-ünnepelő – is megelőlegező írásában⁴ is felmerült. „A válasz határozott igen, azzal a feltétellel, hogy megfelelő funkcióban tartjuk a gyász emlékezetét emlékezet-történetünkben, vagyis nem bénítja le jövőbeli cselekvésünket, hanem inkább aktivitásra sarkall.”⁵ A mohácsi megemlékezések később is gyakran öltöttek népiünnepély jellegét: egy 1887-es beszámoló szerint az emlékünnepeq délutánjának programján kutyaverseny, póznamászás, zsákban futás és ingyen bor osztása szerepelt.⁶

Térképek

A 16. századi térképeken és látképeken gyakran találkozunk a fontosabb korabeli események rövid ismertetésével és többnyire sematikus ábrázolásával. Ezek a kiegészítések a korabeli illusztrált hírclevelekhez (*Neue Zeitung*) hasonlóan hírközlő funkciót láttak el. Egy

² Vö. Ian Atherton – Philip Morgan: The Battlefield War Memorial. Commemoration and the Battlefield Site from the Middle Ages to the Modern Era. *Journal of War & Culture Studies* 3 (2011) 289–304.

³ Kovács Gábor – Mester Béla: Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben. In: Fodor–Varga: *Több mint egy csata*, 304.

⁴ *Aurora. Hazai almanach*. [Folyt. Bajza.] Pest, 1835. 129–152.

⁵ Kovács–Mester: Mohács szerepe, 304. „A’ boldog férj évről évre örömmel várja visszafordulni a’ napot, melyen szeretett nejének az oltárnál hűséget esküvék. Férj és nő karöltve állanak a’ virággal hintett sírdombnál, hova egy év előtt a’ legelső, szép gyermeket eltemették... Hasonlóul tesznek, ’s hasonló ösztönnek engednek a’ nemzetek is, midőn öröm és gyász napjaikat ünneplik. Ezért szentelt Róma a’ városalkotó Quirinusnak ünnepet; ezért szentel meg az áldozatra ment háromszáz Fabius elestének emlékezetét. Szerencsés történetek felvirágoztathatják, dicsőségre emelhetik a’ nemzetet; de a’ bal sors csapásaiból is eredhetnek magas érzelmek. Szerencse hiúvá is teszen; szerencsétlenség, ha nem köz lelket ért, magába szállást, önismerést, erő kifejlést hoz magával. Hányszor nem szület a’ veszteség hasonló lelkesedést a’ legnagyobb győzelmekhez!” *Aurora*, 132.

⁶ Hasanović–Kolutác Andrea: 1526 helye és szerepe a mohácsi identításban. In: Fodor–Varga: *Több mint egy csata*, 598.

Bécs 1529. évi ostromáról készült fametszetes panorámalátképen például, melyet 1530-ban Niclas Meldeman (?–1552) nürnbergi nyomdász jelentetett meg,⁷ a törököknek a környéken elkövetett kegyetlenkedéseit ábrázoló jelenetek és rövid magyarázó szövegek tűnnek fel.⁸ A Szigetvár 1566. évi török ostromát bemutató kortárs metszetek némelyikén is találunk rövidebb-hosszabb leírásokat, melyek az ostrom fontosabb eseményeit – köztük Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) hősi halálát – említik.⁹ A 16–17. századi Magyarország-térképeken¹⁰ ugyanakkor egy-egy helység neve mellett gyakran találunk korábbi – akár évszázadokkal előbb történt – eseményekre vonatkozó szöveges és vizuális említéseket is. Ezek az elsősorban a törökökkel vívott csatákra, várostromokra vonatkozó jelzések gyakran tovább is hagyományozódtak a térképeken, egyfajta történelmi kánont alakítva ki és konzerválva: szerepelt rajtuk például a nikápolyi csata (1395), Galambóc ostroma (1428), a várnai csata (1444), Nándorfehérvár sikertelen török ostroma (1456), Nándorfehérvár elfoglalása (1521), a mohácsi csata (1526), Buda elfoglalása (1541), Szigetvár ostroma (1566) stb. A térképeken továbbhagyományozódó jelzések a csaták helyszínének emlékezeti helyekként történő megjelölésére és kanonizálására is alkalmasak voltak. Mohács, illetve Szigetvár neve mellett számos térképen találunk II. Lajos, illetve I. Szulejmán (1494–1566) ott bekövetkezett halálára történő utalást is. Az, hogy a térképeken Mohács neve mellett megjelenő magyarázatok túlnyomó többsége – mint látni fogjuk – II. Lajos haláláról tesz említést, a csatában elhunyt fiatal király európai kultuszának jeleként is értelmezhető.

A páncélt viselő keresztény és a könnyűlovas oszmán katonák harcának népszerű képi toposzát felhasználva mutatja be a magyarok és a törökök összecsapását egy Mohács mellé helyezett sematikus csatajelenet Magyarország első ismert nyomtatott térképén, az 1528-ban kiadott, Lázár deák által készített *Tabula Hungariae*¹¹ (1. kép). A csatajelenet

⁷ Ferdinand Oppl – Martin Scheutz: *Die Osmanen vor Wien. Die Meldeman-Rundansicht von 1529/30. Sensation, Propaganda und Stadtbild*. Wien, 2020. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 74.)

⁸ Martin Scheutz: Die Meldeman-Rundansicht als illustrierte „Zeytung”. Der Druckort Nürnberg und die kommunikative Strategie des Planes in seinen textlichen Mitteilungen. In: Oppl–Scheutz: *Die Osmanen vor Wien*, 85–89., 105.; Yiğit Topkaya: Eingekreiste Zeugen, auf den Kopf gestellte Märtyrer. Bilder des Grauens in Niclas Meldemans Rundansicht. In: Oppl–Scheutz: *Die Osmanen vor Wien*, 245–246.; Júlia Papp: Die „Neuverwertung” der Illustration eines astrologischen Buches vom Ende des 15. Jahrhunderts in den deutschen Neuen Zeitungen über die Schlacht bei Mohács (1526) und die Belagerung von Wien (1529). *Wiener Geschichtsblätter* 76 (2021) Nr. 2. 132–133.

⁹ Vö. Papp Júlia: A szigetvári hadi táj képzőművészeti ábrázolása a 16–17. században. In: *Turbék. Szulejmán szultán záradokvárosa*. Szerk. Pap Norbert. Bp.–Pécs, 2020. (Szigetvár-könyvek 2) 451–534.

¹⁰ A 16–17. századi térképeknél alapvetően Plihal Katalin könyvének online változatát (Plihal Katalin: *Kard és térkép. Hadi események és propaganda a Magyarországról megjelent térképeken. 1528–1718*. Bp., 2020. <http://lazarus.elte.hu/kardesterkep/>, a letöltés ideje: 2021. április 8.), a 18. századiaknál a Moravská zemská knihovna v Brně Bernhard Paul Moll térképgyűjteményét feldolgozó honlapját (<https://mapy.mzk.cz/en/>, legutóbbi megtekintés: 2021. április 8.) használtam. Köszönöm Danku Györgynek és Szalai Bélának kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségét. Vö. Szathmáry Tibor: *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei, 1477–1600*. Bp., 1987.; Szántai Lajos: *Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei. 1528–1850*. I–II. Bp., 1996.; Papp-Váry Árpád: *Magyarország története térképeken*. Bp., 2002.

¹¹ *Tabula Hungarica* [a]e ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigonen[is] Cardin[alis] Secretariu[m] viru[m] exp[er]tu[m] congesta, a Georgio Tanstetter Collimitio revisa auctior[ue] redditae, atque iamprimo[m] a Jo[anne] Cuspiniano edita Serenissimo Hungarica et Bohemiae Regi Ferdinando principi et infanti Hispaniarum, Archiduci Austriae [et]c. sacra, auspicio maiestatis suae, ob reip[ublicae] Christian[a]

1. kép. A mohácsi csata. A *Tabula Hungariae* című térkép (1528) részlete.
OSZK Régi Nyomtatványok Tára.

fölötti sorok Lajos királynak és „övéinek” Szulejmán általi lemészároltatásáról emlékeznek meg: „Hie bey dissin Kreutzlen ist Khünig Ludwig mit den seinen von Soley/manno magno/dem Zwelfftn Turkischen Kayser/erlegt wo denn. Anno 1526 die 29 Augusti.” Hasonló, de nem megegyező kompozíciót, s rövid leírást találunk a térképen Galambóc mellett is, ahol 1428 májusában I. (Luxemburgi) Zsigmond (1368–1437) magyar király sikertelenül ostromolta a törökök által előző évben elfoglalt várat. A bécsi humanista, Johannes Cuspinianus (1473–1529) költségén kiadott térképen a galambóci csata időpontjaként tévesen 1409 szerepelt, bizonyára nem véletlenül, 1409 ugyanis az ütközet dátuma Cuspinianusnak a mohácsi csatáról beszámoló buzdító beszédében (*Oratio protreptica Joannis Cuspiniani... Bécs, 1526*) is.¹² További kutatást igényel, hogy a Petrus Apianus (1495–1552) ingolstadti nyomdájában négy dúcrról készített fametszetes térkép metszői a két csatajelenetet előkép(ek) nyomán vagy önálló invencióból rajzolták-e meg.¹³ Annyi bizonyos, hogy a jelenetek bármennyire sematikusak is, az egymással szemben álló, harcoló csapatok, a mindkét csatában fontos szerepet játszó ágyúk jól kivehetők rajtuk. S az is bizonyosnak látszik, hogy ha a fametszők előképeket használtak is, aktualizálták az ábrázolásokat: míg a térkép általunk ismert példányán a mohácsi csatajelenet jobb oldalán látható magyar nehézlovasság nemzetiségét a harcosok kezében tartott piros-fehér [ezüst] sávós zászlók jelzik, a galambóci csatában szintén jobb oldalon – a turbános török könnyű-

e usum, opera Petri Apiani de Leyßnigk Mathematici. Ingolstadiani invulgata Anno D[omi]ni 1528. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Régi Nyomtatványok Tára. App. M. 136.

¹² Kasza Péter – Pálffy Géza: *Brodarics-emlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után*. Bp., 2011. 87.

¹³ A *Tabula Hungariae* modern monográfiájában erről nincs adat. Plihal Katalin: *A Tabula Hungariae... Ingolstadt, 1528. Térkép és utóélete az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében*. Bp., 2013.

lovassággal szemben – elhelyezkedő keresztény katonák Zsigmond király kétfejű sasos címerével díszített zászlót tartanak (vö. 1. kép). Valószínűnek tűnik – megerősíti a feltételezést a galambóci csata téves dátuma is –, hogy a csatajelenetek térképre metszését Cuspinianus javasolhatta, ő igazíthatta el a német metszőket a zászlókról, s ő írhatta a rövid szövegeket is.¹⁴

A Lázár-féle térképnek a 16. században számos újabb kiadása, illetve változata jelent meg Európában, melyek némelyikén találkozunk a mohácsi csatára történő vizuális és/vagy szöveges utalással. Zsámboky [Sambucus] János (1531–1584) humanista történetíró 1566-ban, Bécsben kiadott, a Lázár-féle térkép alapján a lipcsei Donat Hübschmann (1540–1583) által rézkarc technikával készített *Tabula Hungariae*-ján Mohács közelében Lajos király 1526. évi siralmas pusztulásáról olvashatunk: „Miserob: clades Lódoui: R. 1526.” Zsámboky későbbi, 1571-ben és 1579-ben kiadott térképén (*Ungariae Loca Praecipua Recens emendata atque edita, per Ioannem Sambucum...*) ezzel szemben Mohács neve mellett már nem találunk utalást a csatára.

A Lázár-térkép néhány későbbi kiadásán, változatán szintén nem találkozunk a mohácsi csata képi és szöveges említésével: a Giovanni Andrea Valvassore (1495?–1572) által 1553-ban Velencében kiadott, nem a ma ismert egyetlen példány alapján készült *Tabula Hungariae*¹⁵ (*Nova descriptio totius Ungariae*), illetve Wolfgang Lazius (1514–1565) *Regni Hungariae descriptio vera* [Bécs, 1552, 1556]/*Des Khünigreichs Hungern sampt seinen eingelebten Landen grüntliche und warhafftige [...] Beschreybung*. [Wien, 1556.] című, az 1528-as eredetivel szoros tartalmi kapcsolatban álló térképén például a Galambóc ostromához kapcsolódó felirat (1409-es, téves évszámmal) és kép még szerepel, a mohácsi csatára vonatkozó utalások viszont már nem. A római Antonio Lafreri (1512–1577) műhelyében 1559-ben megjelent változaton (*Nova Descriptio Totius Hungariae*)¹⁶ már sem Mohácsnál, sem Galambóc-nál nem szerepel kép vagy szöveg.

Matthias Zündt (1498–1572) *Nova totius Ungariae descriptio accurata et diligens desumpta ex pluribus aliorum.../Ein Neüwe warhafftige beschreibung Des ganzen Ungerlandts mit Sünderem fleiß auß Anderen Lanthaffeln Zu samen gebracht...* című, 1567-ben Nürnbergben megjelent térképe előképként elsősorban Lazius munkáját használta, ezen azonban Mohács városától kicsit távolabb, a Dráva mellett találunk képi és szöveges utalást a mohácsi csatára. Az ütközet dátumát ugyanakkor 1526 helyett tévesen 1520. augusztus 29-eként tüntették fel: „Kinig Ludwig ist geschlagen Von dem T. K. So. 1520 den 29 Aug. Und alls verheret wie lang die... gont.” A téves dátum később számos, Zündt munkája nyomán készült térképre is átkerült, bár néhányon a helyes évszám jelenik meg. Alexander Mair 1594-ben Augsburgban kiadott *Hungariae descriptionem multis priorum correctis erroribus accurate concin[n]atam...* című térképén például 1526 szerepel: „Kunig Ludwig ist geschlagen Von dem T. K. So. 1526 den 29 Aug. Und alle verheret wie lang die gont.” A kissé torzult szövegben a hibás évszám jelent meg ugyanakkor például Nicander Philippus Fundanus 1595-ben Rómában nap-

¹⁴ A térkép alatt közölt rövid Magyarország-ismertetésben olvashatunk – többek között – a 907-ben (itt 908-ban) lejártsódott pozsonyi csatáról is.

¹⁵ OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. M. 135.

¹⁶ OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. M. 137.

világot látott, *Nova et exactissima totius Ungariae descriptio ad praesentem rerum statum concinatta* című térképén: „kunig Ludwig ist geschlagen Um dem T. K. So. 1520. 29. Aug. und alls vecher wie langou gout.”

Mind Zündt, mind Mair, mind Fundanus térképén feltűnik Mohács mellett a keresztény és a török lovass csapatoknak a Lázár-térképen lévőhöz hasonló ábrázolása is. A Szigetvár neve mellett olvasható szövegeknek, hogy tudniillik elveszett a vár, s hogy itt halt meg 1566. szeptember 4-én [sic!] Szulejmán szultán, a Zündt-féle térképen a megjelenés előtt egy évvel történt események ismertetésével hírközlő funkciója is volt, Mair és Fundanus 1594-es, illetve 1595-ös térképén viszont már történeti visszatekintésnek számítottak.

A Gerard Mercator (1512–1594) 1585-ös *Hungaria* térképének felhasználásával egy ismeretlen térképszerkesztő által 1594-ben, feltehetően Frankfurtban készített, *Noua totius Hungariae, Croatiae & partis Turcicae Chorographia/Cosmographische Beschreibung des Königreich Hungern auch Crabaten und eins theils in Thürckey darin die fürnembsten Staette Schloesser und Vestungen abgemessen und vorgebildet...* című térképen az előképhez hasonlóan nem találunk a mohácsi csatára történő utalást, azonban a térkép alatt olvasható magyarázat (*Kurtze Verzeichnuß der fuernembsten Schlachten Scharmüßel und erobierung zwischen den Türcken und Christen in Hungern und Crabaten*) a törökök és magyarok közötti legfontosabb csaták leírásakor megemlékezik az ütközetéről, a keresztény áldozatokról és II. Lajos haláláról: „Anno 1526 den 29 Augstmonats [sic!] thete er mit König Ludwischen in Hungern bey der Statt Magatz an der Thonaw zwischen Offen und Griechischweissenburg eine Schlacht/ und erlegte auff funffzehen tausent Christen/König Ludwig kam selbs auch in der Flucht in einem Sumpff jemmerlich umb/Nr. 8.”

1596-ban Nürnbergben jelent meg Levinus Hulsius (1546–1606) *Novum Opus Geographicum ex varjys geographicis tabulis praesentini ex M. L. Costaldi, G. Mercatoris, A. Ortelj C. de Jüdaïs...* című Magyarország-térképe, melyen gyalogos katonák lándzsákkal vívott harcát ábrázoló, szinte egyforma, sematikus jelenetekkel idézték fel a nikápolyi, a várnai csatát, Nándorfehérvár ostromát és a mohácsi ütközetet. Utóbbinál a „csatajelenet” alatt csupán az esemény évszáma szerepel. „An° 1526”. Szigetvár ostromáról ez a térkép nem emlékezik meg.

Matthias Quad (1557–1613) kölni térképkészítő 1596-ban kiadott, a Lázár-féle térképet előképként használó Duna-térképén¹⁷ Mohács környékén találkozunk egy stilizált csatajelenettel, a Lázár-féle térképnek a csatára vonatkozó rövid leírása azonban itt már nem szerepel. A csata dátuma – akárcsak Zündt térképén – helytelenül itt is 1520. A galambóci csatára utaló sorok Quad térképén a Lázár-féle térképhez hasonlóan szintén a téves, 1409-es évszámmal jelentek meg. A mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról a lap alján található, Magyarország történelmét bemutató szövegben is olvashatunk: „Als der Turck widerumb in Ungern kam/zog Im König Ludwig entgegen/welcher die weil er dar zu genoritzet wardt/selbs persönlich mit zu felde zog/und gieng ein ungluckhaffte schlacht an uff S. Johann enthauptung tag von der Christen in die 19000 erschlagen/unnd vil grosse Herrn. Der König is elendig in der flucht seinem pferd in ein Moraß oder sumpff verschmotet.”

¹⁷ *Celeberrimi Tractus Danubiani pars Praecipua ab Austriae Vienna Constantinopolim usque se Protendens Ungariam Transilvaniamque Complectens.* Hrsg. Petrus Querradt. Colonia [/Köln], 1596.

Wolfgang Meyerpeck nemrég felfedezett, 16. század végi rézmetszetű térképén, amelyet Balthasar Guerin 1604-ből származó, Magyarország történetét feldolgozó, kiadatlan munkájához (*Histoire du royaume de Hongrie*)¹⁸ mellékeltek, a mohácsi csatát ábrázoló sematikus csatajelenet mellett a térképre utólag – feltehetően Guerin által – kézzel írt szöveg olvasható: „En ce lieu le roy Louys fut deffait par les Turcs l’an 1526.”

A korábbi magyarországi hadi eseményekre utaló szövegek és képek néhány 17. századi térképen is szerepelnek. A Nicolas Berey szerkesztésében 1664-ben Párizsban megjelent, *Carte de la Haute et Basse Hongrie Transylvanie Modavie Valachie Slavonie et Croatie depuis Vienne iusques a Constantinople...* című térképen Mohács neve mellett lovaskatonák között zajló összecsapás sematikus ábrázolásával, illetve téves dátumot tartalmazó magyarító szöveggel találkozunk: „Ludwig ist geschlagen Vendem 1520 den 29. Aoust.”

Jacob von Sandrart (1630–1708) 1664-ben Nürnbergben megjelent Magyarország-térképén (*Neue Land Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen...*) Mohács neve mellett, két egymást keresztező kard piktogramja alatt a következő magyarítást találjuk: „Niderlag K. Ludwigs mit 22000 Christen 1526. 19. [sic!] Aug.” Szulejmán 1566. évi halálának említése Szigetvár mellett ezen a térképen is szerepel. Néhány térképen ugyanakkor Szulejmán haláláról olvashatunk, II. Lajosról viszont nem (Cornelis Danckerts: *Nova et recens emendata totius regni Ungariae una cum adjacentibus et finitimis regionibus*. Amsterdam, 1657.; *R[ex] Ioseph Hungaria...* Amsterdam, 1687. stb.)

A Sigmund von Birken (1626–1681) szerkesztésében szintén 1664-ben, Nürnbergben megjelent Duna-térképén (*Danubius fluviorum Europae princeps cum omnibus accessoriis fluminibus, et quae allurit Regnis, Provinciis, Dynastiis, Urbibus...*) Mohácsnál a harcra utaló két, egymást keresztező kard mellett a II. Lajos és hadserege pusztulását említő magyarítást találunk: „Periit Ludov. R. Hung: Clades Christianor. 22000 29. Aug. 1526.” A Szigetvár melletti Turbéknaál, ahol az ostrom során elhunyt I. Szulejmán belső szerveit eltemették, a szultán haláláról olvashatunk: „Turbeck. Hic ob. Solimannus Turc. Imp. 1566 m.” A Turbék melletti magyarító szöveg a Sandrart által javított, 1684-ben megjelent újabb kiadáson is – melynek a brnói könyvtárban [Moravská zemská knihovna v Brně] található példányán több 1686–1688. évi eseményre vonatkozó említést is találunk – szerepelt.¹⁹ Nicolaes Visscher (1618–1679) *Totius Regni Hungariae una cum Adjacentibus et finitimis Regionibus Delineatio* című, 1662-ben Amszterdamban kiadott térképén sajátos módon Pécs mellett, Pécsre vonatkozóan találunk utalást Szulejmán halálára: „1566. 4. Septemb: Solima: 12 Imp: Turc: obiit in opido quincque Ecclesiae.” Ugyanezzel a szöveggel találkozunk Wilhelm Pfann 1664-ben Nürnbergben megjelentetett térképén is [*Neue und richtige*

¹⁸ Bibliothèque Nationale de France. Département des Manuscrits. [Jelzete: Français 19877.] A térkép a 249. lap után található. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90638902/f150.item>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. április 8.) Vö. Szalai Béla: *A tizenöt éves háború metszeteken*. Bp., 2021. 14., 75., 113., 189. Guerin másik magyar vonatkozású munkájához újabban lásd Ugry Bálint: *Hungariae regum vitae et effigies*. Egy magyar uralkodósorozat a lotaringiai udvorból (1607). [Előadás a Látkép 2021 Művészettörténeti Fesztiválon. 2021. szeptember 23.]

¹⁹ Vö. Pap Norbert et al.: *Nagy Szulejmán szigetvári türbéje. Történeti, geofizikai és régészeti vizsgálatok*. In: *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között*. Szerk. Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017. 79–80. (Az 1684-es térkép említésével.)

abbildung deß gantzen Königreichs Ungern sampt denen daran stossenden Ländern Bey der zugleich heraußgegebenen neuen und kurtzen beschreibung dieses Königreichs nützlich zu gebrauchen Nova et exacta totius regni Hungariae delineatio A:1664) sculp.]. Egy ismeretlen szerző által, a 17. század második felében készített, *Eigentliche Vorstellung des so berühmten König. Reichs Ungarn neben Siebenbürgen, Moldau, Wallachey, Bosnien, und andern Ländern mehr bis an Constantinopel* című térképen ezzel szemben a legtöbb korabeli térképhez hasonlóan a Szulejmán halálára vonatkozó információ Turbékánál szerepel („Turbek uti Solimannus ob A 1566”).

Frederick De Wit (1629 k. – 1706)²⁰ 1686-ban Amszterdamban kiadott, *Regni Hungariae et regionum, quae ei quondam fuere unitae, ut Transilvaniae...* című térképének újabb kiadásain a hadi események jelzését a török háború eseményeire reagálva folyamatosan bővítette. A legtöbb hadi esemény, 47 csata, illetve ostrom jele és felirata a 2. állapoton került a térképre. Az 1688. szeptemberi kiadáson (6. állapot) Mohácsnál az 1526. évi csata mellett már az 1687. évi második mohácsi (nagyharsányi) csatára vonatkozó utalással is találkozunk. A keresztények vereségét hozó első (1526), illetve győzelmével végződő második (1687) ütközet korabeli és későbbi gyakori üdvtörténeti összevetésének korai példájaként az első csata keresztény áldozatainak számát, a második török halottjainak a számával hasonlítja össze: „Clad. 22000 Christ 1526. et Clad. 12000 Tur: A° 1687.” Az adatok a térkép 1710 körül Pierre [Pieter] Mortier (1661–1711) által megjelentetett újabb kiadásában (12. állapot) is szerepelnek.

Nicolas de Fer (1647 k.–1720) *Le Cours du Danube et des rivières qui s’y déchargent, où se trouvent les Frontières des Empires d’Allemagne et de Turquie...* című, 1687-ben Párizsban megjelent térképén is – ahogy a cím is utal rá (*Dressé [...] sur les Relations les plus nouvelles*) – találunk utalást a legfrissebb eseményekre. Mohácsnál az „Ou périt le Roy Louis, l’an 1526” szöveg alatt, Harsa Montagne (azaz a nagyharsányi hegy) mellett ezt olvashatjuk: „Lieu de la déffaitte des Turcs le 12 Aoust 1687”.²¹

Mindkét csata dátuma szerepel Marco Vincenzo Coronelli (1650–1718) 1687-ben Párizsban megjelent, *Le Royaume de Hongrie Divisé en Haute, et Basse Hongrie avec l’Esclavonie...* című térképén, a második csatáé azonban két, eltérő évszámmal is. Az 1526-os dátum és egy kard rajza alatt a „Muhak, ou Mohatz Prise par les Im. 1686.” szöveg látható, míg a közeli Harsa [Nagyharsány] mellett egy kard és az 1687-es évszám. Mohácsot valójában 1688-ban foglalták vissza a törököktől. Coronelli más településeknél is hangsúlyosan szembeállítja 16. századi török elfoglalásukat és a császáriak által történt 17. századi visszafoglalásukat: „Prise par Solim. 1545 par les Imp. 1686” – olvashatjuk Siklósnál, Pécsnél pedig ez szerepel: „pri par Solim. 1543 par les Im. 1686”.

Az 1689-ben Bécsben megjelent, *Parvus atlas Hungariae sive geographica Hungariae in 40. tabellas divisae descriptio...* című zsebatlasz keletkezésének körülményei még nem teljesen tisztázottak – a „címdala szerint az atlaszt a bécsi egyetemen Fabius Anton Colloredo (1672–1742) őrgrof készítette Hevenesi Gábor (1656–1717) vizsgáztató tanárnál,

²⁰ George Carhart: *Frederick de Wit and the first concise reference atlas*. Leiden–Boston, 2016.

²¹ Szigetvár 1566. évi bevételére („Sigeth Prise l’an 1566”), illetve Szulejmán szultán itt bekövetkezett halálára („Turbek ou mourut Soliman l’an 1566”) ezen a térképen is találunk utalást. Vö. Pap et al.: Nagy Szulejmán, 80.

matematikai vizsgafeladatként”²² – az azonban biztos, hogy Coronelli térképe nyomán készült. Az atlaszban, illetve a szelvényeiből összeállított térképen²³ ugyanakkor, bár Mohaz [Mohács] felett Coronelli térképéhez hasonlóan az 1526. évszámot és egy kard rajzát, Harsa és Versmarth [Veresmart] mellett pedig a kardot és az 1687-es dátumot látjuk, a Mohácsnak a császáriak által történt, 1686-os felszabadítására vonatkozó téves információ innen hiányzik. Coronelli 1691-ben Velencében kiadott, *Corso del Danubio da Vienna Sin' à Nicopoli, e Paési Adiacenti* című térképén az 1526. évi mohácsi csatára nem találunk utalást, csupán a nagyharsányi ütközet 1687-es dátumát jelzi egy kard rajza alatt. A magyar városok elfoglalásának és visszafoglalásának a korábbi térképén megfigyelhető szembeállításával itt is találkozunk.

A korábbi, többnyire török vonatkozású történeti eseményekre utaló magyarázatokkal és ábrázolásokkal a 18. századi térképeken – a kartográfiai pontosság iránti igény növekedése mellett minden bizonnyal a török veszélynek a felszabadító háborúk utáni csökkenése miatt is – ritkábban találkozunk. Gerard van Keulen (1678–1726) 1720 körül készített, Jakob Keyser (1703–1747) által részbe metszett, Amszterdamban kiadott térképén (*Nieuwe Accurate Kaert van een gedeelte van Hongarie, en Donau Stroom Vertonnende Belgrado en Peter Wardein alwaer de Batalje 15 Voor gevallen tussen de Kyser en Groote Turk, den 5. Augustus 1716 als ook de Stad Temeswar nu door den Kyser ingenomen nevens de Daar omtrent geleegen Provintien en Steeden*) ugyanakkor még számos, a törökökkel vívott 15–17. századi csatára találunk utalást. Közéjük tartozik a már a Lázár-térképen is szereplő („Zenderin Capitur a Thurco Anno Do: 1439”) szendrői ostrom (Keulen térképén Senderow/Semendria mellett: „1441 Clad. Turcarum Duce Hunniade”).²⁴ Az 1720-as térképen két egymást keresztező kard piktogramja mellett szerepel a két mohácsi csata áldozatainak szembeállítása is: „Clad. 22000 Christ 1526 et Clad. 12000 Tur. 1687.” Az adattal – mint láttuk – már Frederick De Wit 1686-ban, szintén Amszterdamban megjelent térképén is találkoztunk.

Néhány 19. század eleji hazai térkép készítője kísérletet tett a csata helyszínének a korábbiaknál pontosabb megjelölésére. A Görög Demeter (1760–1833) és Márton József (1771–1840) által 1802 és 1811 között Bécsben kiadott *Magyar Átlás az az magyar, horvát és tót országok vármegyéji, szabad kerületei...* című atlasz Baranya vármegye térképén az 1526-os évszám s a mellette lévő két, egymást keresztező kard nem Mohács mellett, hanem P. Földvár [Földvár-pusztá], Sátoristye és N. Nyárad [Nagynyárad] közelében látható. Önálló térképen mutatta be a csatában részt vett szemtanú, Brodarics István (1471 k.–1539) visszaemlékezése alapján a mohácsi csata helyszínét – a *Magyar Átláshoz* hasonlóan Földvár, Kölked, Udvard, Majs, Nagynyárad közé helyezve – Fessler Ignác Aurél (1756–1839) *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* című történeti sorozata 1823-ban, Lipcsében

²² Papp-Váry: *Magyarország története térképeken*, 19.

²³ Az atlaszkötet szelvényeinek falitérképpé összeállított változata egyetlen ismert, egykor Bernhard Paul Moll (1697–1780) gyűjteményébe tartozó példányát ma a csehországi Brnóban [Moravská zemská knihovna v Brně] őrzik. <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/198/2619316462/>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. április 8.)

²⁴ Szendrőt 1437-ben a törökök sikertelenül ostromolták, 1439-ben elfoglalták, majd 1444-ben ismét szerb kézre került.

megjelent hatodik kötetének (*Ungarn's Fall*) melléklete (*Situations Charte von der Schlacht bei Mohács am 29 August 1526*).²⁵

Útleírások

Magnus Gruber literátor 1531-ben készített, 2002-ig csak kéziratban fennmaradt, a Dunáról írt ismertetésében (*Tractus Danubii*)²⁶ említést tett a csatahely környékéről, a csatáról és II. Lajos haláláról:

„Tolna [...] civitas egregia subiecta praeposito Albensi, decem et quattuor milliaribus sita est a Buda, a Turcis combusta.

Batha [...] oppidum complectitur abbatiam opulentam, illic in Danubium defluit fluvius Sarvisus [...]

Mohacz [...] a Batha abest spatio duorum | 52v | miliarium, oppidulum hoc nobilitatum est anno MDXXVI. infoelici Ludouici Hungariae regis casu, haud secus ac Cannae²⁷ Apuliae vicus caede Romanorum [...]

Infra Mohacz ad tercium fere lapidem vicus est ingens qui ab Hungaris Drasat... dicitur eo, quod illic in Danubium influat fluvius Draus.”²⁸

Mohácsot és környékét a 16–17. században több külföldi utazó meglátogatta, s úti beszámolójában szinte mindegyikük megemlékezett a magyarok katasztrofális vereségével végződő ütközetről, illetve II. Lajos itt bekövetkezett haláláról. Hans Dernschwam (1494–1568/1569 k.) kereskedő, a Fuggerek legjelentősebb magyarországi képviselője, „faktora” saját költségén, két emberével csatlakozott ahhoz a Verancsics Antal (1504–1573) pécsi püspök (1569-től esztergomi érsek)²⁹ és Zay Ferenc (1498–1570), a dunai naszádosok

²⁵ Vö. további 19. század eleji példákkal: Polgár Balázs: Az 1526. évi mohácsi csata régészete. Régi eredmények és újabb kutatási perspektívák. In: Fodor–Varga: *Több mint egy csata*, 395–396. A mohácsi csata helyszínéről készült, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két 19. századi (1823 után, 1882) térkép reprodukcióját közli: „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016. 297., 305.

²⁶ OSZK Kézirattára. Oct. Lat. 39. Vö. Mikó Árpád: Magnus Gruber: *Tractus Danubii* (1531). Egy forrás nyomában. In: Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. *Tanulmányok*. Bp., 2002. (Művészettörténet – műemlékvédelem 11) 236–243. (A kézirat szövegének közreadásával.)

²⁷ Az i. e. 216. augusztus 2-án a karthágóiak és a rómaiak között lezajlott, a karthágóiak győzelmével végződő csata és a mohácsi ütközet 16. századi összekapcsolásának néhány példáját lásd Papp: Az 1526. évi mohácsi csata, 168–175.

²⁸ Mikó: Magnus Gruber, 241.

²⁹ Mikó Árpád: Egy humanista mecénás a 16. század közepén Magyarországon: Verancsics Antal, a connaisseur. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. I–II. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária – Jávor Anna. Bp., 2008. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3–4) I. 25–27.; Gyulai Éva: Egy közép-európai tudós portréjához: Verancsics-ikonográfia. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely – Pozsgai Péter. Bp., 2008. 163–168.; Gyulai Éva: Ense opus est – Verancsics Antal emblémaverse I. Szulejmán szultánról, 1558. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 16 (2011) 129–130.; Pál Ács: „The Good and Honest Turk”. A European Legend in the Context of Sixteenth Century Oriental Studies. In: *The Habsburgs and their Courts*

kapitánya által vezetett, 1553. június 22-én Bécsből induló diplomáciai küldöttséghez, mely I. Ferdinánd (1503–1564) utasítására I. Szulejmánhoz (1494–1566) utazott Konstantinápolyba, hogy fegyverszünetről tárgyaljon.³⁰ A tárgyalások folytatására I. Ferdinánd magas rangú diplomatáját, Ogier Ghislain de Busbecq-et (1522–1592) is Konstantinápolyba küldte.³¹ Busbecq 1554 végén indult el Bécsből, és Budán keresztül Belgrádba, majd 1555. január 20-án Konstantinápolyba érkezett.³² Mivel a szultán már 1553 nyarán hadjáratba indult a perzsák ellen,³³ Busbecq Verancsiccsal, Zayjal, illetve Dernschwammal együtt Kis-Ázsiába utazott a szultán után. A kiváló humanisták útjuk során figyelmet szenteltek az eléjük kerülő ókori emlékeknek, így fedezték fel március 29-én Galatia provincia egykori székhelyén, Ancyrában [a mai Ankarában] egy épület falán Augustus császár (i. e. 63. – i. sz. 14.) politikai végrendeletének (*Res Gestae Divi Augusti*) egyik kőbe vésett másolatát, a *Monumentum Ancyranumot*, melynek szövegét Dernschwam, Verancsics és Belsy János le is írta.³⁴ A szultánnal 1555 áprilisában, Amasiában folytatott tárgyalás során szigorú feltételek mellett hathavi fegyverszünetet sikerült elérniük.³⁵ A küldöttség 1555 júniusában visszatért Konstantinápolyba, egy részük pedig, köztük Dernschwam és Busbecq hazautazott: 1555 augusztusában Budán keresztül Bécsbe érkeztek.³⁶

Utazásáról Dernschwam részletes naplót készített, melyben így számolt be 1555-ben, visszaútján tett mohácsi látogatásáról: „De láttuk a vigasztalan képet nyújtó Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul. Itt volt Lajos király korábbi tábora és Sebeg, a nagy tábor, ahol a király is időzött.

Utána Mohács következett, mely korábban nagy mezőváros volt; benne kiégett templom [...] Ezután a Csele-patak következett...”³⁷

1581-ben, illetve 1582-ben megjelent, jóval az utazás után megírt visszaemlékezéseiben mohácsi látogatásáról Busbecq is beszámolt: „Innen Mohácsra érkeztünk, Lajos, Magyarország királyának vereségéről gyászos helyre. Nem messze a várostól láttam a mély patakot a meredek partok között, melybe lovával együtt elmerült és úgy pusztult el. Nem tudom a boldogtalan ifjú, vajon oktalanságból vagy egy szerencsétlen tanács miatt

in Europe, 1400–1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism. Ed. Herbert Karner – Ingrid Ciulisová – Bernardo J. García García. Wien, 2014. 269.; Gyulai Éva: Turcissare – Verancsics Antal török-képe. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon.* Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Bp., 2015. (Convivia Neolatina Hungarica 1) 94–95.; Mikó Árpád: Egy humanista mecénás a 16. század közepén Magyarországon. Verancsics Antal (1504–1573), a műértő. *Korunk* 26 (2015) 1. sz. 21–22.

³⁰ Ács: *The Good and Honest Turk*, 269–273.; Gausz Ildikó: *Tranzitirodalom a koraiújkor Magyarországról.* Busbecq 1554–1555. évi úti impressziói hazánkról. *Történeti tanulmányok.* XXIII. Szerk. Bárány Attila – Bácsa Balázs Antal. Debrecen, 2015. 27.

³¹ Gausz: *Tranzitirodalom*, 22–40.

³² „Január 20-án értem Konstantinápolyba, ahol ismét összeháldoztam fent említett társaimmal, Verancsics Antallal és Zay Ferencsel.” Gausz: *Tranzitirodalom*, 38.

³³ Hans Dernschwam: *Erdély Besztercebánya Törökországi útinapló.* [Közread. Tardy Lajos.] Bp., 1984. 174 – 175.

³⁴ Ács: *The Good and Honest Turk*, 270., 272.

³⁵ Gausz: *Tranzitirodalom*, 38.

³⁶ Dernschwam: *Erdély*, 55., 455–504. Busbecq később ismét Konstantinápolyba utazott, ahol 1562-ig portai követként szolgált. Visszatérte után 1564-ig a bécsi császári és királyi könyvtárat vezette.

³⁷ Dernschwam: *Erdély*, 492–493.; Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*, 331.; *Örök Mohács*, 400.

merészelt szembeszállni Szulejmán nagyszámú és jól képzett seregével egy maroknyi, főként felfegyverzetlen parasztokból álló csapatával.”³⁸

Marc’Antonio Pigafetta itáliai utazó 1585-ben Londonban megjelent *Itinerariójában* 1567-es konstantinápolyi útjáról tudósítva részletesen ír a csatáról és annak helyszínéről: „1526. augusztus 29-én csapott össze Mohács mezején Szulejmán, és II. Lajos magyar király. A király a seregére mért megsemmisítő csapás után a szokott úton Buda felé menekült, és belefulladt egy olyan sekély mocsárba, ahol nyolc döglött ló sem férne el. Ez az ingovány, vagy mocsár a csatától egy jó olasz mérföldnyire található, nem messze a Dunától, egy kis domb tövében. A domb és a Duna között, alig egy nyíllövésnyi távolságban több áthatolhatatlan mocsaras terület is van, amelyeken csakis egy igen keskeny, a mocsaras területeket összekötő, és a Duna felé vezető fahidacsán lehet keresztüljutni. A király, amikor át akart rajta haladni, látta, hogy tele van a csatából menekülő szekerekkel és egyéb akadályokkal, mégis megpróbált rajtuk áttörni nagy sietve, így a híd melletti mocsárba ugrott, de balszerencséjére lovával együtt belefullt. Azt mondják a törökök, hogy csak két nappal a nevezett nap után találtak rá, és hogy Szulejmán eltemettette egy templomban, amelyet láttunk is, nem messze.”³⁹

1573-ban David Ungnad (1535–1600) portai követségének tagjaként utazott Konstantinápolyba Stephan Gerlach (1546–1612) német teológus, akinek útínaplójában ezt olvashatjuk mohácsi látogatásáról: „Mivel volt még elég időnk, nagyságos uram egy jó fél mérföldes úton kocsival arra a helyre hajtatott, ahol az utolsó magyar király, Lajos, harmincötezer emberével háromszázezer törökkel megütközött. A csatát elvesztette és meghalt. Ez a hely most részben pusztá, részben szántóföld. Amikor itt jártunk, telt kalászhok nőttek rajta. Még látni az árkokat, ahol az ágyúk álltak, és ahová a halottakat eltemették [...] Aztán megtekintettük a helyet, ahol Lajos király a csatából menekülve átlovagolt a mocsáron. Már átért, azonban lovával elesett, vízbe veszett, megfulladt. Ezt egy öreg magyar mutatta meg nekünk, aki velünk utazott, és maga is részt vett a csatában.”⁴⁰

Salomon Schweigger (1551–1622) német evangélikus lelkész a tübingeni egyetemen folytatott tanulmányai befejezése után, 1577-ben II. Rudolf követének, Joachim von Sintzendorffnak (David Ungnad utódjának) a kíséretében, úti prédikátorként (Stephen Gerlach utódként)⁴¹ Bécsből Magyarországon keresztül III. Murad (1546–1595) szultánhoz utazott Konstantinápolyba, majd 1581-ben Egyiptomba (ide Stephan Gerlachkal együtt) és a Szentföldre is ellátogatott.⁴² Kint tartózkodása során szerzett tapasztalatairól, élmé-

³⁸ *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequio ad Solimannum Turcarum imperatorem C.M. oratore confecta. Eiusdem Busbequii de re militari contra Turcam instituenda consilium. Altera editio. Antverpiae. Ex officina Christophori Plantini. Antverpiae, 1582. 70.; Gausz: Tranzitirodalom, 39.; Örök Mohács, 431–432.*

³⁹ *Nekünk mégis Mohács kell, 135–136., 220–221.; Örök Mohács, 433–434.*

⁴⁰ *Nekünk mégis Mohács kell, 219.; Örök Mohács, 427. Vö. Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 331.*

⁴¹ Michael Klein: Zwei Lutheraner an der Hohen Pforte. Leben, Reisen und religionspolitisches Wirken der Tübinger Theologen Stephan Gerlach und Salomon Schweigger. In: *Kommunikation über Grenzen*. Hrsg. Friedrich Schweitzer Gütersloh, 2009. (Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie 33) 533–552.

⁴² *Ungarnbilder im 17. Jahrhundert. Studien und Editionen der Texte: Jakob Vogel: „Vngrische Schlacht” (1626). Kapitel aus Martin Zeillers „Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn” (1664), Salomon Schweiggers „Gezweyte neue nutz-*

nyeiről írt, először 1608-ban megjelent, 100 képpel illusztrált úti beszámolója,⁴³ melyben ismertetéseket és képeket tett közzé a törökök életéről, vallási szokásairól, viseletéről, ceremóniáiról stb. – fontos hozzájárulás volt ahhoz az árnyaltabb törökképhez, mely a kegyetlen, barbár törökök propagandisztikus képével szemben a 16. század második felétől az Oszmán Birodalomról Európában kezdett teret nyerni. Mivel útján kiemelt figyelmet fordított a törökök fennhatósága alá került görög egyházra, útleírása fontos forrása az ausztriai és német lutheránus egyház és a keleti egyház 16. század végi kapcsolatának is.

Schweigger Budán járva meglátogatta az egykori királyi várat,⁴⁴ s útinaplójában megörökítette a Mátyás király és II. Ulászló idején készült, még látható feliratokat,⁴⁵ illetve az egykori könyvtár mennyezetének asztrológiai témájú kifestését. Említést tesz I. (Szapolyai) János feleségének, Jagelló Izabellának az egyik szobában olvasható, falba karcolt jelmondatáról is: „Isabella regina. Sic fata volunt”.⁴⁶ A Buda leírásához csatolt, a 16. század első felének magyarországi eseményeit bemutató, *Das IX. Capitel. Von dem Zustand deß Ungarischen Reichs/was sich für krieg darinnen verlossen/biß der Türck sein mechtig worden* című fejezetben beszámolt a mohácsi csatáról és II. Lajos tragikus haláláról⁴⁷ is: „Diß Königreich hat sehr viel anstoß viel lange Jahr her von dem Türcken unnd von König Ferdinando erlitten/nach dem der letzt König Ludwig von Türcken umbkommen/dann im jahr Christi 1526 kam derWütrich Solimannus mit 200000. starck zu Roß und Fuß in Ungern/da er sein gelegenheit ersehen/daß er etwas trefflichs möcht außrichten/weil König Ludwig noch ein junger Herr/unnd nur dem blossen Namen nach allein König war/seine Ständ aber machten alles nach ihrem gefallen/sie namen zu an Macht und Herrligkeit/da hingegen der König an Mannschafft und Gelt erschöpfft wurd/das wust Solimann gar wol/kompt derhalb/wie gemeldt/mit grosser Macht in Ungern/der König und das gantze Land

liche und anmuthige Reiß-Beschreibung” (1664) und aus Eberhard Werner Happels „*Thesaurus Exoticorum*” (1688). Hrsg. András F. Balogh – Orsolya Lénárt – Kinga Barbara Hajdú. Bp., 2013. 196–197. Vö. Farkas Gábor Farkas: Új kérdések II. Lajos rejtélyes halálával és temetésével kapcsolatban. *Magyar Könyvszemle* 131 (2015) 394.

⁴³ Salomon Schweigger: *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem: darinn die Gelegenheit derselben Länder, Städt, ..., der inwohnenten Völcker Art, ... Religion und Gottesdienst etc.; insonderheit die ... gestalt deß H. Grabs, der Stadt Jerusalem ... und deß Authoris Meinung hievon; item ... was die Röm. Keys. Maj. ... dem Türckischen Keyser ... zur Praesent ... überlieffern lassen ...; desgleichen deß Türckischen Reichs Gubernation ... und vielerley andern ... sachen ... mit 100 ... Figuren...* Nürnberg, 1608. [A könyv később több kiadást megért, pl. Salomon Schweigger: *Gezweyte neue nutzliche und anmuthige Reiß-Beschreibung, Die Erste nach Constantinopel und Jerusalem.* Nürnberg, 1664. Modern német kiadása: Salomon Schweigger: *Zum Hofe des türkischen Sultans.* Hrsg. Heidi Stein. Leipzig, 1986.]

⁴⁴ Mihailo St. Popović: Reminiszenzen an König Matthias Corvinus in den Reiseberichten des Salomon Schweigger und Reinhold Lubenau. In: *Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit.* Hrsg. Christian Gastgeber. Wien, 2011. 231–236. Magyarországi útjáról lásd Németh S. Katalin: Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai. In: *Tarnai Andor-emlékkönyv.* Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp., 1996. 189–200.; Németh S. Katalin: *Magyar dolgokról. Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok.* Bp., 2014. (*Historia litteraria* 31) 33–44.

⁴⁵ Schweigger: *Ein neue Reyßbeschreibung*, 21–22. Vö. Mikó Árpád: Stílus és felirat. Kőbe véssett klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005) 234.

⁴⁶ Vö. Matthaeus Heinrich Heroldt: *Dem Münzvergnügen gewidmete Nebenstunden, oder Beschreibung von hundert Stück merkwürdiger und seltener Gold- und Silber-Münzen...* Nürnberg, 1774. 96.

⁴⁷ Vö. Farkas: Új kérdések, 394.

erschrecken sehr ab der zukunfft dieses schröcklichen Gasts/rüsteten sich so viel möglich/und so viel in eyl geschehen kunt/bringen bey 25000. zu roß unnd fus auff/der gute König zeucht dem Feind entgegen/welcher außzug nichts anders dann ein Leichgang war/dann ihrer wenig kamen wider heim/er stieß aber auff den Feind zwischen Ova unnd Griechischweissenburg/bey dem Flecken Muhatsch/an der Tonaw/da gieng es an ein treffen/und kam zu einer öffentlichen Feldschlacht/der Wüterich Solimann behelt das Feld/schlegt die Ungern all/daß ihrer wenig überblieben/König Ludwig versucht sein heyl mit der elenden flucht/kompt in ein Gemöß/und als er sich wolt heraus arbeiten/schlegt das Pferd mit ihm zuruck/und bleibt der arm König todt auff dem Platz. Ich hab von einem Teutschen Mamelucken gehört/man hab deß Königs Haupt dem Solimanno fürgebracht/darüber er hab angefangen zu weinen/und sich dabey deß wanckelbaren Glücks erinnert/daß dieser unfall auch ihme hett mügen begegnen.”⁴⁸ A történeti ismeretetés után folytatja az útleírást. Déli irányba haladva november 21-én elérték „Altinium/Tolna” falut [Flecken], azaz Tolnát,⁴⁹ november 22-én pedig Bajára érkeztek. November 23-án az úttól balra megpillantották Haratßhan [Nagyharsány] magas hegyivárát, majd nem messze „von einem Flecken der Christen Vilischmar oder Velmohaz” éjszakai tábornokverték. Mohács szigeti oldali településrésze, Újmohács Felmohatz néven már Lázár deák 1528-as *Tabula Hungariae*ján számos későbbi térképen is – néha Felmohacz Insula néven – szerepel. November 25-én Vukovárra érkeztek, ahonnan tovább folytatták útjukat Nándorfehérvár, majd Konstantinápoly felé. Schweigger tehát, bár járt Mohács közelében, és útleírásában megemlékezik a mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról, ismereteit nem helyszíni élményeiből, hanem történeti forrásokból⁵⁰ merítette.

Reinhold Lubenau (1556–1631) königsbergi gyógyszerész és utazó 1587-ben szintén konstantinápolyi útja során látogatta meg Mohácsot. „De mielőtt még megérkeztünk, az úr kiköttette [a hajót] és megparancsolta, hogy a törökök menjenek velünk. Azok a Dunától nem messze egy Mohács nevezetű faluhoz vezettek minket, és egy malom mellett megmutatták a helyet, ahol Szulejmán Lajos királyt 1526. augusztus 29-én megfutamította, a király hadi népét legyőzte, és a király a lovával a malom közelében a mohás helyen felbukott és a mocsárba fulladt”⁵¹ – olvashatjuk úti beszámolójában.

⁴⁸ Schweigger: *Ein neue Reyßbeschreibung*, 26–27.

⁴⁹ Egyes nézetek szerint az ókori Altinium vagy Altinum a Mohácstól 4–5 km-re fekvő Kölked közelében volt, de például Wolfgang Lazius Tolna városával azonosította.

⁵⁰ Lapszéli jegyzetben forrásként Paolo Giovióra hivatkozik, aki *Commentario de le chose de Turchi* (Roma, 1531.) című, több kiadást és fordítást megért munkájában beszámolt a mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról.

⁵¹ *Nekünk mégis Mohács kell*, 137., 221.; *Örök Mohács*, 439.; Farkas: *Új kérdések*, 394. Lásd a 48. jegyzetben a német nyelvű forrást: „Ehe wier aber dahin kamen, lies der Herr anlenden und befahl, den Turcken mit uns zu gehen. Die fuhreten uns nicht weidt von der Thona zu einem Dorf, Mohatsch genandt und zeigten uns bei einer Muhlen den Ohrt, da Konigk Ludowicus vom Solimanno, anno 1526 den 29. Augusti in die Flucht geschlagen, des Konigks Krigsvolck erleget und der Konigk mit seinem Pferde bei der Muhlen im Gemos gesturzt und im Sumpf ersticket.” *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*. I–II. Hrsg. W. Sahn. Königsberg, 1912–1920. I. 91. Lubenau útját vö. Ulrike Ilg: *Bebilderte Reiseberichte aus dem Osmanischen Reich in deutscher Sprache* (16. bis 17. Jahrhundert). In: *Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa. Italien und Osmanisches Reich*. Hrsg. Eckhard Leuschner – Thomas Wunsch. Berlin, 2013. 64. Busbecq útleírásának Lubenau beszámolójára gyakorolt hatását említi Gausz: *Tranzitirodalom*, 25–26.

A malomnak a néphagyományban tovább élő toposza a képzőművészetben is megjelent. Dorffmaister Istvánnak (1729?–1797) a mohácsi csatát ábrázoló két festményén – a mohácsi püspöki nyaraló,⁵² illetve a szentgotthárdi apátság főpáti fogadóterme számára készített csataképen⁵³ – feltűnik „a csatatérre látogatóktól felkeresett malom [...] és a lovával a patakba zuhanó király alakja...”⁵⁴

A malomról mint II. Lajos halálához kapcsolódó emlékezeti helyről 1797-es mohácsi utazásáról készült úti beszámolójában Péteri Takáts József (1767–1821) is írt: Esterházy László Pál (1730–1799) püspök kiküldte őket „azon helyre, ahol a közönséges vélekedés szerint veszett el Lajos király. Most azon patak egészen ki volt apadva a nagy szárazság miatt, egyébként malmot hajt ott a víz.”⁵⁵ Csajághy Károly (1815–1905) dunaszekcsői plébános ezzel szemben néhány évtizeddel később nem tartja hitelesnek a hagyományt, mely szerint a Csele-patak melletti csárda-malom közepén volt a baleset helyszíne. Azt, hogy „a mohácsi püspöki lakban remek kézzel rajzolt csataképen (melly azonban sokkal későbbi) éppen az úgynevezett Csellei csárda-malom mellé festé a képiró Lajos elvesztét” – azaz Dorffmaister István említett festményén – a horatiusi művészi szabadsággal indokolja.⁵⁶

A hagyomány 19. századi tovább élését jelzi, hogy 1865-ben a *Vasárnapi Ujság* Cselepataki malom Mohács mellett (II. Lajos király sírja) címmel közölt egy Marastoni Antal (1835–?) rajza nyomán Ruzs Károly (1811–1899) által készített fametszetes illusztrációt⁵⁷ (2. kép). „Az általános vélemény még mindig az, hogy a csata hevéből elragadott ifjú király a hajdani mocsáros Csele patakban találta halálát. Ezt tartja mai napig a néphagyomány is Mohács tájékán, sőt ez tovább megy, s határozottan megjelöli azon helyet, melyben a szerencsétlen király sorsának áldozata lett. Ezen helyen épült volna az egykor bő vizű Csele partján azon malom, melynek rajzát egy művészbarátunk

2. kép. Marastoni Antal – Ruzs Károly: Cselepataki malom Mohács mellett (II. Lajos király sírja). Fametszet.

Vasárnapi Ujság 1865. február 19. 8. sz. 89.

⁵² Olaj, vászon, 553 × 271 cm. 1787. Mohács, temetőkápolna.

⁵³ Olaj, vászon, 344 × 254 cm. Bp., Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria. Régi Magyar Gyűjtemény. Ltsz. 55.387.

⁵⁴ Galavics Géza: Dorffmaister István történeti képei. In: „Stephan Dorffmaister pinxit.” Dorffmaister István emlékkiállítása. Szerk. Kostyál László – Zsámbéky Monika. Zalaegerszeg, 1997. 85.

⁵⁵ Takáts Sándor: Péteri Takáts József. Bp., 1890. 61. Vö. Galavics: Dorffmaister István, 84.; B. Szabó János: Mohács. Bp., 2006. (Nemzet és emlékezet) 470.; Örök Mohács, 571. Péteri Takáts kéziratban maradt útleírásának nagy része elveszett, a megmaradtból 1873-ban a *Szabad Polgár* című újság közölt válogatást. Takáts: Péteri Takáts, 57.

⁵⁶ *Hirnök* 1842. március 31. [25. sz.]

⁵⁷ *Vasárnapi Ujság* 1865. február 19. 8. sz. 89. Vö. Sinkó Katalin: Kontinuitás vagy a hagyomány újratemetése? Történeti képek a 19. században. In: *Közgyűlési előadások. 2000. Millennium az Akadémián. I–IV.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 2001. I. 326.; B. Szabó: Mohács, 494.; *Nekünk mégis Mohács kell*, 302.

szívességéből e lapon közöljük. Vajjon nem másnemű emléknek kellene-e állani azon a helyen is?”⁵⁸ – olvashatjuk az újságban.

Egy 1547-es összeírás szerint Mohácson tíz, feltehetően hajómalom üzemelt, 1613-ban azonban már csak öt működött. Míg az előbbiek a Felmohács városrészi Duna-szakaszon, az utóbbiak a Csele- és Jenyei-patakon voltak. A *Vasárnapi Ujság* illusztrációján látható malom a Csele-patakon volt, ma azonban már nincs meg. Jelenleg csupán egyetlen malom van a Csele-patak mentén, mely az utóbbi években lett helyreállítva, s most Szent Miklós Vízi- és Taposómalom néven magánkézben lévő turisztikai látványosság.⁵⁹

Edward Brown [Browne] (1644–1708) angol orvos magyarországi útleírásában a fontosabb hidak ismertetésekor megemlíti, hogy 1669 szeptemberében átkelt az eszéki hajóhídon, melyet – mint írja – a törökök az után készítették, hogy a korábbi hidat Zrínyi Miklós gróf felgyújtotta. „By this Bridge the Turkish Forces pass into Hungary: and at this place the unfortunate King Ludovicus thought to have stopped the Turkish Army which marched under Solymán. And lately Count Serini undertook a long march to burn the same, to prevent supplies from coming to the Visier, who was with his Army in other parts of Hungary.”⁶⁰ Felsorol néhány szigetet is, köztük egy Moháccsal szemben lévő, itt azonban nem tesz említést az 1526. évi csatáról. Beszámol Mátyás király egykori pompás könyvtáráról, melyből sok corvina a bécsi császári könyvtárba került, a budai várból Konstantinápolyba hurcolt bronzszobrokról,⁶¹ s ír a koronáról is, melyet a hiedelem szerint az angyalok hozták a mennyből Szent István számára. Brown a mohácsi csatát és II. Lajos halálát a 17–18. századi Európában népszerű toposz – hogy tudniillik a magyarok alkalmatlanok a kultúra művelésére, csak a hadi dolgokhoz értenek – kissé finomított verziója kapcsán is megemlíti: „Thought the Hungarians want not Ingenuity, Industry, and sufficient parts for Learning, and liberal Arts; yet have they been more addicted unto *Martial affairs*, than unto deep Learning: Even the *Bishops* and *Clergy-man* proving stout Souldiers; and no less than six *Bishops* were stain, with their King Ludovicus, in that fatal Battle of *Mohatsch*.”⁶²

⁵⁸ *Vasárnapi Ujság* 1865. február 19. 8. sz. 89.

⁵⁹ Ferkov Jakab szíves közlése.

⁶⁰ Edward Brown: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli...* London, 1673. 6.; Edward Brown: *A Brief Account Of Some Travels In divers Parts of Europe, Viz. Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli. Through a great part of Germany, And The Low-Countries...* London, 1685. 3. [2nd, with many Additions.]

⁶¹ „And if the three most admirable Brass Statua’s which were placed et the entrance of Corvinus his Palace in Buda had not been carried away by Solymán, and cast into *Ordnance* at *Constantinople*; it is not improbable, they had been by this time at *Vienna*, about four hundred Books, the Reliques and refuse of the Library at Buda, were lately remainig there; where it was no easie matter, to have a fight of them; yet so carelesly kept by the Turks, that Wormes, Mice and Ratts were like to have the spoil thereof. But the *Fire* at Buda 1669, hath now consumed them all.” Brown: *A Brief Account*, [1673] 15–16. Az útleírás 1685-ben megjelent újabb kiadásában már azt is megemlíti, hogy a bronzszobrok Herculest, Apollót és Dianát ábrázolták. Brown: *A Brief Account*, [1685] 8–9.

⁶² Brown: *A Brief Account*, [1673] 17., [1685] 9. [Kiemelések az eredetiben. P. J.]

A török emlékmű

A mohácsi csata első fizikai értelemben vett lokális „emlékművét” ismereteink szerint a 17. században hozzák létre, mégpedig a győztesek. Az ókorban *burgusként*, őrtoronyként szolgáló, ma Törökdombként ismert halom tetején „Haszán budai beglerbég 1630–1631-ben kutat ásott és fából valamiféle építményt emeltetett...”⁶³ A faépületet a város 1687. évi visszafoglalása után „keresztény kápolnává alakították át és szentelték fel, ugyanakkor, amikor a Szigetvár melletti Turbékön is a muszlim szakrális létesítményeket. Nem ismert, hogy a kápolna meddig maradt fenn és hogyan használták, de a 18. századi térképeken még hosszabb ideig jelölik, mígnem az 1770-es évekre a jelölés a térképekről eltűnik.”⁶⁴

A dombot a faépítmény elkészülte előtt néhány évvel egy úti beszámoló már megemlítette. 1626-ban látogatta meg boszniai útja során álruhás császári megbízottként a hódoltság területét a Bécsben élő dalmát humanista, Athanasio Georgiceo (1590 k.–1640 után), aki tapasztalatairól kéziratban fennmaradt feljegyzést, jelentést készített.⁶⁵ „Innen továbbindulva mindig a Duna partja mellett haladtunk, és másfél mérföldnyire egy nem túl nagy patakhoz értünk, amelyben Lajos király, akit legyőzött egy ottomán sereg, leesett lováról és a többi lovak utolérték és összetiporták, és itt fejezte be életét. Erről a helyről fél mérföldnyire igen késő este érkeztünk Muhachra...” A mezővároson kívüli nagy templomtól „elindulva jobb oldalon nagyon szép tájat láttunk, bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni, és amikor pedig apad a folyó, bizonyos tavacsákban nagyon sok halat hagy hátra. E mellett a tó mellett, Muhachtól mintegy egy mérföldnyire volt egy kis domb, amelyet a janicsárok készítettek, amikor itt táborozott Szulejmán szultán, beásva magát, amint ma is meglátszik, amikor a népe legyőzte a nevezett Lajos királyt. Félmérföldnyire ettől a helytől bizonyos dombokon két templomot találtunk, romokban heverték, de igen szép helyen feküdtek, egymástól mintegy egy olasz mérföld távolságra.”⁶⁶

Az emlékműről a pécsi születésű török történetíró, Ibrahim Pecsevi (1572 k.–1650) már az 1640-es években beszámolt. „Amint az iszlám boldogságos padisahja a mohácsi síkon álló, Szultándomb néven ismert magas dombhoz ért, lováról leszállt, a dombtetőre ment és egy trónszékre ült. Én, csekély értelmű szegény, az ezredik évet [...] megelőzően ifjúi hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmásztam arra a dombra, mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hitharcos padisah fohászkozott az éghez.

⁶³ Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 344. Vö. Zsuzsa Barbarics-Hermanik: Türkenedächtnis in Ungarn. Die Rolle der Gedächtnisort Mohács und Szigetvár im Prozess der nationalen Identitätsbildung. In: *Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Hrsg. Spannenberger – Szabolcs Varga. Stuttgart, 2014. 278–279. (I. Szulejmán által építtetett famecsét említésével.)

⁶⁴ Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 345.

⁶⁵ Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságból, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 837–858.

⁶⁶ Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 331.; *Örök Mohács*, 462. „A »beásva magát« formula minden bizonnyal arra a körülményre utal, amit többen is említenek a helyszínre látogatók közül: az emlékhelyet árkok vetk körül.” Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 331.

Vagyis igen magas volt, és fáradságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlótartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég [...] a dombtetőre fából egyszerű pavilonfélét készíttetett, mellette pedig kutat ásatott. A környező mezőből csak alig emelkedik ki; ebből is világosan megtapasztalhattuk, hogy ami biztos: az idő múlásával a világ sem állandó”⁶⁷ – írta krónikájában.

Heinrich Ottendorf osztrák mérnökkari ezredes egy császári követség tagjaként 1662 végén – 1663 elején utazott Bécsből Budán keresztül Belgrádba. Útközben az olasz származású hadvezér, Raimondo Montecuccoli (1609–1680) megbízásából⁶⁸ nemcsak feljegyezte az útjába kerülő városok, várak, erődök jellegzetességeit, hanem közülük számosról – köztük Mohácsról is – vázlatrajzot is készített. Mohács mezőváros ismertetésekor Ottendorf is megemlékezik II. Lajos haláláról: „A Mohács körüli vidék igen sík és lapos föld. Ismert a szerencsétlen csata miatt, melyet Lajos magyar király Szolimán török császárral vívott itt. A folyó neve, melybe a király lovával belezuhant, Carassus; Mohácstól jó órányira folyik a Dunába, alig 20 láb széles, de igen agyagos és sáros. Száraz időben kiszárad, úgyhogy át lehet rajta menni és kocsizni, bár híd is van rajta.”⁶⁹

Ottendorf Georgiceóhoz hasonlóan figyelmet szentelt a Törökdombnak, ő azonban – mivel ekkor már elkészült – megemlíti a rajta lévő, árokkal körülvett faépületet is, melynek „emlékmű” funkcióját külön kiemeli: „Mohácson túl, fél mérföldre, közel a Dunához, kimagasló dombon, nagy deszkaépület áll, mint egy kéjlak, és árokkal van körülvéve. Közelében egy mély kút is van. Annak emlékére emelték, hogy Szolimán itt állította fel sátrát és első táborát, mikor Lajos király ellen hadba vonult és őt legyőzte.”⁷⁰

A világutazó és történetíró török Evlia Cselebi (1611–1682) szintén 1663-ban látogatta meg Mohácsot, Köprüli Ahmed seregével utazva,⁷¹ melynek felügyelete alatt utazott vissza Ottendorf is.⁷² A csata leírása közben Cselebi megemlíti, hogy a dombon található faépület és kút – melynek történetét is ismerteti – számára Szulejmán győzelme mellett a csatában meghalt török harcosok emlékét is őrzi: „Azt a helyet jelenleg Hünkár tepe-szinek mondják. Mivel úgy tartják, hogy »az ima meghallgattatik«, felmennek rá és imádkoznak. Jelenleg a dombon egy fából készült kiosk van, melyet Haszán pasa budai vezír építtetett. Van egy bővizű kútja. Szulejmán kán e halmon imádkozott szétárt karokkal, s midőn az összes harcos áment mondott, láthatóvá váltak a hitetlen keresztiesek alakjai, s gázi Báli bég és Hüszrev bég előcsapatai a hitetlen sereggel csatázni kezdtek. [...] A mi muszlim hitharcosaink közül vértanúvá lett negyvenezer mohamedán holttestét Szulejmán kán összegyűjtette, és a halotti imát a mohácsi vár közelében, az említett Szulejmán kán dombja néven ismert magas dombon mondták el felettük valamennyi hitharcos részvéte-

⁶⁷ Fodor Pál: Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. In: *Nekünk mégis Mohács kell*, 243.; Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 331–332.

⁶⁸ Heinrich Ottendorff: *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása*. [Kiad., ford., bev. ellátta Hermann Egyed.] [Szekszárd,] 1943. 15.

⁶⁹ Uo. 54–55.; *Nekünk mégis Mohács kell*, 226.; Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 332.; *Örök Mohács*, 479.

⁷⁰ Ottendorff: *Budáról Belgrádba*, 55.; Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 332.; *Örök Mohács*, 479.

⁷¹ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Előszó, szómagy., jegyz. átdolg. Fodor Pál. [Ford. Karácson Imre.] Bp., 1985. 202., 222–226.

⁷² Ottendorff: *Budáról Belgrádba*, 18.

lével, és ott temették el őket. Jelenleg a zarándokok búcsújáróhelye. E zarándokhely tetején magas, fából készült pavilon áll; mellette életvizet adó kútforrás található, az összes jövőmenő ennek tiszta vizéből merítve újí el szomjúságát, s közben a kerbelai sík [...] és a mohácsi mező vértanúinak kíván örök nyugodalmat. E zarándokhely négy oldalán árok van, melyet a kegyes alapítványok patrónusa, Haszán pasa budai vezír ásatott, mondván: »Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágiák össze.« Egyszóval, látogatásra érdemes hely. Sok száz kegyes muszlim látta, és tanuskodott róla, hogy péntek éjjelente, valamint a kadr, a berát és miráds [...] éjszakáján sokszor világított fény e negyvenezer vértanú fölött.”⁷³

Mind II. Lajos haláláról, mind a mohácsi „emlékmű”-ről megemlékezik Lord Henry Howard (1628–1684), Norfolk hatodik hercege, I. Lipót (1640–1705) császár szolgálatában tett konstantinápolyi követi útját ismertető, 1671-ben Londonban megjelent beszámolójában⁷⁴ John Burbury, a követ kísérője: „A következő hely Baja volt, majd Mohács, ahonnan láttuk Szekcső várát, a kiváló Pálffy család ősi fészket. Ez utóbbi város nagyon végzetes volt Magyarország számára, itt veszett el ugyanis Lajos király, akinek a halála felől különböző dolgokat beszélnek.

A síkság, ahol a csatát megvívták, mintegy fél angol mérföldnyire van magától a helységtől, széles, nincsen rajta erdő és természeti akadályoktól is mentes, csak a szelíd Carassus folyik a közepén, oly lassan, hogy a felszíne szinte meg sem rezzen. Erre menekült a király, akinek az éjszaka sötétsége és az üldöző ellenségtől való félelem nem adott elég időt arra, hogy földerítse és kitapasztalja az ingoványos gázlót; lova belérohant és elesvén, megfojtotta a királyt fegyverzete súlyával. Azt mondják, hogy a nemesség nagy része, hat püspök, tízezer lovas és tizenkétezer gyalogos pusztult el ebben a csatában, amelynek emlékére Szulejmán, aki jelen volt, mint szemtanú, egy fából való alkotmányt emeltetett; ez ott áll mind a mai napig, de most már csupán arra szolgál, hogy menedéket nyújtson a nap hevétől menekülő állatoknak.”⁷⁵

Az itáliai utazó, Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651–1725) 1689-ben Nápolyban kiadott, *Relazione delle Campagne d'Ungheria* című, a magyarországi törökellenes hadjáratokról is beszámoló könyvében úgy véli, hogy a famecsetet II. Lajos halálának és Szulejmán győzelmének emlékére építették fel. A szerző tudósított az emlék keresztény kápolnává átalakításáról is: „Mohácstól nem messze táboroztunk le, az ellenség pedig az általunk elhagyott helyen, az egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos király és a maga győzelme emlékére, és a hamis próféta iránti hálájából elrendelte, hogy állandóan egy dervis imádkozzon ott.”⁷⁶

Emlékhelyként írja le a dombon lévő építményt 1687-ben a magyarországi hadjáratban – köztük a nagyharsányi, azaz az úgynevezett második mohácsi csatában, melyben a Lotaringiai Károly (1643–1690) által vezetett egyesült keresztény seregek legyőzték a tö-

⁷³ Pap et al.: A mohácsi Török domb, 332–333. Vö. Evlia Cselebi török világutazó, 223–224.

⁷⁴ John Burbury: *A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard from London to Vienna, and thence to Constantinople, in the Company of His Excellency Count Lesley, Knight of the Order of the Golden Fleece, Councillour of State to His Imperial Majesty, &c. and Extraordinary Ambassadour from Leopoldus Emperour of Germany to the Grand Signior, Sultan Mahomet*. London, 1671. 97–99.

⁷⁵ Nekünk mégis Mohács kell, 228.; Örök Mohács, 491–492. Vö. Burbury: *A Relation of a Journey*, 97–99.

⁷⁶ Nekünk mégis Mohács kell, 229.; Pap et al.: A mohácsi Török domb, 333.; Örök Mohács, 493.

rök haderőt – részt vevő Heinrich Tobias von Hasslingen (1649–1713) vezérőrnagy, főszálmester is: „Felderítettük továbbá, hogy a mocsár mellett egy dombon (ami X^m-nél látható) megemlékezésül egy fa sátor van felépítve, ugyanis ezen a helyen állott a török császár sátra, amikor Lajos királlyal megütközött.”⁷⁷

A törökök által létrehozott „emlékművet” Paul Rycaut (1629–1700) angol diplomata is megemlítette a törökök történetét ismertető, több kiadást megért népszerű munkájában: „... ezt a győzelmet éppen azon a helyen érték el, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult, és ahol seregét Nagy Szulejmán szultán legyőzte, aki ennek emlékére fából mecsetet emeltetett [ott], amit évi nyolcszáz korona jövedelemmel látott el, hogy a der-visek – akik a török szerzetesek egy csoportja – napi áhítataikat és imáikat végezzék azon a helyen.”⁷⁸ A hadi út mentén található mohácsi Törökdomb valóban „kiemelkedő szerepet töltött be azon oszmán emlékhelyek körében, melyek a szent háború sikereire és Szulejmán szultán tetteire emlékeztették az igazhívőket, és a korabeli »propaganda« alapvető üzeneteit hordozták.”⁷⁹

Rycaut-nak az 1687. évi nagyharsányi csatát említő leírásában találkozunk azzal a nézettel, mely ezt a második mohácsi csatát a magyarok tragikus vereségét, a fiatal király halálát hozó első mohácsi csata „jóvátételeként”, az isteni igazságszolgáltatás példaként értékelte: „...giving Thanks to God for this so remarkable a Success, which was the more observable, because this Victory was obtained in that very Ground, where Lodowick, the laft of the Hungarian Kings was Slain, and his Army Roured by Sultan Soliman the Magnificent...”⁸⁰ A szinte a második mohácsi csata időpontjától népszerű toposznak számos képi és irodalmi példáját ismerjük. Közéjük tartozik az a felszabadító háborúk idején, 1687-ben Philipp Heinrich Müller (1654–1719) által készített emlékérem, melynek előlapján Christoph Fuessl 1531 körül az 1526. évi mohácsi csata tiszteletére készített érmének csatajelenete, míg a hátlapján az 1687. évi, úgynevezett második mohácsi (nagyharsányi) csata ábrázolása látható.⁸¹ Ezt a szemléletet fejezte ki Dorffmaister Istvánnak a 18. század végén festett képpárja is, mely az 1526. évi vesztes és az 1687. évi győztes mohácsi csatát ábrázolta.⁸²

⁷⁷ Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 333.; *Örök Mohács*, 493.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Pap et al.: A mohácsi Törökdomb, 345.

⁸⁰ Paul Rycaut: *The History of the Turks. Beginning with the Year 1679. Being a Full Relation of the Last Troubles in Hungary, with the Sieges of Vienna, and Buda, and all the Several Battles both by sea and land, between the Christians, and the Turks, until the End of the Year 1698, and 1699...* London, 1700. 245.

⁸¹ Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Bp., 1986. 14., 109. [78. kép]; G. Héri Vera: *A törökellenes háborúk emlékérméi*. Bp., 2009. 153. 320. tétel. „Az 1687. augusztus 12-i, második mohácsi csataként bemutatott nagyharsányi csatáról közzétett nyolcféle, látványos csatajelenetekkel illusztrált beszámoló és hadi jelentés is érzékelte, hogy Buda végleges megtartásához erre a mezei csatában szerzett győzelemre, a potenciális felmentő sereg felőrlésére is szükség volt.” G. Etényi Nóra: John Roger Paas, *The German Political Broadsheet 1600–1700*. Vol. 12. (1686–1700.) Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2014. *Magyar Könyvszemle* 131 (2015) 370. A csata írott és képi forrásairól legújabban lásd Polgár Balázs: A második mohácsi csata mítosza és valósága. I. In: Fodor-Varga: *Több mint egy csata*, 413–444., Tóth Ferenc: A második mohácsi csata mítosza és valósága. II. In: Fodor-Varga: *Több mint egy csata*, 445–462. Az emlékérem leírását és rézmetszetes illusztrációját lásd pl. Sigismund Schmidt: *Der eröffnete Teutsche Audientz-Saal...* I. Frankfurt–Leipzig, 1697. [Az érem leírása a 17. oldalon, VIII. tételként szerepel, az illusztráció mellett viszont – tévesen – VII. sorszám található.]

⁸² Vö. Papp: Az 1526. évi mohácsi csata, 185–186.

II. Lajos halálának említésével találkozunk egy, az 1687. évre készült, széles körben terjesztett, illusztrált francia falinaptáron. A Buda előző évben történt visszafoglalásának szentelt lapon egy allegorikus nőalak táblát tart a kezében, melyen a város rövid története olvasható Attila testvére által történt alapításától a Lotaringiai Károly vezetésével történt visszavételig. Mátyás király uralkodásáról a szöveg érdekes módon nem írt, a tévesen XI. Lajosként említett II. Lajos haláláról azonban igen: „Soliman II. Empereur des Turcs, la prit en 1526. ou Louis XI (!) Roy d’Hongrie & de Boheme perit avec plus de 20000 homes.”⁸³

Egy 1688-as falinaptár az előző évi nagyharsányi, vagy második mohácsi csata emléket örökölte meg („Defaites/De l’Armée des Turcs pres/de Mohats en Hongrie, par l’Armée Imperiale/Comandée par le Prince/Charles de Lorraine et/l’Electeur de Baviéie,/le 12. e jour d’Aoust./1687.”). A falinaptárt díszítő kis méretű látképek között szerepel a nagyharsányi hegy [Montagne de Harsa] is.⁸⁴ A nagyharsányi csata eseményeit mutatta be három másik, az 1688. évre készített francia falinaptár is.⁸⁵

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy bár az 1526. évi csata emlékezete a történetírásban, a helyi hagyományokban, illetve – alkalmanként a helyiek „idegenvezetése” alapján – a külföldi látogatók körében folyamatosan tovább élt, a városnak és a csata helyének a 17. század végéig nem ismerjük képi ábrázolását. A 16. század első felétől az európai közvélemény egyre élénkebb figyelemmel és növekvő aggodalommal fordult a Kelet-Európában folyó török háború hírei felé. A hadi eseményekről, várostromokról tudósító hírlevelek mellé gyakran mellékeltek sokszorosított grafikai illusztrációkat, Szigetvár 1566. évi török elfoglalásáról például – főleg német és itáliai mesterek munkájaként – már az ostrom évétől kezdve számos metszet készült.⁸⁶ 1800-ig kb. 100 látképet, csatajelenetet, ostromképet ismerünk Szigetvárról, melyek egyötöde 1600 előtt készült. Ezzel szemben 1800-ig összesen három Mohácsot ábrázoló metszetet tartunk számon, ezeket is 1687, vagyis a város visszafoglalása utáni időkből.⁸⁷ A mohácsi csatáról közvetlenül az események után kiadott német nyelvű hírlevelek illusztrációi még nem a csatát vagy annak helyszínét mutatták be, hanem a katonai zsánerképek műfajához tartozó, sokszor felhasznált, általános képi toposzokat

⁸³ Rózsa György: Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában. *Folia Historica* 4 (1976) 50.

⁸⁴ Uo. 55.

⁸⁵ „La Grande Victoire Remportée sur les/en Hongrie, Entre Mohatz Et Ziclos le 12 e Aoust 1687...” Rózsa: Magyarország XVII. századi képe, 59–60. [9. kép]; „La/Sanglante I Defaite/des Turcs/Par l’Armée/Imperiale/Commandée I pas leurs Altesses/ de Lorraine et Baviere I pres de la Ville de Siclos/au dessous de la Montagne/d’Arcsa I le 12. Aoust 1687.” Uo. 60–61. [10. kép]; „Le Triomphe de la Religion par le Zele des Princes Chrestiens.” A csatajelenet alatt cím: „Bataille de Mohas/gagné par les Imperiaux,/le 12 Aoust 1687.” Uo. 62.

⁸⁶ Legújabbán lásd a korábbi irodalom részletes ismertetésével Papp: A szigetvári hadi táj, 461–470.

⁸⁷ Vö. Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken. 1515–1800.* I–V. Bp., 2006–2018.

tartalmazó fametszeteket – várostrom,⁸⁸ kisebb csatajelenetek,⁸⁹ Landsknechtek küzdelme,⁹⁰ törökök kegyetlenkedése⁹¹ stb. – mellékeltek hozzájuk. Bár a közelmúltban felbukkant egy, a csata évében keletkezett ábrázolás⁹² és az illusztrációk közül a legrészletesebben jelenítette meg az ütközetet, ám hitelesnek ez sem mondható, hiszen az eseményt nem szemtanú rajzai alapján rögzítette.

Helyi megemlékezések és emlékműtervek

A csata és a fiatalon elhunyt király emlékének megörökítésére irányuló törekvésként⁹³ értékelhetjük, hogy Esterházy László Pál (1730–1799) pécsi püspök 1787 körül – a győztes második mohácsi (nagyharsányi) csata centenáriuma alkalmából – Dorffmaister Istvánnal elkészíttette az első és a második mohácsi csata ábrázolását, illetve a csatában elhunyt II. Lajos háromnegyed alakos portréját⁹⁴ (3. kép). A nagy méretű, félköríves záródású csataképeket a püspök mohácsi nyaralójában helyezték el. Dorffmaister portréján a fiatal király azt az aranyozott díszpáncélt viseli, amelyet a 18. század végén II. Lajos egykori tulajdonának tartottak, s amely a bécsi Rennngassén a császári fegyvertár [Zeughaus] reprezentatív termében [König-Ludwigs-Saal] volt kiállítva.⁹⁵ Ebben a páncélban látható II. Lajos

⁸⁸ *Hernach volget des Bluthundts der sich nennet eyn Türckischen Kayser gethaten, so er und die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxvij. tag Augusti ... an unsem mitbrüdern der hungerischen Landtschafften... getriben hat...* [H. n.,] 1526. Címlap. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. Röpl. 66. Vö. *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae.* Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok. I–III. Composuerunt Elisabetha Soltész – Catharina Velenczei – Agnes W. Salgó. Bp., 1990. II. M 740.

⁸⁹ *Hernach volget des Bluthundts, der sich nennet ein türckischen Keyser Gethaten, so er unnd die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxvij. tag Augusti ... an unsern Mitbrüdern der ungerischen Landtschafften... triben hat.* Basel, 1526. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 189. A nyomtatvány két metszetet tartalmaz. Vö. *Catalogus librorum sedecimo, II. M 742.; New Zeytung. Die Schlacht des Türckischen Keyser mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen am tag Johannis entheuptung 1526.* [Leipzig, 1526.]

⁹⁰ *Eyn new lied von der schlacht die der Ungerisch Küinig und der Türck mit einander gethan haben. Im Speten thon.* Nürnberg, 1526. [Újabb kiadása: Nürnberg, 1530 körül.] Hans Schäufelin fametszete. Vö. Seláf Levente – Tóvizi Ágnes: Ismeretlen illusztrált röplap a mohácsi csatáról. *Magyar Könyvszemle* 130 (2014) 268–269.

⁹¹ *Hernach volget des Bluthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser, Gethaten, so er und die seinen nach eroberung der Schlacht, auff den xxvij. tag Augusti ... an unsern mitbrüdern der Ungarischen landtschafften... getryben hat...* Nürnberg, 1526. Címlap. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 188. Legújabbán lásd Papp Júlia: Egy 15. század végi illusztráció „újrahasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben. *Magyar Könyvszemle* 135 (2019) 366–384. (Részletes irodalommal.)

⁹² Seláf-Tóvizi: Ismeretlen illusztrált röplap, 261–271. Vö. Papp: Az 1526. évi mohácsi csata, 166–168.

⁹³ A helyi emlékműállítási törekvésekről újabban lásd Nyárs Annamária: A mohácsi csata emlékművei a városban. *Belvedere Meridionale* 18 (2006) 7–8. sz. 70–82.; Veszprémi Nóra: A magyar történeti festészet kezdetei? A mohácsi csata képi ábrázolásai a 18. század végén és a 19. század elején. In: *A magyar emlékezet-helyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai.* Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debrecen, 2013. (Loci Memoriae Hungariae 2) 266–273.; Barbarics-Hermanik: Türkengedächtnis in Ungarn, 275–298.; Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 592–616.

⁹⁴ Galavics: Dorffmaister István, 84–86.

⁹⁵ Legújabbán vö. Papp Júlia: Adatok II. Lajos magyar király páncélos ábrázolásaihoz. *Művészettörténeti Értesítő* 69 (2020) 269–302. A magyar művelődéstörténetben fontos szerepet játszó páncélt, mely 1933-ban a

Dorffmaisternek az 1526. évi mohácsi csatát ábrázoló festményén is, amint szinte függőlegesen felemelkedő fehér lováról beleesik a mocsárba⁹⁶ (4. kép).

A szakirodalomban eltérő nézeteket találunk annak a kőreliefnek a keletkezési idejéről, amelyik az 1766–1770 között Klimó György (1710–1777) pécsi püspök támogatásával épült mohácsi belvárosi római katolikus Szent Mihály-templom nyugati homokkő kapuportálja felett található és a lováról lezuhanó II. Lajost ábrázolja (5. kép). Egy 2006-os tanulmány forrás nélküli adata szerint a Dorffmaister-festményeket is megrendelő Esterházy László Pál pécsi püspök az 1790-es évek végén helyeztette a bejárat fölé a kőreliefet.⁹⁷ Egy 1936-os tanulmány szerzője ezzel szemben úgy véli, hogy „az érdekes kőrelief II. Lajos király lebukó alakját ábrázolja. 1826-ban készült.”⁹⁸ A kőreliefet az újabb kutatás szerint is 1826-ban helyezték az oromzatba, bár a szerző jegyzetben említi Boros László 1993-as írását, amely szerint a reliefet 1926-ban építették be a kapu fölé.⁹⁹ Az 1926-os dátum szerepel egy korábbi mohácsi útikönyvben is.¹⁰⁰ A relief stílusa alapján – úgy vélem – inkább a 20. század első felére tehetjük készítésének idejét.

3. kép. Dorffmaister István: II. Lajos.
Olaj, vászon, 1787. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum.

bécsi Kunsthistorisches Museumból a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumba került, s melyről 1939-ben állapította meg a kutatás, hogy valójában II. Zsigmond Ágost (1520–1572) lengyel király számára készült ajándék volt, a magyar kormány 2020 végén Lengyelországnak ajándékozta.

⁹⁶ A kompozícióhoz nagyon hasonló, erőteljes képpel elevenítette meg a bukás pillanatát a 16. század közepén II. Lajosról írt rövid életrajzában Paolo Giovio [Paulus Iovius] (1483–1552) is: „Maga a király, midőn reményét veszve menekülőre fogta, egy tóhoz ért, amelynek igen magas partja volt; amikor kifelé jövet megpróbált felkaptatni rajta, a lovát, amely egyenes nyakkal felágaskodott, maga felé húzta vissza; így aztán hanyatt esett, lovának meg fegyvereinek a súlya lenyomta, s a kétarasznyí örvény vizében megfuladt és meghalt.” *Örök Mohács*, 389.

⁹⁷ Nyárs: A mohácsi csata emlékművei, 70.

⁹⁸ Horváth Kázmér: Mohács. *Városkultúra* 9 (1936) 9–10. sz. 100. (Illusztráció: 98.)

⁹⁹ Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 595. Vö. Boros László: Mohács építészeti és képzőművészeti emlékei. In: *Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára*. Szerk. Ódor Imre. Mohács, 1993. 239.

¹⁰⁰ Lenkey István – Tardos Mária: *Mohácsi séták*. Mohács, 1997.

4. kép.

Borsos József:
Az 1526. évi mohácsi
csata. [Dorffmaister
István festményének
másolata.] Részlet.
Olaj, vászon, 1837.
Mohács,
Polgármesteri Hivatal.

A mohácsi csata helyszínén a 19. század előtt elhelyezett emlékeztetőkről kevés és ellentmondásos információnk van. Batsányi János 1789-ben írt versében egy emlékoszlopot említ:

„Harmatozó homály borúl a’ szemére,
Ha teként az Útas ez iszonyú térre;
Epedő szívvel dől oszlopod’ kövére,
Népünk’, ’s ditsőségünk’ temető-helyére!”¹⁰¹

¹⁰¹ Batsányi János: Székes-Fejér-Vári Professor Virág Benedek Úr’ Társunkhoz. Kassán, Karátson’ Havában, 1789. *Magyar Museum* 2 (1790) Első negyed. Vö. Batsányi János összes művei. I–IV. S. a. r. Keresztury Dezső – Tarnai Andor. Bp., 1953. I. (Versek) 295.; Debreczeni Attila: Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi. Egy nemzeti narratíva formálódása. In: *A magyar emlékezethelyek*, 210.; *Örök Mohács*, 563.

Az emlékoszlopra vonatkozó adathoz a költő lábjegyzetet is csatol: „Oszlopot emeltek a’ Mohátsiak azon szerentsetlen helyre, a’ hol II-dik Lajos Király, 1526. esztendőben, Kis-Asszony’ Hav. 29-dik napján, lovával eggyütt hanyatt a’ Tselye’ motsáros patakába le-fordulván, életét vesztette.” Péteri Takáts József 1797-es mohácsi utazásáról tudósító, említett írásában is beszámolt arról, hogy a malom környékén, ahol a közvélekedés szerint II. Lajos meghalt, látni lehet még „az oszlopnak alsó márványkövét, melly régenten a szomorú esetnek emlékezetére volt emelve, s amelyet meg akar újíttani ő Excellentiája”.¹⁰²

5. kép. II. Lajos halála.

Homokkő relief a mohácsi Szent Mihály-templom bejárata fölött. [20. század eleje?]

S. Varga Pál szerint ugyanakkor, bár Batsányi többször foglalkozott Mohács témájával, csak 1824-ben tudta meg Juranits Lászlótól, hogy a csatamezőn „semmi emlékezetét nem látja ennek a gyászos esetnek” a látogató.¹⁰³ Juranits levelében beszámol arról, hogy Király József (1737–1825) pécsi püspök az emlékjel hiányától megdöbbenve 3000 forintos alapítványt tett misék tartására a mohácsi Kálvária-hegyen. „Batsányi egy [azóta elveszett] levelében az ominózus emlékoszlop felállítását is szorgalmazhatta, hiszen Juranits [fennmaradt] válaszában megnyugtatta, hogy a kápolnának az emlékmisék alkalmából történő feldíszítése betölti az emlékoszlop funkcióját. Batsányi mindenesetre törölte az oszlopra vonatkozó lábjegyzetet. [Az első emlékoszlop egyébként csak a század közepén készült el.]”¹⁰⁴ Orbán László is úgy véli, hogy Batsányi, aki sohasem járt Mohácson, „véltetően tévedett abban, hogy II. Lajos halálának feltételezett helyét emlékoszlop jelölte meg”.¹⁰⁵

Emlékkőről emblematikus Mohács-költeményében Kisfaludy Károly sem tud:

„Mennyi nemes bajnok, méltó sok századot élni,
Fénytelen itt szunnyad s kő se’ mutatja helyét!”

¹⁰² Takáts: Péteri Takáts, 57., 61. Vö. Galavics: Dorffmaister István, 84.; B. Szabó: *Mohács*, 470.; Barbarics-Hermanik: *Türkenegedächtnis in Ungarn*, 281.; *Örök Mohács*, 571. Mohács temetőként való metaforizálódásáról, „ami előtérbe állítja az emlékezés aktusát és az emlékállítás gesztusát...” lásd Debreczeni: *Nemzeti nagylét*, 224–225.

¹⁰³ S. Varga Pál: „... keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni...” Mohács emlékezhellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában. In: *A magyar emlékezhelyek*, 245. A tanulmányban Juranits Antal (1768–1837) neve szerepel, Batsányi azonban testvérével, Juranits Lászlóval (1765–1850) levelezett.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Orbán Debreczeni Attilára hivatkozik, aki szerint „ilyen egykorú emlékoszlopról nem maradt fenn adat...”. Orbán László: Az útbaigazított emlékezet Kazinczynál. Identitásminták Kazinczy önéletrajzi szöveghálózataiban – a kulturális emlékezhely gondolatának megjelenése. In: *A magyar emlékezhelyek*, 233.

Ha Péteri Takács József 1797-ben látta is még az emlékoszlop maradványát, az 1810-es évek végére eltűnhetett, Király József említett kezdeményezésének a mohácsi csata emlékének megörökítésére egyik oka ugyanis éppen az emlékmű hiánya volt: a „keserves emlékezetű mohácsi térséget, a melly mai napig mohácsi veszedelem mezejének nevezetik, keserves könnyhullajtással több ízben megjárván, és se azon szerencsétlen csatának, melly által 1526 esztendőben [...] a pogány dühösséggel bíró törökség édes hazánkat nem csak szeretett, és örök emlékezetet érdemlő Királyától Lajostól, életének legvirágzóbb huszonöt esztendejében, [sic!] keservesen megfosztotta, hanem azon kívül dicső nemzünknek legnevezetesebb eleit, virágát [...] egy szerencsétlen ütközet által, tulajdon kiöntetett véreikből készített vér patakba, a szörnyű csata helyén elesett, hét megyés Püspökökkel együtt eltemette;

Sem pedig azon nagy isteni kegyelemnek, amelly által időjártával megsegítetvén a pogány iga alól 1687-dik esztendőben szerencsésen kiszabadítottunk, legkisebb emlékeztető jelét sehol nem találván, külömb külömbféle gondolatokra vetemedtünk.”¹⁰⁶ A két mohácsi csata összekapcsolásával mint az isteni igazságszolgáltatás példájával tehát itt is találkozunk, a toposz néhány korábbi és korabeli megjelenésével ellentétben ugyanakkor a püspök nem említi a Habsburg-ház szerepét a felszabadító háborúban. A Király József halála után néhány évvel megjelent megemlékezés szerzője már a kezdeményezésnek a helyi emlékezeten túlmutató, országos jellegű kiterjesztését sürgette: „Olly sok és nagy hazafiak közt, millyenekkel hazánk nem szűkölködött, a’ pogány Török kiűzése oltá, valóban álmélkodva csudálom, hogy még Király Józsefnek jutott azon kérkedő szerencse, hogy ősei sirjára, ’s nemzete veszte helyére, tehetne emléket! melly bátor még kicsin is, de a’ nagy lelkű Király József’ követői által megnagyobbítható, és örökössé tehetendő! bátor illy köz gyász helyét, az egész Hazának szívéen hordozni illendő, ’s országos emléket tétetni dicséretes dolog volna!”¹⁰⁷

1816-ban, a csata 290. évfordulóján a Hétfájdalmú Szűz tiszteletére építtette Király József a katolikus temetőben az egyhajós, klasszicista Kálvária- vagy Csatatéri kápolnát, mely pápai engedéllyel zárandokhely lett.¹⁰⁸ Emlékezhelyként értelmezték az épületet a magyar orvosok és természetvizsgálók egyesületének Mohácsra látogató tagjai is: „Azon a helyen, ahol a szerencsétlen csata állítólag befejeztetett, [...] vallásos emlék, szent kápolna, mely közönségesen kálváriának nevezetik, állíttatott fel Király József volt pécsi püspök által, a szerencsétlen mohácsi ütközet emlékezetét évenként ünnepelendő és a mellette elhaladó utast minden időben a múlt kor szomorú történeteire figyelmeztetendő...”¹⁰⁹ Mivel a kápolnának a csatatérre néző kilátója a sok használatától meg-

¹⁰⁶ Örök Mohács, 576–577. Vö. Méltóságos és Fő Tisztelendő Király József Pécsi Püspök emléke. *Tudományos Gyűjtemény* 13 (1829) IV. 56–60.

¹⁰⁷ Uo. 60.

¹⁰⁸ „A kápolna létrejöttét Makay György egykori mohácsi plébános szorgalmazta.” Nyárs: A mohácsi csata emlékművei, 70.; Barbarics-Hermanik: *Türkengedächtnis in Ungarn*, 283.; Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 593–594.

¹⁰⁹ A magyar orvosok és természetvizsgálók Mohácson. In: *A magyar orvosok és természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Pécs, 1846. 10–11. Vö. B. Szabó: *Mohács*, 496.; Barbarics-Hermanik: *Türkengedächtnis in Ungarn*, 283.; Örök Mohács, 608.

repedt, 1856–1860 között Hild József (1789–1867) tervei szerint közadakozásból átépítették mai formájára. 1859-ben került ide Girk György (1793–1868) pécsi püspök ajándékaként Dorffmaister két csataképe is, melyek az első, illetve a második mohácsi csatát ábrázolták, továbbá a II. Lajost ábrázoló portréja.

A korábban domináló egyházi kezdeményezések mellett az 1830-as évektől a mohácsi csata és a király halála emlékének megörökítésére irányuló világi törekvésekkel is találkozunk, a század második felében pedig már ezekre tevődik át a hangsúly.¹¹⁰ Mohács városa 1836. június 1-jén beadványban fordult Baranya vármegyéhez, hogy támogassa emlékműállítási kezdeményezésüket, tegyen közzé felhívást a környező megyékben is a tervezett emlékműre történő adakozásra és jelölje ki azt, aki az ügygel foglalkozna. Az irat a korábbi lokális megemlékezéseken túlmutatva az elvesztett csatát és a király halálát a „boldog Magyar Honnunk egyik, és legnagyobb, de egyszersmind legszomorubb” veszedelmeként említi. A tágabb kitekintésre utal az is, hogy „az itten által kellő több nagy Tekéntetű Utazók, bennünket egy örök emlék szobor fel állíttására” már többször felszólítottak. A vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében szereplő határozat a következő volt: „Ha a feltett célját a nevezett város elérni kívánja, azt annak útján önmaga kieszközölni törekedjen.”¹¹¹

A helyi emlékműállítási kezdeményezéseket a Pozsonyban Balásfalvi Orosz József (1790–1851) által kiadott és szerkesztett, hazai és külföldi híreket tartalmazó *Hirnök* című „Politikai lap”-ban 1842-ben megjelent írások országosan is ismertté tették. A mohácsi veszedelem emlékére emelendő oszlopról című, Nemes m. t. k. aláírású cikk szerzője Mohács bírójával és hivatali kollégáival folytatott beszélgetésére hivatkozva közli, hogy a „határaitokon történt országos veszedelem emlékére Ildik Lajos királyt lóháton vasból öntve, még pedig azon helyre, hol éltét vesztette, céljuk volna felállítani”.¹¹² A terv egyik indoka az, hogy „a gőz ereje által, utazásra nosztított tudós világnak, lehessen oka, esetéről világoszerre híres városukat, gyakrabban is méltatni látogatásaikkal”. Abból a megjegyzésből, hogy a város hivatalnokai szerint „e célra már több ns megyék [nevezetesen Esztergom] segélyt ígértek” arra következtethetünk, hogy Mohács fentebb említett 1836-os kérését a vármegye továbbíthatta néhány megyéhez. A város képviselői már tárgyalásokat is folytattak hazai és külföldi vashámorokkal, de eddig nem találtatt „olly vashámor birtokos, ki illy collossális szobor elkészítését felvállalná”.

A szerző szerint a tervezett vállalkozás megvalósítása nemcsak a szobor gyorsan pusztuló anyaga, illetve óriási méretéből fakadó költségei miatt („a dús gazdag Bécs több óriási remekműve előtt is, megállván a criticus utazó, kérdéseket tehet; mit tehet ekkor az erőt [sic!] Mohács!?”) nem lenne szerencsés, hanem azért sem, mert semmi biztosat nem tudunk arról a helyről, ahol a királyt a halálos baleset érte. „Avvagy nincs e tudva a bíró ur és alkalmasint az egész mohácsi közönség előtt, hogy fáradságom s költségem nem

¹¹⁰ Barbarics-Hermanik: *Türkengedächtnis in Ungarn*, 297.

¹¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (= MNL BaML) IV.1.a–b. Baranya vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1718/1836. „1836. évben Mohács esedezik a vármegyéhez, hogy szőlítsa föl a szomszédos vármegyéket a Csele patakánál emelendő emlékre való adakozásra.” Fölker József: *Mohács története*. Mohács, 1900. 60. Vö. Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 595.

¹¹² *Hirnök* 1842. február 3. [10. sz.] Vö. *Örök Mohács*, 605.

6. kép. Christoph Fuessl: A mohácsi csata emlékérmé. 1531 után.

kimélve, azon helynek kifürkészésére, hol a királyt lova agyonnyomta, mindent elkövetve, csak azzal kellett megelégednem, hogy a már bizonytalan, többen lévén különben is, azon vélekedésben, hogy ott most a Duna jár...” A lovas szobor helyett a püspöki nyaraló mellett egy „csonka-torony forma épület felállítását” javasolja, melynek belsejében a csatamezőn előkerült és később előkerülő „maradványokat” mutatnák be. „A terrassét veres márvánnyal szeretném borítva látni, s hasonló ülő padokkal környékezve, hol a középbe, a derék Ferenczi atyánkfiaától¹¹³ meghatározott illendő magasságú obeliscus a szerencsétlen eset, az eléggé ismert emlékpénzen levő modor szerint, szükséges magyar és német felírással vésetnék be.” Az emlékpénz, melyre a szerző utalt, feltehetően a Christoph Fuessl által 1531 körül Körmöcbányán készített érem, melyen csatajelenetet és a lovon ülő, páncélos királyt láthatjuk (6. kép). Az emlékérem ismert lehetett itthon, hiszen illusztrációja és leírása megjelent Schönvisner István (1738–1818) és Carl Gustav Heraeus (1671–1725) numizmatikai munkájában,¹¹⁴ s a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában is őriznek belőle négy példányt, melyek a Széchényi Ferenc által adományozott alapgyűjteményből származnak. A szerző ismerhette az emlékérmét más hazai gyűjteményekből is, mivel, ahogy írta: „valamint magam is ígértem a leendő conservatoriumba az említett sirhalmokból kikerült, számos fegyverdarabokat, s Lajos királynak néhány rendbeli kéziratát, úgy kezeskedem több ismerős jó hazafiakért is, hogy gyűjteményeikbe találtató, hasonló maradványokkal, örömmel fognak kedveskedni”. Az obelisk tetejére jeleket helyezhetnének el, melyek informálnák az utazókat a csata török és magyar táborának egykori elhelyezkedéséről. A szerző nem kételkedik benne, hogy az emlékmű létrehozásához

¹¹³ Ferenczy István (1792–1856) szobrász.

¹¹⁴ Stephano Schoenvisner: *Notitia hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus*. Budaë. 1801. 260. V. tábla. Nr. 182–183.; Carl Gustav Heraeus: *Bildnisse der regierenden Fürsten und berühmter Männer vom vierzehnten bis zum achtzehnten Jahrhunderte in einer Folgenreihe von Schaumünzen*. Wien, 1828. 39., *Neue Land Tafel*, XXVIII. 7f. Az emlékéremről újabb – részletes irodalommal – lásd Papp: Az 1526. évi mohácsi csata, 175–178.

„a kegyes földesur, Scitovszky excája¹¹⁵ [...] segédjobbát ne nyújtaná, holott a mohácsi község, az egész költséget alkalmasint, a maga erején is, kiállhatná.”

Az írásra néhány számmal később Még valami a mohácsi emlékről címmel reagáló Csajághy Károly szerint is bizonytalan II. Lajos halálának helye, s – mint láttuk – nem tartja hitelesnek a Dorffmaister csataképén is ábrázolt hagyományt, mely szerint a Csele-patak melletti csárda-malom közelében volt a baleset helyszíne. Megjegyzése, mely szerint „Esztergom megye lelkes Rendéi is” azt indítványozzák, hogy II. Lajos emlékművét ne a „Cselle csárdai kőhídra”, hanem az egykori csatatéren állítsák fel,¹¹⁶ szintén megerősíti, hogy Esztergom vármegye aktívan részt vett az emlékmű tervezésének folyamatában. Megemlíti a Király József által építtetett temetői emlékkápolnát, s írását azzal zárja, hogy a városban található püspöki nyaraló helyett inkább az egykori csatatéren, az emlékkápolna közelében kellene elhelyezni az emlékművet, hiszen az utazók „tán különben is örömebb sietnének hazánk e nagy temető helyére, hol nem léphetnek a nélkül, hogy viaskodva dicsőn elhunyt őseink nemzeti tiszteletre méltó hamvaikat lábaikkal ne illessék, hol minden porszem ereklje, minden fűszál gyászos emlék, szóval, *hol magyar csonton foly a patak vize s könnyektől sós annak íze!* Miért ne lenne tehát ugyan e vérmezőn az idők érczfogával daczolando polgári emlék, hol már az egyházi emlék is létezik?!” [Kiemelés az eredetiben. P. J.]

Csajághy ugyanebben az évben A mohácsi szerencsétlen csata emlékére állítandó oszlop tárgyában némelly jegyzetek címmel a *Hasznos Mulatságok* című, országos terjesztésű lapban újabb, az előzővel részben megegyező írást szentelt a tervezett emlékműnek. Megjegyzése, mely szerint „tán még közkölségen fog állítatni, hogy a nemzethez méltó emlék legyen, miután tekintetes Baranya megyének Rendéi legutóbbi közgyűlésöken országos ügyként elhatározzák ajánlatni a közelgő hongyűlésre” az emlékmű felállítását, nemcsak azt jelzi, hogy a vármegye felkarolta az ügyet, hanem azt is, hogy a tervnek a „közelgő hongyűlésre” való felterjesztésével az emlékmű létrehozása országos, nemzeti programmá vált. Csajághy itt is megemlíti a csatamezőn épült kápolnát, Király József kezdeményezését az emlékmisék tartására, s hogy a különböző ajkú és vallású népek azóta is megtartják évente augusztus 29-én az emléknapot a püspök rendelése szerint.¹¹⁷

Mohács városának emlékműállítási törekvései 1846-ban – mint a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában őrzött, sérült iratanyag¹¹⁸ jelzi – konkrétan for-

¹¹⁵ Scitovszky János (1785–1866), 1836-tól pécsi püspök, 1848-tól hercegprímás és esztergomi érsek.

¹¹⁶ „Valóban kár, hogy legottan, vagy bár később, kik még közelebb voltak ama boldogtalan időszakhoz, bár mi emlékekkel is nem jelelék e szerencsétlen helyet, így nem kellene a sötétben tapogatanunk, holott most minden fürkészésünknek vége *csak sejdítgetés*. – Végezetül mi az állítandó emlék helyét (alakjáról s mineműségéről nem szövel) illeti, csak azt mondom, hogy hitelesen nincs tudva. Lajos sírhelye, a hírszárnyalta terv szerint, semmi esetre se állíttassák a Cselle csárdái kőhídra, hanem inkább a gyászos emlékü csatatérre, mint ezt Esztergom megye lelkes Rendéi is indítványozák.”

¹¹⁷ *Hasznos Mulatságok* 26 (1842) 44. sz. 173–175. Vö. B. Szabó: *Mohács*, 493–494.; Barbarics-Hermanik: *Türken-gedächtnis in Ungarn*, 283.; Hasanović-Kolutác: *1526 helye és szerepe*, 595.; *Őrök Mohács*, 606–607.

¹¹⁸ MNL BaML IV.101.b. Baranya Vármegye Bizottmányának iratai 958/1848. Vö. Papp Júlia: *A mohácsi II. Lajos emlékmű tervének iratai 1836-ból és 1846–1848-ból*. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 2021. [Megjelenés alatt.]

mát öltve folytatódta. A város Bartalits Mihállyal¹¹⁹ elkészíttette II. Lajos emlékművének tervét, s azt a „Tekintetes Nemes Vármegye felszólítására” be is mutatta. Az emlékmű ügyében Perczel Imre, Baranya vármegye másod-alispánjának elnökletével bizottságot hoztak létre, melynek tagja volt többek között az emlékmű tervét a megye elé terjesztő Barthos Eduárd, Mohács város főbírája is. A szobor a korábbi tervvel ellentétben, s talán éppen az 1842-ben a sajtóban is megfogalmazott bírálat hatására, nem vasból készült volna, hanem a „százados idő viszontagságoknak daczolandó legkeményebb tiszta porzsa köből” faragná ki ezer ezüst forintért a pécsi szobrász. Mivel az emlékműre szánt adományokból még csak 400 pengő forint gyűlt össze, kéri a vármegyét, hogy a náluk lévő összeget küldjék el a városnak.

A terv végül nem valósult meg: 1848. május 26-án az 1846-ban felállított bizottság úgy határozott, hogy a „terv létesítése jobb időkre hallasztatván, mostanra megszüntetik”, a célra összegyűlt pénzt „legcélszerűbben, a’ közhaza oltárára teendő szabad adakozások közé” kell átcsoportosítani.

A csata lokális emlékének megőrzését célzó emlékállítási törekvésekre formai szempontból elsősorban Dorffmaister Istvánnak a 18. század végétől a mohácsi püspöki nyaraló úgynevezett „királyszobájá”-ban, az 1850-es évek második felétől a mohácsi temetőkápolnájában látható, említett festményei hathattak. Ahogy több visszaemlékezésből, útleírásból – Péteri Takács Józsefétől István nádoréig (1817–1867) – kiderül,¹²⁰ a püspöki palota azon terme, melyben a két csatajelenetet és II. Lajos portréját elhelyezték, az érdeklődők számára látogatható volt, s egy 19. század végi illusztráció alapján azt is tudjuk, hogy a csatajelenetekkel együtt II. Lajos páncélos képmása is ki volt állítva a kápolnában.¹²¹

Bartalits Mihály fennmaradt tervrajza jól szemlélteti Dorffmaister István csataképének 19. századi ismertségét és népszerűségét.¹²² A „rajzolta Bartalits szobrász Pécssett

¹¹⁹ Bartalits legismertebb alkotása a pécsi székesegyház restaurálás előtti apostolszobor-sorozata volt. Vö. Sonkoly Károly: A pécsi székesegyház Bartalits Mihály készítette első apostolszobrai. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 29. (1984.) Fel. szerk. Uherkovich Ákos. Pécs, 1985. 257–301.

¹²⁰ Boros László: Dorffmaister Baranyában. *Művészettörténeti Értesítő* 21 (1974) 279–280.; Galavics Géza: A történeti téma. In: *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Szerk. Szabolcsi Hedvig – Galavics Géza. Bp., 1980. 165.; Galavics: Dorffmaister István, 94.; Veszprémi: A magyar történeti festészet, 264.

¹²¹ *Baranya multja és jelene*. I–II. Szerk. Várady Ferenc. Pécs, 1896–1897. II. 372. Vö. Galavics: A történeti téma, 165–166.

¹²² Ezt jelzi az is, hogy a fiatal Borsos József (1821–1883) 1837-ben Mohácson lemásolta a két csataképet és II. Lajos portréját. Borsos József: A mohácsi csata 1526-ban. Váson, olaj, 114 × 188 cm, Mohács, Polgármesteri Hivatal. (Dorffmaister csataképének kicsinyített másolata); Borsos József: II. Lajos király képmása. Váson, olaj, 107 × 73,5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok. Ltsz. 1649. Az 1838-ban befejezett festmény 1949-ben, a Parlamenti Múzeum megszüntetésekor került a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokába. Vö. Rózsa György: A Magyar Történelmi Képcsarnok néhány újabb biedermeier képe. *Folia Archaeologica* 13 (1961) 292. A másolatokról lásd Bárány Ágoston: A vándor titkai. V. levél. *Társalkodó* 6 (1837) 363.; Galavics: A történeti téma, 165.; Galavics: Dorffmaister István, 86.; *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról*. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp., 2000. 71., 114., 537. IX–9. tétel. [Kiállítási katalógus]; *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Szerk. Réthelyi Orsolya et al. Bp., 2005. 267–268. IX-2. tétel. [Kiállítási katalógus]; Zsuzsanna Farkas: Die Rezeption des Malers und Fotografen József Borsos (1821–1883) einst und heute. *Annales de la Galerie Nationale Hongroise/A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*. 2002–2004. Szerk. Gosztonyi Ferenc – Király Erzsébet. Bp., 2005. 9–10.; Borsos József *festő és fotográfus (1821–1883)*. Szerk. Veszprémi Nóra. Bp., 2009. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai

7. kép. Bartalits Mihály: II. Lajos emlékművének terve. Ceruzarajz, 1846. MNL BaML, Pécs.

1846.” jelzésű ceruzarajz kompozíciója (7. kép) egyértelmű hasonlóságot mutat az olajfestmény II. Lajos halálát ábrázoló jelenetével (4. kép).

2009/4) 167–170. [Kiállítási katalógus]; Veszprémi: A magyar történeti festészet, 265–266.; *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. Főszerk. Sisa József. Bp., 2018. 110.; Stanislava Kuzmová: The Memory of Jagiellonians in the Kingdom of Hungary, and in Hungarian and Slovak National Narratives. In: *Remembering the Jagiellonians*. Ed. Natalia Nowakowska. London – New York, 2018. 76.; Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 592.

Úgy tűnik azonban, hogy Bartalits előképe nem, vagy nemcsak Dorffmaister festménye lehetett. Bucsánszky Alajos (1802–1883) könyvkiadó¹²³ 1843-ban, tehát néhány évvel Bartalits rajzának elkészülte előtt, Pozsonyban, magyar és német nyelven is megjelentette (ekkor még a szerző neve nélkül) Bedeő Pál (1805–1873) egyházi író, katolikus plébános később számos újabb kiadást megért magyar történetét.¹²⁴ A gazdagon illusztrált kötetek fametszeteit, s feltehetően az előképként szolgáló rajzokat is – mint a címlapképen, illetve későbbi kiadások címlapelőzőkén olvashatjuk – Bucsánszky sokat foglalkoztatott illusztrátora, a pozsonyi Mihalovits János, „a tónusos fametszés legelső magyarországi mestere, s a teljes magyar történelmet illusztráló első metszetsorozat megalkotója”¹²⁵ készítette. Az ambiciózus mester a kor szokásától eltérően nem elégedett meg az uralkodóknak az 1664-ben Nürnbergben megjelent, Nádasdy-féle *Mausoleum* nyomán készített portréja közreadásával: a képmásokat több részre osztott, széles keretben helyezte el, melyekben az ábrázolt életéhez kapcsolódó vedutákat, csatajeleneteket, eseményképeket látunk. Néhány uralkodó életrajzában – közéjük tartozik II. Lajos is – a portré mellett önálló jelenetet is találunk. II. Lajos halálos bukását az illusztrátor szokatlan módon a két kötetben különböző ábrázolásokkal tette szemléletessé. Míg a magyar nyelvűben található, J. Mihalovits jelzésű illusztráción a fiatal király a patakon átugrató lováról esik hátra, a német kiadásban¹²⁶ található fametszet (8. kép) kompozíciója nagyon nagy hasonlóságot mutat Dorffmaister festményének jelenetével: a páncélos, sisakos, sisakforgós, övében kardot viselő, jobb kezével a ló kantárszárát fogó király ugyanazzal a mozdulattal esik hátra felágaskodó lováról mindkét ábrázoláson, s a ló mellső lábainak és fejének tartása is megegyezik a képeken. Véleményem szerint kizárható a véletlen egybeesés, a Pozsonyban élő mester minden bizonnyal láthatta a Mohácson őrzött festményt (4. kép) vagy egy róla készült másolatot. Még nagyobb a hasonlóság Mihalovits fametszete és Bartalits ceruzarajza között. Az azonos kompozíción túl a két grafikai munkán olyan motívumegyezéseket találunk, melyek eltérnek a festményen látható részletektől. Ilyen a király által viselt, medállal díszített nyaklánc (ez nincs a festményen) és annak elhelyezkedése a páncélon, a bal kezében tartott buzogány, mely a Dorffmaister-kép ovális fejű, ékköves díszbuzogá-

¹²³ Kovács I. Gábor: Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez. *Magyar Könyvszemle* 101 (1985) 1–17.; Uő: *Kis magyar kalendáriumból történet*. Bp., 1989. 113–119.

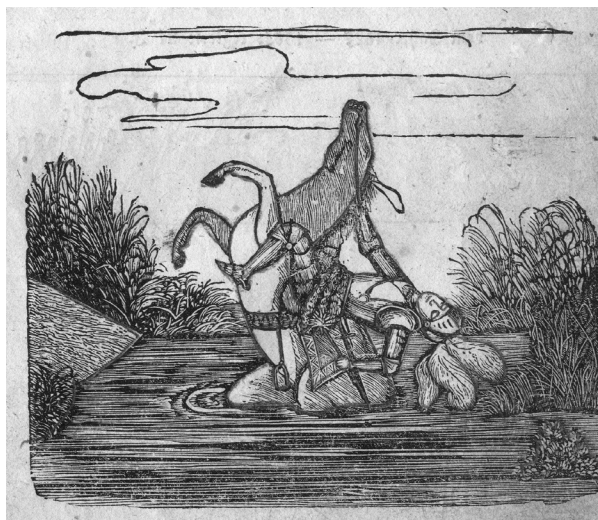
¹²⁴ Bedeő Pál: *Magyarok története a vezérek' és királyok' képeivel*. [Kiad. Alois Bucsánsky.] Pozsony, 1843. [2. kiad.], Paul Bedeő: *Geschichte Ungarns mit Abbildungen der Anführer und Könige*. [Kiad. Alois Bucsánsky.] Preßburg, 1843. A kiadványnak a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában Könyv 671. jelzeten található, címlap nélküli, ez idáig azonosítatlan, német nyelvű példányáról lásd Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp., 1973. 77., 159.; Papp Júlia: Adatok II. Lajos ikonográfiájához. II. Lajos fiktív páncélos ábrázolásai. *Ars Hungarica* 46 (2020) 439–440.

¹²⁵ Kovács I.: Bucsánszky Alajos, 7.; Uő: *Kis magyar*, 118. Az 1848-as német kiadást és Mihalovits „érdekes népies fametszetei”-t említi Drescher Pál: *Régi magyar gyerekkönyvek*. 1538–1875. Bp., 1934. 142. tétel.

¹²⁶ Bedeő: *Magyarok története*, 102.; Uő: *Geschichte Ungarns*, 103. A két kötetnek a címlapképe is különböző. A történeti munka néhány évvel későbbi kiadásában (*Geschichte Ungarns mit Abbildungen der Anführer und Könige*. [Kiad. Alois Bucsánsky.] Pesth, 1848. 105.) egy harmadik, már nem II. Lajos bukását, hanem holttestének megtalálását ábrázoló jelenettel találkozunk. Ugyanez a jelenet tűnik fel egy Bucsánszky által két évvel korábban kiadott történeti munkában (Lányi Károly: *Magyar nemzet történeti képekkel, a nép számára*. Pozsonyban. 1846. 154.), illetve egy szintén nála megjelent könyv címlapján is (*A mohácsi ütközet, vagy II. Lajos király elveszte*. Írta Tatár Péter [Medve Imre]. Pest, é. n.).

nyával ellentétben mind Bartalits rajzán, mind a fametszeten egy tuskékkal megtűzdelt harci buzogány, illetve a lótakaró geometrikus mintázatának feltűnő egyezése. Hasonló, a Dorffmaisterétől eltérő mintázatú a két képen a combvért is. Míg Dorffmaister festményén II. Lajos felismerhetően a 18. század végén Bécsben őrzött, az ő egykori tulajdonának tartott, említett páncélt viseli, Bartalits rajzán és Mihalovits fametszetén a páncél ábrázolása stilizálttá vált. A könyvillusztráció (1843), illetve a ceruzarajz (1846) keletkezési idejéből arra következtethetünk, hogy Bartalits ismerhette a német nyelvű pozsonyi kiadványt, s a II. Lajos halálát ábrázoló illusztrációt előképként felhasználta emlékműterve elkészítésekor.

Az uralkodó – mint láttuk – mind Dorffmaister festményén, mind Mihalovits János fametszetén, illetve Bartalits ceruzarajzán bal kezében egy buzogányt tart. Buzogányt látunk a II. Lajosnak tulajdonított páncél jobb „kezében” azon az Anton Widter (1809–1887) által készített fényképen is, mely a bécsi császári fegyvergyűjtemény legjelentősebb darabjait bemutató fotográfiákat tartalmazó, 1864-ben közreadott önálló albumban szerepel.¹²⁷ A fotográfia már a gyűjtemény korábbi tárhelye, a Zeughaus lebontása utáni, arsenalbeli új elrendezést mutatja be – míg a Zeughausban a II. Lajosnak tulajdonított páncélt egy lovon ülő figura „viselte”, az Arsenalban egy posztamensen helyezték el. Elképzelhető, hogy a buzogány már a Zeughausban része volt a páncél kompozíciójának – ezért látunk Dorffmaister festményén is buzogányt II. Lajos kezében – s egy darabig még az új, arsenalbeli kiállításon is együtt szerepeltek. A buzogánnyal a páncélról készült későbbi fényképeken, sokszorosított grafikákon már nem találkozunk. Míg azonban Widter fényképén egy gömbfejű buzogányt látunk, Dorffmaister 18. század végi portréján II. Lajos hasonló alakú, de ékkövekkel díszített díszbuzogányt tart – mintegy marsallbotként vagy jogarként felemelve – a jobbában (3. kép). Ugyanezt a díszes buzogányt fogja a ke-

8. kép. Mihalovits János: II. Lajos király halála. Fametszet.
In: Paul Bedeő: *Geschichte Ungarns mit Abbildungen der Anführer und Könige*. [Kiad. Alois Bucsánsky.] Preßburg, 1843. 103.

¹²⁷ *Die Rüstungen im kaiserlich königlichen Arsenal zu Wien. Photographisch aufgenommen von Anton Widter, Correspondent der k. k. Central-Commission für Erhaltung der Baudenkmale und Mitglied des Wiener Alterthum-Vereines.* Wien, 1864. Vö. Bruno Thomas: *Die Wiener kaiserlichen Rüstkammern. Revue Internationale d'Histoire Militaire* 6 (1960) Nr. 21. 19., 26. [Bruno Thomas: *Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde*. Wien, 1977. Bd. I. 78–95.] Köszönöm Stefan Krausénak a bécsi Kunsthistorisches Museum könyvtárában lévő példányról adott információit. A buzogány 1933-ban a páncéllal együtt a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

9. kép. Holló Barnabás: II. Lajos halála. Gipsz, 19. század vége. Magyar Nemzeti Galéria.

zében a lováról lezuhanó fiatal király a soproni festőnek a mohácsi csatát ábrázoló festményén is (4. kép).

Holló Barnabásnak (1865–1917) a lováról leeső II. Lajost ábrázoló, később ismertetésre kerülő 19. század végi bronzszobrának (9. kép) kompozícióját 1962-ben Mérő József összefüggésbe hozta Bartalits tervrajzával: „Magáról a képről kivetített felfogás joggal hasonlítható össze Holló Barnabásnak II. Lajos király vesztét megörökítő ércszobrával.”¹²⁸ A hasonlóság okát ugyanakkor a közvetlen kapcsolat helyett inkább a közös előkép(ek)ben kell keresnünk.

¹²⁸ Dr. Mérő József: A mohácsi csata emléktérve. *Dunántúli Napló* 1962. augusztus 26. 199. sz. 7.

A felágaskodó lováról hátrahanyatló király képi toposzával találkozunk az 1848-ban megnyílt, II. Lajos királyhoz címzett mohácsi gyógszertár ajtóbélletét díszítő, Bach Márton bolyi asztalos által feltehetően az 1860-as évek körül faragott egyik reliefen is.¹²⁹

A 19. századi emlékmű

A mohácsi csatának és II. Lajos halálának az emlékműve végül magánkezdeményezésből valósult meg. A tetején nyugvó oroszlánal díszített, obelisz alakú emlékművet 1864-ben Turcsányi Soma (1814–1894), a szabadságharc leverése után – börtönéveket és bujdosást követően – Mohács környékén letelepedő huszárfőhadnagy állíttatta.¹³⁰ Az adományozó párhuzamot vont Mohács és a szabadságharc bukása között: „Azt akarom, hogy a késő unokák sem feledjék soha, hogy csak az egész nemzet összetartozásával kerülhetjük el népünk tragédiáját, mert ez történt 1526-ban a mohácsi csatában, de szabadságharcunk is a széthúzás miatt bukott el.”¹³¹ Ez a gondolat megkérdőjelezheti azt a véleményt, mely szerint az emlékmű létrehozása „valószínűleg csupán helyi következménye volt II. Lajos a század közepén, az abszolutizmus légkörében kialakuló országos kultuszának”.¹³²

Halász Károly katonatiszt a *Hazánk s a Külföld* című folyóirat 1866. augusztus 26-i számában – tehát a csata napjának évfordulójához közel – megjelent, A mohácsi gyászter. (A gyásznap emlékünnepe alkalmából) című írása elején Kisfaludy Károlyt idézi, aki szerint a csatának „kő se’ mutatja helyét!”. Megemlíti ugyanakkor a Király József által építtetett emlékkápolnát, „e nagyszerű helynek némely részben megfelelő” épületet. 50 évvel korábban – írja – még semmi nem emlékeztetett Mohácson a csatára, „kivéve az országúton egy hidat, mely a Csellye patakán emeltetett, s melyen valamely kontár által mázolvolt: mint küzdi itt a király, ki állítólag e helyeken hunyt volna el, a halál-harcot. De a régi híd már rombadőlt, s vele együtt a híd falára alkalmazott festvény is elenyészett.

¹²⁹ A mohácsi csata. In: *A Janus Pannonius Múzeum füzetek*. 19. Összeáll. Parádi Nándor. Pécs, 1980. 21. [Vezető a Kanizsai Dorottya Múzeum kiállításához]; Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 596. Az ajtóbéllet másik, II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló jelenete előképül Székely Bertalan festménye szolgált. Habsburg Mária portréját Hans Maler von Schwaz (1490 – 1529 után) 1519-ben készült – a Kunstsammlung der Veste Coburgban őrzött – festménye vagy annak másolata alapján készítette a faragó mester, míg II. Lajos arcképének előképe nagy valószínűséggel az *Armamentarium Heroicum* Giovanni Battista Fontana és Dominicus Custos rajza nyomán készült, egész alakos képének a fejrésze lehetett.

¹³⁰ Nyárs: A mohácsi csata emlékművei, 71–72.; Barbarics-Hermanik: Türkenegedächtnis in Ungarn, 287.; B. Szabó: *Mohács*, 510. Vö. Sinkó Katalin. Historizmus – Antihistorizmus. In: *Történelem – kép*, 108–109. Halász Károly 1866 augusztusában megjelent beszámolója, mely már ismerteti az emlékművet, ellentmondani látszik Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 596. Fenntartással kell kezelnünk Barbarics-Hermanik Zsuzsa állítását is, mely szerint az emlékművet díszítő képen egyértelműen kimutatható Székely Bertalan II. Lajos holttestének megtalálása című festményének a hatása (Barbarics-Hermanik: *Türkenegedächtnis in Ungarn*, 287.), mivel – mint látni fogjuk – a festmény előképe Dorffmaister István mohácsi csatát ábrázoló monumentális alkotásának egyik részlete volt.

¹³¹ Nyárs: A mohácsi csata emlékművei, 71.

¹³² Sinkó: *Historizmus*, 108.

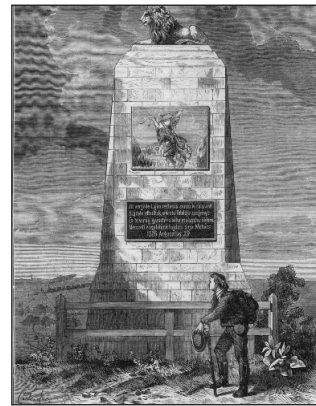
A jelenlegi hídon semmi nyoma valamely emléknak...”¹³³ Megemlíti a kápolnában elhelyezett két csataképet, s hogy „évenként, az aug. 29-iki gyászünnepek alkalmával közszemlére kitétetni szokott II. Lajos magy. király arcképe; továbbá: amint II. Lajost az iszapsírból kiveszik”. Az arckép feltehetően Dorffmaister festménye volt, arra vonatkozóan azonban, hogy ez utóbbi ábrázolás mi lehetett, nem találtam adatot. A téma két legismertebb megfogalmazása, Orlai Petrics Soma és Székely Bertalan eredeti festménye biztosan nem, hiszen az első Debrecenbe, a második a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Talán közülük valamelyik képről készített festmény vagy metszetmásolat, talán egy lappangó műalkotás lehetett.

Halász leírja a gyászünnepeket, melyen a céhek zászlaik alatt vonulnak fel, s melyet este a hazafias beszédek mellett táncmulatság koronáz meg, majd ismerteti a Turcsányi Soma által állíttatott emlékművet: „Hol Lajos állítólagos iszapsírja volt, ott a most kicsinyke Cselye-patak egy malomkereket hajt, mely malom előtt az országúton 3 ölnyi magas emlékoszlop emelkedik, egyes emberek buzgóságából, téglából épült négyszögben. Ennek egyik részén II. Lajos látható, amint fehér lováról lehanyatlik. A szobor felett kőből faragott oroszlán szunyad. A festett kép alatt márványba vésve e szavak állnak: »Itt vergődé Lajos retentő sorsú királyunk« s erre következőleg egy aranyozott irányt mutató kéz.

Továbbá: »Bajnoki itt hunytak!« s végre:

»És te virulj gyásztér a béke malasztos ölében,
Nemzeti nagylétünk hajdani sírja, Mohács!«”¹³⁴

Az emlékművet s az azt díszítő, feltehetően fémre festett olajképet, melyen – mint Halásznál is olvashatjuk – II. Lajost látjuk, amint fehér lováról lebukik, egy korabeli ábrázolásból is ismerjük. A *Magyarország és a Nagyvilág* című újság 1874. évi augusztus 30-i – tehát ismét az évforduló idején megjelent – számában A mohácsi csata emléksobra Mohács mellett című, szerző nélküli írásához az emlékművet ábrázoló fametszetet mellékeltek¹³⁵ (10. kép). A cikk részletesen beszámolt az emlékmű történetéről: „Néhány évvel ezelőtt egy lelkes hazánkfia, az 1848-ki szabadságharcz egyik vitéze: Turcsányi Soma maga vállalkozott rá, hogy addig is, míg a nemzet megemlékezik kegyeletes kötelességéről, ő a maga költségén fölállít egy egyszerű emlékkövet a mohácsi csatatéren. Az emlékkő a derék hazafi terve, felügyelete mellett és költségére 1866-ban csakugyan felállíttatott s 1871-ben kijavíttatott. Ezt mutatja mai rajzunk. De az idő azóta is már nagyon megrongálta s félig-meddig roskadozó álla-

10. kép. A mohácsi csata emléksobra Mohács mellett.
Fametszet. *Magyarország és a Nagyvilág*
1874. augusztus 30.

¹³³ Vö. Barbarics-Hermanik: *Türkengedächtnis in Ungarn*, 281.

¹³⁴ *Hazánk s a külföld* 1866. augusztus 26. 34. sz. 542–543. Vö. B. Szabó: *Mohács*, 510.; *Örök Mohács*, 627–628.

¹³⁵ *Magyarország és a Nagyvilág* 1874. augusztus 30. 35. sz. 427. (Szöveg: 428–429.) Vö. B. Szabó: *Mohács*, 511.

potban áll ott. Több derék hazafi ott a helyszínén már régebben belátta, hogy e nagy emlékü helyen az országhoz méltóbb emlékkőnek kellene állani s Mohácson alakult is egy társaság, mely e cél valószínűsítését tűzte ki feladatául s mely a hazai közönséget ismételten fölhevítve adakozásra. Az egylet elnöke Kóbor Antal mohácsi prépost plébános, jegyzője Garay Alajos lelkész ur, kik buzgón elkövetnek mindent a kegyeletes cél biztosítására; azonban eddig még, fájdalom, működésüknek nem volt annyi eredménye, hogy az új, a nemzethez méltó emlékkő felállítása közel jövőben várható lenne.”¹³⁶ A lokális megemlékezésen túlmutató, az országhoz, a nemzethez méltó emlékmű eszméje tehát itt is feltűnik. Az újság illusztrációján olvasható a festett tábla alatt elhelyezett szöveg is:

„Itt vergőde Lajos rettentő sorsú királyunk.
Bajnoki elhulltak, nincs ki feloldja szegényt.
És te virulj gyásztér a béke malasztos ölében,
Nemzeti létünk hajdani sírja Mohács!
1526 Augusztus 29.”

A felirat eltér a mostani emlékművön olvashatótól:

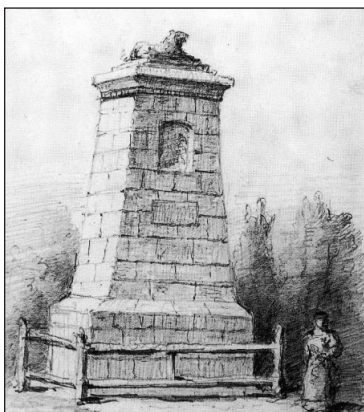
„Itt vergőde Lajos rettentő sorsú királyunk.
Sülyedező lova ércz-himzetű terhe alatt.
Hasztalanul terjeszti kezét, nincs, nincs ki segítse!
Bajnoki elhulltak, nincs ki feloldja szegényt.
És te virulj gyásztér a béke malasztos ölében,
Nemzeti létünk hajdani sírja Mohács!”
Kisfaludy Károly: Mohács

Az illusztráción jól látszik, hogy az egykori festmény előképe nagyon nagy valószínűséggel Dorffmaister Mohácson őrzött csataképe a király halálát ábrázoló jelenete (4. kép) volt. A Dorffmaister festményén láthatóhoz hasonló mintázatú páncélt viselő II. Lajos ugyanazzal a mozdulattal hanyatlik a mocsárba felágaskodó lováról, ahogy azt a soproni festő képén és Bartalits ceruzarajzán látjuk, bár itt nincs a király kezében buzogány, a bal kezével a kantárszárat fogja. A Halász Károly által említett régi, 1866-ra már összedőlt hidat egykor díszítő, „valamely kontár által” készített festményről ugyan, melyet – úgy tűnik – a cikk szerzője még látott, nem találtam adatot, valószínűsíthető, hogy a „halál-harcot” vívó II. Lajost ábrázoló régebbi festmény is ezt a városban közismert ikonográfiai típust vette át.

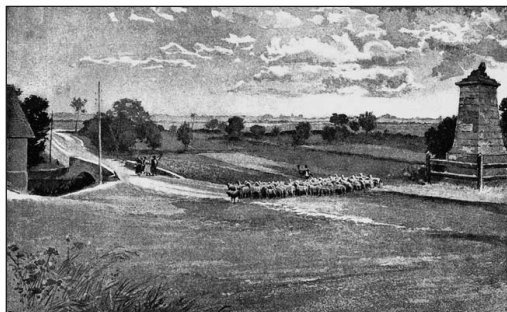
Az emlékművet két rajzán Ujházy Ferenc is megörökítette. Bár a Magyar Nemzeti Galériában őrzött rajz kelte a *Történelem – kép* című 2000-es kiállítás katalógusa szerint 1856,¹³⁷ az emlékmű – mint láttuk – 1864-ben készült el, a ceruzával beszámozott lapokat

¹³⁶ Magyarország és a Nagyvilág 1874. augusztus 30. 35. sz. 429.

¹³⁷ Sinkó: Historizmus, 109.; Ujházy Ferenc: Vázlatkönyv, 24 lappal, 1882. (Az Írók és Művészek Egyesületének kirándulásáról) 125 × 195 mm. Ltsz. 1923–2027.

11. kép. Ujházy Ferenc:
A mohácsi emlékmű.
Ceruzarajz, 1882.
Magyar Nemzeti Galéria.

12. kép. Cserna Károly: A mohácsi csatatér.
In: Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora*
(1440–1526). Bp., 1896. 506. oldal után.
[Könyvillusztráció.]

tartalmazó kis vázlatfüzet első lapján pedig a „82-ből” felirat olvasható. A vázlatfüzet harmadik lapján látható, Csele-patak feliratú rajz háttérében látszik az emlékmű, míg a negyedik oldal Mohács–Csele-patak emlék feliratú rajza egészen közelről ábrázolja az obeliszket¹³⁸ (11. kép). A feliratot tartalmazó tábla fölött (szövege nem olvasható), egy álló téglalap alakú, felül enyhe ívben záródó bemélyedést látunk, az azonban a rajz alapján nem állapítható meg, hogy 1882 körül volt-e még benne valamilyen ábrázolás. Annak oka, hogy a *Magyarország és a Nagyvilág* említett, 1874-es fametszetén egy arányaiban az Ujházy rajzán lévő bemélyedésnél nagyobb, körülbelül négyzet alakú táblát látunk, talán az volt, hogy a fametszet készítője pontosan akarta ábrázolni az akkor még jól látható festményt, s ehhez nagyobb felületen kellett azt bemutatni.

Az emlékművet láthatjuk azon a rajzon is, melyet Cserna Károly készített a Szilágyi Sándor által szerkesztett, *A magyar nemzet története* című millenniumi sorozat negyedik, a Hunyadiak és a Jagellók korát bemutató kötete számára, ezen azonban a felirat táblája fölött már csak az obeliszk hámló burkolatát látjuk¹³⁹ (12. kép). Zelesny Károly fényképén is (13. kép), mely a Baranya megye történetét ismertető 19. század végi monográfiában jelent meg,¹⁴⁰ Cserna rajzához hasonlóan az emlékmű feliratos táblája fölött már csak a hámló vakolat látható.

A hivatalos emlékműállítási törekvések Turcsányi Soma kezdeményezésének megvalósulása után is folytatódtak. Az 1871-ben alakult, a *Magyarország és a Nagyvilágban* is említett emlékszoboregylet 1883-ban Stájevics Pál elnökletével újjászerveződött, új emlék-

¹³⁸ Sinkó: *Historizmus*, 109. [5. kép.]

¹³⁹ *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895–1898. IV.; Fraknói Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. Bp., 1896. 506. oldal után; Cserna Károly: *A mohácsi csatatér*. [Vázon, 270 × 370 mm.] Vö. Szendrei Ákos: „Mohács-kép” a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi *A magyar nemzet története*-ben. In: *A magyar emlékezhelyek*, 299.

¹⁴⁰ *Baranya multja*, II. 387. Vö. Nyárs: *A mohácsi csata emlékművei*, 72. [3. kép.]

13. kép. Zelesny Károly:
A mohácsi emlékmű.
In: Baranya multja
és jelene. I–II.
Szerk. Várady Ferenc.
Pécs, 1896–1897. II. 387.
[Könyvillusztráció.]

mű felállítását azonban sem ez, sem az 1896-ban Kardos Kálmán főispán és Szily László alispán védnökségével létrejött, a „legkiterjedtebb országos gyűjtést” elindító – 1900-ig körülbelül 15 000 forint gyűlt össze – emlékműbizottság nem tudta elérni.¹⁴¹ Helyette 1896–1897-ben közadakozásból újjáépítették a Turcsányi-féle emlékművet. Az oroszlanos obeliszk Jiratko Albin (1849–1903) műve, az új bronzreliefet Kiss György (1852–1919) készítette¹⁴² (14. kép). Az oszlop keleti oldalának szövege: „Magyarország ezeréves fennállásának emlékére az ország lakosainak hazafias adományából emelte Mohács város közönsége 1897.”¹⁴³

A Turcsányi Soma által az 1860-as években állított obeliszk emléktáblája, melyet feltehetően az 1896–1897-es átalakításkor távolítottak el, az 1970-es években előkerült. „Megtalálták azt a II. Lajos emléktáblát, melyet még Turcsánkai Turcsányi Soma 48-as honvéd huszárfőhadnagy állíttatott a Csele patak mellett a sombereki útelágazásnál. Az alig hetven centiméter széles és ötven centi magas süttői kőlapot dr. Legányi Jenő egy mohácsi parasztház udvari kövezetében látta meg. A kőlapra Kisfaludy Károly Mohács című költeményének több sorát

14. kép. Kiss György: II. Lajos halála.
Bronzrelief a mohácsi csata emlékművén.
1895 körül. Mohács.

¹⁴¹ Fölker: *Mohács története*, 60.; Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 598.

¹⁴² Bucsky Mihály: *Kiss György*. Pécs, 1975. 161.; Sinkó: *Historizmus*, 114.; Nyárs: *A mohácsi csata emlékművei*, 71–72.; Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 596. Az emlékműről a korabeli sajtó is beszámolt. *Pl. Új Idők* 1899. február 19. sz. 173. (illusztráció: 169.); *Műcsarnok* 1899. március 5. 10. sz. 144.

¹⁴³ Füzes János: *Megtalálták Mohácson II. Lajos emléktábláját*. *Dunántúli Napló* 1976. január 25. Vö. <https://www.kozterkep.hu/1124/ii-lajos-emlekmu>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. április 8.)

vésték. Az idézet nem szöveghű: „Itt vergőde Lajos rettentő sorsú Királyunk/Bajnoki elhulltak nincs ki feloldja szegényt/És te viruly gyásztér a béke malasztos ölében/Nemzeti nagy létünk hajdani sírja Mohács.” Alatta egy irányt mutató kéz, amely valószínűleg a Cselére irányult.¹⁴⁴

Úgy tűnik, Kiss György 19. század végi reliefjének az előképe is vagy az emlékmű korábbi, festett fémlemeze, vagy Dorffmaister festményének II. Lajos halálát ábrázoló jelenete lehetett, a kiváló akadémiai szobrász művének kvalitása azonban mindkét lehetséges előképét felülmúlja. Hasonlóságot találunk mind a felágaskodó ló s a róla leeső király kompozíciójában, mind a páncél megmintázásában. A korabeli sajtó is hangsúlyozta, hogy a „Mohács közönsége” által megbízott szobrász reliefjén „históriailag értékes részleteket örökít meg, mert a király arcképét és vértetét egykoru emlékek nyomán mintázta s az ily történeti témák e sokszor elnagyolt kellékének is híven megfelelt.”¹⁴⁵

A dombormű másolata szerepelt az 1899-es nemzetközi műcsarnoki kiállításon is. „Kiss György derék régi szobrászunk a mohácsi csata emlékművének kisebb mintáját állította ki domborműben. II. Lajos király épen lehanyatlik a Csele patakba lovastól együtt. A sikerült szobrászati mű három méternyi nagyságban a mohácsi csatatér új emlékművét fogja díszíteni. Gondosan kivitt, szép munka.”¹⁴⁶ A háromméteres nagyság valójában az egész emlékműre vonatkozik, a relief ennél jóval kisebb méretű. Kiss György domborműve szolgált előképpül ahhoz a 83 × 58 mm nagyságú, Szeiler József által készített, préselt rézlemez plaketthez, amely 1926-ban, a mohácsi csata 400. évfordulójára készült, s amely értékesítésének teljes bevételét a tervezett fogadalmi templom javára fordították.¹⁴⁷

Az ágaskodó lováról leeső király képi toposzával találkozunk – mint láttuk – Holló Barnabás bronzszobrán¹⁴⁸ is (9. kép), melynek előterében a sással, náddal benőtt patakpart éppúgy feltűnik, mint Dorffmaister festményén vagy Kiss György reliefjén (14. kép). Az 1898-ban a Műcsarnokban a Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlatán kiállított,¹⁴⁹ kb. 150 cm magasságú szobrot az állam megvásárolta a Szépművészeti Múzeum részére, majd 1904-ben állami letétként a pécsi városi múzeumba került,¹⁵⁰ ahol az 1960-as évek elején még megtalálható volt.¹⁵¹ A Magyar Nemzeti Galéria őrzi a szobor feles méretű (70,5 cm-es) gipszplasztikáját, amelyet 1918-ban vásárolt a Szépművészeti Múzeum.¹⁵² Holló szobrán

¹⁴⁴ Füzes: Megtalálták Mohácson.

¹⁴⁵ *Új Idők* 1899. február 19. 8. sz. 173.

¹⁴⁶ *Vasárnapi Ujság* 1899. április 23. 17. sz. 279. (Illusztráció: 276.)

¹⁴⁷ *Új Dunántúli Napló* 1996. augusztus 29. 235. sz. 6.

¹⁴⁸ Goda Gertrúd: Holló Barnabás (1865–1917) élete és munkássága. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 44. Szerk. Varga László – Viga Gyula. Miskolc, 2005. 407.; Goda Gertrúd: *Holló Barnabás*. Miskolc, 2016. 16., 44., 47., 56., 92. Az eredeti szobor ismereteim szerint lappang. Vö. Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 612.

¹⁴⁹ *Vasárnapi Ujság* 1898. április 24. 17. sz. 281. (Illusztrációval.)

¹⁵⁰ Ltsz. 61.105. Vö. Marosi Arnold: A múzeumok és Pécs. In: *A ciszterci rend pécsi Róm. Kath. Főgimnáziumának Értésítője az 1904–1905-ik iskolai évről*. Pécs, 1905. 28.; Pusztai József: 75 éve nyílt meg Pécs első múzeuma. *Dunántúli Napló* 1979. november 25. 323. sz. 10. „A kőfaragványok társaságában itt állt ma a mohácsi múzeumban látható Holló Barnabás: II. Lajos lovas szobrának, 1900-ból való alkotása...” Boros László: Szőnyi Ottó, az első pécsi múzeumigazgató (1876–1937). *Pécsi Szemle* 7 (2004) 1. sz. 94.

¹⁵¹ A szobor „a pécsi Janus Pannonius Múzeum művészettörténeti osztályának udvarán van.” Dr. Mérő József: A mohácsi csata emlékerve. *Dunántúli Napló* 1962. augusztus 26. 199. sz. 7.

¹⁵² Ltsz. 5236. Vétel 1918-ban. Vö. *Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értésítője* 23 (1930) 1–4. sz. 17.

egyértelműen kimutatható Kiss György reliefjének hatása, valószínűnek tűnik tehát, hogy előképe nem közvetlenül Dorffmaister vagy Borsos festménye, hanem a bronzrelief volt.¹⁵³ Tanulmányozhatta ugyanakkor – vagy képen, vagy az 1896-os Ezredéves Kiállításon – az ott bemutatott páncélt is, mert a gipszváltozaton stilizáltan megjelennek az azt díszítő, rombuszokban elhelyezett kereszt alakú vágások, amelyekkel Kiss reliefjén, illetve Holló szobrának a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban található másolatán nem találkozunk.

Az 1926-os emlékmű terve

A csata 400. évfordulójára (1926) Mohács központi részére tervezett, s csak részben kivitelezett építkezések fontos eleme lett volna a fogadalmi templom mellett elhelyezkedő emlékmű: „Ez tulajdonképpen egy, a templomhoz csatlakozó hatalmas árkádsor, amelynek baloldalán az 1529-iki [sic!] csata, jobboldalán az 1687-iki, u.n. II. mohácsi csata emlékét örökíti meg. A baloldali árkádsor 25 oszlopon nyugszik, vagyis annyin, ahány vármegyéje van Csonka Magyarországnak [...] Az árkádsor közepére, a hadvezérek elé kerülne II. Lajos király lovasszobra...”¹⁵⁴ – olvashatjuk Horváth Kázmérnak, a mohácsi fogadalmi templom építő bizottsága titkárnak a beszámolójában. Az árkádsorral a tervező a magyar hazafiságnak akart emléket állítani: bal oldalára a mohácsi csatában „hősi halált halt hét püspök és kilenc főúr domborműve, illetve egész alakos szobra került volna [...] a másik árkádsor szoboralakjai pedig a törökellenes harcok, de főleg az 1687-es győztes nagyharsányi csata vezéreit kívánták megjeleníteni.”¹⁵⁵ Az árkádsor városháza felőli homlokzatán 13 főúr, 12 birtokos nemes és 50 köznemes nevét is megörökítették volna. A Baksi Balázs győri püspököt és Tomori Pál kalocsai érseket ábrázoló domborműveket már meg is rendelték, kivitelezésük azonban a világháború miatt elmaradt. A visszafoglaló háborúk emlékét megörökítő jobb oldali árkádsorba Lotaringiai Károly, Savoyai Jenő, Bajor Miksa, Badeni Lajos, Pálffy János, Zrínyi Ádám, Batthyány Ádám és mások kőből faragott reliefjei kerültek volna, az árkádsor homlokzatára pedig márványba vésve még 5 főúr, 10 köznemes, 20 köznemes neve.¹⁵⁶

A vesztes első és a győztes második mohácsi csata együtt történő ábrázolása – mint láttuk – a 17. század végén és a 18. században igen népszerű volt, részben az isteni igazságszolgáltatás példajaként, részben – egyfajta birodalmi szemlélettel – annak hangsúlyozásaként, hogy amit a Magyar Királyság elvesztett, azt a Habsburgok által vezetett egyesült

¹⁵³ A szobor másolata ki volt állítva a Kanizsai Dorottya Múzeum 1976–2006 között látogatható állandó kiállításán. Vö. Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 612.

¹⁵⁴ Horváth Kázmér: A mohácsi csata emlékműve. *Városkultúra* 9 (1936) 9–10. sz. 106–108. Vö. Tihanyi János: *Tájékoztató a mohácsi csatateri emléktárolóról*. Bp., 1956. (<http://aszokfa.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1123573>, legutóbbi megtekintés: 2021. április 8.); Nyárs: A mohácsi csata emlékművei, 74.; Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 605.

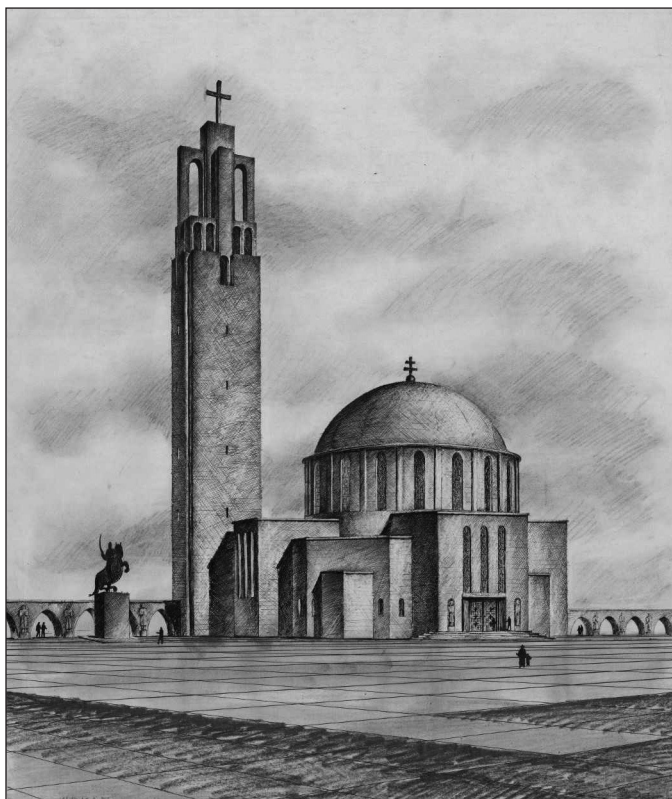
¹⁵⁵ Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 605. Vö. Barbarics-Hermanik: Türkengedächtnis in Ungarn, 291–292.

¹⁵⁶ Tihanyi: *Tájékoztató*. (<http://aszokfa.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1123573>, legutóbbi megtekintés: 2021. április 8.)

15. kép.

Árkay Bertalan:
A mohácsi fogadalmi
templom látványterve.

[Reprodukció:
Hasanović-Kolutác:
1526 helye és szerepe,
603. 15. kép.]

európai seregek visszaszerezték. Ezt a szemléletet tükrözte Dorffmaister István Esterházy László Pál megrendelésére készített csataképpárja éppúgy, mint a szigetvári plébánia-templom szintén általa készített kupolafreskója, melyen Szigetvár 1566. évi eleste és 1689-es visszafoglalása egyaránt megjelenik. A 19. század irodalmában és képzőművészetében – részben azért, mert a korábbi Mohács-értelmezések vallási (ezen belül gyakran eltérő felekezeti)¹⁵⁷ és birodalmi kereteit nemzeti keret váltotta fel – a visszafoglaló háborúk emléke elhalványult (kivéve az 1880-as évek bicentenáriumi ünnepeire készült, állami megrendelésű műalkotásokat, melyek legszemléletesebb példája Benczúr Gyula [1844–1920] Buda visszafoglalását ábrázoló, saját korában is sok vitát kiváltó monumentális festménye volt), helyettük a nemzeti történelem dicsőséges, illetve tragikus eseményei (köztük a mohácsi csata és Szigetvár eleste) kerültek bemutatásra. Érdekes lenne tehát megvizsgálni, hogy vajon miért kapott ilyen kiemelt helyet az 1926 körüli évek kultúrpolitikájában – az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után kevesebb mint egy évtizeddel – ismét az 1687. évi nagyharsányi csata. Azt, hogy az emlékmű koncepciójának kialakításában szerepet játszott a trianoni sokk, jelzi a bal oldali árkádsor 25 oszlopa, melyek száma a korabeli értelmezés szerint – mint láttuk – megegyezett „Csonka Magyar-

¹⁵⁷ Kovács-Mester: Mohács szerepe, 292.

ország” vármegyéinek a számával. Ugyanezzel a szemlélettel találkozunk Fischer Béla Baranya vármegyei alispánnak az 1930-as évek elején felállított mohácsi világháborús emlékmű felavatására írt, a hősi halottak nevei fölé bevéssett költeményében:

„Vándor! Elestünkön ne ejtsél kishitű könnyet.
Vérünk hullása áldozat a honért,
Gyászemlékü Mohács örökébe jött Trianonnak
Átkai ellen fel az egekbe kiált...”¹⁵⁸

Az árkádsor 1937-ben megépült, „azonban a címerek, reliefek és a lovasszobor nélkül”.¹⁵⁹ Fennmaradt ugyanakkor két vázlat, melyek II. Lajosnak a bal oldali árkádsor előterébe tervezett, magas oszlop tetején álló lovas szobrát ábrázolják¹⁶⁰ (15. kép). Bár a rajzok nagyon vázlatosak, úgy tűnik, hogy II. Lajos itt még kivont karddal ül az ágaskodó ló nyergében, a kompozíció tehát nem a király bukását ábrázolta. Az emlékműbizottság 1936-ban írt azoknak az európai királyi családoknak, amelyek rokonságban álltak a Jagellókkal, de vagy nem írtak vissza, vagy nem támogatták anyagilag a tervet. A szobor végül nem valósult meg.¹⁶¹ A csata 20. századi emlékműve, a Mohácsi Történelmi Emlékhely 1976-ban, a csata 450. évfordulójára készült el.¹⁶²

¹⁵⁸ Horváth: A mohácsi csata, 109.

¹⁵⁹ Nyárs: A mohácsi csata emlékművei, 74.

¹⁶⁰ Uo. 6. kép.; Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 603. [15. kép.]

¹⁶¹ Hasanović-Kolutác: 1526 helye és szerepe, 605.

¹⁶² Uo. 610–611.

KONSTANTINÁPOLYBÓL TEMESVÁRRA

Minas Paronean¹ örmény unitus misszionárius viszontagságai Erdélyben (1720–1738)²

NAGY KORNÉL

FROM CONSTANTINOPLE TO TEMESVÁR

The Vicissitudes of Minas Paronean, Armenian Uniate Missionary in Transylvania

Thanks to a limited and outdated body of scholarly literature, both Armenology and history have long reported in rather negative tones about Minas Paronean (1693–1746, Latinised as Minas de Barun), the Armenian Uniate (Catholic) missionary who had been active in Transylvania for a long time. According to this traditional image, the Armenian churchman piled up a heap of scandals within the Armenian community of Transylvania due to his immoral behaviour and practices smelling of heresy. Yet, neglecting the necessary inquiries, old research failed to tackle this problem. Indeed, such works went as far as to suggest that the harmful activities of Minas Paronean had ultimately blocked the possibility for the Apostolic Holy See to fill the office of titular (in partibus infidelium) Armenian Uniate bishopric of Transylvania, which had become vacant through the death of Oxendio Virziresco (1654–1715). In other words, they blamed Minas Paronean for the failure to fill the Armenian Uniate episcopal see. Thus, a truly negative stereotype and myth had been built around his figure. Recent archival research has definitively refuted this seriously biased assessment, however. The aim of the present paper is accordingly to clarify the Transylvanian events and myths connected to the person of Minas Paronean as an Armenian Uniate missionary on the basis of hitherto unexplored and recently revealed archival material. Last, but not least, the vicissitudes of Minas Paronean offer a more general view of the confessional and historical conditions of Transylvania in the 1720s and 1730s, a period the research of which has been fairly neglected for many years.

Keywords: Armenian Uniate Missionary, Transylvania, Minas Paronean

Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Kora újkor osztály.

- ¹ A nevezett egyházi személyre a latinizált *Minas Barun* helyett a továbbiakban a klasszicizált örmény *Paronean* alakot használjuk. Az örmény nevekre és fogalmakra a nemzetközileg elfogadott tudományos átirási szabályzatot követtük, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság [Association Internationale des Études Arméniennes] (= AIEA) írt elő.
- ² A közlemény témájában a 2004., a 2006., a 2008., a 2010. és a 2018. évben adományozott Klebelsberg Kunó Ösztöndíjnak köszönhetően végezhettem levéltári kutatásokat Rómában és Vatikánvárosban. Támogatásukat hálásan köszönöm. Ezen túlmenően ugyancsak hálás köszönetemet szeretném kifejezni Kovács Bálintnak, Vass Csongornak, Mihalik Béla Vilmosnak és Siptár Dánielnek, akik hasznos tanácsaikkal és észrevételeikkel segítették e tanulmány megszületését.

Az armenológia és történettudomány – a kisszámú, és korszerűtlen szakirodalom alapján – hosszú időközön át az Erdélyben tevékenykedő Minas Paronean (1693–1746) [Minas Barun] örmény unitus (katolikus) misszionáriusról meglehetősen negatív tónusban számolt be. Eszerint ő az 1720-as években erkölcstelen viselkedésével és eretnekgyanús praktikáival botrányt botrányra halmozott az erdélyi örmény közösségben. E munkák azt hangoztatták, hogy Minas Paronean kártékony tevékenysége miatt végérvényesen elveszett annak a lehetősége, hogy az Apostoli Szentszék betöltesse az Oxendio Virziresco örmény unitus püspök 1715-ben bekövetkezett halálával megüresedett unitus püspöki hivatalt Erdélyben. Más szóval, ezek a szakirodalmak őt tették bűnbakká, hogy nem válósulhatott meg az örmény unitus püspöki szék betöltése Erdélyben.³

A közelmúlt levéltári kutatásai alaposan rációfoltak erre a narratívára. Ezért jelen tanulmány célja többek között az, hogy a nemrég feltárt és túlnyomó többségében nem kutatott levéltári források segítségével árnyalja, illetve tisztázza a Minas Paronean személyével kapcsolatos erdélyi történeteket és mítoszokat, amelyeket az utókorra hagyományoztak. Ráadásul Minas Paronean viszontagságain keresztül látteleket kapunk az 1720-as és az 1730-as esztendőkről Erdélyének történelméről, amelynek kutatása hosszú esztendőkre óta igencsak háttérbe szorult. De mielőtt rátérnénk jelen írásunk konkrét témájára, röviden össze kell foglalnunk a történeti előzményeket, mert ezek nélkül nehezen értenénk meg a Minas Paronean apostoli misszionáriussal, későbbi kinevezett vikáriussal kapcsolatos erdélyi eseményeket.

Erdély területére a keleti, apostoli hitű keresztény örmények Minas Aléksanean T'oxat'ec'i moldvai püspök vezetésével menekültek be 1668–1672 között az őket ért valószínű üldöztetések és háborúságok elől a Lengyel–Litván Unió [Rzecz Pospolita Obojga Narodow] és a Moldvai Fejedelemség területéről.⁴ Az erdélyi örménység az 1680-as évek elején került a katolikus missziók látókörébe. Körükben a térítéseket az Apostoli Szentszék missziós szerve, az 1622-ben életre hívott Hitterjesztés Szent Kongregációja⁵ [Sacra Congregatio de Propaganda Fide] és a leMBERGI örmény unitus érsekség együttesen kezdemé-

³ Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859. 88–89.; *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S[ancti] Stephani*. I–II. Ed. Nicholas Nilles SJ. Oeniponte. [Innsbruck,] 1885. (Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis 3) II. 923–924.; Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza (1686–1954)*. Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica 17. Historica 10) 169., 175–176.

⁴ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o de „Propaganda Fide” (= APF) Scritture Originali nelle Congregazioni Generali (= SOCG). Vol. 471. Fol. 324^r; APF Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 265^r–267^v, Fol. 525^r–526^v, Fol. 602^r–608^v; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 106^r, Fol. 155^r–156^v, Fol. 358^r, Vol. 2. Fol. 121^r–^v, Fol. 126^r–127^r, Fol. 134^r–135^v; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutheni. Vol. 2. Fol. 179^r–^v; APF Fondo di Vienna. Vol. 8. Fol. 74^r–77^v, Fol. 80^r–^v; Archivio Apostolico [Segreto] Vaticano (= AAV) Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia (= ANVAR). Vol. 98. Fol. 641^r–644^v; Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia. Manuscripta (= APMV MS). No. 771. Fol. 124^r–^v; Bibliothek des Mechitaristenklosters [Wien]. Manuscripta (= BMK MS). No. 331. Fol. 1^v–2^r; Surb Mesrop Maštoc' Anwan Matenadaran [Szent Mesrop Maštoc'-ról elnevezett Örmény Nemzeti Levéltár]. Erewan. Manuscripta/Jeragr (= MAMAT MS). No. 9484. Fol. 304^r.

⁵ Továbbiakban az intézmény nevére a Propaganda Fide elnevezést használjuk. Alapításáról lásd APF Collegio Urbano. Vol. 1. Fol. 1^r–27^v.

nyezte. A katolizálendő örményeket az Apostoli Szentszék a nevezett főpásztori központ egyházi joghatósága alá vonta.⁶ Térítésükre Róma az erdélyi gyökerekkel is bíró Oxendio Virziresco örmény unitus világi papot, a római Collegium Urbanum⁷ egykori növendékét delegálta Erdélybe 1685-ben.⁸ A misszionárius négy esztendőn át tartó missziós tevékenységének köszönhetően sikerült megnyernie az erdélyi közösséget az egyházi uniónak.⁹ Az 1689 februárjában az erdélyi örmény közösség világi és egyházi vezetői Oxendio Virziresco jelenlétében letették a katolikus hitvallást Vardan Hunanean lemergi örmény unitus érsek kezébe, és a közösség nevében kimondták hivatalosan is az egyházi uniót Rómával.¹⁰ Ugyanakkor ez a vallási egyesülés számos nagyon fontos kérdést nem érintett. Tudniillik az egyházi unió alkalmával nem tisztázták a monofizitizmussal, illetve a 451. évi IV. khalkédóni egyetemes zsinat tanításaival kapcsolatos viszonyukat, továbbá az örmény nyelvhasználatot és rítust, a kalendáriumhasználatot, illetve az unitus papok társadalmi státusát. Ezek tisztázatlan volta kis idő múltán több konfliktusmezőt nyitott majd meg. Mindeközben az Apostoli Szentszék méltányolta Oxendio Virziresco missziós fáradozásait, és 1690-ben az erdélyi örmények apostoli vikáriusának és Aladia címzetes (*in partibus infidelium*) püspökének nevezte ki, és szentelte fel. Azonban az egyházi joghatóságot ettől kezdve a lemergi örmény unitus érsekség tiltakozása ellenére közvetlenül a Propaganda Fide gyakorolta.¹¹ Kezdetben Oxendio Virziresco püspök a latin rítust erőltette, és a régi örmény egyházi hagyományok teljes háttérbe szorítására törekedett. Mindez az 1690-es években számos újabb konfliktushoz és hittagadáshoz vezetett, amelynek következtében

⁶ APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC). Vol. 51. Fol. 3^r-4^v, Fol. 81^r, Fol. 114^{r-v}, Fol. 154^{r-v}, Fol. 232^{r-v}, Fol. 255^{r-v}; APF SOCG. Vol. 482. Fol. 132^{r-v}, Vol. 488. Fol. 79^r, Fol. 174^r-175^r, Fol. 274^{r-v}, Fol. 275^r-276^v, Fol. 277^r-281^r, Fol. 283^r-284^v, Fol. 285^r, Fol. 286^r, Vol. 490. Fol. 110^{r-v}, Fol. 500^r-503^v, Fol. 506^{r-v}, Vol. 491. Fol. 12^{r-v}, Fol. 13^v, Vol. 492. Fol. 310^v, Fol. 313^{r-v}, Vol. 493. Fol. 30^r-31^v, Fol. 376^v, Fol. 377^v, Fol. 378^v; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC). Vol. 70. Fol. 2^{r-v}, Fol. 41^{r-v}, Fol. 53^{r-v}, Fol. 54^r, Vol. 72. Fol. 1^v-2^r, Fol. 5^v-6^v, Fol. 69^r, Fol. 177^v-178^r, Fol. 199^v-200^r, Vol. 73. Fol. 69^{r-v}, Fol. 98^v-99^v, Fol. 217^v-218^r, Fol. 223^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 367^r, Fol. 370^{r-v}, Fol. 371^r-372^r, Fol. 375^{r-v}, Fol. 377^r-381^r, Fol. 382^{r-v}; APF Fondo Visite e Collegi. Vol. 21. Fol. 3^r-22^v; AAV ANVAR. Vol. 98. Fol. 661^r, Vol. 177. Fol. 129^v, Fol. 146^r; AAV Segreteria di Stato. Polonia. Vol. 101. Fol. 498^r-499^v; APMV MS. No. 775. Fol. 124^{r-v}; BMK MS. No. 511. Fol. 1^r, Fol. 199^r.

⁷ A nevezett római oktatási intézményt VIII. Orbán (1623-1644) pápa alapította 1627-ben. Lásd APF Collegio Urbano. Vol. 1. Fol. 103^r-120^v, Fol. 131^r-139^v, Fol. 141^r-142^v.

⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417^r, Fol. 419^r, Fol. 434^{r-v}, Fol. 435^v, Fol. 457^r, Fol. 462^{r-v}, Fol. 465^{r-v}, Fol. 488^r, Fol. 489^r, Fol. 490^r, Fol. 498^{r-v}; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 41^r-46^v, Fol. 345^r-346^v; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutheni. Vol. 2. Fol. 244^{r-v}, Fol. 260^r-261^v, Fol. 264^r-267^v.

⁹ APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 248^r, Vol. 54. Fol. 207^{r-v}, Vol. 55. Fol. 60^{r-v}, Vol. 56. Fol. 207^{r-v}, Fol. 254^r-257^v, Vol. 57. Fol. 114^{r-v}; APF SOCG. Vol. 495^b. Fol. 232^r-234^v, Vol. 496. Fol. 503^r, Vol. 497. Fol. 335^{r-v}, Vol. 532. Fol. 456^r-457^r; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 252^{r-v}, Vol. 74. Fol. 19^{r-v}, Vol. 76. Fol. 33^v-34^v, Fol. 90^v-91^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468^r-469^v, Vol. 4. Fol. 13^{r-v}; APF Collegio Urbano. Vol. 1. Fol. 268^r, Fol. 272^v, Vol. 3. Fol. 472^{r-v}; AAV Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna (= ANV). Vol. 196. Fol. 219^r-220^r; Archivum Romanum Societatis Iesu (= ARSI) Fondo Austria. Historia (= FA Hist.). Vol. 155. Fol. 81^{r-v}.

¹⁰ APF Acta SC. Vol. 59. Fol. 165^r-169^v; APF SOCG. Vol. 503. Fol. 103^{r-v}, Fol. 104^{r-v}; MAMAT MS. No. 1512. Fol. 557^r-560^v, No. 3912. Fol. 344^r, No. 9748. Fol. 60^r-61^v.

¹¹ APF Acta SC. Vol. 60. Fol. 14^r-19^v, Fol. 125^v-127^v, Vol. 61. Fol. 16^v-18^r, Fol. 84^r-87^v; APF SOCG. Vol. 506. Fol. 61^{r-v}, Fol. 63^r-64^v; APF Congregationi Particolari (= CP) Vol. 29. Fol. 644^r, Fol. 646^v, Fol. 645^r, Fol. 647^{r-v}, Fol. 648^{r-v}; APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 90^v-91^r, Vol. 79. Fol. 110^{r-v}, Fol. 133^{r-v}, Fol. 134^r-135^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 220^r-221^v.

számos örmény család hagyta el Erdélyt, és települt vissza Moldvába.¹² A bajt tovább tetézte a Rákóczi-szabadságharc kitörése is, amely ugyancsak komoly károkat okozott az erdélyi örmény közösségnek. Oxendio Virziresco püspök 1704–1707 között a kurucok fogságába került, így a közösség főpásztor nélkül maradt. Emiatt számos örmény megtagadta unitus hitét és visszatért ősei kelet keresztény hitére, ráadásul sokan közülük az erdélyi hadműveletek pusztításai miatt Moldvába távoztak.¹³ A szabadságharcot követően maga a püspök is belátta, hogy tévedésnek bizonyult a latin rítus erőltetése. Ezért ő maga is az unitus rítust helyezte előtérbe, és az erdélyi örmény unitus (címzetes) püspöki hivatal állandó betöltését tartotta az örménység tényleges fizikai megmaradásnak.¹⁴ Rájött ugyanis arra, hogy a túlzott és erőltetett latinizáció az örmények körében ellenállást, vagy pedig a biztos nyelvi és kulturális asszimilációjukat eredményezné. Oxendio Virziresco egyházszervezői és közösségépítő tevékenységét azonban nem tudta kiteljesíteni, mert 1715. március 10-én Bécsben – éppen, amikor az újonnan alapított Szamosújvár számára próbált a bécsi udvarnál privilégiumokat kicsikarni –, eltávozott az élők sorából. Ez pedig új helyzetet eredményezett Erdélyben.¹⁵

A püspök halálával a hivatala megüresedett.¹⁶ Az erdélyi örmény közösség képviselői a saját papjaik közül szerettek volna alkalmas jelöltet választani, azonban nem tudtak megegyezni a személyéről. A Propaganda Fide is több alkalommal tárgyalta a püspökkérdést, de az ott tanácskozó bíborosok ugyancsak nem tudtak dűlőre jutni Oxendio Virziresco püspök utódlásában.¹⁷ Ez az időszak pedig egybeesett az erdélyi római katolikus püspökség újjászervezésével és Mártonffy György püspök kinevezésével.¹⁸ Az erdélyi

¹² APF Acta SC. Vol. 62. Fol. 125^r–128^v., Vol. 63. Fol. 68^r–70^v.; APF SOCG. Vol. 512. Fol. 180^r., Fol. 181^r., Vol. 514. Fol. 495^r–^v.; APF Lettere SC. Vol. 81. Fol. 130^r–131^v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265^r–^v.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutheni. Vol. 3. Fol. 386^r–^v.; APF Collegio Urbano. Vol. 2. Fol. 156^r–^v.; Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyv- és Kézirattár (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.). Cod. 21. Pag. 77–84.

¹³ APF Acta SC. Vol. 77, Fol. 145^r–146^r.

¹⁴ APF Acta SC. Vol. 82. Fol. 144^v–147^v., Fol. 172^r–^v., Fol. 443^r–^v.; APF SOCG. Vol. 572. Fol. 283^r–285^r.; APF Lettere SC. Vol. 101. Fol. 36^v–37^v., Fol. 47^v–48^r., Fol. 255^r–^v.

¹⁵ Oxendio Virziresco életpályáról lásd még bővebben Éble Gábor: *A szamosújvári Verzár család. Levéltári és anyakönyvi hiteles adatok alapján*. Bp., 1915. 11–19.; Nagy Kornél: Az erdélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco unitus püspök portréja. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp., 2013. 17–27.

¹⁶ APF Acta SC. Vol. 82. Fol. 443^r–^v.; APF SOCG. Vol. 583. Fol. 211^r–^v., Fol. 212^r–^v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 552^r–553^v.

¹⁷ A Propaganda Fide a néhai Oxendio Virziresco püspök unokaöccsét, a Lembergben [Lwów, Lviv, Ilyvó] és Stanisławówban [Stanyslaviv, Szaniszló] tevékenykedő Stefan Stefanowicz Roszkát szerette volna erdélyi örmény unitus püspöknek. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 85. Fol. 169^r–170^v., Fol. 437^r–438^v., Fol. 582^r., Fol. 587^r–589^v., Vol. 86. Fol. 75^r–76^v., Fol. 102^r–103^v., Vol. 89/1. Fol. 113^r.; APF SOCG. Vol. 600. Fol. 535^r., Fol. 536^r., Vol. 601. Fol. 550^r–552^v+Fol. 553^v.; APF Lettere SC. Vol. 104. Fol. 57^r., Fol. 231^v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 588^r., Fol. 642^r–643^v.

¹⁸ APF Acta SC. Vol. 85. Fol. 263^r–^v.; APF SOCG. Vol. 599. Fol. 196^r+Fol. 199^v.; Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár. Gyulafehérvár (= GYFL) Püspöki [Érseki] Hivatal iktatott iratai (= I.1/a.). Pag. 15.; GYFL Canonica Visitationes (= I/4). Vol. 3. Fol. 6^r.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 135–137., Pag. 185–190., Cod. 26. Pag. 265–274.; Prímási Levéltár. Archivum Ecclesiasticum Vetus. Sub Primate Keresztély. No. 477.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. A 57. (= MNL OL A 57.) Vol. 28. No. 307., Vol. 30. No. 130., Vol. 31. No. 34.

(csíkkarcfalvai) születésű új püspök volt az első olyan katolikus főpap, aki Naprágyi [Naprághy] Demeter püspök 1601. évi kényszerű távozása óta tartósan meg is tudta vetni a lábát egyházmegyéje területén.¹⁹ A kiválóan képzett teológus új püspök hivatala (1713–1721) során nagyon sokat tett az egyház és a mindennapi hitélet megszervezéséért, valamint megerősítéséért. Ezért gyakorta tekintik őt az erdélyi katolicizmus megújítójának is.²⁰ Ugyanakkor Mártonffy többször került összetűzésbe az Apostoli Szentszékkal. Először is, az egyházmegyéjében uralkodó súlyos paphiány miatt azt szerette volna elérni Rómánál, hogy a Propaganda Fide alkalmazásában álló, és egyúttal Erdély területén tevékenykedő misszionáriusok az ő fennhatósága alá kerüljenek.²¹ Másodszor, az erdélyi román unitus (görögkatolikus) egyházzal elvi és gyakorlati kérdések miatt került konfliktusba. Az erdélyi unitus románok Nemes Pataki János [Ioan Constantin Giurgiu] püspöki vikárius vezetésével 1715-től kezdve sikeresen ellenálltak az erdélyi katolikus püspök központosító törekvéseinek. Mártonffy ugyanis őket is saját egyházi joghatósága alá kívánta vonni. Az erdélyi unitus románok azonban néhány éven át tartó folyamatot követően 1721-ben a bécsi udvarnál, illetve az Apostoli Szentszéknél – Mártonffy püspök heves tiltakozása ellenére – elérték az önálló egyházmegye és püspökség felállítását Fogaras központtal.²²

¹⁹ 1696-ban az erdélyi (csíkszentgyögyi) születésű Illyés Andrást nevezték ki erdélyi püspöknek, azonban két kósza megtelepedési kísérletet követően az erdélyi vallási viszonyok miatt nem tudta tartósan megvetni a lábát Erdély területén. Erről lásd APF Acta SC. Vol. 74. Fol. 55^{r-v}, Fol. 296^{r-v}; APF SOCG. Vol. 526. Fol. 275^r, Vol. 535. Fol. 1^{r-3v}; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 3. Fol. 42^{r-43v}, Fol. 49^r, Fol. 110^r; ARSI FA Hist. Vol. 149. Fol. 76^r, Vol. 155. Fol. 75^r; GYFL I.1/a. Pag. 6–7., uo. I/4. Vol. 3. Fol. 247^r, Fol. 248^v; MNL OL A 57. Vol. 24. No. 20.; Jakab Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki székhely betöltésének a vitája 17. században*. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek 172) 6., 8., 17–18.; Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. S. a. r. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae 2) 132., 166., 208., 269–272.; Galla Ferenc: *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások. Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*. S. a. r. Tusor Péter – Tóth Krisztina. Bp.–Róma, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae II/3) 152.; Galla Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon és Erdélyben*. S. a. r.: Fazekas István. Bp.–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae 11) 396–397., 417.; Mihálik Béla Vilmos: *A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezési ügye*. In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk. Diós Dávid – Marton József. Bp.–Kolozsvár, 2018. 283–304.

²⁰ APF Acta SC. Vol. 85. Fol. 263^{r-v}; APF SOCG. Vol. 599. Fol. 196^r+Fol. 199^v.

²¹ APF Acta SC. Vol. 85. Fol. 437^{r-438r}, Fol. 587^{v-589r}, Vol. 86. Fol. 58^{r-59r}, Fol. 75^{r-76r}, Fol. 102^{v-103r}, Fol. 254^{r-v}, Fol. 437^{r-438r}, Fol. 587^{v-589r}; APF SOCG. Vol. 600. Fol. 535^{r-536v}, Vol. 601. Fol. 349^r, Fol. 350^r, Fol. 352^{r-v}, Fol. 417^r, Fol. 418^{r-419v}, Fol. 420^r, Fol. 453^{r-v}, Fol. 454^r, Vol. 605. Fol. 421^{r-422v}, Vol. 610. Fol. 59^{r-66v}. Erről lásd bővebben Galla: *Ferences misszionáriusok*, 126–128., 272–273., 294.; Siptár Dániel: *A domonkos-rend visszatérési kísérlete Erdélybe a 18. század elején. Levéltári Közlemények 83 (2012) 69–129*; Galla: *Pálos missziók*, 416–418.

²² Az első egyházmegyes román unitus püspök a már említésre került Nemes Pataki János lett. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 86. Fol. 231^{r-234v}, Vol. 87. Fol. 141^{r-143v}, Fol. 201^{r-v}, Vol. 89/I. Fol. 179^{r-v}, Vol. 90. Fol. 677^{v-679v}; APF SOCG. Vol. 605. Fol. 317^{r-334v}, Vol. 609. Fol. 58^v, Fol. 68^{r-v}, Vol. 618. Fol. 300^{r-v}, Fol. 396^r, Fol. 398^{r-399v}, Vol. 627. Fol. 288^{r-v}, Fol. 289^{r-v}, Fol. 290^{r-v}; APF CP. Vol. 100. Fol. 94^{r-98v}; APF Lettere SC. Vol. 99. Fol. 107^v, Vol. 107. Fol. 220^{v-221r}, Vol. 108. Fol. 353^{r-v}; APF SC Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania e Ungheria. Vol. 1. Fol. 173^{r-v}, Fol. 179^r, Fol. 224^{r-233v}; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 4. Fol. 86^{r-v}, Fol. 94^{r-v}, Fol. 95^{r-v}; ELTE EKK Collectio Kaprinayana (= Coll. Kapr). Második sorozat (= B). Cod. 20. Pag. 206–212.

Mártonffy György – kihasználva Oxendio Virziresco halálát – az erdélyi unitus örményekre is ki akarta terjeszteni az egyházi joghatóságát. Ennek ürügyén 1718–1719 folyamán megvizsgálta az örmények egyházi szokásait, majd megállapította, hogy ők Oxendio püspök halálát követően visszatértek őseik „megátalkodott”, eretnek hitére.²³ Ezt követően Mártonffy vizsgálódásait írásba foglalta, hogy miféle eretnekség és szakadárság bújzott el körülükben.²⁴ Ebben többek között megállapította, hogy az erdélyi örmények újfent istenítették a monofizitizmust és annak vezető teológusait.²⁵ A katolikustól eltérően két szín alatt áldoztak, nem tartották be a kötelező böjti szokásokat, a karácsonyt mindig vízkeresztkor ünnepelték meg, továbbá kifogás volt a részéről, hogy nem latin nyelven miséztek, és a Gergely-naptár helyett a helytelen régi örmény, pogány eredetű kalendáriumot használták.²⁶ Mártonffy az eretnekség újbóli elterjesztéséért Lazar Budachowicz szamosújvári unitus főplébánost és helyettesét, Michál Theodorowiczot tette felelőssé. Hozzátette azt is, hogy mindketten a lembergi Örmény Kollégium növendékei voltak, ahol évtizedek óta eretnekséget terjesztenek.²⁷ Mindezeket egy vaskos levélsomagban összegezte, és elküldte Rómába a Propaganda Fidéhez.²⁸ Leveleinek tartalmát azzal indokolta Giorgio Spinola bécsi apostoli nunciussnak, Caesarea in Cappadocia címzetes érsekének, valamint Giuseppe Sacripanténak, a Propaganda Fide bíboros-prefektusának és Pierluigi Caraffának, az intézmény titkárnak, hogy neki mint püspöknek beleszólása van az ör-

²³ APF SOCG. Vol. 617. Fol. 324^r, Fol. 325^r+Fol. 328^v+Fol. 329^v.

²⁴ Ilyen típusú dokumentumot már az 1690-es évek végén is megfogalmaztak a jezsuiták az erdélyi örmény unitusok ellenében. Erről lásd ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 289–292.

²⁵ Név szerint Alexandriai Eutíkhészt, Antiókhiai Szevéroszt és I. Dioszkurost, Alexandria pátriárkáját. Hozzá kell tenni, hogy az örmény (apostoli) keleti egyház több alkalommal is kiátkozta és egyúttal letettnek nyilvánította a monofizitizmust, illetve annak vezető teológusait a 6–8. században. Azonban ez sem Konstantinápolyt, sem Rómát nem hatotta meg. Mindkét egyház fenntartotta a monofizitizmus vádját az örményekkel szemben. Erről lásd még Karekin Sarkissian: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. London, 1975. 196–213.; Mesrob K. Krikorian: *Calcedonia: storia, conflitti cristologici e riconciliazione*. In: *Il Concilio di Calcedonia 1550 anni dopo*. A cura di Antonio Ducay. Città del Vaticano, 2003. 114–137.

²⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 39^r, Fol. 40^r–41^r, Fol. 42^r; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 109^r–112^v, Fol. 113^r–114^v, Fol. 115^r; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 289–292.

²⁷ A nevezett szemináriumot – hosszas egyeztetéseket követően – az örményhoni missziókkal és kiváló örmény nyelvtudással rendelkező Clemente Galano theatinus szerzetes alapította rendtársaival együtt 1664-ben Lembergben az Apostoli Szentsezék utasítására. Idővel a nevezett oktatási intézmény az erdélyi örmény unitus, valamint a kárpátaljai magyar görögkatolikus klérus fontos utánpótlási intézményévé vált, egészen az 1784. évi megszüntetéséig. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 30. Fol. 93^r–99^v, Vol. 32. Fol. 68^r–69^v, Vol. 33. Fol. 149^r–156^v, Vol. 34. Fol. 78^r–79^v; APF SOCG. Vol. 563. Fol. 153^r–154^r, Fol. 156^r–157^r, Fol. 164^r–165^r, Vol. 567. Fol. 170^r–^v, Fol. 171^r–172^r; APF CP. Vol. 22. Fol. 21^r–26^v, Fol. 151^r–^v, Fol. 207^r–^v, Vol. 64. Fol. 41^r–47^v, Vol. 133. Fol. 270^r–310^v; APF Lettere SC. Vol. 97. Fol. 1^r–^v, Fol. 47^r–48^r, Fol. 190^r–191^r, Fol. 555^r–556^r, Vol. 98. Fol. 62^r–63^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 13^r–18^v, Vol. 2. Fol. 93^r–94^v, Fol. 110^r–114^r; APF Moscovia, Polonia e Rutheni. Vol. 3. Fol. 248^r–^v; APF SC Collegi Vari. Vol. 2. Fol. 2^r–23^v, Fol. 40^r–57^r, Fol. 227^r; APF Miscellanea Varie. Vol. 21. Fol. 275^r–^v; Archivio Generale dei Teatini (= AGT) Collegio di Leopoli (= CL) Port-folio 1. [Fóliószámozás nélkül]; Edward Tryjarski: *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczakim Ormian polskich III – Katalogi alumnów Kolegium teatyńs we Lwowie. Rocznik Orientalistyczny* 24 (1961) 43–96.; Dmytro Blažejovskij: *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of L'viv (1665–1784)*. Rome, 1975. (Analecta OSBM Ser. 2. Sectio 1. Vol. 29) 109–121.; Kovács Bálint: *A galíciai örmények hagyatéka Varsóban. Látó. Szépirodalmi Folyóirat* 19 (2008) 4. sz. 53–66.; Nagy Kornél: *Lembergben kezdődött... Az örménykatolikus egyház születése*. Nyíregyháza, 2020. (Collectanea Athanasiana 1. Studia 12) 75–95.

²⁸ APF SOCG. Vol. 617. Fol. 385^r.

mények egyházi ügyeibe, főleg ha a katolikus gyakorlattól eltérő súlyos anomáliákat tapasztal köreikben.²⁹ A két bevádolt pap válaszlevelében utasította vissza a püspök alaptalan vádjait, és jogorvoslatért a Propaganda Fidéhez fordult.³⁰ Ennek következtében a szentszéki missziós szerv arról határozott, hogy Belgrádból, az ott missziót folytató Yovnatan Tēr-Eliaean [Giona d'Elia vescovo Sebasteia] sebasteiai örmény unitus püspököt, illetve Velencéből a nagy missziós tapasztalatokkal rendelkező Xač'atur Aṙak'elean örmény unitus mechtarista szerzetest, vardapetet³¹ (és egyúttal a római Collegium Urbanum egykori növendékét) küldi Erdélybe.³² Az örmény unitus püspök és mechtarista szerzetes Erdélybe jötté után azon nyomban lefolytatta a vizsgálatokat. Ezek alapján megállapították, hogy Mártonffy vádjai megalapozatlanok voltak, és nem feleltek meg a valóságnak. A püspök által bevádolt örmény papok ugyanis nem terjesztettek semmiféle eretnokséget Erdélyben, sőt, igaz hívei voltak a katolicizmusnak.³³ Xač'atur Aṙak'elean ezt követően igen éles polémiába került Mártonffy püspökkel, aki az örményekkel kapcsolatban továbbra is hajthatatlannak mutatkozott. Az örmény unitus szerzetes megállapította, hogy a legfőbb gond inkább itt az, hogy Mártonffy püspök elejétől fogva nem nézte jó szemmel az örmény unitus rítust, továbbá nem akarta, hogy betöltsék Oxendio püspök hivatalát Erdélyben.³⁴ Egyébiránt Yovnatan püspök és Xač'atur Aṙak'elean a címzetes püspöki hivatal vagy székhely mielőbbi betöltését javasolták a Propaganda Fidének. Ennek fényében a szentszéki missziós szerv megtárgyalta az ügyet, és arról döntött, hogy a püspöki hivatalt a megfelelő személy megtalálását követően hamarosan betölteti. A tanácskozó bíborosok határoztak továbbá arról is, hogy amíg az erdélyi unitus hitű örményeknek nincs (címzetes) püspökük, addig rendszeresen küldenek Erdélybe misszionáriusokat az örmények egyházi életének ellenőrzése céljából. Ezt követően a Propaganda Fide az erre alkalmas személyt kezdte keresni a Collegium Urbanum végzős hallgatóinak a köréből. Így került

²⁹ Ennek dogma- és eseménytörténeti háttéréről lásd még bővebben Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okiratok. Közzéteszi Kovács András – Kovács Zsolt. Kolozsvár 2002. I. 98–101., 104–106.; Nagy Kornél: Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkédónizmus kérdése. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. I–II. Szerk. Óze Sándor – Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006–2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás 1–2) II. 156–169.; Nagy Kornél: Mártonffy György és az erdélyi örmények. *Erdélyi Múzeum* 78 (2016) 1. sz. 68–84.; Uő: Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény-katolikus egyház a 18. században. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 271–276.

³⁰ Az eredeti dokumentum nem maradt fenn. Kiadását lásd Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859. 77–78.

³¹ Középpertza [pehlevi] eredetű kölcsönzés az ó- és modern örmény nyelvben. Tudós szerzetes, tanító, a teológia és vallási bölcselet mestere az örmény apostoli és unitus (katolikus) egyházbán.

³² APF Acta SC. Vol. 89/I. Fol. 79^r–81^r; APF SOCG. Vol. 562. Fol. 607^r, Vol. 617. Fol. 319^{r-v}, Fol. 503^r–508^v, Vol. 620. Fol. 21^r, Fol. 22^r, Fol. 112^r, Fol. 113^{r-v}, Vol. 622. Fol. 43^r–44^v, Fol. 45^r, Fol. 46^{r-v}, Vol. 623. Fol. 293^r; APF Lettere SC. Vol. 108. Fol. 42^r, Fol. 45^{r-v}, Fol. 45^v, Fol. 46^{r-v}, Fol. 47^{r-v}, Fol. 52^r, Fol. 65^v–66^r, Fol. 67^v–68^r, Fol. 71^v–72^r, Fol. 72^r–73^r, Fol. 147^r, Vol. 109. Fol. 82^r–83^v, Fol. 111^{r-v}, Fol. 112^v–113^r, Fol. 190^v–191^r.

³³ APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 62^r; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 102^v.

³⁴ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 273^r–277^v, Fol. 278^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 80^r–81^v, Fol. 97^{r-v}; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 115^v–116^r, Fol. 116^v–117^r, Fol. 119^v–121^r, Fol. 121^r, Fol. 121^v–122^v, Fol. 122^v–123^r.

a Propaganda Fide és egyúttal az erdélyi misszió látókörébe a jelen tanulmány címében is szereplő Minas Paronean örmény unitus pap.³⁵

Paronean 1693-ban született Konstantinápolyban egy régi nemesi eredetű és gazdag örmény kereskedő család sarjaként. Ősei még Kilikiából kerültek az Oszmán Birodalom fővárosába. Gyermekkorra egybeesett a 18. század elején a konstantinápolyi örmény közösség körében fennálló súlyos felekezeti viták időszakával, amikor az Apostoli Szentzsék számos örmény származású, de unitus hitű személyt delegált az Oszmán Birodalom fővárosába.³⁶ Céljuk az volt, hogy minél több, lehetőleg módosabb örmény családot megnyerjenek a katolikus hitnek. Ez a kísérlet többé-kevésbé sikeresnek bizonyult. Ráadásul az anyaországi Erzurum városából származó és már a fentiekben említésre került Xač'atur Aṙak'elean épp az idő tájt végezte missziós tevékenységét az Oszmán Birodalom fővárosában.³⁷ Ugyanakkor ez számos konfliktussal is járt, ráadásul az oszmán hatóságok is közbeléptek, amelyek eredményeképpen az örmény unitus misszionáriusok átmenetileg elhagyni kényszerültek Konstantinápolyt.³⁸ Azonban Xač'atur Aṙak'eleannak Minas Paroneant és családját sikerült megnyernie a katolicizmusnak. Sőt az ifjú és tehetséges Minasra maga a mechtarista szerzetes figyelt fel, az örmény ifjút a római Collegium Urbanum figyelmébe ajánlotta. Az egyházi oktatási intézmény csakhamar felvette hallgatói közé Minas Paroneant, sőt ösztöndíjat is biztosított számára. Az unitus hitű örmény ifjú 1712–1720 között volt a nagy hírű egyházi szeminárium növendéke.³⁹ A rendelkezésre álló dokumentumokból azt is tudjuk, hogy kiváló tanulónak bizonyult, és a nehéz vizsgákat is igen magas minősítéssel, kiváló osztályzatokkal abszolválta. A források egybehangzó tanúsága szerint a Collegium Urbanumban ő volt az első ismert olyan örmény férfiú, aki kimondottan örmény unitus rítusban tanult, és tanulmányait követően örmény unitus rítus szerint szentelték pappá 1720. február 26-án. Magát a szertartást a Rómában tartózkodó Yovhannēs Kaffayec'i kaffai örmény unitus püspök végezte.⁴⁰

Mártonffy György püspök és az erdélyi örménység 1718–1721 közötti konfliktusa mindenesetre nem múlt el nyomtalanul. Az örménység és az erdélyi latin rítusú püspökség között továbbra is feszült maradt a viszony. Így a Propaganda Fide továbbra is árgus szemekkel figyelte az erdélyi történeteket. Az 1719–1720-ban készült jelentéseiknek tükrében döntött arról a szentszéki missziós szerv, hogy új misszionáriust küld Erdélybe.⁴¹

³⁵ APF Acta SC. Vol. 89/II. Fol. 345^r–346^v; APF Lettere SC. Vol. 109. Fol. 82^v–83^v, Fol. 111^v, Fol. 112^v–113^r, Fol. 191^r.

³⁶ APF Acta SC. Vol. 90. Fol. 104^r–^v; APF Collegio Urbano. Vol. 4. Fol. 345^r.

³⁷ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 53^r; APF Collegio Urbano. Vol. 2. Fol. 372^r.

³⁸ Raymond Haroutioun Kévorkian: *Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700. Revue des études arméniennes* [Nouvelle Serie] 17 (1983) 572–595.; Uő: *Documents archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714). Revue des études arméniennes* [Nouvelle Serie] 19 (1985) 351–370.; Nagy Kornél: *Túlélésre kényszerítve. Az örménység az újkor hajnalán. Világtörténet* 36 (2014) 370–372.; Sebouh David Aslanian: „Prepared in the Language of the Hagarites.” *Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish Grammar of Modern Western Armenian*. In: *Journal of the Society for Armenian Studies* 25 (2016) 54–86.; Nagy Kornél: *Örmény felekezetiség az Oszmán Birodalomban*. In: *Az örmény nép tragédiája. 100 éve történt az örmény népirtás*. Szerk. Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Őze Sándor. Bp., 2018. 40–41.

³⁹ APF Collegio Urbano. Vol. 4. Fol. 485^r–488^r, Fol. 510^r–514^r, Fol. 555^r–559^r, Fol. 624^r–628^v.

⁴⁰ APF Acta SC. Vol. 90. Fol. 677^v–679^v.

⁴¹ APF Acta SC. Vol. 91. Fol. 105^v–106^v.

A feladata pedig egyértelmű volt: vizitálja és ellenőrizze az unitus hitű erdélyi örmények egyházi és vallási szokásait. Amennyiben anomáliákat, illetve a katolikustól eltérő eretnekgyanús vallási szokásokat észlelne körükben, akkor azt azonnal köteles jelenteni Rómának. Az is kiemelten fontos feladata volt, hogy figyelje az erdélyi római katolikusok, különösen a gyulafehérvári püspökség reakcióit is, és ha túlkapásokat tapasztal a részükről, akkor azt is köteles jelenteni felettesének, ez esetben a Propaganda Fidének.⁴²

A missziós szerv – Yovnatan püspök és Xač’atur Aṛak’elean jelentéseinek és a benne foglalt javaslatainak a figyelembevételével – az ifjú Minas Paronean unitus pap személyében találta meg azt az alkalmas örmény unitus papot, aki képesnek mutatkozott a Propaganda Fide magas elvárásainak is megfelelni.⁴³ Érdekesség, hogy ezt megelőzően eleinte Xač’atur Aṛak’elean még két meg nem nevezett mechitarista szerzetes delegálását is javasolta Velencéből Erdélybe.⁴⁴ Az örmény unitus pap időközben megmászította ezzel kapcsolatos korábbi véleményét, és a további leveleiben már a római Collegium Urbanum frissen végzett tehetséges növendékére, mentoráltjára, Minas Paroneanra hívta fel a Propaganda Fide figyelmét. Azonban Xač’atur Aṛak’elean azt is felvetette, hogy őt nemcsak Erdélybe, hanem idővel Belgrádba is delegálni kellene, hogy segítse az ottani miszsiót is a helyi örmény keleti (apostoli) hitű közösség katolizálása céljából.⁴⁵

Ezzel kapcsolatban a Propaganda Fide vezetősége még külön kikérte az örmény miszsiós ügyekben egyébiránt jártas Yovhannēs Kaffayec’i kaffai örmény unitus püspök véleményét is. Ő is osztotta Xač’atur Aṛak’elean azon véleményét, miszerint a misszionáriusi feladatok ellátására az ifjú Minas Paronean a legalkalmasabb személy, de kihangsúlyozta, hogy ő jobbnak látná, ha Minas Paroneant inkább Belgrádba küldenék ki hittérítői munkára. Ugyanis az idő tájt az ottani miszsió súlyos paphiányban szenvedett.⁴⁶ Az unitus püspök úgy vélte, hogy Erdélyben pillanatnyilag nincs akkora paphiány, mint Belgrádban.⁴⁷ Ezt követően rövid ideig mérlegelt, majd döntött véglegesen a szentszéki miszsiós intézmény 1720 végén, hogy Minas Paroneant inkább Erdélybe küldi. Erről a Propaganda Fide 1721 márciusának végén két latin nyelven írt levelében értesítette az akkor már nagyon beteg Mártonffy György püspököt is. Ezek a levelek tulajdonképpen azzal a szándékkal íródtak, hogy megnyugtassák az örményekkel szemben igencsak gyanakvó főpapot. A Propaganda Fide jelezte is neki, hogy egy tiszta hitű és feddhetetlen erkölcsű fiatal örmény

⁴² APF Lettere SC. Vol. 110. Fol. 168^{r-v}.

⁴³ APF Acta SC. Vol. 91. Fol. 491^r–502^r, Vol. 92. Fol. 58^r–65^v; APF SOCG. Vol. 633. Fol. 58^r, Fol. 314^r–315^r; APF Lettere SC. Vol. 110. Fol. 227^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467^r. Erről lásd még Bálint Kovács: Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29 (2006) 18–24.; Kovács Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide. In: *Örmény diaszpóra*, I. 61–66.; Kovács Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17–18. században. In: *Örmény diaszpóra*, II. 40.; Nagy: Az elképzelt „Aranykor”, 276.

⁴⁴ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 283^r.

⁴⁵ APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 263^r–264^r, Fol. 362^r–363^r.

⁴⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 428^r–430^v, Fol. 437^{r-v}.

⁴⁷ Yovhannēs püspök 1721. november 21-én küldte el Bécsből Rómába a Minas Paronean véleményezéséről szóló örmény nyelvű levelét, amelyet olasz nyelvre is lefordítottak. Lásd APF SOCG. Vol. 628. Fol. 32^r, Fol. 33^r+ Fol. 35^v.

egyházi személyt szeretne delegálni Erdélybe, aki nagy tiszteletet mutat a latin rítusú katolikus egyház iránt is. Másképp fogalmazva, a Propaganda Fidének nem áll szándékában megsérteni, illetve semmibe venni a latin hagyományokat, és nem enged teret az örmény keleti, „eretnek” szokások elburjánzásának az erdélyi örmény közösségben.⁴⁸ A már említett, Mártonffy György erdélyi püspökkel kapcsolatos konfliktus miatt a Propaganda Fide is rendezni szeretne volna a viszonyokat. Ezért akart Róma egy olyan képzett örmény unitus papot Erdélybe küldeni, aki járatos volt mind az örmény unitus, mind pedig a latin egyházi hagyományokban. Az erdélyi püspökkel is 1719–1720-ban éles konfliktust felvállaló Xač’atur Aṙak’elean ezért is ajánlotta Minas Paronean személyét a Propaganda Fide vezetőségének a figyelmébe, mert kiegyensúlyozott, a konfliktusokat kerülő és a békés megoldásokat támogató egyházi személy hírében állt.⁴⁹ A másik ok pedig az volt, hogy az erdélyi örmény unitusok körében is nagyon kritikus volt a paphiány, amit mielőbb pótolni és orvosolni kellett. Xač’atur Aṙak’elean ez okból is támogatta tehetséges erdélyi örmény ifjak küldését akár Lembergbe, akár Rómába teológiai tanulmányok folytatása céljából. Érdekes módon ezzel Mártonffy püspök is egyetértett, a véleménykülönbség ott mutatkozott meg kettejük között, hogy Mártonffy szerint az ifjakat inkább Rómában, a Collegium Urbanumban kellene képezni és nem a lembergi Örmény Kollégiumban, mert ott biztosan nem latin, hanem „eretnek” hagyományok szerint tanulnának.⁵⁰

A Propaganda Fide körültekintően akart eljárni Minas Paronean delegálását illetően. Ezért a bécsi apostoli nunciatúrán keresztül Belgrádban, az ottani örmény közösségen térítő Yovnatan Tēr-Ehiaeian sebasteian örmény unitus püspököt is újból megkeresték, és arra kérték, hogy alaposan véleményezze Minas Paronean rátermettségét.⁵¹ A püspök a Propaganda Fide kérésére három terjedelmes örmény (*grabar*) nyelvű levelet fogalmazott meg és küldött el Rómába az örmény unitus misszionárius ügyében. Yovnatan püspök – ahogyan azt már említettük – jól ismerte az erdélyi örmények vallási helyzetét, hiszen 1719-ben a Propaganda Fide kérésére az ebesfalvi [későbbi erzsébetvárosi] örményeket vizitálta.⁵² Ő is osztotta azt a nézetet, amit Xač’atur Aṙak’elean is korábban vallott, miszerint az erdélyi latin püspök a katolikus hitű (unitus) örményeket szüntelenül zaklatja és erőszakkal akarja őket a saját egyházi joghatósága alá vonni. Ezért ismételtlen nyomatékositotta azt a véleményét, hogy sürgősen szükséges lenne az unitus püspöki hivatalt az Apostoli Szentszéknek mielőbb betöltenie Erdélyben, mert Oxendio Virziresco püspök 1715-ben bekövetkezett halála óta az erdélyi örmény közösségnek nincs igazi lelki vezetője.

⁴⁸ APF Lettere SC. Vol. 110. Fol. 192^r–194^v.

⁴⁹ APF Lettere SC. Vol. 110. Fol. 168^r–169^v.

⁵⁰ Mártonffy püspök még 1720 őszén két ifjút ajánlott a Propaganda Fide és a Collegium Urbanum figyelmébe. Xač’atur Aṙak’elean – mint egykori növendék – ugyancsak ajánlólevelet írt Rómába, kérve, hogy vegyék fel őket az oktatási intézménybe. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 91. Fol. 11^v–12^r; SOCG. Vol. 628. Fol. 79^{r-v}, Fol. 80^r, Fol. 81^r, Fol. 82^r, Fol. 87^v; APF Lettere SC. Vol. 110. Fol. 227^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 39^r; Nagy Kornél: Mártonffy György erdélyi püspök 1720. évi kiadatlan levele az erdélyi örményekről. In: *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények*. 2019. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2019. 451–465.

⁵¹ APF Lettere SC. Vol. 109. Fol. 190^v–191^r.

⁵² APF Acta SC. Vol. 90. Fol. 205^r–208^r; APF SOCG. Vol. 623. Fol. 293^{r-v}, Vol. 632. Fol. 448^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 210^r–220^r, Fol. 228^r, Fol. 255^{r-v}, Fol. 531^r–532^r, Fol. 554^{r-v}; Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára (= JTMRL) Lukácsi László Rendtörténeti Gyűjtemény. 212b. Fond. 3. állag.

Hosszas, örmény nyelven írott jelentéseiben hozzátette azt is, hogy amíg ezt nem orvosolják megnyugtatóan, addig a Propaganda Fidének rendszeresen apostoli vizitátort vagy apostoli vikáriust kellene Erdélybe delegálnia, aki egyfelől ellenőrzi az erdélyi unitus hitű örménység vallási gyakorlatát, másfelől pedig megóvja őket a mindenkori erdélyi latin püspökök hatalmaskodásaitól. Ezen túlmenően jogosnak vélte, hogy az örmények makacsul ragaszkodtak az unitus rítusukhoz, és azt foggal-körömmel védték azon latin főpapok és papok ellenében, akik mindenhol eretnekséget vagy szakadárságot szimatoltak. Ennek okán ő is igen határozottan támogatta Minas Paronean jelöltségét az apostoli misszionáriusi feladatra. Erősen bízott abban, hogy Minas Paronean magas műveltségének köszönhetően majd határozottan tud ellenükben fellépni.⁵³

A Propaganda Fide azonban még ennek ellenére is bizonytalankodott, mert kerülni akarta a nyílt konfliktust az erdélyi püspökséggel. Egyes bíborosok részéről ugyanis felmerült az az aggodalom, hogy ehhez a feladathoz Minas Paronean ifjú volta miatt még túlságosan tapasztalatlan.⁵⁴ Ám ezeket a kétségeket Xač'atur Aṙak'elean gyorsan eloszlatta. Véleménye szerint Minas Paronean fiatalságából adódó gyakorlatlanságát teológiai és nyelvi felkészültsége képes lesz ellensúlyozni. Végül ez meggyőzte a Propaganda Fidét, és a bíborosok 1721 májusában elfogadták Yovhannēs és Yovnatan unitus püspökök, illetve Xač'atur Aṙak'elean érveléseit, és a fiatal örmény unitus papot az erdélyi örmények miszsió főnökének, apostoli vizitátorának nevezték ki.⁵⁵

Minas Paronean Erdélybe küldése ennek ellenére még mindig nem haladt zökkenőmentesen, ugyanis újabb kritikus vélemény, kétely és egyúttal kifogás került elő a személyével kapcsolatban. Az erdélyi katolikus egyház részéről a betegeskedő Mártonffy püspök nevében, 1721 júliusában az újonnan kinevezett Kacsics [Cachich, Kacich] Antal József traui [trogiri] püspök – későbbi spalatói [spliti] érsek – fogalmazott meg kritikákat az ifjú pappal kapcsolatban.⁵⁶ Kacsics püspök határozottan ellenezte Minas Paronean delegálását, mert szerinte az ifjú örmény pap kiküldésével a Propaganda Fide csak olajat önt a tűzre, megjelenésével újabb konfliktusoknak engednének teret az erdélyi latin püspökség és az örmény közösség vezetői között. Ezért arra kérte a szentszéki missziós szerv vezetőit, hogy tekintsenek el Minas Erdélybe történő delegálásáról.⁵⁷ Sőt Kacsics püspök néhány nappal később újabb levelet írt a Propaganda Fidének Minasszal kapcsolatban. Ebben ismételtlen nyomatékosította, hogy Erdélyben nincs helye szerinte egy bizonytalan hitű misszionáriusnak, aki jelenlétével csak újabb és újabb békétlenséget szítana. Sőt azt javasolta, hogy a teljes erdélyi örmény közösséget és egyszersmind unitus egyházukat minden feltétel nélkül rendeljék alá a gyulafehérvári latin rítusú püspökség egyházi joghatóságának. Kacsics az örmény püspöki hivatal betöltését feleslegesnek ítélte, mert azt a felada-

⁵³ A nevezett örmény nyelvű leveleket természetesen lefordították latin és korabeli olasz nyelvre is. Erről lásd bővebben APF SOCG. Vol. 628. Fol. 572^{r-v}, Fol. 573^{r-v}, Fol. 574^r, Fol. 576^{r-v}, Fol. 577^{r-v}, Fol. 581^{r-v}, Fol. 582^{r-v}.

⁵⁴ APF Acta SC. Vol. 91. Fol. 105^r–106^v; APF Lettere SC. Vol. 112. Fol. 48^v–50^r.

⁵⁵ APF Acta SC. Vol. 91. Fol. 162^r–165^v; Kovács: Az erdélyi örmény katolikus egyház, 64.

⁵⁶ Kacsics püspökről (későbbi érsekről) lásd még *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevii*. I–VII. Ed. Konrad Eubel et al. Patavii, 1913–1968. V. (1667–1730) 384., VI. (1733–1799) 385.

⁵⁷ APF SOCG. Vol. 632. Fol. 437^v, Fol. 438^{r-v}; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 117^v–119^r.

tot, mármint megtérésüket és katolizálásukat a néhai Oxendio Virziresco püspök példamutató hittérítői tevékenységével már kiteljesítette Erdélyben. Arra kérte a Propaganda Fide bíborosait, hogy ne vegyék figyelembe Minas Paronean személyével kapcsolatban Yovnatan püspök és Xač'atur vardapet ajánlásait.⁵⁸ E két levélből is egyértelműen kitűnt, hogy Kacsics püspök az erdélyi püspökség álláspontját tolmácsolta az Apostoli Szentszék és egyúttal a Propaganda Fide irányába.

Ez a hír napokon belül eljutott a Belgrádban missziózó Yovnatan örmény unitus püspök fülébe, aki két válaszlevelében is visszautasította Kacsics püspök negatív tónusú megjegyzéseit. Továbbra is alkalmas személynek tartotta Minas Paroneant az erdélyi misszióra.⁵⁹ Azonban Kacsics miatt a Propaganda Fide Minas Paronean ügyében egy másik személyhez, a Collegium Urbanum egykori növendékéhez és a néhai Oxendio Virziresco püspök unokaöcséhez, a Lengyel–Litván Unió területén tevékenykedő Stefan Stefanowicz Roszka püspökhöz fordult.⁶⁰ A bíborosok arra kérték az unitus főpapot, hogy ő is véleményezze Minas Paronean alkalmasságát és Kacsics kifogásait. Roszka püspök meglehetősen gyorsan küldte meg válaszát Lembergől Rómába.⁶¹ Az egyébiránt erős erdélyi kötődéssel bíró Roszka válaszlevelében arra kérte a Propaganda Fidét, hogy – mivel féltette az ifjú papot – Minas Paroneant mégse küldjék ki Erdélybe, mert túlságosan ellenséges közeg fogadná őt Erdélyben, és ifjú kora miatt még nincs meg a kellő tapasztalata, hogy egy ilyen kellemetlen, ármányokkal teli helyzetet kezelni tudjon. Ő is megerősítette, hogy Kacsics levelei egyértelműen csúszttak, és az erdélyi latin egyház álláspontját, valamint szándékait tükrözték vissza az erdélyi örmények egyházi ügyében. Roszka ezenfelül annak a véleményének is hangot adott, hogy Minas helyett egy tapasztaltabb és ravaszabb örmény unitus misszionáriust kellene kiküldeni Rómából Erdélybe.⁶²

Ennek fényében Minas Paronean mentora, Xač'atur Aṙak'elean újabb levelet írt Rómába. Ő továbbra is megingathatatlanul kitartott a fiatal örmény unitus pap személye mellett. Meglátása szerint az erdélyi örmények körében nagy szükség van egy ifjú, képzett papra, mert az erdélyi klérus kiöregedőben van, és alig van utánpótlásuk, másrészt a püspökség latin papokat akar közéjük delegálni, akik ugyancsak égető paphiányban szenvednek. Minas ezeknek a feltételeknek képes lesz megfelelni, és nem engedi, hogy az eretnek örmény keleti szokások újra erőre kapjanak Erdélyben.⁶³ Ugyanakkor hozzátette azt is, hogy amennyiben a Propaganda Fide mégiscsak eltekintene Minas Paronean kiküldetésétől, akkor helyére feltétlenül a nagy missziós tapasztalatokkal és műveltséggel rendel-

⁵⁸ APF SOCG. Vol. 632. Fol. 439^{r-v}.

⁵⁹ APF SOCG. Vol. 632. Fol. 440^r, Fol. 441^{r-v}+ Fol. 443^v.

⁶⁰ Az utóbbi esztendőök kutatásai mutatták, hogy Stefan Stefanowicz Roszka 1710-ben címzetes püspöki (Hymeria) kinevezést és felszentelést kapott Rómában XI. Kelemen pápától. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 80. Fol. 178^r, Fol. 297^{r-v}; APF SOCG. Vol. 573. Fol. 365^{r-v}, Fol. 368^{r-v}, Fol. 370^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 101^r, Fol. 225^{r-v}, Fol. 588^{r-v}, Fol. 721^{r-v}; APF Istruzioni Diverse. Vol. B. Fol. 138^r–147^v. Erről lásd még Nagy Kornél: Egy 17. századi örmény Breviárium az MTA Könyvtárának a Keleti Gyűjteményében. *Magyar Könyvszemle* 133 (2017) 205–206.

⁶¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 285^{r-v}.

⁶² APF SOCG. Vol. 632. Fol. 446^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 378^{r-v}, Fol. 419^r.

⁶³ A Propaganda Fide Csáky Imre kalocsai érseknek, bíborosnak is levelet küldött Minas Paronean ügyében, támogatását kérve a fiatal pap erdélyi missziójához. Erről lásd még APF Lettere SC. Vol. 112. Fol. 193^{r-v}.

kező Stefan Stefanowicz Roszkát javasolja, mert erős erdélyi kötődéssel rendelkezik, ismeri az unitusok problémáit, továbbá nagyon képzett és felkészült teológus. Levelében ismételten megerősítette, hogy a gondok szerinte csak abban az esetben oldódhatnak meg, ha a Propaganda Fide végre kinevezné címzetes püspöki és apostoli vikáriusi rangban a néhai Oxendio Virziresco püspök utódját Erdélyben.⁶⁴ Ugyanilyen hangnemben számolt be újabb két örmény és latin nyelvű levelében Yovnatán püspök is Belgrádból. Egyrészt ő is alkalmasnak tartotta Minast e feladatra, másrészt az örmény unitus rítus megtartásának fontosságát is kiemelte. Véleménye szerint Kacsics püspök az akkor már nagyon beteg Mártonffy meghosszabbított keze volt, és leveleivel csak a fennálló feszültséget szította, amely mögött egyértelműen nem Kacsics személye, hanem tagadhatatlanul az erdélyi latin rítusú püspökség állt.⁶⁵

Végül, ha nehezen is és ily sok egyeztetést követően, Minas Paronean Erdélybe küldetését jóváhagyták Rómában. A fiatal apostoli misszionárius Bécs érintésével 1722 tavaszán érkezett meg Szamosújvárra.⁶⁶ Jövetelével kapcsolatban a Propaganda Fide kifejezetten kérte Girolamo Grimaldi bécsi apostoli nunciust, Edessa in Osrhoëne címzetes érsekét, hogy mindenben támogassa a fiatal örmény unitus papot.⁶⁷ Teológiai felkészültsége mellett dicsérték szerteágazó nyelvtudását is, hiszen anyanyelvén és a törökön kívül folyékonyan beszélt és olvasott örményül, görögül, latinul, németül és olaszul is. Erdélyi missziójához eleinte nagy reményeket fűzött az örmény közösség is. Sőt – nyilvánvalóan a Propaganda Fide kérésére –, a gyulafehérvári püspökség is eleinte „jóindulatú semlegességet” tanúsított iránta, és inkább kívárt.⁶⁸

Időközben a Propaganda Fide is újból tárgyalta Minas Paronean erdélyi misszióját. Az ott ülésező bíborosok egyhangúlag jó döntésnek tartották a fiatal, ám képzett pap delegálását Erdélybe. Sőt a bizalmukat mi sem jellemezte jobban, mint hogy 100 római scudo azonnali segély kifizetéséről határoztak számára a bécsi apostoli nunciatúrán keresztül. Arról is döntöttek, hogy örmény és latin nyelvű könyveket küldenek neki.⁶⁹ Arra is utasították, hogy ha úgy adódik, akkor az örmények mellett a magyar ajkú katolikus hívek lelki szükségleteivel is foglalkozzon, mert körükben is súlyos volt a paphiány Erdélyben. Ezenkívül a Propaganda Fide külön meghagyta Minas Paroneannak, hogy segítse az elesteket, valamint nevelje a helyes katolikus hitre az ottani örmény fiatalokat.⁷⁰

Az örmény közösség eleinte szívélyesen, mondhatni tárt karokkal fogadta Szamosújváron. Minas Paronean 1722 augusztusában írt jelentésében számolt be a Propaganda

⁶⁴ APF SOCG. Vol. 632. Fol. Fol. 447^{r-v}.

⁶⁵ APF SOCG. Vol. 632. Fol. Fol. 448^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 372^r–375^v.

⁶⁶ APF Lettere SC. Vol. 112. Fol. 192^{r-v}; Fol. 196^v; Fol. 197^{r-v}; Fol. 268^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 431^r.

⁶⁷ APF Lettere SC. Vol. 112. Fol. 243^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 441^r–442^r.

⁶⁸ Ekkor az erdélyi latin rítusú püspökség *exlex* állapotban volt, mert Mártonffy püspök 1721. szeptember 5-én bekövetkezett halálát követően 1722-ben Mednyánszky Ferenc Ignác Lászlót nevezték ki, és szentelték fel erdélyi latin szertartású püspöknek, azonban ő erről a címéről lemondott. Később 1731-ben Leuca címzetes püspöke lett. A Propaganda Fide és az erdélyi örmény közösség egyébiránt nagyon bízott abban, hogy Mártonffy halálát követően egy kevésbé konfrontatív ember kerül majd az erdélyi püspökség élére. APF Lettere SC. Vol. 112. Fol. 197^r; MNL OL A 57. Vol. 33. No. 382., Vol. 34. No. 168.; *Hierarchia Catholica*, VI. 261.

⁶⁹ APF SOCG. Vol. 633. Fol. 38^{r-v}; APF Lettere SC. Vol. 112. Fol. 195^{r-v}.

⁷⁰ APF Acta SC. Vol. 92. Fol. 63^r–65^r.

Fidének első benyomásairól. Ebben leírta, hogy Szamosújvárra történt megérkezését követően szinte nyomban elkezdte tanítani az örmény ifjakat. Sőt, nem nevesítve, de két tehetséges ifjút is a Propaganda Fide figyelmébe ajánlott, akikből később kiváló unitus pap is válhat. Ezenkívül leírta, hogy milyen rendszerességgel tartott magánházaknál miséket az unitus rítus előírásai szerint, valamint említést tett a frissen épült, de még fel nem szentelt Gyümölcscsoltó Boldogasszony és Szeplőtelen Fogantatás templomról. Az is kiderült jelentéséből, hogy az új templom főoltárát az örmények apostolának, Világosító Szent Gergelynek [Surb Grigor Lusaworič] a tiszteletére szeretnék majd felszentelni.⁷¹ De a gond az – számolt be róla –, hogy jelenleg nincs olyan unitus hitű püspök Erdélyben, aki ezt a szertartást elvégezhetné.⁷²

Minas Paronean kezdeti sikereit csakhamar több konfliktus árnyékolta be 1723-ban és 1724-ben.⁷³ Emögött pedig az emberi gyarlóságból fakadó indítékokat és okokat kell keresni. Ugyanis ez idő tájt az erdélyi örmény unitus klérus körében újfent viszály támadt Oxendio Virziresco püspök utódlásával kapcsolatban. Mindenki mindenki ellen volt, és ebbe a viszályokkal és ármányokkal teli helyzetbe került bele Minas Paronean. Ráadásul a fiatal örmény unitus pap nyelvi és szerteágazó teológiai felkészültsége sokaknak bántotta a szemét. Ők tulajdonképpen joggal tartottak attól, hogy a néhai Oxendio Virziresco püspök utódját az Apostoli Szentszék nem az ő köreiből választja majd ki, így Minas Paronean személyében potenciális veszélyforrást láttak. Más szóval attól tartottak, hogy kis idő múltán az Apostoli Szentszék a Propaganda Fide javaslatára őt nevezi ki az erdélyi örmények apostoli vikáriusának címzetes püspöki rangban, azaz Oxendio Virziresco utódjának. Másfelől az erdélyi latin klérus Gyulafehérvár vezetésével ugyancsak támadta Minas Paroneant, azzal vádolva őt, hogy eretnekséget terjeszt Erdélyben. Erre azonban semmiféle bizonyítékot sem tudtak felhozni. Valójában kiderült, hogy a katolikus egyház a vele korábban szemben álló erdélyi örmény klérust támogatta, azzal a szándékkal, hogy az örmény unitus misszionárius munkáját ellehetetlenítse.⁷⁴

Mindeközben Gyulafehérvár jelentette Minas állítólagos eretnekségét a bécsi apostoli nunciaturának is. Girolamo Grimaldi nuncius ezért bővebb tájékoztatást és konkrét bizonyítékokat kért a püspökségtől.⁷⁵ Képviselőtükből Sigray András,⁷⁶ a kolozsvári jezsuita kollégium rektora válaszolt a nunciának. Levele szerint Minas Paronean Szamosújvár örmény unitus főplébánosával – az időközben 1721-ben elhunyt Lazar Budachowicz utódjával –, Michál Theodorowiczcsal került összetűzésbe. Ugyanis maga a főplébános támadta meg Minas Paroneant azzal, hogy a Jézus Krisztus egy, isteni természetét hirde-

⁷¹ Ebben szerepet játszott az is, hogy a Propaganda Fide Minas Paronean jelentéseit mentorával, Xač'atur Aراك'eleannal és Stefan Stefanowicz Roszkával vizsgáltatta meg, akik pozitívan értékelték a tevékenységét. Erről lásd még APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 651^r., Fol. 789^r–790^r., Fol. 795^r–v.

⁷² APF SOCG. Vol. 652. Fol. 197^r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467^r–v.

⁷³ APF Lettere SC. Vol. 113. Fol. 707^r.

⁷⁴ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 198^r.

⁷⁵ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 199^r–v.

⁷⁶ Az arisztokrata származású Sigray András páter 1724–1726 között volt a kolozsvári jezsuita kollégium rektora. Róla lásd még röviden Varga Júlia: *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig*. Bp., 2007. 119. [Doktori disszertáció.]

tő monofizita eretnokséget terjesztette 1722 óta Szamosújváron, illetve önkényesen és hamisan püspöknek merészelte nevezetni magát. Ezért az erdélyi örmény közösséget, a Propaganda Fidé és a bécsi apostoli nunciust arra kérte, hogy Minast váltsák le, és zavarják el Erdélyből. Sőt Sigray páter leírása szerint maga Theodorowicz 1724-ben jelentést küldött Gyulafehérvárra az új erdélyi latin szertartású püspöknek, Antalffy Jánosnak⁷⁷ is Minas Paronean állítólagos eretnek szokásairól. A főpap támogatta a főplébános javaslatát, miszerint Minas Paroneant mielőbb el kellene távolítani Erdélyből, hogy ne okozzon további károkat az egyháznak és a katolicizmusnak.⁷⁸

A Propaganda Fide először 1723. július 27-én tárgyalta részletesen az ügyet. Az általános ülésen tanácskozó bíborosok maguk is fenntartásokkal fogadták a gyulafehérvári püspökség kifogásait, ezért továbbra is támogatásukról biztosították a fiatal misszionáriust. Az ügygel kapcsolatban további információkat kértek a bécsi apostoli nunciátúrától, és ezzel egyidejűleg arra is kérték Grimaldi nunciust, hogy nyomatékosan adja tudtára az erdélyi latin püspökségnek a következőt: Minas Paronean nem Gyulafehérvár, hanem közvetlenül a Propaganda Fide hatásköre alá tartozik. Amennyiben vele kapcsolatban bárminemű probléma merülne fel, akkor azt közvetlenül velük tárgyalja meg a püspökség. Mindazonáltal nyilvánvalóvá vált, hogy Rómában nem hittek a Minas Paronean személye ellen felhozott vádaknak. Ennek oka az volt, hogy más erdélyi missziós csatornákon is arról értesültek, hogy Minas Paronean 1722 óta kifogástalanul végezte egyházi szolgáltatást Szamosújváron és Erdélyben.⁷⁹

Theodorowicz főplébános szerepe igen érdekesnek is tűnik. Tudniillik őt 1718–1721 között az erdélyi püspökség – még a néhai Mártonffy György idejében – eretnokséggel vádolta meg. Az általa elmondottakból viszont kiderült, hogy féltékeny volt a fiatal örmény papra, személyét a saját papi hivatalára nézve tekintette veszélyesnek, s ezért is fordult az erdélyi latin rítusú püspökséghez. Mivelhogy az erdélyi örményeknek nem volt akkor püspökük, Theodorowicz önmagát az erdélyi örmény közösség egyházi vezetőjének tartotta, és titkon valóban ambicionálta, hogy hamarosan elfoglalhatja Oxendio Virziresco

⁷⁷ Az ugyancsak erdélyi (csíkszentmártoni) születésű Antalffy János püspöknek már korábbról is volt tapasztalata az erdélyi örményekkel kapcsolatban. Ugyanis még Csíkszentgyörgy plébánosaként, 1698-ban Szebelébi/Szebellébi Bertalan erdélyi katolikus püspöki vikáriussal, Giuseppe Maria Bonalini theatinus misszionáriussal, valamint Merczis Tamás (Halászi István álnéven) jezsuita atyával együtt részt vett a Csete István (Vizkeleti Zsigmond álnéven) jezsuita páter vezetett vizsgálóbizottság munkájában is, amely az Elia Mendrul beszercei örmény esperes (*awagerēc*) nevével fémjelzett hittagadásokkal foglalkozott. Erről lásd még bővebben APF Acta SC. Vol. 69. Fol. 107^r–116^v; APF SOCG. Vol. 532. Fol. 472^r, Vol. 646. Fol. 311^r+ Fol. 312^v; APF Lettere SC. Vol. 88. Fol. 30^r–31^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 592^r–v; AAV ANV. Vol. 31. Fol. 103^r, Fol. 106^r, Vol. 196. Fol. 192^r–v, Fol. 195^r–v; AGT CL Portfolio 2. [Fóliószámolás nélkül]; MNL OL A 57. Vol. 35. No. 76; ELTE EKK Collectio Prayana. Cod. 20. Pag. 283–284.+ Pag. 285.; *Erdélyi egyháztörténeti adatok*. I. Szerk., kiad. Veszély Károly. Kolozsvár, 1860. 365–366. p.; *Hierarchia Catholica*, V. 386.; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 272.; Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp., 2009. (TDI Könyvek 8) 213–223., 227–228., 245.; Nagy Kornél: *Az Elia Mendrul-ügy. A beszercei örmény egyházi viszály története (1697–1700). Századok 143 (2009) 965–966.*; Balla Lóránt: *Csete István kéziratok prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai. Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban*. Kolozsvár, 2017. [Doktori dolgozatok 20] 42–44.; Nagy Kornél: *Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza. Erdélyi Múzeum 79 (2017) 1. sz. 113–115.*

⁷⁸ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 200^r–v.

⁷⁹ APF Acta SC. Vol. 93. Fol. 429^r; APF Lettere SC. Vol. 114. Fol. 345^r–346^r.

püspök helyét Erdélyben, és ő maga meg tudja győzni Gyulafehérvárt, hogy az unitus püspöki hivatal nem sérti az érdekeiket. Minas Paronean Erdélybe történő delegálása pedig e személyes püspöki ambícióit húzhatta keresztbe.⁸⁰

Nem sokkal később Minast támadva, de már Theodorowicz védelmében Demeter Márton gyulafehérvári kanonok is jelentést írt. Levele ugyancsak hemzsegett a csúsztatásoktól, és ez azonnal szemet szúrt a Propaganda Fidének is. Demeter Minas Paroneant Róma hitével visszaélő átkatolikusként és megátalkodott eretnekként mutatta be, aki az erdélyi örmény közösségben belüli intrikáival viszályt szított egész Erdély területén.⁸¹ Ez a levél egyébként nemcsak Minast támadta, hanem személy szerint az unitus mechitaristákat is, különösen Minas mentorát, Xač'atur Aṙak'eleant, mert szerinte ő és rendje az, aki Minas mögött állt felbujtóként, és valójában ez a szerzetesrend terjesztette újból az eretnokséget az örmény unitusok körében. Ráadásul Demeter arra gyanakodott, hogy „az eretnek” mechitaristák az Apostoli Szentszéknél szeretnék kijárni, hogy Erdélyben rendházakat alapítsanak, s ebben Minas csupán eszköz volt a kezükben.⁸²

A Demeter Márton kanonok által felhozott vádakra maga Minas Paronean a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében reagált. Az eretnokséget képtelenségnek tartotta és visszautasította, az állítások mögött pedig Theodorowicz személyét, valamint akkor az őt támogató erdélyi püspökség álnokságát látta. Megjegyezte azt is, hogy ő azért jött Erdélybe, hogy ne viszályt szítsa, hanem megerősítse az erdélyi örmény közösséget unitus hitében. A levelének végén külön hangsúlyozta azt is, hogy őt azért delegálták Erdélybe, hogy ellenőrizze az unitus örmények helyes vallásgyakorlatát, illetve helyrehozza azokat a károkat, amelyeket a Mártonffy püspökkel fennálló konfliktus eredményezett a köreikben.⁸³ Nem értette, hogy őt miért üldözik katolikus vallású hittársai, miközben ő egyáltalán nem tért le a hit helyes útjáról. Minas Paronean arra is felhívta a figyelmet, hogy a konfliktus tulajdonképpen nem róla szól, hanem arról, hogy ki töltsé be az erdélyi örmény unitus püspöki hivatalt, amelyet akkor Theodorowicz ambicionált leginkább. Ugyanakkor Minas ellen Gyulafehérvár tudatosan játszotta ki Theodorowiczot, mert nekik az az elemi érdekük, hogy az örmény közösség ne legyen egységes, illetve hogy ne töltsék be az örmény unitus püspöki széket. Ezáltal az örmény közösség felekezeti szempontjából meggyengül, és így könnyebben tudja a püspökség rákényszeríteni az akarátát az erdélyi örmény unitus egyházra. Más szóval Gyulafehérvár az örményeket teljesen a saját ellenőrzése alá akarta vonni.⁸⁴ Egy másik Rómába küldött jelentésében Minas Paronean megjegyezte, hogy teljesen érthetetlen, hogy miért illették őt valótlannul az eretnokség vádjával, mert ő mindig Róma hitén maradt, és soha nem is hagyta el azt. Sőt az örmény misszionárius pusztá jó szándékból Antalffy püspöknek is levelet írt, arra kérve őt, hogy tüzetesen vizsgálja ki az ügyét, és ne higgyen semmiféle alantas szóbeszédnek, de erre választ nem kapott.⁸⁵

⁸⁰ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 201^r–202^r.

⁸¹ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 203^r–204^r.

⁸² APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 789^r–790^r.

⁸³ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 205^r.

⁸⁴ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 206^r.

⁸⁵ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 208^r–209^r.

Ezért a Propaganda Fide ismételtén Minas Paronean mentorát, Xač'atur Aṙak'elean kért fel, hogy járjon végére ennek a konfliktusnak.⁸⁶ Az örmény unitus (mechitarista) szerzetes nyomban védelmébe vette a fiatal misszionáriust. Továbbra is arra kérte a Propaganda Fidét, hogy minden erkölcsi és anyagi támogatást adjanak meg Minas Paroneannak, különösen azért is, hogy most ily nagy nyomás alatt kell munkálkodnia. Ismételtén azon véleményének adott hangot, hogy a támadások mögött az erdélyi latin püspökség áll. Xač'atur Aṙak'elean az egyedüli megoldást az örmény unitus püspöki kinevezésében látta.⁸⁷ Ezen túlmenően javaslatot tett arra, hogy Stefan Stefanowicz Roszka püspököt a Lengyel–Litván Unió területén lévő Stanisławówból Erdélybe kellene küldeni, hogy Minas, illetve az erdélyi örmények segítségére legyen. Ennek következtében a Propaganda Fide csakhamar fel is vette vele a kapcsolatot. Roszka leveleiben hajlandóságot is mutatott arra, hogy Erdélybe utazzon, sőt ezekben jelezte azt is, hogy teljesen egyetért a mechitarista szerzetes álláspontjával.⁸⁸ Azonban akkori felettese, Jan Tobiasz Augustynowicz lemergi örmény unitus érsek nem engedte el. Augustynowicz érsek ezt azzal indokolta a Propaganda Fidének küldött levelében, hogy növekvő aggodalma ellenére, nem nagyon tud az érsekség érdemben lépéseket tenni, mert a hatásköre és az egyházi joghatósága 1690 óta – a Propaganda Fide akkori döntésének az értelmében – már nem terjedt ki az erdélyi unitus hitű örményekre.⁸⁹ Az ügy megoldását a Propaganda Fidében, valamint még több örmény unitus pap Lembergől és Rómából történő delegálásában látta.⁹⁰

Azonban Minas Paronean egyre nehezebben viselte a rá nehezedő és egyre elviselhetetlenebbé váló nyomást, illetve az ellene irányuló mély gyűlöletet. Ezért 1724 októberében elhagyta Szamosújvárt, és Bécsbe, az apostoli nunciatúrára távozott.⁹¹ Innen a nevezett év november 3-án küldött hosszas jelentést Rómába, azonban ekkor még került a konfliktusról szóló értesítéseket.⁹² Levelében mindenekelőtt említést tett a Szamosújvárnak adandó azon privilégiumokról, amelyeket már 1711–1715 között, a néhai Oxendio Virziresco püspök próbált tető alá hozni, illetve kijárni a bécsi udvarnál.⁹³ Ezt az ügyet

⁸⁶ APF Lettere SC. Vol. 117. Fol. 286^v–287^r.

⁸⁷ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 210^r.

⁸⁸ APF SOCG. Vol. 646. Fol. 61^{r-v}, Fol. 62^r; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124^r.

⁸⁹ APF CP. Vol. 29. Fol. 612^r–613^v, Fol. 617^v, Fol. 628^r–629^v; APF Lettere SC. Vol. 79. Fol. 134^v–135^r; GYFL I.1/4. Pag. 34., uo. I/4. Vol. 3. Fol. 126^v.

⁹⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 799^{r-v}, Fol. 800^r–801^r; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, I. 101–102., 106–107. Egyébiránt maga Augustynowicz érsek is a lemergi Örmény Kollégium egykori növendéke volt. Erről lásd APF SOCG. Catalogus Personarum Collegii Pontifici Leopoliensis Armeni. A Calendis Anni 1684 ad Finem Decembris. Fol. 355^{r-v}.

⁹¹ APF Lettere SC. Vol. 121. Fol. 108^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 93^r.

⁹² APF SOCG. Vol. 652. Fol. 191^{r-v}.

⁹³ Oxendio Virziresco püspök még 1696. augusztus 20-án az Apostoli Szentszék és Kollonich Lipót esztergomi érsek, bíboros közbenjárásának köszönhetően érte el a bécsi udvarnál Szamosújvár megszerzését az örmények számára, azonban a tényleges költözés és a település (majdani város) kiváltságainak ügye csupán a Rákóczi-szabadságharcot, illetve az unitus püspök halálát követően történt meg. Erről lásd még bővebben APF Acta SC. 66. Fol. 201^r–202^v, Vol. 82. Fol. 144^r–147^v; APF SOCG. Vol. 524. Fol. 363^{r-v}, Fol. 366^{r-v}, Vol. 580. Fol. 557^r–558^v, Fol. 560^r–565^v, Fol. 567^r–568^v, Vol. 661. Fol. 207^v; APF Lettere SC. Vol. 85. Fol. 27^r–28^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 522^{r-v}, Vol. 6. Fol. 552^r–553^v; AAV ANV. Vol. 196. Fol. 147^{r-v}, Fol. 151^{r-v}, Fol. 152^{r-v}; MNL OL A 57. Vol. 53. No. 279a., uo. Gubernium Transilvanicum Levéltára. Ügyiratok. No. 1698: 238., uo. Erdélyi Fiscalis Levéltár. XII ½. Fasc. 2. Litt. A.

Minas Paronean is feltétlenül támogatandónak tartotta. Úgy látta, hogy az erdélyi, és ezen belül a szamosújvári örményeket úgy lehet megtartani az unitus hitükön, hogy minél kedvezőbb privilégiumokat biztosítanak számukra. Az unitus rítus létének a fontosságát külön is kiemelte, mint az örmények fizikai megmaradásának egyik kitételét. Ezért kérte a Propaganda Fidét is, hogy a nunciatúrán keresztül támogassa ezt a lépést, és így kommunikálja azt a bécsi udvar képviselőinek az irányába.⁹⁴

Fél évvel később Minas Paronean Bécsből elküldött újabb levelében próbálta magyarázni a Propaganda Fidének, hogy miért hagyta el erdélyi missziós állomáshelyét. Egy szerűen azzal indokolta lépését, hogy lelkileg teljesen felőrölték a közösség egyházi és világi vezetőivel, valamint az erdélyi katolikus püspökséggel fennálló viták.⁹⁵ Minas egy másik levelében arról panaszkodott, hogy a távozásában szerepet játszott az is, hogy 1723 óta Szamosújváron állandóan a gyanakvás és a rosszindulat fullasztó légköre vette körül. Éreztek vele, hogy örmény származása ellenére mégiscsak egy idegen (azaz nem bennfentes), és emiatt ki is közöcsítették. Holott ő azzal a szándékkal érkezett a Propaganda Fide utasítására Erdélybe, hogy a néhai Mártonffy György püspök vádjaival szemben lelki vigaszt nyújtson a Rómához hű örmények számára. Valójában Minas nem értette, hogy unitus hite miatt miért is támadják őt ily hevesen eretnekséggel.⁹⁶

A Propaganda Fide Minas kényszerű távozásával érdemben csupán másfél évvel később, 1726 márciusában foglalkozott részletesen.⁹⁷ Az ülésen a bíborosok egyértelművé tették, hogy Minas Paronean elűzésében a szamosújvári örmény közösség egyházi és világi vezetői mellett súlyos felelősség terhelte a gyulafehérvári püspökséget is. Ez utóbbi vádat azzal is megtoldották, hogy maga Gyulafehérvár volt az igazi felbujtó, mert a püspökségnek valós érdeke volt, hogy az örmények körében a feszült viszonyt fenntartsa. Szomorúan vették azt is tudomásul, hogy Antalffy püspök nem Minasnak vagy a Propaganda Fidének, hanem inkább a kisstílusú intrikusoknak hitt Erdélyben.⁹⁸ Ezért arra kérték a bécsi apostoli nunciust, hogy minél több információt szerezzen az erdélyi püspöktől, illetve tudja meg, hogy mik a jövőbeli szándékai az örményekkel kapcsolatban. A Propaganda Fide teljes képtelenségnek nevezte, hogy Minas eretnek pap, és pontosan tudta, hogy tanulmányaiból adódóan ő mindig az elfogadott örmény unitus rítus szerint misézett, és ezt a latinok szándékosan értették félre. Ezért kérni fogják Antalffy püspököt, hogy pontosítsa, illetve fejtse ki a Minasszal fennálló konfliktusok okát.⁹⁹

A Propaganda Fide ugyanakkor felkérte Stefan Stefanowicz Roszka püspököt, hogy utazzon el Stanisławówból Bécsbe, és személyesen találkozzon Minas Paroneannal, majd küldjön részletes jelentést Rómába. A bécsi találkozón Roszka Minas Paroneant mindekelőtt támogatásáról biztosította.¹⁰⁰ Beszámolójában kifogásolta a latin egyház vádjait, miszerint Minas eretnokséget terjesztett a szamosújvári közösségén belül. Roszka is ismé-

⁹⁴ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 211^r–212^v.

⁹⁵ APF SOCG. Vol. 654. Fol. 422^r–v.

⁹⁶ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 195^r–v.

⁹⁷ APF Lettere SC. Vol. 121. Fol. 108^v.

⁹⁸ APF Acta SC. Vol. 96. Fol. 143^v–144^r.

⁹⁹ APF Lettere SC. Vol. 121. Fol. 110^r–111^r.

¹⁰⁰ APF SOCG. Vol. 656. Fol. 427^r.

telten az örmény unitus püspöki szék mielőbbi betöltését javasolta. A konfliktus valós okát is ebben látta, az eretnokség vádja csupán pusztá figyelemelterelés volt a latinok részéről.¹⁰¹ Roszka püspök azt is megállapította, hogy sajnos az erdélyi örmény klérus is hibát követett el azzal, hogy Minas ellen fordult, mert ezzel az erdélyi püspökség malmára hajtotta a vizet. Továbbá közülük többen is ambicionálták a püspöki címet, és emiatt féltékenyen tekintettek a Rómából delegált Minas Paroneanra. A gyulafehérvári püspökség Minasban egyértelműen az Apostoli Szentszék emberét látta, és úgy tekintett rá, mint a néhai Oxendio Virziresco püspök potenciális utódjára. A püspökség valójában nem akarta, hogy Erdélyben újból örmény unitus (akár címzetes) püspök legyen,¹⁰² ezért nem nézte jó szemmel Minas misszionáriusi tevékenységét. Így a két, amúgy egymásra is gyanakvással tekintő csoport érdekei összeértek.¹⁰³ Azaz, mindkét félnek elemi érdeke volt Minas Paronean lejáratása, „kiiktatása” és eltávolítása.¹⁰⁴

Mindenesetre Roszka püspök arra is javaslatot tett a Propaganda Fidének, hogy Minast nagyobb hatáskörrel felhatalmazva kell visszaküldeni Erdélybe, hogy munkáját minél eredményesebben kiteljesítse. Hozzátette, nem szerencsés, hogy most lényegében Antalffy püspök kormányozza az örmény unitusokat, holott erre neki nem volt tényleges felhatalmazása, mert egyházi joghatósága csak a latin szertartásúakra terjedt ki Erdélyben. Ő ugyanazt folytatta, mint elődje, Mártonffy György püspök. A Propaganda Fidének ebben pedig határozottabban kellene fellépnie.¹⁰⁵ Ennek nyomán Grimaldi bécsi apostoli nuncius is megszólalt. Ő arra tett javaslatot, hogy az ellenséges közeg ellenére a Propaganda Fide adja utasításba Minas Paronean számára, hogy azonnal térjen vissza Erdélybe. Ugyanakkor azt is ajánlotta, hogy az örmény pap valóban nagyobb felhatalmazást és hatalmat kapjon, azaz nem mint egyszerű apostoli misszionárius, hanem mint apostoli vikárius térjen vissza Erdélybe, mert véleménye szerint nagyobb ranggal kevésbé érheti őt zaklatás a közösség (azon belül is a rá féltékeny helyi örmény unitus klérus), valamint az erdélyi latin szertartású püspökség részéről. Levelében felmerült annak a lehetősége is, hogy idővel Minas Paronean címzetes püspöki kinevezést nyerjen, és így legyen az örményeknek unitus hitű püspökük. A nuncius ezen túlmenően jelezte, hogy ebben az ügyben tárgyalni fog a püspökség embereivel is, és igyekszik arra törekedni, hogy elfogadtassa Minas Paroneant velük mint Rómához hű „igaz embert” és katolikust.¹⁰⁶

¹⁰¹ Roszka püspök hosszas jelentésében arra is javaslatot tett, hogy ha Minas nem akar visszatérni Erdélybe, akkor őt inkább szülővárosába, Konstantinápolyba kellene a Propaganda Fidének delegálni, mert ott az örmény unitusok nagy támadásoknak vannak kitéve a keleti hitű nemzettársaik részéről. Ő Luca Virzirescóra (magyarosan Verzár Lukács), a néhai Oxendio Virziresco püspök unokaöccsére, a római Collegium Urbanum frissen végzett növendékére gondolt. Véleménye szerint Luca Virziresco erdélyi származása miatt könnyebben tudja megtalálni a közös hangot a helyi közösséggel és az erdélyi római katolikus püspökséggel, mint a konstantinápolyi születésű Minas Paronean. Erről lásd még APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 333^{r-v}.

¹⁰² APF Lettere SC. Vol. 121. Fol. 109^{r-v}.

¹⁰³ APF SOCG. Vol. 656. Fol. 427^v.

¹⁰⁴ APF SOCG. Vol. 656. Fol. 428^r.

¹⁰⁵ APF SOCG. Vol. 656. Fol. 428^v.

¹⁰⁶ APF SOCG. Vol. 656. Fol. 429^r–430^v.

A püspökséget azonban nehezen lehetett erről meggyőzni. Antalffy János püspök, elődjéhez hasonlóan, továbbra is az erdélyi örménység feletti teljes egyházi joghatóság megszerzésére törekedett. Ezért 1726 nyarán végigvizitálta az erdélyi örmény unitus közösséget, és erről átfogó jelentést készített, amelyet 1726. november 12-i keltezéssel küldött el Bécsbe, illetve Rómába, a Propaganda Fide bíborosainak.¹⁰⁷ Az erdélyi püspök leírta, hogy ugyan vannak szokásbeli és liturgikus különbségek – amelyeket meglátása szerint a közeljövőben mindenképpen korrigálni szükséges –, de a Moldvából és a Lengyel-Litván Unió területéről elszármazott erdélyi örmények – a néhai Oxendio Virziresco püspök kitartó missziós munkájának köszönhetően – már engedelmes és jó katolikusok. Antalffy szerint azért is ilyen kedvező az egyház számára az örmények mostani vallási helyzete, mert a bajkeverő Minas Paronean végre elhagyta Erdélyt, és ezáltal az eretnecség és szakadárság csírája is kipusztult.¹⁰⁸ A püspök annak a véleményének is hangot adott az általa jegyzett dokumentumban, hogy nagyon bízik abban, hogy a nevezett örmény unitus pap soha többé nem tér vissza Erdélybe.¹⁰⁹

Antalffy még vizitációja során, 1726 nyarán Szamosújváron felszentelte az erdélyi örménység első egyházi épületét, a helybéli vagyonos örmény Simay [Šimaeen] család által finanszírozott Gyümölcsoltó Boldogasszony és Szeplőtelen Fogantatás, vagy közismertebb nevén az úgynevezett Salamon-templomot.¹¹⁰ Ezenkívül leírta, hogy egyházlátogatása során Erdélyben kilenc unitus örmény pap szolgált. A többi erdélyi közösségről szólva is elismerő hangnemben nyilatkozott. Az ebesfalvit roppant erősnek nevezte, de kőtemplomuk akkor még nem volt, csak néhány kisebb kápolnájuk, azonban leírta, hogy már elkezdtek építeni saját egyházukat.¹¹¹ Hasonlóképpen nyilatkozott a gyergyószentmiklósi örményekről is, akik éppen szintúgy a saját templomukat építették. Ezenfelül beszámolt arról, hogy Kantán és Görgényben él még kisebb örmény közösség, amely igen bölcsen a latin szertartású templomokat látogatja. A jelentése végén Antalffy püspök írt a paphiányról is, amely akkor Erdély-szerte általános probléma volt, de nyomatékosan hangoztatta, hogy Rómának a katolikus hithez hű örmény papokat kellene küldenie, nem pedig a régi örmény eretnecséggel rokonszenvező és bizonytalan hitű egyházi embereket. A püspök is arra törekedett, hogy minél több, jó képességű és magas műveltségű erdélyi örmény ifjút küldjön Rómába, a Collegium Urbanumba tanulni. Viszont újfent hangoz-

¹⁰⁷ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 217^r.

¹⁰⁸ A szamosújvári örmény közösség vezetői külön is jelezték Minas Paroneannal kapcsolatos fenntartásaikat Antalffy püspöknek 1726. évi vizitációja alkalmával. Ugyan a vele történő találkozó célja az újonnan épített templom felszentelésére összpontosult, a közösség előljárói nyomatékosították számára, hogy minden korábbi vallási eredetű baj gyökere az volt, hogy Róma közéjük delegálta ezt az idegen Minas Paronean nevezetű papot. Erről lásd APF SOCG. Vol. 652. Fol. 196^r.

¹⁰⁹ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 219^r.

¹¹⁰ APF SOCG. Vol. 656. Fol. 427^r–428^r; GYFL I.1/a. Pag. 30.; GYFL I/4. Vol. 1. Pag. 259–269., Vol. 3. Fol. 93^r, Fol. 107^r–^v; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, I. 75., 91.

¹¹¹ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 217^r. Az ebesfalvi örmények 1725–1726-ban felhívták a Propaganda Fide figyelmét, hogy Moldvából számos latin rítusú, magyar ajkú katolikus telepedett le, amit ők egyáltalán nem néztek jó szemmel. Emögött az örmények Antalffy püspököt sejtették, aki így próbálta felekezeti megosztani az addig homogén örmény unitusokból álló közösséget, ami számos konfliktust eredményezett a településen. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 95. Fol. 49^v–50^r, Vol. 96. Fol. 143^v–144^r; APF SOCG. Fol. 646. Fol. 143^r, Vol. 691. Fol. 275^r–^v, Fol. 276^v.

tatta, hogy egy Minas Paronean habitusú örmény papot semmiképpen sem látna szívesen Erdélyben, mert az ilyen zavaros hitű papok titokban a monofizita eretnokség hívei voltak, és ezt a hamis hitet terjesztették, ahova betették a lábukat, az csak fejetlenséget, zűrzavart és viszályt szült.¹¹²

Még vizitációja során Antalfy Theodorowiczsal is hosszasan tárgyalt Minas ügyéről. A főplébános ismételten igen elítélő hangnemben nyilatkozott róla. Szerinte Minas Paronean a közösség szemében mindig is egy nemkívánatos személy volt. Jelenléte a Rómával fennálló kapcsolatokat is megmérgezte. Hozzátette, hogy Minas Paronean eretnek könyveket használt, és önkényesen püspöknek nevezte magát, és elvárta, hogy őt e rang szerint is szólítsák meg. A főplébános ármányai elérték céljukat, mert Antalfy püspök fenntartás nélkül elhitte ezeket a rosszindulatú pletykákat, és ezeket írásba foglalva elküldte a Propaganda Fidének is.¹¹³

Minas ügyével kapcsolatban Michál Theodorowicz unitus főplébános viselkedését nem igazán értették Rómában, mert néhány évvel korábban őt is ugyanazzal a váddal illették a Mártonffy György vezette püspökség részéről, mint most Minas Paroneant. Úgy gondolták, hogy Theodorowicz ezzel mindinkább csak a saját egyházának ártott igazán. Ezért a bíborosok részéről felmerült, hogy Minas Paroneant arra utasítják, hogy csak azért is térjen vissza Szamosújvárra, és folytassa a már megkezdett missziós munkáját. Sőt támogatták azt az elképzelést is, hogy nagyobb felhatalmazást adjanak neki, mint amikor 1722-ben kiküldték Erdélybe. Így szóba került Minas Paronean apostoli vikáriusi és esetleges címzetes püspöki kinevezése is. Ezenfelül a bíborosok arról is döntöttek, hogy ez ügyben feltétlenül felveszik a kapcsolatot Antalfy püspökkel is. Számára külön és ismételten nyomatékosították azt is, hogy Minas Paronean és az erdélyi örmények nem az ő, hanem a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá tartoznak. Neki csak akkor lehet bele szólása, ha valós vallási anomáliákat tapasztal, de azokat először a szentszéki intézménnyel kell tudatnia, és nem a saját szakállára kell cselekednie. Tudtára adták továbbá azt is, hogy Minas Paronean semmilyen egyházi szabályt nem hágott át. Meg kell értenie végre, hogy az unitus misszionáriusok a saját bevett szokásaik szerint unitus rítus szerint misézhetnek, és nem kellene azonnal eretnokséget és szakadárságot feltételezni.¹¹⁴

Ennek ellenére Minas Paronean továbbra is Bécsben maradt, és kivárt. Majd onnan írt újabb jelentést Rómába. Levelében felidézte, hogy 1722-ben a missziójának kezdete azért indult reményt keltően, mert időközben elhalálozott az örmény unitus rítus és egyház pusztá létét fenyegető Mártonffy György püspök. Emiatt átmenetileg nyugalom köszöntött be az erdélyi örmények körében, de amikor a latin rítusú egyházmegyéjét újból

¹¹² Csíkszépvízzel kapcsolatban 22 örmény családot írt le Antalfy, azonban ez az adat ellentmondásosnak tűnt. Az idő tájt nem volt számottevő örmény közösség a településen, ugyanis az 1694. évi krími tatár betörés elpusztította a közösséget, és a túlélők Gyergyószentmiklóásra menekültek. APF Acta SC. Vol. 65. Fol. 54^r–56^v; APF SOCG. Vol. 518. Fol. 66^r–v, Vol. 520. Fol. 287^r–v, Fol. 289^r–v, Vol. 661. Fol. 217^r, Fol. 219^r–v; APF CP. Vol. 31. Fol. 390^r–v; APF Lettere SC. Vol. 83. Fol. 44^r–v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 287^r–v, Fol. 325^r–v; APF Collegio Urbano. Vol. 3. Fol. 156^r–v; AAV ANV. Vol. 196. Fol. 148^v–149^r; ARSI FA Hist. Vol. 152. Fol. 18^r–v.

¹¹³ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 217^v–218^r.

¹¹⁴ APF Acta SC. Vol. 72. Fol. 17^r–v, Vol. 96. Fol. 145^r–148^r.

betöltötték, akkor nemcsak a püspökség, hanem a közösség egyházi és világi képviselői is szembefordultak vele, és képtelenebbnél képtelenebb vádakkal illették. Levelében arra kérte a Propaganda Fidét, hogy nagyobb anyagi és erkölcsi támogatással térhessen vissza Erdélybe, hogy az ellenséges közeg ellenére is folytatni tudja pasztorális munkáját. Azt is megfogalmazta, hogy amennyiben nem engednék őt vissza Erdélybe, akkor küldjék őt Belgrádba az ottani örmények közé missziós munkára. Ezenkívül továbbra is fenntartotta azon véleményét, hogy a híresztelések és a rosszindulatú pletykák ellenére ő soha semmilyen eretnek vagy szakadár szokásnak nem hódolt egyházi pályafutása során.¹¹⁵ Levelének legutolsó soraiban ugyanakkor egy enyhe kritikus megjegyzést is megfogalmazott Minas Paronean. Arra kérte a Propaganda Fidét, hogy erkölcsileg is hathatósabban támogassa őt, mert úgy érezte, hogy a missziós szerv, mint munkaadója, magára hagyta őt a konfliktusok kellős közepén.¹¹⁶

Minas Paronean még bécsi tartózkodása idején, 1726-ban támogatta a Szamosújvárnak adandó kiváltságokat, és arra kérte a bécsi apostoli nunciust, hogy segítse e kérdésben az örményeket. Ezt egy másik Rómába küldött levelében írta meg. Minas Paronean arra kérte a Propaganda Fidét, hogy a bécsi apostoli nunciátúrán keresztül diplomáciailag is segítse elő Szamosújvár kiváltságolását, amiért Oxendio Virziresco unitus püspök élete végén nagyon sokat fáradozott. Meglátása szerint ez nagyban segíti a közösség és az örmény unitus egyház megmaradását Erdélyben.¹¹⁷ A nevezett privilégiumot végül III. Károly császár és király 1726. október 9-én adta meg a településnek. Ugyanakkor az uralkodó meghagyta, hogy amennyiben az örmények újból visszatérnének őseik keleti szakadár és eretnek hitére, akkor a privilégiumokat semmisnek tekinti, és visszavonja.¹¹⁸ III. Károly ezenkívül a bécsi apostoli nunciátúra és a Propaganda Fide kérésére egy uralkodói rendeletbe foglalva meghagyta, hogy az erdélyi örmények egyházi kérdésekben mindaddig (átmenetileg) engedelmeskedni kötelesek az erdélyi latin püspökségnek, amíg számukra az Apostoli Szentszék címzetes unitus püspököt nem nevez ki. Más szóval, a bécsi udvarnak, illetve Rómának feltett szándéka volt, hogy betöltse az Oxendio halála óta üres püspöki hivatalt. Ez viszont szemet szúrt az erdélyi püspökségnek.¹¹⁹

1726-ban a Propaganda Fide nemcsak a misszionáriusnál, hanem a szamosújvári közösség vezetőinél is tudakozódott, ugyanis minél több, pontosabb információt akart begyűjteni az örmények egyházi helyzetéről, mielőtt Minas Paroneant visszaküldenék Erdélybe. A település örmény előljárósága azonban teljesen elítélő hangnemben számolt be a szentszéki missziós szervnek Minas Paronean tevékenységéről. Két latin nyelvű levelükben leírták, hogy az 1715-ben eltávozott Oxendio Virziresco püspök halálának követ-

¹¹⁵ APF SOCG. Vol. 654. Fol. 423^r.

¹¹⁶ APF SOCG. Vol. 654. Fol. 423^r–424^v.

¹¹⁷ APG SOCG. Vol. 656. Fol. 426^r.

¹¹⁸ APF Acta SC. Vol. 96. Fol. 438^r; *Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut'iwn kam tarekank' ekelec'akank'*. Ašx. Hamazasp Anton Oskean OMech. Vienna, 1964. [Step'anos (Step'anean) Rōšk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek] 201.

¹¹⁹ APF Acta SC. Vol. 96. Fol. 143^v–114^r; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 209^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 601^r. Erről lásd még röviden *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, I. 90.; Nagy: *Az elképzelt „Aranykor”*, 268.

keztében nagy úr támadt. Nem volt igazi spirituális vezetőjük, és a Propaganda Fide által delegált Minas Paronean pedig önkényesen akarta betölteni az unitus püspök szerepét.¹²⁰ Egy másik levelükben azzal a váddal is illették az „ördöggel cimboráló” Minas Paroneant, hogy rengeteg pénzt sikkasztott el, akit ezért a nemtelen tettéért ítélőszék színe előtt számon kell kérni. Azonban erről a levélben konkrét bizonyítékokat nem árultak el. Úgy vélték, hogy Minas Paronean „démoni” praktikáival tönkretette mindazt, amit annak idején fáradságos munkával a néhai egyházalapító és közösségi vezető Oxendio Virziresco püspök létrehozott Erdélyben.¹²¹

A Propaganda Fide Antalffy püspök és a bécsi nunciatúráról beérkező levelek és jelentések tükrében 1726. december 17-én megtartott általános ülésén Giuseppe Sacripante bíboros-prefektus, valamint Bartolomeo Ruspoli titkár (későbbi bíboros) elnökletével tárgyalta ismételten Minas Paronean ügyét. Úgy ítélték meg, hogy az örmény papot apostoli vikáriusnak kell kinevezni, és e minőségében kell őt visszaküldeni Erdélybe. Minas Rómához való hitét sziklaszilárdnak ítélték meg, valójában ő nem volt eretnek hitű. Az ezzel kapcsolatos vádakat ugyanúgy hamisnak vélték, amelyek mögött az emberi esendőség árnyoldalai húzódtak meg. Megállapították, hogy ha a majdani vikáriusi tevékenysége sikeresnek bizonyul, akkor nyomban kezdeményezni fogják Minas címzetes (*in partibus infidelium*) püspöki kinevezését is XIII. Benedek pápánál. Sacripante bíboros-prefektus ugyanakkor megjegyezte, hogy Antalffy püspöknek újfent és még határozottabban tudtára kell adni, hogy Minas Paronean a Propaganda Fide alkalmazásában áll, és tőlük kapja a fizetséget, nem pedig az erdélyi unitus hitű örmény közösségtől, és nem is az erdélyi püspöktől. Grimaldi bécsi apostoli nunciust pedig arra kérték, hogy járjon közbe a bécsi udvarnál Minas ügyében és minden támogatást adjon meg a számára. A kettős játékot játszó, a korábban az ő védelmüket is kereső Michál Theodorowicz főplébános viszont egyszer s mindenkorra eljátszotta a bizalmukat, mert hazug vádakot fogalmazott meg Minas Paroneanról. Ráadásul intrikáival nemcsak Minas Paroneant, hanem Propaganda Fidét is megsértette. A szentszéki missziós szerv döntött arról is, hogy Minas mellé több örmény unitus papot szeretne rendelni, akik hatékonyan segítik majd az apostoli vikáriusi munkáját.¹²² Az ülést végül azzal zárták, hogy Minas Paronean igenis alkalmas személy a feladatra, és bíztak abban, hogy Minas személyében hamarosan püspöke is lesz az erdélyi unitus hitű örménységnek. Antalffy püspöknek pedig tudomásul kell végre vennie, hogy az erdélyi örményeknek van joguk és igényük a címzetes püspökség betöltésére, és ezt neki el kell fogadnia.¹²³ Egyébiránt Bartolomeo Ruspoli, a Propaganda Fide titkára erről külön levélben is értesítette Antalffy püspököt, arra kérve őt udvariasan, hogy tartsa tiszteletben a döntésüket. A titkár diplomatikusan jelezte neki azt is, hogy bármennyire is szeretné, de nincs joga kiterjeszteni az erdélyi örményekre az egyházi joghatóságát, sőt arra kérte a püspököt, hogy ha újabb egyházlátogatást szándékozik tenni az erdélyi örmé-

¹²⁰ APF SOCG. Vol. 654. Fol. 425^{r-v}.

¹²¹ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 225^{r-v}.

¹²² APF Acta SC. Vol. 96. Fol. 437^v–438^v.

¹²³ APF Acta SC. Vol. 96. Fol. 439^r–440^r.

nyek körében, akkor előtte mindenképp egyeztessen a Propaganda Fidével is.¹²⁴ Ezenfelül a titkár 1727. január 18-án egy újabb levelet juttatott el Gyulafehérvárra. Ebben is udvarias, de igen határozott hangnemet ütött meg. Ruspoli a püspököt felelősségre vonta, hogy támogatta Minas Paronean korábbi elüldözését Szamosújvárról és Erdélyből, illetve nyíltan segítette az ellene áskálódó örmény papokat is. A levelet azzal zárta, hogy a Propaganda Fidének határozott és egyszersmind feltett szándéka, hogy idővel Erdélyben címzetes püspöki rangban betöltsék az apostoli vikáriusi hivatalt, mert a jó emlékezetű Oxendio Virziresco halála óta nincs az unitus erdélyi örményeknek főpásztora. Minas Paroneant erre a feladatra a Propaganda Fide határozottan alkalmasnak tartja.¹²⁵

Antalfy püspököt ez utóbbi levél igencsak felbőszítette. Két rövid, 1727. március 18-án datált és Grimaldi bécsi apostoli nunciusnak címzett latin nyelvű válaszlevelében továbbra is fenntartotta azon megingathatatlan álláspontját, hogy Minas nem térhet vissza Erdélybe semmilyen felhatalmazással sem, mert a győzködéseik ellenére egy megátalkodott eretnek, és jelenléte csak újabb és újabb viszályokat fog szülni az egyházon, valamint a közösségen belül.¹²⁶ Ezt követően Grimaldi nuncius továbbította Antalfy leveleit Rómába, amelyhez csatolta saját olasz nyelvű különvéleményét is. Ebben egyszerűen leírta, hogy nem ért egyet Antalfy püspökkel, és valótlanságnak tartja a Minasszal szemben felhozott vádjait és gyűlölködését. Mindenesetre a Propaganda Fide makacsul kitartott korábbi döntése mellett.¹²⁷

Ennek ellenére Antalfy továbbra is hajthatatlannak mutatkozott ebben a kérdésben. Ezért 1727 szeptemberében újabb levelet írt a bécsi apostoli nunciusnak, illetve a Propaganda Fidének. A püspök nyolc pontba szedve foglalta össze kifogásait, valamint álláspontját, amellyel azt kívánta bizonyítani, hogy miért is alkalmatlan Minas Paronean az erdélyi missziós munkára. A jól bevett és már lassan megszokott eretnekség és szakadár-ság vádja mellett kifogásolta az esetleges apostoli vikáriusi és címzetes püspöki kinevezését. Ezt teljesen feleslegesnek tartotta. Továbbá éles kritikával illette az örmény unitus rítus erdélyi létjogosultságát: meglátása szerint az örmény unitus helyett a latin rítus gyakorlása a helyes és az illő a katolikus hitű örményeknek. Végül a püspök levelében azon értetlenségének is hangot adott, hogy a Propaganda Fide, illetve az Apostoli Szent-szék, beleértve a bécsi nunciust is, miért támogat szilárdan egy ilyen alávaló eretnek papot, aki a bűnt és a bűnös hitet terjesztette korábban az ő egyházmegyéje fennhatósága alatt.¹²⁸ Erre a Propaganda Fide azzal válaszolt, hogy újabb papokat küldenek Erdélybe az erdélyi örmény unitusok közé. Ugyanakkor ők is levonták a tanulságot: a jövőben nem „külsőst”, azaz külhoni születésű örményt, hanem erősebb erdélyi kötődéssel bíró egyházi embereket delegálnak. Így került látókörbe két, a Collegium Urbanumban frissen végzett örmény unitus ifjú, Luca Virziresco és Minas Daniēlean személye. Fő feladatuk az volt, hogy segítsék a majdani apostoli vikárius munkáját Erdélyben. Minas Paroneanhoz

¹²⁴ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 212^r.

¹²⁵ APF Lettere SC. Vol. 123. Fol. 23^v–26^r.

¹²⁶ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 226^{r-v}, Fol. 227^{r-v}.

¹²⁷ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 215^r–216^r.

¹²⁸ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 213^{r-v}.

hasonlóan nekik is felhatalmazásuk volt arra, hogy az örmény unitus rítus szerint végezzék egyházi szolgálatukat.¹²⁹

Ez a hír már önmagában véve konfliktushelyzetet teremtett az erdélyi püspökséggel, illetve az ottani örmény unitus klérus köreiben is. Ezért Dániel Tódor [Tʼēodoros Daniēlean] Szamosújvár örmény bírja 1728 legelején levelet juttatott el a Propaganda Fidéhez, amelynek hangneme egyértelműen Antalffy püspök álláspontját tükrözte. Lényegében a bíró azt írta le, hogy az egész város nemkívánatos személynek tartja Minas Paroneant, és nem örülne annak sem, hogy a Propaganda Fide újabb két – bár erdélyi kötődésű –, bizonytalan hitű papot kíván Erdélybe delegálni.¹³⁰

Két hónappal később Antalffy püspök a másik nagy erdélyi örmény közösség, az ebesfalvi előljáróival is levelet íratott ebben az ügyben. Ők is leírták, hogy már korábban is osztották a szamosújváriak azon véleményét, miszerint nem látják szívesen a bajkeverő Minas Paroneant és az újonnan kinevezett segítőt. Azt sem akarták, hogy a város területére lépjenek, és nagyon örültek annak is, hogy Minas még nem jutott el eddig hozzájuk. Ugyanakkor megköszönték a Propaganda Fidének, hogy pénzügyileg is segítette az akkor épülő ebesfalvi örmény templom építését.¹³¹ Ehhez azt is hozzáfűzték, hogy valójában nem is a Propaganda Fidének, hanem Antalffy püspök önzetlen hozzájárulásának köszönhetők, és a szentszéki missziós szerv csupán kis szerepet játszott ebben. Ez azonban nyilvánvaló csúsztatásnak bizonyult, mert az ebesfalvi örmény unitus templom építéséhez valójában Antalffy püspöknek nem sok köze volt, mivel ismereteink szerint nem nyújtott anyagi támogatást a templom építéséhez.¹³² A szentszéki missziós szerv azonban itt is átlátott Antalffy püspök praktikáin, és továbbra is kitartott amellett, hogy Minasnak, immár vikáriusként, nagyobb felhatalmazásokkal a lehető leggyorsabban vissza kellene térnie Erdélybe.¹³³

A Propaganda Fide eltökéltségét látva 1728 tavaszán Minas Paronean erdélyi „jóakarói” más nemtelen eszközökhöz nyúltak. Azzal a váddal próbálták őt lejáratni a szentszéki hatóságok előtt, miszerint az unitus misszionárius 1722-ben egy fiatal szamosújvári örmény özvegygel bonyolódott titkos szerelmi viszonyba, és „e bűnös kapcsolat” eredményeként gyermeke fogant. A fiatal nőt emiatt a közösség kiközösítette. A Propaganda Fidénél úgy akarták Minas Paroneant lejáratni, hogy ő nemcsak egy eretnek hitű pap,

¹²⁹ APF SOCG. Vol. 664. Fol. 33^r., Fol. 129^{r-v}., Fol. 130^v., Fol. 504^r., Fol. 505^v., Fol. 530^r., Fol. 531^v., Vol. 665. Fol. 13^{r-v}., Fol. 15^v.; APF Collegio Urbano. Vol. 5. Fol. 51^v–52^r., Fol. 52^v–53^r., Fol. 137^v., Fol. 153^r., Fol. 477^r., Fol. 493^r., Fol. 495^r.

¹³⁰ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 220^r–221^r.

¹³¹ A Szentháromság [AmenasurbSurb Errordutʼiwn] tiszteletére felszentelt templomot az örmény unitus mechitarista szerzetesek és a közösség együttes kezdeményezésére kezdték építeni, ugyanis ez idő tájt már élénk tárgyalások zajlottak a szerzetesrend velencei központja és az Apostoli Szentszék között, hogy a rend missziós célból rendházat és iskolát alapít Ebesfalván. A templom építésének a költségeit a hívek (azaz a helyi lakosság), a mechitarista rend, illetve a Propaganda Fide állták. Erről lásd bővebben APF Acta SC. Vol. 98. Fol. 319^v., Fol. 513^{r-v}., Vol. 99. Fol. 9^v–10^v.; APF SOCG. Vol. 652. Fol. 191^{r-v}., Vol. 661. Fol. 209^v., Vol. 662. Fol. 254^{r-v}., Vol. 663. Fol. 19^{r-v}.; APF Lettere SC. Vol. 128. Pag. 13–14. [Az APF Lettere SC. Vol. 128. forráskötet hasábjai nem fólió-, hanem oldalszámozással jelezve.] Erről lásd még Kovács Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár. *Erdélyi Múzeum* 74 (2012) 2. sz. 74–76.

¹³² APF SOCG. Vol. 661. Fol. 222^r., Fol. 223^v.

¹³³ APF Lettere SC. Vol. 126. Fol. 16^{r-v}.

hanem egy megátalkodott, a testiség [šnut' iwn] szörnyű bűnében leledző ember is. A miszcionárius természetesen kezdettől fogva tagadta e vádakat, és azért, hogy tisztázza személyét, ő maga is vizsgálatokat kért maga ellen. Ennek folyományaként kiderült, hogy az állítólagos intim viszonnal kapcsolatos vádak alávaló és aljas hazugságokra épültek. Ugyanis időközben fény derült arra, hogy Minas Paronean az említett nővel nem került intim kapcsolatba, sőt nem is találkozott vele. A Propaganda Fidénél és a bécsi apostoli nunciaturán ugyanúgy Antalffy, valamint a szamosújvári örmény közösség ármányait látták mögötte. Ráadásul az időközben beérkező további jelentések szintúgy képtelenségnek és egyszersmind alaptalannak tartották a Minasszal szemben felhozott vádat.¹³⁴ A cél nyilvánvalóan az volt, hogy ily módon (egyfajta karaktergyilkossági kísérlet gyanánt) akadályozzák meg, hogy Minas Paronean vikáriusi minőségben és egyúttal potenciális unitus püspökjelöltként térjen vissza a korábbi missziós állomáshelyére.¹³⁵

1728 közepére a vádak elcsendesedni látszódtak, amely összefüggésben állt Antalffy János püspök egészségi állapotának súlyos megromlásával. A Propaganda Fide 1728. július 6-án megtartott általános ülésén Vincenzo Petra bíboros-prefektus elnökletével újból, hosszasan vitatta és tárgyalta Minas Paronean erdélyi missziós ügyét.¹³⁶ Ismételten megerősítették, hogy Minas Paronean semmilyen régi keleti örmény eretnek és szakadár praktikáknak nem hódolt, és hasonlóképpen nem esett a testiség bűnébe sem. Mindezeket az erdélyi püspökség koholmányának tartották. Igazat adtak Xač'atur Aṙak'elean mechtarista szerzetes és Stefan Stefanowicz Roszka korábbi véleményeinek, hogy Minas Paroneant a kezdetektől fogva szándékosan akarták lejáratni és befeketíteni.¹³⁷ A missziós szerv hasonlóképp vélekedett arról is, hogy Minas 1722–1724 közötti szamosújvári tartózkodása során semmilyen körülmények között sem adta ki magát „hamisan” apostoli vikáriusnak és püspöknek, viszont most már a Propaganda Fidének határozott szándéka, hogy ezt a hivatalt (azaz az unitus püspökséget) vele a közeljövőben végre betöltesse.¹³⁸ Az erdélyi katolikus püspökségnek valójában egy célja volt, hogy fenntartsa a zűrzavart, valamint kiélezze a személyes konfliktusokat az erdélyi örmények körében, mert így tudta őket hatékonyan megosztani, valamint a saját ellenőrzése alá vonni. A Propaganda Fide újfent nyomatékosította, hogy az Oxendio Virziresco halála óta megüresedett hivatalt be kell tölteni, és erre Minas Paroneannál jelen pillanatban alkalmasabb személyt nem látnak. Ezért a szentszéki missziós szerv úgy határozott, hogy Minast nagyobb felhatalmazásokkal küldi vissza Erdélybe.¹³⁹

Időközben Antalffy János püspök 1728. július 28-án eltávozott az élők sorából. Rómában sokan átmenetileg fellélegeztek. Sőt a Propaganda Fide vezetése abban bízott, hogy Mártonffy és Antalffy után végre egy olyan egyházi ember kerül a püspökség élére, akivel könnyebben szót tud érteni és megértőbb lesz az unitus egyházakkal, így az erdélyi örményekkel is. Azonban reményeik csalfának bizonyultak. Antalffy helyét a felvidéki (német)

¹³⁴ APF Lettere SC. Vol. 126. Fol. 84^r–85^v.

¹³⁵ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 224^r–^v.

¹³⁶ APF Acta SC. Vol. 98. Fol. 314^v.

¹³⁷ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 206^r–^v.

¹³⁸ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 207^r–^v, Fol. 208^r–^v.

¹³⁹ APF Acta SC. Vol. 98. Fol. 315^r–321^r; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 209^r, Fol. 210^r–^v, Fol. 211^v.

származású Sorger/Zorger Gergely György vette át 1729. február 25-én.¹⁴⁰ Elődjeihez hasonlóan az erdélyi unitusokat nem tekintette őszinte és igaz katolikusoknak, ezért mindent elkövetett, hogy teljes egyházi ellenőrzése alá vonja őket. Ez alól az erdélyi örmények sem képeztek kivételt.¹⁴¹ Sorger püspök ráadásul nem lelkesedett, hogy 1729-ben az Apostoli Szentszék támogatásával az örmény unitus mechtarista szerzetesrend meg akart telepedni Ebesfalván, mert úgy vélte, hogy ők ugyanúgy folytatni fogják az eretnokség terjesztését Erdélyben, mint ahogyan azt Minas Paronean is korábban tette.¹⁴² Sőt kifejezetten tiltakozott, hogy időközben Rómából Minas Daniēlean és Luca Virziresco személyében két olyan örmény unitus pap érkezett Erdélybe, akik – véleménye szerint – ugyan csak eretnek és szakadár bajkeverők lehetnek egyházmegyéje területén.¹⁴³

Sorger egész püspöki hivatala során az erdélyi örmény unitus egyház háttérbe szorítására törekedett. Kifogásolta többek között azt is, hogy az örmény klérus tagjait – meg látása szerint – a régi örmény keleti eretnokséget terjesztő lemergi Örmény Kollégiumban, valamint a római Collegium Urbanumban képezik, ehelyett inkább a hazai szemináriumokba kellene küldeni őket. Így, véleménye szerint, nem fertőződnek meg az eretnokséggel.¹⁴⁴

A Propaganda Fidénél azonban ezt sem nézték jó szemmel. Továbbra is támogatták az örmény unitus papok Erdélybe küldését, és természetesen Minas Paronean erdélyi visszatérését is apostoli vikáriusi minőségben. Ezért a bécsi apostoli nunciaturán keresztül 50 római scudo további pénzügyi támogatást küldtek Minas Paronean számára. Döntöttek arról is, hogy kérni fogják az udvar közbenjárását, miszerint Sorger püspök engedje be Minast és az új örmény unitus papokat Erdély területére, illetve ne akadályozza az egyházi tevékenységüket.¹⁴⁵

Minas Paroneant elbizonytalanította Sorger püspök „harcias” kiállása az unitus pap sággal szemben, és ezért vonakodott Erdélybe utazni. A Propaganda Fide Domenico Silvio Passionei Ephesus címzetes érsekén és bécsi apostoli nunciuson keresztül helyezte nyomás alá, hogy végre induljon el Erdélybe, és folytassa az 1722-ben megkezdett egyházi és

¹⁴⁰ A továbbiakban a főpap nevére a Sorger változatot használjuk. Sorger Gergely György korábban – 1727 és 1729 között – Tininum [Knin] püspöke volt. Erről lásd APF Acta SC. Vol. 99. Fol. 534^r; APF SOCG. Vol. 666. Fol. 228^r; Fol. 231^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. Fol. 29^r; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 5. Fol. 89^r; Fol. 90^r; Fol. 113^r–114^v; Fol. 444^r; GYFL I.1/a. Pag. 34–35.; *Hierarchia Catholica*, VI. 381., 386.; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 144–143., 347.

¹⁴¹ APF Lettere SC. Vol. 137. Fol. 194^{r-v}, Fol. 237^r–239^r.

¹⁴² APF Acta SC. Vol. 98. Fol. 513^{r-v}, Vol. 99. Fol. 9^v–10^v; APF SOCG. Vol. 662. Fol. 254^{r-v}, Vol. 663. Fol. 19^{r-v}. Sőt az 1740. évből adat maradt fenn arról is, hogy két meg nem nevezett ebesfalvi (erzsébetvárosi) erdélyi örmény ifjú Velencébe, a mechtarista főapátságba (a rend központjába) utazott teológiai tanulmányokat folytatni, illetve belépni szándékozott a szerzetesrendbe. Erről lásd JTMRL Gyűjtemények. Rendtörténeti Gyűjtemény. Litterae Annuae. Fotómásolatok. 1740II. Pag. 97.

¹⁴³ APF Acta SC. Vol. 99. Fol. 278^r; Fol. 281^{r-v}; Fol. 333^v–334^r; Fol. 491^r, Vol. 101. Fol. 429^{r-v}, Vol. 102. Fol. 120^{r-v}; APF SOCG. Vol. 664. Fol. 129^{r-v}; Fol. 130^v; Fol. 504^{r-v}; Fol. 505^v; Fol. 530^r; Fol. 531^v, Vol. 665. Fol. 12^r, Fol. 13^{r-v}; Fol. 15^v; APF Collegio Urbano. Vol. 5. Fol. 51^v–52^r, Fol. 153^r; Fol. 154^v, Fol. 244^r–245^v, Fol. 246^{r-v}, Fol. 325^v.

¹⁴⁴ APF Acta SC. Vol. 101. Fol. 376^{r-v}, Fol. 427^{r-v}, Fol. 429^{r-v}; APF SOCG. Vol. 670a. Fol. 23^{r-v}, Fol. 24^{r-v}, Fol. 25^{r-v}; Fol. 26^v; APF Lettere SC. Vol. 132. Fol. 244^r–245^r.

¹⁴⁵ APF Acta SC. Vol. 99. Fol. 157^v–158^v; APF Lettere SC. Vol. 128. Pag. 14–15., Pag. 237–239.

missziós szolgálatát. Sőt maga a Propaganda Fide is több alkalommal próbálta őt győzködni, hogy térjen vissza Erdélybe. Minas azonban nem állt kötélnek, és egyáltalán nem kíváncskozott visszatérni korábbi missziós helyére, amit azzal igyekezett magyarázni, hogy lelkiileg teljesen megviselték és kimerítették az elmúlt évek megpróbáltatásai. Valójában máshol szeretne volna folytatni papi és hittérítői tevékenységét. Ezért Minas Bécsből kérényezte a Propaganda Fidénél, hogy inkább hadd mehessen vissza szülővárosába, Konstantinápolyba a nemzettársai közé missziós munkára. Róma nem örült Minas kérésének, mert más tervei voltak vele, viszont az örmény unitus pap határozottan jelezte nekik, hogy többé már nem kíván Erdélybe visszatérni. Végül Rómában vonakodva ugyan, de elfogadták Minas Paronean kérését, és a Propaganda Fide más személy után kezdett nézni az erdélyi misszió ügyében.¹⁴⁶

Minas Paronean 1731-ban érkezett Konstantinápolyba, ahol a terep missziós szempontból nehezebbnek bizonyult az erdélyinél is.¹⁴⁷ Kiküldetését csak egy évig tudta ellátni az Oszmán Birodalom fővárosában, és még 1732-ben visszatért Bécsbe. Távozásának oka összefüggésben állt a már évtizedek óta felekezetiileg megosztott örmény közösség körében fennálló feszült állapotokkal. A keleti, apostoli hitű örménység már a 17. század közepe óta nem nézte jó szemmel a szentszéki misszionáriusok [patrikk'n Frengistaneayc'] térnyerését a városban. Kártékonynak találták ténykedésüket, mert sokakat, a saját megfogalmazásuk szerint, áttérítettek a nyugati „frankok” eretnek hitére, azaz a katolikus vallásra. A viszály olyannyira elmérgesedett, hogy a városban szinte mindennaposak voltak a katolikus (unitus) hitű örmények sérelmére elkövetett verekedések, pogromok, üzletgyűjtogatások, templom- és iskolafoglalások. Az oszmán hatóságok igyekeztek a maguk hasznára fordítani ezt a viszályt, és tudatosan uszították egymás ellen a két felet. Minas Paroneannak ebben a feszült helyzetben kellett helytállnia. Míg Erdélyben keleti, addig Konstantinápolyban nyugati latin vagy „frank” eretneknek [heretikosk' Frengistaneayc'] bélyegezték. Így Minas Paronean 1731–1732-ben lényegében cseberből vederbe esett.¹⁴⁸

A Propaganda Fide 1733-ban tárgyalta Minas sikertelen konstantinápolyi misszióját, de ismételten megvizsgálta a korábbi erdélyi tevékenységét is. Ez utóbbival kapcsolatban

¹⁴⁶ Ekkor delegálta a Propaganda Fide és a Collegium Urbanum az erdélyi születésű Dragomán Kristóf [K'ristop'oros Dragoman] örmény unitus papot Ebesfalvára/Erzsébetvárosba, hogy majd később Minas Paronean vikárius segítségére legyen. Dragomán csakhamar összetűzésbe került az örmény unitus rítus megítélése miatt Sorger püspökkel. Erről lásd még APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 481^v–483^v; APF SOCG. Vol. 670. Fol. 773^{r-v}; Fol. 776^v; APF Lettere SC. Vol. 137. Fol. 237^r–239^r; APF Collegio Urbano. Vol. 5. Fol. 137^r–138^v, Fol. 202^r–204^r; Fol. 205^v, Fol. 328^r, Fol. 356^v–357^v, Fol. 361^v–362^r, Fol. 479^r, Fol. 495^r; Fol. 496^v; GYFL I/4. Vol. 2. Pag. 148., Vol. 3. Fol. 124^r.

¹⁴⁷ APF Acta SC. Vol. 101. Fol. 39^{r-v}.

¹⁴⁸ Gregorio Hoffman: *Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli (1453-1830)*. Roma, 1935. (Orientalia Christiana Analecta 103) 81–90.; Rõšk: *Žamanakagrut'iwn*, 190–192.; Raymond Haroutioun Kévorkian: L'imprimerie Surb Eġmiciac et Surb Sargis Zōrawar et conflicte entre arméniens et catholiques á Constantinople. 1981. *Revue des études arméniennes* [Nouvelle Serie] 15 (1981) 401–438.; Raymond Haroutioun Kévorkian: Le patriarcat arménien de Constantinople et l'occident catholique au XVIIe siècle. *Revue de monde arménien moderne et contemporain* 1 (1994) 19–29.; Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 121–122.; Ferenc Toth: *Diplomatie, guerre et culture en Europe Centrale et Orientale Ottomane à l'époque moderne. Recueil d'études*. Istanbul, 2021. (Centre d'Histoire Diplomatique Ottomane) 77–78.

most sem marasztalták el, sőt továbbra is ártatlannak tartották az akkor felhozott vádakkal kapcsolatban. Azonban konstantinápolyi „kalandját” felelőtlen és meggondolatlan lépésnek ítélték meg Rómában. Úgy vélték, hogy hibáztak akkor, amikor Minasnak engedélyezték a kérészéletűnek bizonyult konstantinápolyi misszióját. A Propaganda Fide általános ülése arról tanácskozott, hogy mit kezdjenek Minasszal: visszaküldjék őt apostoli vikáriusként Erdélybe, vagy rendeljék vissza Rómába, ahol a Collegium Urbanumban kellene örmény unitus növendékeket oktatnia.¹⁴⁹ Ekkor érkezett be Rómába a csanádi római katolikus püspökség kérése, hogy a Bánátban és a Temesközben uralkodó kritikus paphiány miatt képzett misszionáriusokat keresnek. Tudniillik az 1730-ban bencés szerzetesből csanádi püspökké lett báró Falkenstein Béla Adalbert fülébe is eljutott Minas Paronean esete, és őt missziós munkára szeretne volna felkérni.¹⁵⁰ Az akkor Bécsben tartózkodó örmény unitus pap elfogadta Falkenstein püspök hívását, és még ugyanabban az évben Temesvárra utazott. Ott a források tanúsága szerint szinte nyomban munkához látott, sikeres papi és missziós tevékenységet fejtett ki a lakosság körében. Ekkor Minas Paronean – nyilvánvalóan a csanádi püspök rábeszélésére – jelezte a Propaganda Fide felé azon igényét, hogy a missziós szerv helyett a csanádi egyházmegye szolgálatába kíván állni.¹⁵¹ Ezenfelül arról is tájékoztatta a Propaganda Fidét, hogy rítust szeretne váltani, és latin szertartású világi papként és misszionáriusként kíván a továbbiakban „az Úr szőlőskertjében” munkálkodni.¹⁵²

E kérés teljesítése igencsak lassan haladt. Ezért három esztendő elteltével, 1736. január 7-én maga Falkenstein püspök írt levelet a Propaganda Fidének, amelyben részletesen beszámolt az egyházmegyéjében az 1718. évi pozsareváci béke óta fennálló siralmas állapotokról. Ebben kifejtette, hogy kevés a katolikus hitű lakos, túl sok a keleti hitű keresztény szakadár, és tetejébe égető katolikus paphiány uralkodik a csanádi püspökség egyházi joghatósága alá tartozó területeken.¹⁵³ Így a püspök tekintélyes pénzügyi segítség mellett további, jól képzett misszionáriusok delegálását kérte a Propaganda Fidétől. Az egyházmegyéjében szolgáló Minas Paroneanról megjegyezte, hogy 1733 óta példamutató munkát végez, és még több ilyen habitusú egyházi személyre lenne még szüksége. Ezért is kérte a Propaganda Fidét, hogy Minas Paronean az ő egyházmegyéjének a szol-

¹⁴⁹ APF Acta SC. Vol. 102. Fol. 362^r; APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 481^v–482^v; APF SOCG. Vol. 673. Fol. 291^{r-v}. Minas Paronean ekkor Bécsben segédkezett az ebesfalvi örményeknek is, akik a településnek adandó kiváltságok ügyében tartózkodtak a császárvárosban. Végül III. Károly császár és király 1733-ban megadta a kért privilégiumokat, azzal a feltétellel, hogy az örmények nem hagyják el a katolikus (unitus) vallásukat, és nem térnek vissza őseik eretnek hitére. Ezt a kiváltságot 1756-ban Mária Terézia királynő újból megerősítette. Erről lásd még APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 255^{r-v}, Fol. 351^r; MNL OL A 57. Vol. 53. No. 104a; Kovács: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár, 70.

¹⁵⁰ Falkenstein Béla Adalbert csanádi püspökről lásd még röviden MNL OL A 57. Vol. 36. No. 224., No. 226–228., No. 230–231., Vol. 38. No. 171.; *Hierarchia Catholica*, VI. 188.; Forgó András: Korszakováltás – Elitváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben. In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Szerk. Forgó András – Gözsy Zoltán. Pécs, 2019. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11) 83–85.

¹⁵¹ APF Lettere SC. Vol. 137. Fol. 110^v–111^r, Fol. 284^v–286^v.

¹⁵² APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 364^r, Fol. 483^v.

¹⁵³ A Temesköz, a Bánát és a Bánság problémájáról lásd bővebben Kalmár János: A Kollonich-féle Einrichtungswerk és a 18. századi bánsági berendezkedés. *Századok* 125 (1991) 489–499.

gálatába álljon.¹⁵⁴ Nem sokkal később maga Minas is egy olasz nyelvű levelet írt Temesvárról, amelyben a Propaganda Fidének a hozzájárulását kérte a rítusváltásra. E levelében továbbá azt is leszögezte, hogy ő többet már nem kíván sem apostoli vikáriusi, sem pedig esetleges címzetes püspöki rangban Erdélybe az örmények közé visszatérni, mert ott csak gyűlölködés és ellenszenv fogadná őt a közösség és a Sorger Gergely vezette püspökség részéről.¹⁵⁵ A Propaganda Fide először 1736. április 16-án megtartott általános ülésén tárgyalta Falkenstein püspök és Minas kérelmét. Egyetértettek abban, hogy a csanádi egyházmegyében valóban rossz állapotok uralkodnak, de ebben az időben még inkább Erdélyre fordították figyelmüket. Mérlegelték Minas tevékenységét, és úgy vélték, hogy neki mégiscsak ki kellene teljesítenie az Erdélyben 1722-ben megkezdett munkáját. Egyszerűen azért, mert kizárólag ő rendelkezett a megfelelő nyelvi és teológiai felkészültséggel, illetve missziós tapasztalattal, annak ellenére, hogy ott végig ellenségesen viszonyultak hozzá. Végül hosszas tanácskozást követően a bíborosok arra a döntésre jutottak, hogy nem támogatják a kérést, mert Minasnak Erdélyben kell missziós munkát végeznie és nem a Bánátban, illetve a Temesközben, vagy a csanádi egyházmegye területén.¹⁵⁶

Ebbe viszont sem Minas Paronean, sem pedig Falkenstein püspök nem törődött bele. 1738-ban a püspök ismételten a nehéz helyzetre és az egyházmegyeje területén uralkodó paphiányra hivatkozva kérte a Propaganda Fidét, hogy változtassa meg a korábbi döntését.¹⁵⁷ Minas Paronean maga is négy elküldött levélben jelezte a missziós szervnek, illetve Camillo Paolucci-Merlini frissen kinevezett bécsi apostoli nunciusnak, Iconium címzetes érsekének, hogy többé már nem akar Erdély területére lépni, és az embert próbáló, nehéz körülmények ellenére jól érzi magát Temesváron, mert itt is van bőven missziós munkája, és így teljesen feleslegesnek tartja, hogy őt Erdélybe áthelyezzék.¹⁵⁸ Továbbá jelezte azt is, hogy hamarosan latin rítusra vált, és végleg el akarja hagyni a számára csak fájdalmat és lelki kínokat okozó örmény unitus rítust.¹⁵⁹

A számos beérkező kérelem és levél miatt a Propaganda Fide 1738. szeptember 15-én megtartott általános ülésén újból foglalkozott Minas kérésével, illetve bánati missziójával. Az ülésező bíborosok végül beadták a derekukat, és megváltoztatták korábbi döntésüket. Tudomásul vették, illetve engedélyezték Minas Paronean rítusváltását, és elfogadták, hogy most már a csanádi püspökség alkalmazásában áll. Döntöttek arról is, hogy a csanádi egyházmegyét a közeljövőben komoly összeggel is támogatni fogják.¹⁶⁰ A Propaganda Fide ezen túlmenően tudomásul vette, és egyúttal sajnálta, hogy az őt ért korábbi megpróbáltatások miatt elvesztett egy ilyen kiváló képzettségű teológust és misszionáriust.¹⁶¹

¹⁵⁴ APF SOCG. Vol. 686. Fol. 68^r., Fol. 70^r.

¹⁵⁵ APF Acta SC. Vol. 105. Fol. 63^v–65^r.; APF SOCG. Vol. 686. Fol. 71^r–^v., Fol. 73^v.; APF Lettere SC. Vol. 137. Fol. 194^r–^v.; APF Collegio Urbano. Vol. 6. Fol. 188^r–^v., Fol. 207^r–212^r.

¹⁵⁶ APF Acta SC. Vol. 106. Fol. 103^r–107^v.

¹⁵⁷ APF SOCG. Vol. 697. Fol. 25^r–26^v.

¹⁵⁸ APF SOCG. Vol. 697. Fol. 31^r–^v., Fol. 32^v., Fol. 33^r–34^r., Fol. 35^r–^v., Fol. 36^r–^v.; APF Lettere SC. Vol. 148. Fol. 52^r–53^v.

¹⁵⁹ APF SOCG. Vol. 697. Fol. 27^r–^v., Fol. 29^r–^v., Fol. 30^r.

¹⁶⁰ APF Acta SC. Vol. 108. Fol. 287^v–289^v.; APF SOCG. Vol. 697. Fol. 37^r–^v., Fol. 38^r–^v., Fol. 39^v.

¹⁶¹ APF Acta SC. Vol. 108. Fol. 290^r.

Minas Paronean 1746-ban bekövetkezett haláláig híven szolgálta a csanádi egyházmegyét, és soha többet nem tért vissza Erdélybe.¹⁶² Mindenesetre a szentszéki missziós szerv ebben az időszakban sem tett le arról, hogy az erdélyi örmények számára folyamatosan küldjön apostoli misszionáriusokat. Sőt továbbra is feltett szándéka volt, hogy Erdélyben mindenképpen betöltesse az Oxendio Virziresco püspök halála óta üresen álló örmény unitus püspöki hivatalt, és ezért a továbbiakban is hajlandónak mutatkozott a nyílt konfrontációra az örményeket saját egyházi joghatósága alá vonni akaró erdélyi püspökséggel is.

Az erdélyi örmény történeti emlékezet és a régi szakirodalom Minas Paroneanról igen negatív tónusban számolt be: bajkeverőnek, erkölcstelen életvitelt folytató züllött papnak és a régi örmény eretnokség elterjesztőjének tekintették. Sőt, bizonyos szempontból őt tették meg bűnbakká, hogy Erdélyben soha nem sikerült betölteni az unitus püspöki hivatalt Oxendio Virziresco halálát követően. Ezzel a szemben a közelmúltban feltárt levéltári források – miközben betekintést kaptunk az 1720-as és 1730-as évek Erdélyének az egyházi viszonyairól –, alaposan rációfoltak erre a régi nézetre. Minas Paronean az elveihez mindvégig hű egyházi emberként szolgálta Rómát, magas szintű teológiai képzettsége ellenére sem tudott azonban megbirkózni a helyi örmény közösség, a helyi unitus klérus és az erdélyi (latin rítusú) katolikus püspökség felől érkező irigységgel, intrikákkal és gyűlölettel. Ezek a tényezők vezettek ahhoz, hogy Minas Paronean erdélyi missziója kudarccal végződött. Gyakorlatilag egy olyan éles konfliktushelyzetbe csöppent bele, ami az erdélyi püspökség és a Propaganda Fide között az örmény és román unitusok, valamint a szentszéki misszionáriusok ügye miatt már évek óta fennállt. Ezt a feszült helyzetet Minas Paronean tapasztalatlansága és fiatal kora miatt akkor képtelen volt kezelni. Lényegében ez vezetett ahhoz, hogy idővel a Propaganda Fide vonakodó jóváhagyásával hátat fordított az örmény unitus rítusnak. Ezt követően Minas Paronean, láthatólag okulva a korábbi kudarcokból, immár latin rítusú papként élete végéig eredményes missziót folytatott Falkenstein Béla Adalbert és Stanislavich Miklós püspökök hivatala idején a csanádi egyházmegyében. Véleményünk szerint Minas Paronean eme missziós sikere annak volt elsősorban köszönhető, hogy Erdélytől eltérően a csanádi püspökség területén közvetlenül felettesei védőszárnyai alatt végezte papi szolgálatát. Erdélyben gyakorlatilag teljesen magára hagyták, és frissen végzett ifjú papként kellett elviselnie a nehéz megpróbáltatásokat. Ráadásul akkori támogatója és egyúttal előljárója, a Propaganda Fide nemcsak földrajzi, hanem átvitt értelemben is nagyon messze volt tőle, és ennek folytán nehezebben tudta őt minden tekintetben támogatni a missziója során. Lényegében ez vezetett ahhoz, hogy erdélyi küldetése kudarcot vallott.

¹⁶² Nagy: Az elképzelt „Aranykor”, 277.

KOSSUTHOT MEGÁLDJA EGY RABBI Egy politikai legenda metamorfózisa

MICHAEL K. SILBER

KOSSUTH BLESSED BY A RABBI
The Metamorphosis of a Political Legend

The child Louis Kossuth blessed by the wonder rabbi Teitelbaum is a widespread folktale of Hungarian Jewry. The article traces several versions of the encounter between the two iconic figures, which at times is presented as folklore and at times as historical truth. In fact, the legend is revealed to be a literary invention and its author identified. The original tale has a decidedly political dimension obscured in later abridged versions and is an early Jewish contribution to the Kossuth cult.

Keywords: Kossuth, Jews, rabbi, Hassidism, 1848, folklore, Adolf Neustadt, political myth

Esik eső karikára,
Kossuth Lajos kalapjára,
Valahány csepp esik rája,
Annyi áldás szálljon rája!
Éljen a magyar szabadság!
Éljen a haza!
(Kossuth-nóta, 1848)

Amikor 1894. március végén New Yorkba eljutott a hír, hogy Kossuth Lajos, „Magyarország legtisztább hazafia és legnagyobb szónoka” meghalt,¹ Kohut Sándor rabbi, aki ékesszólásának köszönhetően korábbi, magyar hazájában a „legnagyobb hitszónok” hírében állt, ragaszkodott ahhoz, hogy részt vegyen a szombati istentiszteleten, és leróhassa végső

Michael K. Silber, PhD, Jeruzsálemi Héber Egyetem. [Cardinal Koenig Senior Lecturer in Austrian Studies, Department of Jewish History and Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem.] A tanulmány eredeti megjelenési helye: Michael K. Silber: Kossuth Blessed by a Rabbi. *The Metamorphosis of a Political Legend*. In: Making History Jewish: The Dialectics of Jewish History in Eastern Europe and the Middle East. Studies in Honor of Professor Israel Bartal. Ed. Paweł Maciejko – Scott Ury. Leiden–Boston, 2020. 70–110.

¹ J. W. HE. [James Wycliffe Headlam]: Kossuth, Lajos [Louis] (1802–1894). In: *The Encyclopædia Britannica*. XV. Ed. Hugh Chisholm. Cambridge, 1911. 918.

tiszteletét, annak ellenére, hogy egykor délceg alakját már a rák gyötörte.² Kohut a Lexington Avenue és a keleti 55. utca sarkán található Central Synagogue rabbija volt. Az épület, amelyről lerítt, hogy a budapesti Dohány utcai templom mintájára épült, a zsidó Magyarország emlékét idézte fel Manhattan belvárosában.³ Amikor egy évtizeddel korábban Kohut elhagyta Magyarországot, egyedülálló megtiszteltetést hagyott ki, ugyanis az ország összes rabbija közül őt szemelték ki arra, hogy a zsidó felekezet főrendiházi képviselője legyen.⁴ Bár családjának megígérte, hogy a gyászistentiszteleten nem szólal fel, annak előrehaladtával egyre izgatottabb lett, míg végül nem bírta türtőztetni magát, felment a szószékre, és szenvedélyes dicshimnuszban magasztalta hőseit, a nagy „agitátort”, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc vezetőjét, a magyar zsidóság pártfogóját.⁵ Szónoklata befejeztével összeesett, és néhány héttel később elhunyt.⁶

Vajon beleszótt-e beszédébe a Kossuthot megáldó rabbi anekdotáját? Ezt nem tudjuk, de azt igen, hogy a Kohut családban előszeretettel mesélték ezt a történetet. Két évvel korábban Kohut Sándor fia, George külön cikkben adózott a legendának. Sándor Berlinben élő öccse, Adolph, sikeres könyvek szerzője, az 1890-es években három írást is szentelt a történetnek, a harmadikat 1898-ban, a magyar forradalom ötvenedik évfordulóján.⁷ Vezetéknevük hasonlósága minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy Kohut Sándort „a zsidó Kossuthnak” nevezték, s hogy a Kohut család derekasan kivette részét e zsidó hozzájárulásból a Kossuth-kultuszhoz.⁸

A következőkben nyomába eredek a legenda eredetének és elterjedésének, valamint igyekszem megállapítani a névtelen szerző kilétét. Ezt követően ismertetem az eredeti

² Kohutról lásd Stephen S. Wise: *One Who Knew God*. In: *Tributes to the Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*. New York, 1894. 35.; Julius Fischer: *Alexander Kohut. Ein Lebensbild*. In: *Festschrift zum 50 jährigen Bestehen der Franz-Josef-Landesrabbinerschule in Budapest*. Bp., 1927. 153.

³ Olga Bush: *The Architecture of Jewish Identity. The Neo-Islamic Central Synagogue of New York*. *The Journal of the Society of Architectural Historians* 63 (2004) 180–201.

⁴ Adolph Kohut szerint a vallás- és közoktatásügyi miniszter, vagyis Trefort Ágoston szándéka volt, hogy Kohut Sándort főrendiházi taggá nevezze ki. Lásd Adolph Kohut: *Alexander Kohut. Ein Charakterbild*. In: *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*. Ed. George Alexander Kohut. Berlin, 1897. XXIV. Tekintve azonban Trefort ellenérzését a zsidókkal szemben, a gondolat inkább Tisza Kálmán miniszterelnöktől származhatott, amint erre a *Die Neuzeit* 1885. február 20-i száma utalt is. A zsidó felekezet végül csak 1927-ben kapott felsőházi képviselőt, a neológia részéről Löw Immanuel, az ortodoxia képviselőjében Reich Koppel kinevezésével.

⁵ Istvan Deak: *The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*. New York, 1979.

⁶ Rebekah Kohut: *My Portion (An autobiography)*. New York, 1925. 190.

⁷ George Alexander Kohut: *Kossuth and the Rabbi. A Tribute on His 90th Birthday*. *The Jewish Messenger* 1892. április 29.; [Talán uő:] *Kossuth and the Jews*. *The Reform Advocate* 3 (1892) 349–350.; Adolph Kohut: *Ludwig Kossuth und die Juden*. *Allgemeine Zeitung des Judentums* 1892. szeptember 16. 451–452.; Uő: *Ludwig Kossuth and the Jews*. *The American Hebrew* 1894. március 30. 655–656.; Uő: *Kossuth und die Juden*. *Der Israelit* 1898. november 3. 1625–1628. [87. melléklet.]

⁸ A „zsidó Kossuthról” lásd Kohut: *My Portion*, 190. Nem sokkal Kossuth halála után a berlini *Antisemitische Generalanzeiger* című lapban megjelent, majd a fél világot bejáró cikk azt állította, hogy a forradalmi tevékenységet Európa-szerte a zsidók szították, mint például Mazzini Olaszországban és Kossuth Magyarországon, egy „jüdisch-magyarischen Revolutionsmacher” [zsidó-magyar forradalmár], akinek az eredeti neve Lewin Kohut volt. Lásd többek közt *Agramer Zeitung* 1894. március 30.; *Linzer Volksblatt* 1894. április 6.; *New York Herald* 1894. április 17.; *The Hebrew American* 1894. április 20.; *Morning World Herald* 1894. április 27.; *Freies Blatt* 1894. július 22.

történetet, elemzem megszólított közönségét, a hitelességre vonatkozó állításait, valamint a szöveg kulturális utóéletét. Befejezésül néhány gondolatot osztanék meg arról, amit egy politikai legenda megteremtésének neveznék.

A Kossuthot megáldó rabbi legendája máig egyedülálló helyet foglal el a magyar zsidó folklórban. Népszerűségben csak a *Szól a kakas már*, a magyar zsidóság nótájának eredetileg-dájája előzi meg.⁹ Arról, hogy a sátoraljaújhelyi rabbi hogyan áldotta meg a fiatal Kossuthot, számos változatot olvashatunk a különféle enciklopédiákban, hitközségi monográfiákban, rabbik életrajzaiban, illetve profiljukat tekintve egymástól távol álló internetes oldalakon. Figyelemre méltó, hogy ez a „haszid történet” a nem zsidók, különösen az északkelet-magyarországi megyék falusi lakosai körében is ismerős.¹⁰ Ebben a térségben a csodarabbik egész láncolatának az emlékezete nyomon követhető, történetünk hőstől, Teitelbaum Mózes (1759–1841) sátoraljaújhelyi rabbittól tanítványán, Friedmann Hersele (1808–1874) olaszliszkai rabbin át ennek önjelölt „szolgájáig”, Steiner Sáje (1851–1925) bodrogkeresztúri rabbiig, akik egyaránt fogadtak zsidó és nem zsidó kérvényezőket, gyógy módokat javasoltak, tanácsokat, jóslatokat, áldásokat és amuletteket osztogattak.¹¹ A történetek ezekről a rabbikról nemcsak életükben terjedtek széles körben, de haláluk után is, mivel az emberek elzarándokoltak sírjaikhoz és mauzóleumaikba, hogy ott továbbra is elhelyezzék kérés-céduláikat (*kvitliket*), ami pedig valamiféle történelmi hitelességet kölcsönzött a helyi csodarabbi által megáldott keresztény kisfiú meséjének is.¹²

Ennek lényege, hogy Kossuth anyja elviszi fiát a rabbihoz, aki megáldja őt. A tény, hogy a fiatal Kossuth és korának legtekintélyesebb magyarországi haszid rabbija egyaránt Sátoraljaújhelyen éltek, önmagában is kiváló alkalmat kínált a két ikonikus figura találko-

⁹ A nótát az első magyarországi cádiknak, Reb Kálevernek, az 1821-ben elhunyt Taub Eizik Izsák nagykállói rabbinak tulajdonítják. A történet szerint a mezőkön barangolt, amikor meghallotta egy pásztor énekét, és felismerte benne Dávid királynak azt a rég elveszett dallamát, amelyet a jeruzsálemi templomban énekeltek. Megvette a dalt a pásztortól, aki utána már nem tudta azt felidézni. A dalszövegnek, amely a szeretett személy utáni vágyakozásról szól, a magyar néphagyományban számos változata megtalálható. A zsidó változat úgy módosítja a nótát, hogy a vége felé két héber sort illeszt be, amelyek a kérdésre, vajon mikor jön el végre a szeretett személy, megadják a választ: amikor a jeruzsálemi templom újra áll, és egy új dalt énekelnek majd. A nótát a magyar zsidók irányzattól függetlenül esküvőkön és más ünnepségeken énekelik. A dalról lásd Pásztor Mihály: Egy régi nóta. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai*. XVII. Évkönyv. Szerk. Bánóczi József. Bp., 1903. 226–239., aki szerint „ez a nóta a magyar zsidóság egyetlen politikai nótája”. Uo. 228. [Kiemelés az eredetiben. A ford.] Lásd még Szilágyi-Windt László: *A kállói cádik. A nagykállói zsidóság története*. Haifa, 1959.; Orlovsky Géza: Micsoda madár. In: *Folklor és irodalom*. Szerk. Szemerényi Ágnes. Bp., 2005. 47–53.; Szász Pál: A „kállói szent pap” dala. In: *Ideológiák, identitások és önreprezentáció multikulturális térben*. Szerk. Csehy Zoltán – Misad Katalin. Bratislava, 2016. 89–112.

¹⁰ Gleszer Norbert: Zsidó búcsúk ma. A magyarországi csodarabbikhoz folytatott zarándoklatok átstrukturálódása az ezredfordulón. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 18 (2006) 3–4. sz. 83–84.

¹¹ Jacobus G. Swart: *The Book of Seals & Amulets*. Johannesburg, 2017. 345., 421.

¹² Lásd különösen Dobos Ilona etnográfiai beszámolóját. Dobos Ilona: A „csodarabbi” a magyar népmondában. In: *Évkönyv. Kiad. Magyar Izraeliták Országos Képviselője*. [Szerk. Scheiber Sándor.] Bp., 1970. 211–221.; Dobos Ilona: *Bodrogkeresztúri mesék és mondák*. Bp., 1988. 368–369.; Uő: A csodarabbi alakja a néphagyományban. In: *A hagyomány kötelekében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Szerk. Kríza Ildikó. Bp., 1990. 31–37. Lásd még Glässer Norbert: *Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944*. Szeged, 2014.

zásának színre vitelére. Kossuth egyéves volt, amikor 1803-ban családja a közeli Monokról a városba költözött, ezután Kossuth kisebb-nagyobb megszakításokkal az 1830-as évekig Újhelyen élt.¹³

Teitelbaum Mózes 1808-ban telepedett át Galíciából, hogy átvegye a sátoraljaújhelyi rabbiságot. Hírneve mint Talmud-tudós már megelőzte. A túlzott szerénységgel nem vádolható Münz Mózes óbudai rabbi állítólag gyakran mondogatta: „Három Majselénk van ez idő szerint Magyarországon. Pozsonyban van a Szajfr [Schreiber/Szófer Mózes]? Szegényke! Ez akarna, de nem tud tanulni. Sátoraljaújhelyt a Teitelbaum? Ez tudna – de mert chósizid [haszid] – nem akar tanulni. Én? Nohát én akarok is, tudok is tanulni.”¹⁴ Hogy Münz intellektuálisan többre tartotta Teitelbaumot Szófer Mózes pozsonyi rabbinál, akit utóbb nemzedékének legjelentősebb rabbinikus tekintélyeként ismertek el, valóban nagy dicséret volt – a maga lekezelő módján.

Apósa térítőtevékenysége révén Teitelbaum nem sokkal korábban vált a haszidizmus ellenfeléből annak lelkes követőjévé. Idővel a cádik szerepét is magára vállalta, és hírneve mint csodarabbi széles körben elterjedt. 1820-ban korábbi helyettese, a vallási bíró és *máskül* David Friesenhausen leleplező leírást közölt tevékenységéről: „Neve híressé vált ezen a vidéken, minden égtájról özönlöttek hozzá a bajokkal sújtott és fájdalomtól szenvedő emberek. Mindennap érkeznek hozzá, sok pénzt költenek, az utazás is sok nehézséggel jár. [...] És ez az ember, az amulettek tulajdonosa, csináltatott magának egy nagy ládát, benne hatvan kis fiókkal, olyat, amilyen a patikáriusoknak is van. És utasította az írkokokat, hogy írjanak neki ötven, száz vagy még több amulettet minden egyes fajtából (például az egyik fajta a szerencsét hozó [amulett]; van másmilyen az epilepsziára, megint másik fajta a lázra, és még sok más), és mindegyiket az annak kijelölt fiókba rakta. Amikor ezek a félrevezetett személyek eljönnek hozzá, meghallgatja kérelmüket, kivesz egy fiókból egy amulettet [...] az éppen odaillő írással, és átadja nekik. Saját szememmel láttam, hogy különböző fiókokból három amulettet vesz elő, és összerakja őket (ahogy a patikárius különböző vegyületeket kombinál).” Az amulett persze önmagában hatástalan lett volna, ha a rabbi nem suttogja rá a varázsigét. Ráadásul Teitelbaum nemcsak gyógyító volt, hanem látnok és jós is. „Aki tudni akarja, hogy mi vár rá a jövőben, az hozzá fordul. Négy évvel ezelőtt elmonda nekem, hogy egy általa ismert bibliai vers felidézése révén feltárult előtte a jövőmondás lehetősége.”¹⁵

Hogy Kossuthot egy hagyományos csodarabbi áldotta meg, és nem egy modernebb szemléletű, a magyar nacionalizmusra hangolódott rabbi, mint amilyen például az úttörő reformer Chorin Áron volt, olyan misztikus jelleget kölcsönzött a történetnek, amely jobban illett Kossuth végül kultikussá vált státuszához.

¹³ Csorba Csaba: Sátoraljaújhely és Kossuth. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*. 12. Szerk. Kováts Dániel. Sátoraljaújhely, 2002. 13–21.

¹⁴ Vadász Ede: Szóferiana – Münziana. *Magyar-Zsidó Szemle* 37 (1920) 3–4. sz. 43.

¹⁵ David Friesenhausen: *Mosdot tevel*. Wien, 1820. 78–79. Friesenhausenről lásd Meir Gilon: R. David Friesenhausen between the Enlightenment and Hasidism. [Héberül.] In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume*. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. New York, 1986. 19–54.

A történet terjedelmesebb változatai a rabbinál tett látogatás okára is részletesen kitértek. Itt két fő variáns verseng egymással. A jelenleg népszerűbb változat a 19. század végén, Kossuth halálakor tűnt fel a *Zsidó Híradó* című ortodox hetilapban. A kis Lajost olyan betegség dönti le a lábáról, amelyet a legjobb orvosok sem képesek meggyógyítani. Bár a szülők szkeptikusak, kétségbeesésükben magukhoz rendelik a közeli Sátoraljaújhelyről a rabbit, akiről úgy hírlílik, hogy csodával határos módon reménytelen beteget is megmentett már. A csodarabbi megérzi, hogy a fiú előtt nagy jövő áll, megáldja, és ezáltal meg is gyógyítja. Majd megígéri, hogy nagy ember lesz belőle, aki dicsőséget hoz nemzetére, hosszú életének köszönhetően még a század végét is megéri, halálakor pedig gyászolni fogja az egész nemzet, mely legnagyobb büszkeségének tekinti majd. A *Zsidó Híradó* cikke azzal zárult, hogy amint azóta kiderült, a jóslatok beteljesedtek.¹⁶

Amint azonban látni fogjuk, ez a cikk a történetnek egy rendkívül felhígított változatával állt elő, megfosztva azt a misztikus csoda varázsától. A középpontban itt a gyermek betegsége, gyógyulása és a leendő nagyságára vonatkozó jóslat állt. Az áldásnak itt is megvolt a maga dramaturgiai szerepe, de a névtelen szerző azt nem mutatta be részletesen.

Pedig éppen az áldás az a tengely, amely körül a történet összes többi változata forgott. 1902-ben egy ortodox rabbi Kossuth születésének századik évfordulója alkalmából mondott beszédében például így fogalmazott: „Fejezzük ki hálánkat Királyunknak, e föld urainak, és mindazoknak, akik életüket kockáztatva küzdöttek a harcmezőn a szabadságért és egyenlőségért, közöttük elsőként Kossuth Lajos miniszternek (akit a legenda szerint anyja elvitt a szent gáonhoz, Reb Teitelbaum Mózes újhelyi rabbihoz, hogy áldja meg őt, és ő megáldotta a Zsoltárok 60:6 versének szavalásával, *Adtál a téged félőknek zászlót, melyet felemeljenek az igazságért. Szela*, ezáltal megígérve, hogy nagy ember válik belőle), aki törvénykezett arról, hogy egy és ugyanazon törvény legyen az ország minden lakosa számára, és törvény lett belőle a Parlamentben, egyenlő jogokat adva Izraelnek.”¹⁷

Ebben a változatban tehát Teitelbaum rabbi nem elégedett meg egy gyógyító áldással, hanem egy verset is idézett a Zsoltárokból. Hogy miért éppen ezt választotta, az nem derül ki, sem itt, sem azokból az ez idő tájt keletkezett magyar, német vagy héber nyelvű szövegekből, melyek csak érintőlegesen tettek említést a történetről.¹⁸

Ahogy azonban a legenda egyre szélesebb körben elterjedt, a bibliai idézet értelméről is megszületett az első magyarázat, mégpedig Grünwald Lipót tollából, aki az *Egyenlőség* című zsidó hetilapban a haszidizmus magyarországi történetéről közölt cikksorozatban ezt írta erről:

¹⁶ A sátoralja-ujhelyi rabbi és Kossuth. *Zsidó Híradó* 1894. március 22. 9. Újraközölve: *Zsidó Híradó* 1898. június 16. 12. Az ortodox hetilapról lásd Mislovics Erzsébet: A magyar ortodoxia a századfordulón (1891–1906) – az ortodox hetilap, a *Zsidó Híradó* alapján. *Múlt és Jövő* 17 (2006) 2. sz. 57–68.

¹⁷ Idézi Baneth Ezekiel: *Meshiv ta'am*. Jeruzsálem, 1985. 233. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

¹⁸ A miről mi nem tehetünk. *Egyenlőség* 1897. január 10. 12.; Eisler Mátyás: Egy babérlevél a Kossuth koszorújába. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*, 12.; Armin Schnitzer: *Jüdische Kulturbilder. Aus meinen Leben*. Wien, 1904. 156.; Singer Izrael: *Emlék-könyv 50 éves néptanítói és hittanári működéséből*. Sátoraljaújhely, 1904. 66–67.; Izidor Goldberger: Teitelbaum, Moshe. [Héberül.] In: *Otsar Yisra'el. Encyclopedia*. V. New York, 1911. 21.

„Nagy hazánkfia, Kossuth Lajos anyja ugyanis, aki zsenge korú gyermekében máris feltűnő képességek jeleit vélte fölfedezni, egyszer elhatározta, hogy nagy titokban elmegy az újhelyi czáddikhoz s esedezni fog neki, hogy áldja meg a fiát. Aznap a czáddik egyre említette a környezete előtt: »vegyétek tudomásul, hogy ma nagy vendég lesz a házámban.« Az emberei kíváncsian várták s találgatták: ki is légyen ez a czáddik által előre bejelentett előkelő vendég, honnan jöhet, micsoda egyéniség is az? Végre, úgy estefelé jelentik a czáddiknak, hogy egy keresztény nő vár az előszobában egy kis fiúval s bebocsátást kér. A czáddik parancsot adott, hogy az asszony csak várjon a külső nagy teremben, a gyermeket ellenben azonnal hozzák elébe. Amint behozták a gyermeket, a szent rabbi ünnepélyesen fölemelkedett a székéből s azt mondotta: »Bárúch hábbál« (Áldott legyen az érkezett!) Aztán ölébe vette a gyermeket, jól megnézte néhány percig s hangosan elrecitálta a LX. Zsoltár 6. versét:

»Tisztelőidnek fennlobogó jelvényt adál, az Igazság kedvéért, széláhl!«

Folytatólag hozzátette még: »Nagy ember váljék belőled, ne légy soha ellensége Izraelnek!«

A körülállók nagyon elcsodálkoztak a czáddik talányszerű szavain. Ekkor így szólott a környezetéhez: »Ez a gyermek valaha nagy és híres ember lesz, amilyen nem nagyon gyakran születik s biztos vagyok abban, hogy nemesen fog gondolkodni s nem lesz soha zsidó-gyűlölő, ezért is jött hajlékom árnyékába.«

S az újhelyi czáddik eme jóslata később aztán be is vált.

Magyarázatul még csak azt kívánjuk hozzáfűzni ehhez a bájos Kossuth-legendához, hogy az újhelyi czáddik által a Kossuth fejére ráolvasott zsoltárversben előforduló »קשורט« szó héber betűelemei a magyar Kossuth szó mássalhangzóival teljesen egyeznek.”¹⁹

A lelkesítő harci zászló felvonását megjövendőző vers héber szövege kísérteties-letlen folytán tehát a Kossuth szóhoz hangzásban hasonló „koset” szót is tartalmazza. A vers idézése révén a rabbi oly módon áldotta meg Kossuthot, hogy egyúttal jövőjét is megjósolta.

Ezzel azonban még nem merítettük ki a profetikus vers lehetséges jelentéstartalmait. Az újságíró Schön Dezső 1935-ben *Istenkeresők a Kárpátok alatt* címmel kiadott egy könyvet a máramarosi haszidizmus történetéről és néprajzáról. A szórakoztató és informatív, bár részben fikcionális műben Schön a legenda egy további, fantáziadús változatával s egyben a bibliai vers újabb értelmezésével állt elő.²⁰

A kiindulópont itt is ugyanaz: a kis Kossuth olyan betegségben szenved, amelyet az orvosok képtelenek diagnosztizálni. A kétségbeesett anyja, miután könyörgésével meggyőzte vonakodó és szkeptikus férjét, elviszi tízéves fiát az újhelyi rabbi udvarába, és meghallgatásért esedezik segédjénél: „Reb Mose Teitelbaum [...] eltűnődött azon, hogy

¹⁹ Grünwald Lipót: A chaszidizmus története Magyarországon. VI. *Egyenlőség* 1918. december 14. 15. A sorozat egyike volt a szerző kisszámú magyar nyelvű publikációinak. A magyar zsidóság e termékeny történetesze műveinek zömét héberül publikálta Yekutiél Yehudah Greenwald néven.

²⁰ Schön Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt. A haszidizmus regénye.* [1935.] Bp., 1997.

látogatói között egyre nő a keresztények száma. Ő fogadja őket, sőt, kámeát is ad nekik.”²¹
A rabbi utasítására a segéd beengedi az asszonyt:

„– Azt hiszi, hogy én kuruzsló vagyok, azért jött hozzám? – kérdezte a rabbi tört magyarsággal.

– Nem, főtisztelendő úr, de tudom, hogy olyan ember, aki megtisztult élete és cselekedetei révén közelebb áll a mindenható Istenhez, mint más ember fia, ezért az imájának is inkább van foganatja. Könörgöm, szent rabbi, vérszegény a gyermekem, étvágytalan és – félénk...”²²

A rabbi magához hivatja a fiút, megtudakolja nevét, majd annak hallatán kijelenti:

„– Szép név, nagyon szép név. Nagy ember leszel, kisleányom.

– Nem fogok meghalni, bácsi? A szomszéd Iván, a Zolopcsuké, azt mondta, hogy éjjel vámpírok barangolnak, meg fognak támadni, és kiszívják a véretem, mert kék színe van a szememnek. [...]

– Okos kis ember vagy te, Kossuth Lajos... ne higgyél a Zolopcsuké Ivánjának... Amit a vámpírról mondott, az csak mese. Vámpírok nem is léteznek... Te pedig kiváló, nagy ember leszel, megírta rólad sok-sok évvel ezelőtt Dávid király, a Zsoltárok könyvében. [...] A hatvanadik zsoltárban van rólad szó. »Az istenfélők lobogót kapnak« – így van ez megírva. Te leszel a néped zászlóhordozója, ahogy a zsoltáros király megmondta.

– Hát akkor nem fogok meghalni, bácsi? – ismételte a gyermek, és szemeiben megcsillant a remény fénye.

– Várj kisleányom, hadd folytassam a versszak másik felét. »Mipné kossuth szeláh« – ez azt jelenti, hogy Kossuth annyit fog élni, amennyit a »szeláh« betűi számértékben kitesznek... Még kilencvennél is több esztendő fogsz élni. [...]

A rabbi a gyermek fejére tette a kezét, rövid áldást mondott, és egy kámeát akasztott a nyakába. Azután kikísérte az ajtóig. A gyermek kezét csókolta a rabbinak. Elváltak.”²³

Schön, akit könyve megírására nyilvánvalóan erdélyi tartózkodása inspirált, éles szemű pszichoterapeutaként mutatta be a rabbit, aki szemvillanás alatt rájön, hogy a fiú betegséget a vámpíroktól való alaptalan félelme váltotta ki. Schön két új elemet is bevitt a mesébe: egy amulettet, amelynek Teitelbaum reputációját tekintve valójában a korábbi verziókból való hiánya a meglepő,²⁴ valamint a bibliai vers bővített, a „szeláh” szó jelentőségét kieme-

²¹ Schön: *Istenkeresők*, 37.

²² Uo. 38.

²³ Uo. 38–39. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

²⁴ Amikor az újhelyi zsidó község 1847-ben felajánlotta a rabbiságot Teitelbaum Mózes unokájának, Teitelbaum Jekutiél Jehudának, szerződése kifejezetten kikötötte, hogy sem pénzért, sem ingyen nem osztogathat amuletteket, nem fogadhat el kvitliket, nem tarthat másfél óránál hosszabb prédikációkat, és ezekben nem átkozhat vagy szégyeníthet meg senkit. Nem tűnik túlzó extrapolációnak, ha e megkorlátozásokból nagyapjának némely gyakorlatára is következtetünk. Israel Goldberger: Két rabbinikus szerződés. [Héberül.] *Ha-tsofeh* 11 (1912/13) 135.

Illusztráció. Kossuth und die Juden. *Der Israelit* 1898. november 3. 1625–1628.

[87. melléklet.]

lő értelmezését. Ezt a szót általában nem fordítják le, mivel jelentése bizonytalan. Schön Dezső az érdem, amiért előállt a gondolattal, hogy ebben az összefüggésben mégis van értelme, mégpedig a számértéke révén, amely 95-öt tesz ki. Ekképpen a rabbi nemcsak meggyógyítja a beteg fiút, illetve megjósolja nagyságát, de áldása révén egyben azt is garantálja, hogy hosszú életű lesz. Aminthogy így is lett.

Meggyógyított betegség, megjósolt nagyság, a hosszú életért mondott áldás – a legendának ezek azok az elemei, amelyekkel a mai napig találkozhatunk. A Kossuthot megáldó rabbi eredeti története azonban ettől jelentős mértékben eltér. Olyan politikai jelentéstartalommal bír, amely azóta eltűnt, vagy amelyet talán szándékosan hagytak el a 19. század végén. Az eredeti változat létrejötté fél évszázaddal előbbre tehető, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukását közvetlenül követő időszakra, de nem korábbra – és ennek is van jelentősége.

Teitelbaum rabbi csodatételeinek híre a német zsidó sajtóban nem sokkal 1841-ben bekövetkezett halála után kezdett elterjedni. Amint egy lipcészentmiklósi levelező írta az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ban a rabbi halála kapcsán: „A hiszevény tömeg olyan embert látott benne, aki képes alávetni saját akaratának a természetfeletti lényeket, arra kényszeríteni őket, hogy engedelmeskedjenek parancsainak, és fel tudja fedni az emberek titkait, míg a felvilágosultak ravasz és számító csalót ismertek fel benne. Emberek ezrei érkeztek a legtávolabbi vidékekről a szent emberhez, hogy hasson a sors mozgatórugóira, és életüket kedvezőbb útra terelje. A betegek, és különösen azok, akiket oly rejtelmes kór gyötört, amellyel szemben az orvoslás művészete is hiába küzdött, eljöttek hozzá amuletteket vásárolni, megnyugvársra letek, és gondjaiktól megszabadulva távoztak. Ám a legnagyobb tiszteletet az emberek körében azzal vívta ki magának, hogy állítólag különleges gyógyírral rendelkezett a meddőség ellen.”²⁵

Két évvel Teitelbaum halála után bizonyos Schönmann, a sátoraljaújhelyi Kaestbaum-féle izraelita iskola tanítója arról tudósított, hogy Teitelbaum rabbi sírhelye fölé mauzóleumot, úgynevezett *óhelt* emeltek, amely zárándokok ezreit vonzza, akik *kvitlijüket* az elhunyt rabbi sírjánál helyezik el: „Az elhunyt rabbinál üdvösséget keresők áramló sokaságát mi sem tanúsítja jobban, mint hogy egy évvel halála után házat építettek a sírja fölé, amelyben egy ládát találtak, tele az elhunythoz intézett kéréscédulákkal, hogy ilyen vagy olyan bajt hárítson el. Mondani sem kell, hogy a jámbor kérvények sokasága mellett a csúfolódás sem hiányzik. Így többek közt volt egy magyar nyelvű fohász, amelyben a kérvényező a kör nevű nemzeti tánc elsajátításához kért segítséget és támogatást az áldott elhunytól.”²⁶

Amint látható, ezek a tájékozott és terjedelmes beszámolók a csodatevő rabbit semmilyen módon nem hozták kapcsolatba Kossuthal. A változás e téren 1849 őszén következett be.

A történet legelső változata Kossuth von einem Rabbi gesegnet [Kossuthot megáldja egy rabbi] címmel a lipcsei *Die Grenzboten* című hetilapban jelent meg október derekán.²⁷ A névtelen cikket néhány napon belül a két legfontosabb – szintén lipcsei megjelenésű

²⁵ *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1841. szeptember 11. 524–525.

²⁶ Uo. 1843. július 7. 428.

²⁷ *Die Grenzboten*. [Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst] 8 (1849) II. Semester. Bd. 4. 105–108. A cikk olvasható itt: <https://brema.suub.uni-bremen.de/grenzboten/periodical/titleinfo/354632>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. augusztus 23.)

– német zsidó hetilap, az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* és a *Der Orient* is közölte.²⁸ A történet hónapokkal később egy a magyar forradalomról szóló, *Aufzeichnungen eines Honvéd* [Egy honvéd feljegyzései] című, szintén névtelen, kétkötetes könyv fejezeteként is napvilágot látott.²⁹ Emellett rövid összefoglalásokban ugyanabban az évben még több helyen felbukkant.³⁰ A könyvre még visszatérek.

Az angol nyelvű sajtóban a történet nagyobb sikert aratott. Mintegy másfél hónappal első megjelenése után a londoni *Jewish Chronicle* 1849. december 14-i számában közölte a cikk fordítását.³¹ A Kossuth személye és a magyar forradalom iránti érdeklődésnek, valamint az angol sajtóban honos újraközlési gyakorlatnak köszönhetően az írást a következő két hétben tíz brit napilap átvette.³² A cikk időről időre ezt követően is feltűnt, még oly távoli helyen is, mint Szingapúr.³³ Végül 1851 őszén új reneszánszát élte, először az amerikai sajtóban Kossuth egyesült államokbeli körútjakor, majd néhány héttel később a brit hírlapokban, Kossuth partra szállásakor Southamptonban.³⁴

Úgy tűnik, hogy a legenda ezek után nyom nélkül eltűnt a nemzetközi zsidó, illetve általános sajtókiadványokból, mígnem három és fél évtizeddel később, 1885-ben végre Magyarországon is felbukkant egy magyar nyelvű zsidó kiadványban. Az eredeti német szöveg hű – bár mint látni fogjuk, jelentősen rövidített – fordítását Lichtschein Lajos rabbi adta közre a *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratban.³⁵ (A legenda ugyanebben az évben megjelent első héber nyelvű változata ezt a magyar fordítást foglalta össze.³⁶) Az eredetileg nem kifejezetten zsidó közönségnek szánt történet, amely egy nemzedékkel korábban bejárta a német és angol sajtót, és amelyet angol, skót, ír és amerikai városokban olvastak, eljutott tehát a magyar zsidó nyomtatott kultúrába.

²⁸ A cím mindkét újraközlésnél változatlan maradt. Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1849. október 29. 523–525.; *Der Orient* 1849. november 3. 193–194.

²⁹ *Aufzeichnungen eines Honvéd. Beiträge zur ungarischen Revolutionsgeschichte 1848 und 1849. Mit einem Plane der Festung Komorn.* I–II. Leipzig, 1850. II. 59–66. A fejezet címe itt is ugyanaz: Kossuth von einem Rabbi gesegnet. A könyv teljes egészében olvasható itt: https://books.google.hu/books?id=gFdVAAAACAAJ&pg=PP11&dq=Aufzeichnungen+eines+Honv%C3%A9d&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiZk-LP9MXyAhW2Q_ED-HZXDDEEQ6AEwAXoECACQAg#v=onepage&q&f=false. (Legutóbbi megtekintés: 2021. augusztus 23.)

³⁰ Joseph Chowanetz [Julian Chownitz]: *Oesterreichs Mission als kathol. Weltmacht und als europäische Völkermomarchie.* Schaffhausen, 1850. 25. Érdekes variációkat tartalmazó rövid összefoglalót ad Δ [feltehetően Dux Adolf]: *Die Juden in Ungarn. Die Grenzboten* 9 (1850) II. Semester. Bd. 2. 695.

³¹ Kossuth and the rabbi. *Jewish Chronicle* 1849. december 14. 77–78.

³² *Globe* [London] 1849. december 14.; *Edinburgh Evening Post* és *Scottish Standard* 1849. december 19.; *Lincolnshire Chronicle* 1849. december 21.; *Morning Advertiser* [London] 1849. december 21.; *Leicestershire Mercury* 1849. december 22.; *Greenock Advertiser* 1849. december 25.; *Manchester Times* 1849. december 26.; *Derry Journal* [Londonderry] 1849. december 26.; *Glasgow Herald* 1849. december 31.; *Armagh Guardian* [Írország] 1849. december 31.

³³ *The Straits Times and Singapore Journal of Commerce* 1851. április 8.

³⁴ Kossuth blessed by Rabbi. *The New York Herald* 1851. október 11.; *The Daily Union* és *The Southern Press* 1851. október 16. Kossuth southamptoni partra szállásakor megjelent cikkek: *Morning Post* [London] 1851. október 25.; *Brechin Advertiser* [Angus, Skócia] 1851. november 4.; *John o' Groat Journal* [Caithness, Skócia] 1851. november 7.

³⁵ Lichtschein Lajos: Kossuth Lajos és a s.-a.-ujhelyi rabbi. *Magyar-Zsidó Szemle* 2 (1885) 5. sz. 322–323. Lichtschein a Somogy megyei Csurgón szolgált kerületi rabbiként, vagyis távol az események tokaji helyszínétől.

³⁶ *Ha-magid* 1885. július 2.

Kései hazai publikálása ellenére a történet Lichtschein állítása szerint „zsidó körökben elég ismeretes” volt.³⁷ Könnyen lehetséges, hogy szájhagyomány útján is terjedt, és a tény, hogy Lichtschein nem utalt a korábbi német cikkekre, megerősíthette a benyomást, hogy csak egy népi legendát jegyzett le. A szájhagyományt azonban eredetileg minden valószínűség szerint a *Grenzboten*ben megjelent cikk és az *Aufzeichnungen eines Honvéd* című könyv inspirálta, ugyanis a lap és a könyv egyaránt lelkes olvasóközönségre talált Magyarországon. Bár a *Grenzboten* behozatala a Habsburg Monarchiába 1848 előtt és 1850 után tilos volt, példányait becsempészték Magyarországra, ahol széles olvasótábornak örvendett.³⁸ Ami a könyvet illeti, előszavát a szerző 1850. március 13-án keltezte. Két hónappal később a lipcsei és bécsi lapokban már reklámozták is, hogy azután a reakciós Habsburg-kormány egyéb felforgatóknak ítélte külföldi kiadványokkal együtt betiltás és elkobozza.³⁹ Ennek ellenére a könyv is eljutott Magyarországra, példányait imakönyvekbe kötve csempészték be az országba, „s itt sűrűn olvasták”, írta 1917-ben Kacziány Géza a magyar emlékirat-irodalomról készült munkájában, majd hozzátette: „Tartalma érdekes, elbeszélései nagyrészt igazak, a szerző kiléte ma is ismeretlen.”⁴⁰

Bár a legenda kezdetben a *Grenzboten*ben megjelent cikk, illetve annak német és angol nyelvű változatai révén terjedhetett el, valószínű, hogy az azt követő évtizedek során az *Aufzeichnungen* tartósabb hatást gyakorolt, és jóval nagyobb közönséghez jutott el.⁴¹ A történet ismertségét utóbb az enciklopédiák szócikkei, majd még később az internetes oldalak exponenciálisan növelték.⁴²

³⁷ Lichtschein: Kossuth Lajos, 322. A német nyelvű változatok már korábban keringhettek Magyarországon, talán már 1850-ben, ha helytálló a feltételezésünk, hogy a *Grenzboten*ben Die Juden in Ungarn címmel megjelent cikk névtelen szerzője Magyarországról írta tudósítását.

³⁸ István Fenyő: Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1970) 316.; Rózsa Mária: Magyarország a *Grenzboten* című folyóiratban (1849–1880). *I. Magyar Könyvszemle* 122 (2006) 32–50. A politikai tartalmú, illetve a forradalmi eseményekkel foglalkozó külföldi kiadványok behozatalát 1850-ben három kormányrendelet tiltotta be. A *Grenzboten* és az *Aufzeichnungen eines Honvéd* is szerepelt a betiltott kiadványok listáján. A listát közli: *A Hon* 1871. augusztus 27. [2.] Mindazonáltal a két kiadvány a Podolsky által Geringernek 1852. június 20-án Verzeichniss aller durch Erläße des k.k. III. Armee-Commando's über hierortige Anträge prohibirten Bücher und Journale címmel küldött listán még nem szerepelt. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára D51 1852:800. Köszönet Deák Ágnesnek, amiért felhívta figyelmemet erre a forrásra.

³⁹ *Aufzeichnungen*, I. IV. A hirdetések szerint a könyv kapható volt „Bécsben a Carl Gerold und Sohn, Jasper, Hugel und Manz, R. Lechner, Wallishausser, valamint minden más könyvesboltban”. *Leipziger Zeitung* 1850. május 7.; *Wiener Zeitung* 1850. május 31. Vagyis betiltása és elkobozása előtt a mű jelentős nyilvánosságot kapott. Ami ezután történt, kissé homályos, a források némileg ellentmondanak egymásnak. Míg a könyvről, mint láttuk, még május végén is megjelentek hirdetések, a *Die Presse* már május 7-én arról számolt be, hogy Klapka emlékiratainak terjesztését a hatóságok nem akadályozzák, de az *Aufzeichnungen eines Honvéd* című könyvet elkobozták. Akárhogy történt is, a könyvet nem sokkal később betiltották.

⁴⁰ Kacziány Géza: *A magyar mémoire-irodalom 1848-tól 1914-ig*. Bp., 1917. 30. Egy 1870-ben megjelent cikk szerint a könyvet „széles körben olvasták”. Ein Buch und ein Bilderwerk. *Neues Fremden-Blatt* 1870. november 12.

⁴¹ Példaként említhetnénk, hogy egy német folyóirat az anekdota forrásaként 44 évvel a megjelenése után is a könyvet jelölte meg. Lásd *Deutsches Volksblatt* 1894. március 21.

⁴² Goldberger: Teitelbaum, Moshe; [Teitelbaum] Mózes. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Bp., 1929. 887. Az internetes keresőkbe beírt „Teitelbaum Kossuth” szópárra rákeresve számos olyan honlapot találunk, amelyek megemlékítik ezt a legendát.

Noha a *Grenzboten*ben és az *Aufzeichnungen*ben megjelent történet a szerző neve nélkül látott napvilágot, személyazonossága megállapítható. Első lépésként érdemes megjegyezni, hogy bár a *Grenzboten* cikke fél évvel megelőzte az *Aufzeichnungen* 1850. májusi kiadását, valójában az utóbbinak köszönheti megjelenését, és nem fordítva. Az árulkodó nyom a rabbi székhelyként a *Grenzboten*ben tévesen szereplő „Aphely”, mely megnevezést 1849 és 1851 között a közel kéttucatnyi német, angol és amerikai utánközlés mind átvette. A város neve az *Aufzeichnungen*ben azonban helyesen, „Újhely”-ként jelent meg, ami arra utal, hogy a *Grenzboten* szedője olvasta félre a kéziratban a számára ismeretlen magyar helységnevet. A második nyommal az *Aufzeichnungen* előszava szolgál: „E honvéd feljegyzéseiből többet a csatatéren jegyeztek fel. Tapasztalatokat, tényeket mondanak el. Ez az értékük a Magyarországról szóló mesékkel és költeményekkel szemben, és ez a történelmi értéke ezeknek az emlékiratoknak, amelyek közül néhány különösen nagy visszhangra talált, amikor a *Grenzboten*ben és a *Kölner Zeitung* tárcarovatában napvilágot látott.”⁴³ A könyvnek ebben az időben legalább két fejezete megjelent a *Grenzboten*ben (az egyik a Kossuthot megáldja egy rabbi volt, míg a másik az Egy dervis megjósolja Batthyány halálát címet viselte), vagyis nem a könyv emelt át jó történeteket a folyóiratból, hanem az utóbbi közölt hamarabb részleteket a könyvből.⁴⁴

De ki írta az *Aufzeichnungen*-t? Az ebben a tekintetben bizonytalan Constant von Wurzbach, a sokkötetes osztrák életrajzi lexikon szerkesztője a könyv szerzőségét hol ismeretlennek nyilvánította, hol Karl Wilhelm Ritter von Martininak tulajdonította, míg rá nem ébredt, hogy az utóbbi *Bilder aus dem Honvédleben* című könyve és a hozzá hasonló *Aufzeichnungen eines Honvéd* két külön mű.⁴⁵ Az 1980-as évekig kellett várni, míg az 1848–49-es forradalommal és szabadságharcra foglalkozó magyar történészek körében elterjedt az a nézet, hogy a hírlapíró Adolf Neustadt volt az *Aufzeichnungen* szerzője. A könyv azért keltette fel az érdeklődést, mert értékes részleteket közölt Batthyány Lajos, az 1848-as miniszterelnök fiatal éveiről.⁴⁶ Neustadt szerzőségére vonatkozóan végül Molnár András állt elő meggyőző bizonyítékokkal.⁴⁷ Molnár rámutatott, hogy a Wurzbach által Neustadt-

⁴³ *Aufzeichnungen*, I. V–VI.

⁴⁴ Egy, a könyv megjelenésével egy időben napvilágot látott cikk kimaradt a kötetből, talán mert túl későn íródott. Lásd *Die Gefangenen und ihre Behandlung im Pesther Neugebäude. Aufzeichnungen eines Honvéd. Die Grenzboten* 9 (1850) I. Semester. Bd. 2. 114–120. A kötetbe bekerült két cikk a *Grenzboten*ben 1849. október közepén, illetve november elején jelent meg.

⁴⁵ Constant von Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I–LX. Wien, 1856–1891. Az *Aufzeichnungen* a következő szócikkekben szerepel szerzői megjelölés nélkül: Görgei, Arthur. 1859. V. 237.; Pulszky, Franz Aurel. 1872. XXIV. 71.; Récsey von Récse, Adam Freiherr. 1873. XXV. 101. Martini a következő szócikkekben szerepel szerzőként: Klapka, Georg. 1864. XII. 6.; Kossuth, Louis. 1865. XIII. 21., végül a mű utolsó kötetében található bibliográfiában: 1891. LXI. XXVIII. A Martiniről szóló szócikkekben (Karl Wilhelm Ritter von Martini. 1867. XVII. 37.) Wurzbach már helyesen adta meg könyve címét (*Bilder aus dem Honvédleben*). A mű 1851-ben jelent meg Bécsben, Friedrich Manz kiadásában, majd második kiadásban Prágában 1854-ben.

⁴⁶ Már Károlyi Árpád jelezte, hogy a könyv hasznos forrás Batthyány fiatalságáról, de a szerző nevét még nem ismerte. Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. Bp., 1932. 593. A forradalom és szabadságharc kiemelkedő történésze, Spira György állította elsőként, hogy a könyvet Adolf Neustadt írta, de ezt semmivel sem támasztotta alá. Spira György: *Négy magyar sors*. Bp., 1983. 35.

⁴⁷ Molnár András: „Egy honvéd feljegyzései” Batthyány Lajos grófról. *Levéltári Szemle* 43 (1993) 1. sz. 49–62. Molnár tanulmánya után a történészek elfogadták Neustadt szerzőségét. Lásd Urbán Aladár: Gróf Batthyány

nak tulajdonított, az *Aufzeichnungen*hez címében hasonlító s állítólag szintén kétkötetes *Aus dem Leben eines Honvéds* valójában nem létezik.⁴⁸ Felhívta a figyelmet továbbá a könyvben található kevés személyes feljegyzés egyikére, amelyben a névtelen szerző azt állítja, hogy 1848. március 17-én saját szemével látta, amint a magyar küldöttség elindult gőzhajón Pozsonyból Bécsbe, és „emlékezetből” idézte Kossuthnak a rakparton mondott beszédét.⁴⁹ Ez Neustadt szerzőségére utal. Lelkes liberális újságíróként, majd a *Pressburger Zeitung* szerkesztőjeként bizonyára nem hagyta volna ki ezt a jelentős eseményt.⁵⁰

A prágai születésű Adolf Neustadt (1812–1875), aki apja antikváriumában már gyermekkorában megismerkedett a helyi értelmiséggel, zsenge korától közölt tudósításokat különböző bécsi és lipcsei újságokban. Az 1830-as években Bécsben élt, ahol Ignatz Kurandával, a lipcsei *Die Grenzboten* későbbi szerkesztőjével lakott együtt, és szoros barátságot kötött Ludwig August Frankl-lal, az 1840-es évekbeli legjelentősebb bécsi irodalmi lap, a *Sonntagsblätter* jövődöbeli szerkesztőjével. Az 1840-es években áttelepedett Magyarországra, ahol a *Pressburger Zeitung* és az irodalmi mellékleteként megjelenő, Frankl lapjához hasonlóan rangos *Pannonia* szerkesztője lett, míg 1848. március végén arra kényszerült, hogy elhagyja Pozsonyt, és Bécsbe tegye át székhelyét. Az 1848-as forradalom idején Neustadt több liberális lapnak volt a szerkesztője, illetve munkatársa. Prágában rendszeresen publikált a Franz Klutschak által kiadott *Constitutionelles Blatt aus Böhmen* című lapban, majd 1849 januárjától Prágában, Bécsben és főleg Kremsierben adta ki a *Politische Briefet*, amelyben a Reichstagnak az eljövendő alkotmányról folyó tanácskozássairól tudósított a Birodalmi Gyűlés március eleji váratlan feloszlataáig. 1849-ben Neustadt visszatért Bécsbe, 1850 szeptemberétől a *Wiener Blätter* szerkesztője lett. Ez volt az első és egyetlen zsidó felekezeti lap, amelyben közreműködőként feltűnt a neve. 1851 októberéig dolgozott a zsidó lapnál, mikor is Ignatz Kuranda *Ostdeutsche Post*jához csatlakozott.⁵¹ Később Kuranda, Frankl és pártfogoltja, Leopold Kompert, a *Geschichten aus dem Ghetto* népszerű szerzője mellett Neustadt is tagja lett a bécsi zsidó hitközség vezetőségének. Újságíróként és szerkesztőként páratlan baráti és ismeretségi hálójával rendelkezett. „Neustadtnak [mindent] tudnia kellett”, írta Hans Kudlich, az 1848–49-es osztrák Reich-

Lajos emlékezete. *Aetas* 15 (2000) 1–2. sz. 133.; Hermann Róbert: Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből. *Századok* 142 (2008) 208.

⁴⁸ Molnár: Egy honvéd feljegyzései, 49. Wurzbach: Neustadt, Adolf. In: *Biographisches Lexikon*, XX. 305. A téves információ ezután a következő művekbe is átkerült – köztük sajnos egy általam írt életrajzi szócikkbe: Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Bp., 1903. 1023–1024.; Neustadt Adolf. In: *Magyar Zsidó Lexikon*, 652.; Michael K. Silber: Neustadt, Adolf. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. Ed. Gershon David Hundert. New Haven – London, 2008. II. 1259–1260.

⁴⁹ *Aufzeichnungen*, I. 58. Megjegyzendő, hogy ez önmagában nem feltétlenül zár ki egyéb, Neustadt köréből származó személyeket, így Szarvady Frigyes, Korn Fülöpöt vagy Dux Adolfot, illetve a pozsonyi irodalmi élet egyéb szereplőit. Lásd Adolf Neustadt: Leopold Kompert. *Biographische Skizze*. *Libussa* 19 (1860) 367.

⁵⁰ Ugyanakkor a *Pressburger Zeitung* fura módon nem számolt be az eseményről, miközben pesti rivalisa ezt megtette. Lásd *Der Ungar* 1848. március 23. 559–560.

⁵¹ Adolf Neustadt értelmiségi köréről lásd Hillel J. Kieval: The Social Vision of Bohemian Jews. Intellectuals and Community in the 1840s. In: *Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth-Century Europe*. Ed. Jonathan Frankel – Steven J. Zipperstein. Cambridge, 1992. 246–283.; Ludwig August Frankl (1810–1894). *Eine jüdische Biographie zwischen Okzident und Orient*. Hrsg. Louise Hecht. Wien, 2016.

stag egyik legfontosabb aktivistája. „Általában mindent tudott is, mert tudta, hogyan kell a pártok titkai mögé látni.”⁵²

Visszatérve Neustadt szerzőségére, ezt egy első pillantásra paradoxnak tűnő érveléssel támasztanánk alá, nevezetesen azokkal az első kézből származó csatabeszámolókkal és a komáromi erődnek az *Aufzeichnungen*ben szereplő leírásával, amelyek nincsenek összhangban azzal, amit Neustadt forradalom alatti tevékenységéről tudunk.⁵³ A könyvben olykor egyes szám első személyben beszélő szerző csupán írói szabadságát gyakorolta, mikor informátorai tapasztalatait sajátjaként adta tovább. Ezt a trükköt Wurzbach szerint Neustadt már néhány évvel korábban is alkalmazta, amikor átdolgozta egy Lamplot nevű tüzérségi tiszt jegyzeteit, és *Aufzeichnungen eines österreichischen Militärs* címen, Stephan Thurm álnéven cikksorozatban közölte a *Grenzboten* 1844-es évfolyamában. Egy évvel később a sorozat *Aus der Kaserne* címen két kötetben a lipcsei Friedrich Wilhelm Grunow kiadásában is megjelent.⁵⁴ Ha Wurzbach valóban nem tévedett, amikor Thurmot Adolf Neustadtal azonosította, akkor a két könyv kiadástörténetének hasonló elemei – vagyis előközlés a *Grenzboten*ben, az „*Aufzeichnungen*” kifejezés használata egy katonai emlékirat kontextusában, valamint Grunow választása kiadóként – mind egy és ugyanazon mintát követnek, és még inkább megerősítik a feltevést, hogy Neustadt volt az *Aufzeichnungen* szerzője.⁵⁵

Úgyszintén erre utal Benjamin Kewall bécsi zsidó újságíró nemrég felfedezett naplója. 1850. április 1-jei naplóbejegyzésében ez áll: „Neustadt úr, akiben az egyik legrátermettebb bécsi publicistát ismertem meg, jó cikkeket ír a *Kölnische Zeitung* és a *Grenzboten* számára.”⁵⁶ Aligha lehet véletlen egybeesés, hogy előszavában az *Aufzeichnungen* szerzője ugyanezt a két periodikát nevezte meg, mikor megjegyezte, hogy könyvének egyes fejezetei már megjelentek „a *Grenzboten*ben és a *Kölner* [helyesen: *Kölnische*] *Zeitung* tárcarovatában”.⁵⁷

A *Kölnische Zeitung*ban megjelent cikk Pulszky Ferenc 1849. október 14-én Londonból küldött cáfolatát adta közre a Batthyányt ért hazaárulás vádjára.⁵⁸ Kewall naplójának nem sokkal korábbi, október 8-i bejegyzése megerősíti, hogy Neustadt roppantmód szívére vette Batthyány sorsát. Miután feljegyezte Batthyány kivégzésének kegyetlen lefolyását, Kewall hozzátette: „Erről Neustadt úr számolt be, akit az események mélyen megráztak,

⁵² Hans Kudlich: *Rückblicke und Erinnerungen*. I–III. Wien–Pest–Leipzig, 1873. III. 248.

⁵³ A komáromi erődre vonatkozó információk talán Einhorn Ignáctól [Horn Ede] származtak, aki ott szolgált Klapka tábornok alatt Magyarország első zsidó tábori lelkészeként. Lásd Michael K. Silber: Einhorn, Ignác. In: *The YIVO Encyclopedia*, I. 461–462.

⁵⁴ Wurzbach: Rimmer, Albert. In: *Biographisches Lexikon*, XXVI. 160. Lamplot szintén Neustadt ismeretségi köréhez tartozott. Lásd Neustadt: Leopold Kompert, 367.

⁵⁵ A nagybátyja könyvkiadó vállalkozását 1839-ben átvevő Friedrich Wilhelm Grunow adta ki 1842-től a *Grenzboten*t, valamint Kuranda, Moritz Hartmann, Siegfried Kapper, Leopold Kompert és Einhorn Ignác (J. E. Horn) műveit.

⁵⁶ *Erlebte Revolution 1848/49. Das Wiener Tagebuch des jüdischen Journalisten Benjamin Kewall*. Hrsg. Wolfgang Gasser. Wien, 2010. 484. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

⁵⁷ *Aufzeichnungen*, I. VI. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

⁵⁸ Uo. 176–201.

aminthogy nyilván megráztak volna minden érzékeny embert.”⁵⁹ Lehetséges, hogy éppen Pulszky levelének publikálása adta meg a lökést ahhoz, hogy Neustadt egy nagyobb terjedelmű, végül kétkötetes munkába vágjon, amelynek első kötete mindenestre legnagyobbreszt Batthyány életéről szólt.

A prágai rendőrség aktái további bizonyítékot szolgáltatnak Neustadt szerzőségére. 1852 nyarán némi aggodalmat keltett Bécsben, hogy Kossuth párizsi emberei, Szarvady Frigyes és Irányi Dániel egy Neustadt nevű bécsi kereskedővel leveleznek, akit a prágai rendőrség a szerkesztő és hírlapíró Adolf Neustadt testvéreként azonosított. „Állítólag az *Erlebnisse eines Honvéds*nek is ez a kereskedő a szerzője”, írta a rendőri jelentés. A téves információt id. Leopold von Sacher-Masoch prágai rendőrfőnök (az író apja) cáfolta (Adolfnak csak egy testvére volt, Jakob, ám ő már több mint két évvel korábban kivándorolt az Egyesült Államokba), mindazonáltal a rendőri jelentés Neustadt nevének egy újabb, talán a legkorábbi összekapcsolása egy megint csak nem létező, ám az *Aufzeichnungen*nel hasonló című művel.⁶⁰

Úgy vélem, a közvetett bizonyítékok sokasága alapján immár biztonsággal megállapíthatjuk, hogy Adolf Neustadt volt az *Aufzeichnungen eines Honvéd*, következésképpen a *Grenzboten*ben megjelent Kossuthot megáldja egy rabbi című cikk szerzője. Hogy Neustadt eltitkolta kilétét, ezt a forradalom utáni elnyomás, a forradalommal és annak vezetőivel rokonszenvező kiadványok betiltása és elkobzása érthetővé teszi.⁶¹ Az 1850-es évek elején a liberális írókat alig tűrték meg a császári fővárosban.⁶² Talán maga Neustadt is közrejátszott a nem létező könyvcímek körüli zűrzavar kialakulásában. Ennél már jóval talányosabb, vajon miért nem vallotta be később sem, hogy ő az *Aufzeichnungen* szerzője, és miért nem adta ki újra a Kossuthot megáldó rabbiról szóló cikkét.

A Kossuthot megáldó rabbi legendájának beágyazása az *Aufzeichnungen*be árnyalja a történet értelmezését. A könyv két kötete mintha tandemet alkotna, párhuzamos életutakban rajzolva meg a magyar forradalom két kulcsszereplőjét. Az első kötet javarészt Batthyány Lajosról szól, a második nagyrészt Kossuth Lajosról. Bár a szerző a főszereplők dicséretes tulajdonságai mellett mindkét esetben bemutatja jellemhibáikat is, a két életrajz mégis a kontrasztra épül. Számunkra két aspektus érdemel figyelmet: a szereplők fiatal éveit, illetve a sorsukat illető jóslás. Az arisztokrata Batthyány züllött, elfecsérelt ifjúkorával a vezérszerepre született fiatal Kossuth szilárd erkölcsi tartása, fegyelmezettsége, fejlett igazságérzete áll szemben. Ami megjósolt sorsukat illeti, a Kossuthot megáldja egy rabbi című írásnak is megvan a maga párhuzamos története, csak hogy a jövődőlés itt végzetesen baljóslatú.

⁵⁹ *Erlebte Revolution*, 430.

⁶⁰ Narodni Archiv. PGT. 1849–1952. J 15 1852. Irany a Szarvady. Paříž. Köszönöm Michael Millernek, hogy rendelkezésemre bocsátotta ezt a cseh Nemzeti Levéltárban található jelentést.

⁶¹ Horn Ede egy röpirata még 1864 elején is felkerült a betiltott külföldi kiadványok listájára. Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Bp., 2018. 264.

⁶² Kurandát például 1851-ben kiutasították Bécsből Csehországba, és Franklot is hasonló eljárással fenyegették. Louise Hecht: *A Biographical Sketch*. In: *Ludwig August Frankl*, 351.

Az *Aufzeichnungen* első kötetének negyedik, Egy dervis megijósolja Batthyány halálát című fejezete a grófnak és családjának gőzhajón Bécsből Pestre tett útjáról szól. A hajón velük utazik a török nagykövet, akit többek között egy dervis is elkísér. Amikor a dervis felajánlja, hogy olvas a grófnő tenyeréből, az ingerülten elküldi, mivel egy kellemetlen gyermekkori incidensre emlékezteti: egy cigányasszony megátkozta anyját, amiért nem volt hajlandó alamizsnát adni, anyja pedig nem sokkal később gyermekágyban meghalt. „Batthyány azonban nevetve nyújtotta a kezét, amelyet a dervis hosszan, szótlanul szemlél. Majd elengedte a gróf kezét, és olyannak tűnt, mint aki inkább hallgatna. Ám ez felbosszantotta a közismerten lobbanékony természetű Batthyányt. Végül a dervis felemelte jobb kezét, kézfejét Batthyány arca elé tartotta, és széttárta öt ujját. A gróf nem értette azonnal a pantomimot, vagy nem akarta megérteni. [...] Majd elsápadt, mint aki igyekszik elrejtetni zavarát. Több másodpercbe tellett, míg sikerült visszanyernie nyugalmát, majd kényszeredett nevetéssel egyik barátjához fordult: »Öt év múlva? Az túl korai lenne. Még egy negyedszázadra van szükségem, hogy megvalósítsam, ami célt életemben magam elé tűztem...« 1849 nyara még be sem fejeződött, így az ötödik év sem telt el e jelenet óta, amelynek valóságáért kezeskedünk, amikor gróf Batthyány Lajos már holtan feküdt a pesti Neugebäudeban.”⁶³

A dervis jóslata a rövid életre ítélt, szerencsétlen sorsú Batthyányról ekképpen a rabbi áldásában és a szerencsésebb Kossuthra vonatkozó jóslatában találja meg fordított párját. Az egzotikus, keleti figurák jóslatai természetfölötti vonásokkal tarkítják a két államférfi életútját. De a dervis jóslatával ellentétben a rabbi áldásának története nemcsak egy önmagában álló elbeszélés, hanem tágabb, a zsidók magyar forradalomban betöltött szerepéről szóló narratívába illeszkedik.

Egy további szembevetendő ellentét jó átvezetésnek kínálkozik a rabbi áldásáról szóló legendához. Batthyány jellemgyengeségét Neustadt jelentős részben a szülők hibás nevelésének tulajdonítja, különösen anyja hanyag, felelőtlen és tékozló életmódjának, amellyel majdnem csődbe sodorta családját, és fiát kis híján megfosztotta örökségétől.⁶⁴ Kossuth anyját ezzel szemben a családjának szentelt fejezetben jellemes, gondoskodó és vallásos asszonyként írja le, aki „állandóan fia boldogságáért imádkozott. És bár kálvinista volt, attól sem riadt vissza, hogy katolikus templomban és zsidó zsinagógában imádkozzon Lajos fia ügyében.”⁶⁵ Vallásos, de egyben ökumenikus is, ezek azok a vonások, amelyek gondviselészerű szerepet játszanak majd fia sorsának meghatározásában. Ezt a döntő pillanatot mutatja be az ifjú Kossuthot megáldó rabbiról szóló fejezet.

⁶³ Ein Derwisch prophezeiht den Tod Batthyanyi's. In: *Aufzeichnungen*, I. 212–217. A fejezet korábbi megjelenése: Ein Derwisch prophezeit des Tod Batthyany's (aus einer Biographie des Grafen Ludwig Batthyany). *Die Grenzboten* 8 (1849) II. Semester. Bd. 4. 223–224. A cikk olvasható itt: <https://brema.suub.uni-bremen.de/grenzboten/periodical/titleinfo/354686>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. augusztus 23.) Lásd még Farkas Emőd: *Gróf Batthyány Lajos élete*. Bp., 1908. 72–73.; Molnár András: „Az akasztófa tükröződik a szeméből!” *Vasi Szemle* 47 (1993) 501.; Takács Tibor: „Nem félek a haláltól...” *Új Honvédségi Szemle* 61 (2007) 8. sz. 125. Egyedül Molnár András hivatkozik az *Aufzeichnungen*re mint a történet forrására.

⁶⁴ *Aufzeichnungen*, I. 12–15.

⁶⁵ Uo. II. 50.

Az *Aufzeichnungen* e fejezete három részből áll: a legendát egy elő- és egy utószó öleli körül, amelyek kontextusba helyezik a történetet, s egyben maguk is teremtenek egy legendát a Habsburgokkal szembeni zsidó ellenállásról. Amint azonban látni fogjuk, az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően megváltozott politikai légkör hatására a század vége felé megjelenő feldolgozások az elő- és utószót kihagyták, és helyettük egy érdekes, ám politikailag ártalmatlan mesét hoztak létre, amelyet idővel a Grünwald- és Schön-féle, fentebb már bemutatott és még neutrálisabb változatok úgyszintén elhagytak.

Amikor a legenda 1849 vége felé első ízben megjelent a *Grenzboten*ben, Neustadt hangsúlyozta, hogy a történet „hiteles közlésen” alapul. Álláspontja a kétkötetes *Aufzeichnungen* előszavában sem változott, itt is kiemelte a történet valóságát és ebből fakadó történeti értékét.⁶⁶ Ezeket a kijelentéseket a legendát 1849 és 1851 között újraközlő német zsidó sajtó, illetve az angol fordítások hűen reprodukálták. Amikor azonban a történet 1885-ben egy hazai lapban magyarul is megjelent, az elő- és utószó elmaradt, és a bevezetőben a történetet közlő Lichtschein már némi óvatos szkepszissel így fogalmazott: „Kossuth Lajos gyermekkori életrajzából akarok egy kis történetecskét elbeszélni, mely zsidó körökben elég ismeretes és – akár csak nagyjában, akár részleteiben is hiteles – elég érdekes arra, hogy elmondjam, még azon esetben is, ha az egész merő hagyomány volna.”⁶⁷ Az *Aufzeichnungent* a Berlinben élő világias Adolph Kohut már csak „egy Kossuth életéről szóló érdekes epizód” forrásaként említette, és a történetet a következő, feltehetően mások által is osztott megjegyzéssel zárta: „Si non e vero, e ben trovato!”⁶⁸

Következzék itt a legenda, ahogy az a *Grenzboten*ben megjelent:

„Kossuth apja ügyvéd volt, és Magyarországnak egy olyan északi megyéjében élt, amelynek lakói főleg Lengyelországból bevándorolt zsidók voltak. A betelepültek között volt egy haszidok (jámborok) nevű szekta, amelynek tagjai hosszú ruháikról, szőrmesapkáikról és göndör fürtjeikről ismeretesek, megjelenésük teljesen különbözik az őshonos zsidókéétól. Kossuth apja hosszadalmas pert folytatott Aphely [sic! Újhely] főrabijával ellen. A per oka ismeretlen, de hosszú éveken át tartott, és mindkét fél nagy makacsságot tanúsított. Ez alatt az idő alatt az ügyvédnek két fia meghalt, majd röviddel a per után ő maga is elhunyt. Az előítéletek és a bigottság révén elterjedt a hír, miszerint e mennyei beavatkozás a rabbi átkának volt a következménye, és még a katolikusok és a kálvinisták is rettegni kezdtek a zsidó egyházi ember hatalmától. A betegek és nyomorultak valláskülönbség nélkül özönlöttek a rabbi házába, hogy meggyógyítsa őket, és csodálatos varázslatai révén segítséget nyújtson nekik. A rabbi a legnagyobb tisztelet és reverencia övezte. Agyafúrt és tapasztalt férfi volt, és a nép tudatlanságát saját javára fordította – amint ezt más hitvallások politikai és egyházi vezetői is nemritkán megteszik.

Az ügyvéd özvegyét, aki attól félt, hogy utolsó fia, Kossuth Lajos is áldozatul esik a rabbi átkának, arra indította az anyai szeretet, hogy meglátogassa a szakállas rabbit,

⁶⁶ Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Die Grenzboten*, (1849) II/4. 106.; *Aufzeichnungen*, I. VI.

⁶⁷ Lichtschein: Kossuth Lajos, 322.

⁶⁸ Kohut: Ludwig Kossuth und die Juden, 451–452.

és bocsánatot kérjen tőle a néhai férje által rajta elkövetett sérelemért. A rabbi nagyon szívélyesen, sőt barátságosan fogadta a szomorú özvegyet, ami kellő bátorságot adott az anyának, hogy a rabbi áldását kérje fiára. Az agyafűrt rabbi habozott, mérgette a fiút, és beszélgetett vele. A kis legényt már akkor élénk elme és emelkedett szellemiség jellemezte, és a tiszteletteljes bizalom, amellyel a fiatal Kossuth a rabbit és követőit szemlélte, kedvezően hatott a tiszteletre méltó egyházi emberre. A bölcs rabbi, az aggódó anya és az emelkedett szellemű kis legény lelkiállapotának ábrázolását mellőzzük, ezt nálunk költőibb tollra bízunk. Csak megállapítjuk a tényt, hogy a rabbi a gyermek fejére tette a kezét, és megáldotta. Ez olyan nagy eseménynek számított az országban, hogy a Kossuth család gondosan lejegyezte a rabbi által idézett zsoltárt, a 60. fejezet 4. [sic!] versszakát: *Natata lira'echa nes lehisnases mipne koset - szelah.* (Adtál a téged félőknek zászlót, melyet felemeljenek az igazságért. Szela.)

A rabbi a *koset* (igazság) szó miatt választotta ezt a verset, mivel a magyarok is így ejtik ki Kossuth nevét. A rabbi ezután az ifjú Kossuth lelkére kötötte, hogy ne tápláljon ellenséges érzelmeket a zsidókkal szemben. E felszólítást Kossuth be is tartotta, és már az iskolában toleranciájával tüntette ki magát. Ezek a kis epizódok, melyeknek jelentőségét növelte, hogy a fiú csillogó és életerős férfivá lett, nagy nevet és tekintélyt kölcsönöztek a rabbinak.”⁶⁹

Mielőtt elemezném a legendát, egy megjegyzés arról, hogy a történet milyen módon igyekszik hitelesnek feltüntetni magát. A történet valódiságát maga a Kossuth család szavatolja, ami persze logikus, hiszen a rabbi áldásának egyedül a gyermek és anyja voltak tanúi. De hogyan maradt fenn az esemény emlékezete? Az eredeti beszámoló annyit mond: a Kossuth család „gondosan lejegyezte [notirte] a rabbi által idézett zsoltárt”. Az 1885-ös magyar változat ennél részletesebb: „E verset – így szól a hagyomány – Kossuth anyja az imakönyvébe is bejegyezte.”⁷⁰ (A héber sajtóban ekkoriban megjelent két fantáziadús, ám komolyan nem vehető cikk szerint a legendát maga Kossuth terjesztette el, mivel „szentül meg volt győződve róla, hogy a rabbi áldása tette képessé nagy és magasztos dolgok véghezvitelére”.⁷¹)

Csak idő kérdése volt, hogy mikor akad egy kíváncsi ember, akiben lesz annyi bátorság, hogy a Kossuth család valamelyik tagját kifaggassa a történetekről. Egy bizonyos Schwarz 1904-ben beszámolt róla, hogy a legendát elmesélte Kossuth fiának, Ferencnek, és megkérdezte tőle, vajon a családi hagyomány megerősíti-e azt. Kossuth Ferenc családást keltő válasza szerint a történetről Schwarztól hallott először, „de meglepődve és örömmel hallja, hogy Kossuth neve megjelenik a Bibliában”.⁷² Azon viszont talán az olvasó nem fog meglepődni, hogy bő húsz évvel később egy másik tudósító szerint Kossuth Ferenc a történetet határozottan hitelesnek nyilvánította. „E sorok írója”, vallotta egy

⁶⁹ Kossuth and the rabbi, 77–78. [Kiemelések az eredetiben. A ford.]

⁷⁰ Lichtschein: Kossuth Lajos, 323.

⁷¹ Ludwig Kossuth vеха-Yehudim. *Ha-magid* 1885. július 2. 221.; Yehuda Labiner: Koshet imrei emet. *Ha-tsifra* 1894. március 20. 281.

⁷² Kossuth in der Bibel. *Ungarische Israelit* 1903. május 10. 4.

levelező az 1920-as években, „ezt a történetet egy 1911-ben Veronában vásárolt héber történelmi könyvecskében találta, amely *Toldot ha-dor* címmel 1852-ben jelent meg Velencében. Közölte tartalmát a nagy Kossuth Lajos fiával, aki e tudósítónak írt levelében annak hitelességét megerősítette.”⁷³ A pedáns felsorolás a héber könyv megvásárlásának körülményeiről, valamint annak megjelenési helyéről és idejéről nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy meggyőzze az olvasót a beszámoló valóságtartalmáról. Sajnos azonban ilyen könyv nem létezik, ami a hír egészét is értelemszerűen megkérdőjelezi.

A legenda 1978-ban egy, az ultraortodox zsidó fiatalságnak szánt jiddis nyelvű amerikai folyóiratban is felbukkant. Bár a legenda lényegét a jiddis fordítás híven közvetítette, Neustadt történetéből a szövegkörnyezet révén mégis valamiféle haszid *májsze* [mese] lett a szent Teitelbaum Mózes rabbiról, aki Brooklyn haszid enklávéiban nem kevésbé ismerős, mint Kossuth Magyarországon. Itt olvasható a legrészletesebb változat arról, hogy a Kossuth család miként őrizte meg az esemény emlékezetét: a nevezetes zsoldárt nemcsak magyarul, de héberül is lejegyezték, és nem egy imakönyvben tartogatták, hanem „aranykeretbe” foglalták, amelyet „örök mementóként” a feltehetően nappalit jelentő „Möbelzimmer”-ben akasztottak ki.⁷⁴

Az eredeti legenda sokkal sötétebb, mint a barátságos tárcasztori, amellyel később Grünwald és Schön szórakoztatta olvasóközönségét. Itt nem egy jámbor anyát látunk, aki egy szent életű gyógyítóhoz fordul, hogy meggyógyítsa beteg gyermekét, hanem egy zaklatott, férjét és fiait elvesztő özvegyasszonyt, aki kétségbeesetten könyörög egy veszedelmes, bosszúálló mágus előtt, hogy legkisebb fiát kímélje meg közelgő vélt halálától.

Bár az olvasó eléri, hogy a rabbi valójában nem átkozta meg ellenfelét és annak fiait, ahogyan azt az egyaránt babonás zsidók és keresztények az esemény idején feltételezték, mégis felmerül a nyugtalanító kérdés, vajon miért nem tett semmit, hogy ártatlanságáról felvilágosítsa a hiszékeny közönséget? Bármilyen volt is az oka, a későbbi változatok szerzői úgy vélhették, hogy a halálesetek nem alkották a történet dramaturgiailag nélkülözhetetlen részét, ezért egy ártalmatlan alternatívával helyettesítették. (Legalább egy olyan változatot mindazonáltal ismerünk, ahol a rabbi valóban halálos átkot szór a makacs ügyvédre, akivel szemben vesztesre áll a perben.⁷⁵)

Érdekes módon míg az *Aufzeichnungen* Kossuth családjára című fejezete részletesen foglalkozik Kossuth anyjával, Weber Karolinával, feleségével és négy hűgával, addig sem (a valóságban nem létező) két bátyjáról, sem apjáról nem esik szó. Talán mert Neustadt csak azokról akart beszélni, akik írása idejében még éltek. Mégis meglepő, hogy a legendán kívül Kossuth László, Lajos apja az egész könyvben egyetlen rövid említés erejéig tűnik fel. Ráadásul az ügyvéd apa nem Kossuth gyermekkorában halt meg, hanem 1839-ben,

⁷³ Ludwig Kossuth und der Wunderrabbi. *Neues Wiener Journal* 1927. szeptember 29. 13. [Kiemelés az eredetiben. A ford.]

⁷⁴ Di brakha fun Yismah Moshe. [Yismah Moshe áldása] *Der Yiddishe shtral* 8 (1978) Nr. 292. Amint az vallásos zsidó körökben szokásos, Teitelbaum rabbi jobban ismerik könyvének címe alapján.

⁷⁵ Kossuth a népmondában. *Budaapesti Hírlap* 1894. március 21. [11–12].

76 éves korában, amikor harmincas éveinek végét taposó fia már az országos hírnév küszöbén állt.

A legenda egyéb elemei nagyjából hihetőek. A rabbi és Kossuth családja ugyanabban a városban éltek, egyesek szerint ugyanabban az utcában. Amint láttuk, Teitelbaum rabbi 1808-ban telepedett le Újhelyen, amikor Kossuth hatéves volt, majd nem sokkal később magára vállalta a cádik szerepét, miután kérelmezők sokasága fordult hozzá felekezeti különbség nélkül. Hiányoznak viszont a legendából az ominózus amulettek, amelyeket a rabbi, ahogyan azt egykori segédje, David Friesenhausen 1820-ban oly szemléletesen leírta, univerzális gyógymódként osztogatott. Azt gondolnánk, hogy egy ilyen talizmánnak fontos szerep juthatott volna az esemény emlékének a megőrzésében, de Schön volt az egyetlen, aki felismerte a kirívó hiányosságot, és saját változatában igyekezett orvosolni a mulasztást. Ám az amulettet Schön a rabbi által idézett bibliai versszakról független elemként emelte be a történetbe. Pedig mennyivel hatásosabb lett volna, ha a rabbi a bibliai verset tartalmazó amulettet a gyermek nyakába akasztja, és ez védi meg Kossuthot a forradalom alatt!

Abban biztosak lehetünk, hogy nem Neustadt fedezte fel, miszerint létezik egy bibliai vers, amelynek egyik héber szava hasonlít Kossuth nevére. Joggal feltételezhető, hogy Kossuth hírnevének növekedésével, de legkésőbb 1848-ban már több éves elméjű zsinagógába járónak beugrott a vers és az ellenzék tüzes vezetőjének neve közötti látványos hasonlóság. Ám ha az asszociáció zsidó körökben már egy ideje keringett is, nyomtatásban való megjelenése Neustadtnak köszönhető. Ő ismerte fel először, hogy egy egész mesét lehetne kanyarítani a zsoltár köré, ha a verset áldásként állítja be. És ki osztogat áldásokat, ha nem papok, sőt, ami még jobb, héberül tudó papok? Természetesen a rabbik, de közülük is csak azok, akik természetfeletti hatalommal vannak felruházva, és így előre látják, hogy az áldás be fog teljesedni. Egy csodarabbi tehát, aki szerencsés véletlen folytán Kossuth városában, Újhelyen tart udvart.⁷⁶ Ha pedig az áldást úgy akarjuk bemutatni, mint amelynek varázsereje láthatóan megtette hatását, magát az áldást régebbi időszakra kell tenni. Mi is lehetett jobb, mint Kossuth gyermekora? Már csak egy olyan körülményt kellett kifundálni, amely áldást követelt – például a családot sújtó átkot vagy egy gyógyíthatatlan betegséget.

Ennyit magáról a legendáról, melynek igazi politikai jelentősége nem a történetben, hanem annak elő- és utószavában rejlett. Ezek még azokból a későbbi változatokból is kimaradtak, ahol magát a legendát a szerző még nem írta át ártatlanabb változatra.

Az előszó annak hangsúlyozásával kezdődik, hogy a magyarországi zsidók irányzattól függetlenül meglepően aktívan részt vettek az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban. Hogy a fiatal zsidók miért támogatták Kossuthot, erre lelkes hazafiságuk elegendő magyarázat volt, míg a középkorúakat az a „megfontolt számítás” vezethette, hogy a zsidóság egyenjogúságát legnagyobb eséllyel a magyar liberalizmus támogatása révén

⁷⁶ Lehetséges, hogy a legenda egyes elemeit az 1840-es évek derekán Andrássy György gróf gyermekeinek nevelőjeként több évet Észak-Magyarországon töltő Leopold Kompert szállította Neustadtnak. Neustadt: Leopold Kompert, 369.

érhetik el. De hogyan lehet megmagyarázni „azt a rokonszenvet, amelyet az idős és jámbor zsidók tanúsítottak e nagy agitátor iránt egészen diktatúrájának utolsó órájáig”?⁷⁷ Ezeknél az ortodox zsidóknál a szabadelvűség vagy a nemzet hívószavai önmagukban nemigen lehettek elegendők. A választ abban a „Kossuth gyermekkorából vett jelenetben” kell keresni, magyarázta Neustadt, „amelyet hiteles forrásból merítettünk”. A legenda tehát nemcsak egy érdekes mese volt, hanem olyan történet, amely döntő szerepet játszott abban, hogy az egyébként konzervatív ortodoxok tőlük idegen politikai magatartást tanúsítottak, felmondták a trónnal való hagyományos szövetségüket, és a liberális lázadó Kossuth oldalán fegyvert fogtak császáruk ellen. A maga „kabbalisztikus értelmezéseivel” ez a legenda volt az – állította Neustadt –, ami „az időseket és a véneket motiválta”.⁷⁸

Az utószó még merészebb állítást fogalmaz meg. A rabbi, mint azt már említettük, az ifjú Kossuth lelkére kötötte, hogy „ne tápláljon ellenséges érzelmeket a zsidókkal szemben”. A kis Kossuth már az iskolában toleránsnak mutatkozott zsidó osztálytársaival, később pedig, miután politikai karrierje kezdett felívelni, a zsidó emancipáció elkötelezett szószólója lett.⁷⁹ „Szerette a zsidókat, és ők is szerették őt. [...] A felvilágosult zsidók széles látóköre miatt tisztelték, míg az ortodoxok a rabbi áldása miatt.” Ám, és itt jön az újabb fordulat, nem elég, hogy az ortodox zsidókat a legenda ismerete bírta Kossuth támogatására, de az áldás, pontosabban maga a bibliai vers is aktív politikai szerepet töltött be. Az olvasók elé tárt hihetetlen vízió szerint ugyanis az ortodox zsidók olyan, egészen szokatlan módon biztosították be Kossuth zsidók iránti „ragaszkodását”, hogy „a zsinagógában és minden ünnepélyes alkalomkor állandóan a nevezetes verset énekelték”.⁸⁰

A legenda ezen utolsó elemének valószínűtlenségén túl más okok is közrejátszottak abban, hogy a későbbi változatok a történetet már nem igyekeztek a Habsburgokkal szembeni zsidó ellenállás politikai legendájaként bemutatni. Gyanítható, hogy a trónnal való 1867-es kiegyezést követően ez immár inkább kínosnak, a múlt felesleges felhánytorgatásának tűnt. Ez magyarázhatja, hogy mire a történet 1885-ben megjelent magyarul a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben, csak maga a legenda maradt, a két keretező szöveg nélkül. A sztori elég jónak tűnhetett ahhoz, hogy önmagában is megállja a helyét.⁸¹

Az ortodoxokat különösen kényesen érinthette Neustadt eredeti változata. Már közvetlenül a forradalom leverése után petíciókat nyújtottak be Bécshez, amelyekben kijelentették, hogy a reformzsidókkal ellentétben az ortodoxok mindig is lojálisak voltak a

⁷⁷ Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Die Grenzboten*, (1849) II/4. 106.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Tanulmányunknak nem célja annak vizsgálata, hogy hosszú élete során Kossuth hogyan viszonyult a zsidókhoz. Itt csak annak említésére szorítkozunk, hogy egy 1828-as tervezetében nem túl hízelgő képet rajzolt róluk, illetve a parasztságra gyakorolt, szerinte káros hatásukról. Lásd Kossuth Lajos: *Értekezés az éhínségek okairól*. [1828.] In: *Kossuth Lajos összes munkái*. I–XV. S. a. r. Barta István et al. Bp., 1948–1989. VI. (Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások) 179–180. 1835-ig kell várni, míg arra utaló jelet találunk, hogy Kossuth megmásította véleményét. Lásd *Kossuth Lajos összes munkái*, IV. (Országgyűlési tudósítások. 1834. december 1. – 1835. augusztus 26.) 110.

⁸⁰ Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Die Grenzboten*, (1849) II/4. 108.

⁸¹ Nem véletlen, hogy a legenda a külföldi közlésekben maradt meg eredeti formájában, így Adolph Kohut három publikációjában.

dinasztiához. Aki hű maradt vallási hagyományaihoz, állították, annak politikai lojalitására is bizonyára lehetett számítani.⁸²

A századforduló közeledtével a legenda politikai aspektusai nem csak az ortodoxok számára váltak kényelmetlenné. Az 1898-as év nem csupán a forradalomnak volt az ötvenedik évfordulója, Ferenc József uralkodásának jubileumát is ebben az évben ünnepelték. Ekkorra a „der gute alte Kaiser”, vagy ahogy zsidó körökben előszeretettel becézték, „Frájim Jaszel” maga is zsidó legendák forrásává vált.⁸³ Népszerűsége már korábban a tiszaszlári vérvád idején az egekbe szökött, amikor szégyenkezését fejezte ki afelett, hogy az antiszemitizmus megjelent a Monarchiában, és kijelentette, miszerint „a zsidók a trón és haza iránti hű ragaszkodásukat mindenkor beigazolták”.⁸⁴

A magyar zsidók előszeretettel emlegették, hogy a császár üdvözölte az 1867-es emancipációs törvényt, de kollektív emlékezetükből kitörölték, hogy már jóval korábban, még a magyar forradalom elleni harca idején emancipálta a Monarchia zsidóságát az osztrák parlamentre 1849 márciusában kényszerített alkotmánya révén. Egy hónappal később a debreceni forradalmi országgyűlés válaszul független köztársasággá nyilvánította Magyarországot, de a zsidók egyenjogúsítását továbbra is megtagadta. A szegedi csonka országgyűlés alig több mint két héttel a magyar hadsereg világosi fegyverletétele előtt szavazta meg a magyarországi zsidók emancipációját. Igen megkésett, utolsó pillanatban tett gesztus volt ez, amelyet némelyek keserű iróniával a héber mondás szellemében kommentáltak: talán „az alamizna megmenti [Magyarországot] a kárhozattól!”

Igaz, az olmützi alkotmányt – s vele együtt a zsidók emancipációját – a császár 1851 végén hatályon kívül helyezte, de 1849 őszén Adolf Neustadt még csodálkozott azon, hogy a magyar zsidók Ferenc József márciusi emancipációs törvénye ellenére is rendületlenül kitartottak Kossuth mellett: „Ott voltak a »lázadók« soraiban, s ott az »osztrák gondolkodásúak« soraiban is, és ott voltak, nem ám félénken a tartalékban, hanem a fronton, a harc sűrűjében, elveik védelmében bátran felkínálva életüket és vagyonukat. Zsidók ezrei harcoltak a magyarok seregében, köztük egy tábornok és számos sebesült közlegény. A császári hadseregben a csatateren tüntettek ki zsidókat bátorságukért, és számos zsidó tiszt példátlanul magasra emelkedett a ranglétrán. De amikor az oktrojált alkotmány kimondta a zsidók teljes emancipációját Ausztriában, azt lehetett volna hinni, hogy elhagyják a magyarok sorait, annál is inkább, hiszen Kossuth és a debreceni országgyűlés még mindig nem merte emancipálni a zsidókat. A köztársaságot kikiáltották, és az fenntartotta

⁸² Lásd például Judah David Wiener: A magyar rabbik petíciója. [1850?; héberül.] *Der ewige Jude* 1 (1866) 4. sz. 21–24.; *Denkschrift ungarischer Rabbiner. Wiener Blätter* 1850. szeptember 19. 95–96. A petíció bírálatát lásd uo. 99–100., 103–104. Adolf Neustadt 1850 szeptemberétől dolgozott a lap szerkesztőjeként.

⁸³ Benjamin Segel: Zwei jüdische Volkssagen über Kaiser Franz Joseph. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* 9 (1903) 124–125.; Bar-Ami: Kaiser Franz Josef in der jüdischen Volkssage. *Ost und West* 10 (1910) 491–492.; Larry Wolff: *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, 2010. 322–323., 418.

⁸⁴ Kecskeméti Ármin: Ferencz József és a magyar zsidóság. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai*. XXXI. Évkönyv. Szerk. Bánóczi József. Bp., 1917. 12.

a vallási diszkriminációt. [...] A zsidók mindazonáltal kitartottak a magyar hazafiak pártja mellett.”⁸⁵

Ezt a részt az angol fordításokból érdekes módon kihagyták. Talán mert nem voltak tisztában a politikai utalások egy részével, vagy mert megpróbálták leegyszerűsíteni azt a zsidó lojalitásról nyújtott képet, amelynek felvázolásakor Neustadt a legenda Kossuth-párti üzenete ellenére némi kiegyensúlyozottságra is törekedett.

Neustadt történetét tehát többször módosították. Első ízben, amikor az eredeti német megjelenést szinte közvetlenül követő angol fordítás elhagyta a kettős, részben Habsburg-párti lojalitásra utaló részt. Később, a tisztaeszlári vérvádat követően megjelent magyar nyelvű változatból teljes egészében eltűnt az elő- és utószó, és ezzel a szöveg politikai dimenziója, nem utolsósorban az ortodox zsidóság állítólagos mobilizációja a forradalom mellett. A történet végül a századfordulón alakult át azzá a kilúgozott mesévé, amely máig széles népszerűségnek örvend. Ami előttünk áll, az tehát egyértelmű példája annak, hogyan lehet megalkotni, majd elsorvasztani egy politikai legendát a zsidó ellenállásról.

Szembeszökő, hogy a legenda feltűnését követő években megjelent írásaiban a magyar zsidóság két jól tájékozott történésze nem vett róla tudomást, noha elbeszéléseiket az epizód szenzációs jellege nyilván színesítette volna. Mégsem említette Löw Lipót a magyarországi haszidizmusról szóló, 1859-ben kiadott úttörő tanulmányában, noha ebben hosszasan kitért Teitelbaum rabbira és amulettjeire. És nem találjuk nyomát a rabbijelölt és hírlapíró Einhorn Ignác [Horn Ede] 1851-ben kiadott Kossuth Lajos-életrajzában, illetve a magyar zsidók forradalom alatti sorsáról írt és ugyanebben az évben napvilágot látott könyvében sem.⁸⁶ Ez utóbbi annál is inkább érdekes, mivel Komperthez hasonlóan Einhorn Ignác szintén Neustadt védenecsei közé tartozott. A következő években a magyar zsidóság más történészei sem hivatkoztak a legendára, így nem tette ezt Bernstein Béla *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók* című monográfiájában, sem Yekutiél Yehuda Greenwald a haszidizmusról írt munkája héber változatában.⁸⁷

Pedig a magyar zsidók 1848-as forradalombeli történetéből hiba lenne kihagyni ezt a legendát. Amint Israel Bartal bizonyítja a nacionalizmus krónikájának hasonlóan meghatározó pillanatáról, nevezetesen a zsidók 1863-as lengyel felkelésben való részvételéről

⁸⁵ Kossuth von einem Rabbi gesegnet. *Die Grenzboten*, (1849) II/4. 105–106. Neustadt feltehetően arra a „Dannenberg tábornokra” gondolt, akiről a korabeli külföldi sajtó gyakran megemlékezett mint magyar zsidó tábornokról. Teljesen alaptalanul. A császári hadseregben a magyar szabadságharc elleni küzdelem idején kitüntetett és előléptetett zsidó tisztekre lásd Moritz Frühling: *Biographisches Handbuch der in der k.u.k. österr.-ungar. Armee und Kriegsmarine aktiv gedienten Offiziere, Ärzte, Truppen-Rechnungsführer und sonstigen Militärbeamten jüdischen Stammes*. Wien, 1911.

⁸⁶ J. E. Horn: *Ludwig Kossuth*. I. (Der Agitator) II. (Der Minister). Leipzig, 1951.; Einhorn: *Die Revolution und die Juden*; Leopold Löw: *Vergangenheit und Gegenwart der Chassidäer*. [1859.] In: *Gesammelte Schriften*. I–V. Hrsg. Immanuel Löw. Szeged, 1890. II. 57–103.

⁸⁷ Bernstein Béla: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Bp., 1898.; Yekutiél Yehuda Greenwald: *Le-korot ha-hasidot be-ungaria. Ha-zofe* 5 (1921) 265–288. Amint fentebb láttuk, tanulmányának korábbi magyar változatában Greenwald felelevenítette a legendát.

szóló műveivel, egy szakavatott történész kezében a történelem, az irodalom és a folklór összekapcsolása érdekes eredményekhez vezethet.⁸⁸

Ez az autentikus történeti dokumentumként beállított folklorizált irodalmi anekdota önmagában is az 1848–49-es évek történeti dokumentuma. A rabbi áldásának legendája a szabad és független hazáért vívott küzdelem vezetésére, egyben a zsidóemancipáció kivívására predesztinált gyermek sorsára gyakorolt hatása révén a zsidók történetalakító szerepét szimbolizálja. Kossuth a „magyarok Mózese”, akinek kultusza a magyar politikai vallásnak máig központi eleme.⁸⁹ Az antiszemita később Kossuth, illetve a Kossuth-kultusz kritikátlan támogatásával vádolták a zsidókat. „A zsidó hatalmát Kossuth Lajos találta fel, a miért azután viszonzásul a zsidók Kossuth Lajos kultuszát eszelték ki”, állította 1906-ban választóihoz intézett búcsúlevelében Zselénszky Róbert.⁹⁰ Ez túlzás, de tagadhatatlan, hogy a Kossuth-kultusz kialakulásához ez a zsidókat és magyarokat forradalmi szövetségbe kovácsoló szent kötelék eredetét feltáró zsidó legenda volt az egyik első hozzájárulás, amely mint ilyen, kiérdemelte helyét a zsidók és a forradalom krónikájában.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton is szeretné kifejezni háláját Michael L. Millernek, Hillel Kievalnak és Konrád Miklósnak hasznos javaslataikért.

(Angolból fordította Konrád Miklós)

⁸⁸ Lásd többek között Israel Bartal: Loyalty to the Crown or Polish Patriotism? The Metamorphosis of an Anti-Polish Story of the 1863 Insurrection. *Polin* 1 (1986) 81–95.; Uő: Non-Jews and Gentile Society in East European Hebrew and Yiddish Literature, 1856–1914. *Polin* 4 (1989) 53–69.; Magdalena Opalski – Israel Bartal: *Poles and Jews. A Failed Brotherhood*. Hanover, 1992.

⁸⁹ Zakar Péter: „Kossuth a magyarok Mózese.” *Aetas* 18 (2003) 3–4. sz. 87–108.; Gyarmati György: Kossuth kultusza – post mortem. *Korunk* 14 (2003) 12. sz. 35–50.; 15 (2004) 1. sz. 100–108.

⁹⁰ Zselénszky pöre. A nagy elzsidósodás. Nemzetiségi háttér. *Magyar Nemzet* 1906. december 7. 6.

VEGYES HÁZASSÁG ÉS ASSZIMILÁCIÓ

Érvek a keresztény–zsidó házasság bevezetése mellett

KONRÁD MIKLÓS

INTERMARRIAGE AND ASSIMILATION

Arguments for the Introduction of Christian–Jewish Marriage

This article assumes that the examination of political discourses on the reasons for introducing the possibility for Jews and Christians to enter into mixed marriages can be particularly fruitful in the study of the vision that the Christian Hungarian political and cultural elite had of the future of the Jews in Hungary. The article concludes that although this elite did not really allow itself to be explicit, it hoped that mixed marriages would gradually lead to the total disappearance of the Jewish minority.

Keywords: Jews, Christians, Hungarians, 19th century, intermarriage, assimilation, liberalism, nationalism

Mi legyen a zsidókkal? Hogyan viszonyuljon hozzájuk a keresztény magyar társadalom? Ezek a kérdések, vagyis a keresztény–zsidó együttélés dilemmája a magyar közvélemény számára az 1839/40-es diéta idején merült fel először. A reformkor e páratlanul liberális fellelkesülésének hónapjaiban az alsótáblán nagy többséggel megszavazott törvényjavaslat emancipálta az ország zsidó vallású lakosait, vagyis polgári jogaik tekintetében egyenlővé tette őket az ország nem nemes lakosságával, ami az 1848-as forradalom által elsöpört rendi Magyarországon a legtöbb volt, mi adható. A törvényjavaslat a csak részleges jogki-terjesztő rendelkezésekre hajlandó felsőtábla ellenkezésén megbukott, ám a kérdés, vajon a zsidóknak miként kellene beilleszkedniük a keresztény, illetve mind hangsúlyosabban: a keresztény magyar társadalomba, ettől kezdve a politikai élet rendszeresen visszatérő, az országgyűlésen, a sajtóban és a vitairódalomban gyakran tárgyalt témájává vált.¹

A kérdés ekkortól igényelt választ, mert ekkor vált problémává. Amíg a zsidók megmaradtak jogi különállásukban és jogfosztottságukban, a rendi társadalom légi üres terében, és nem lépték át annak a – ha nem is fizikai, de társadalmi, kulturális és szimbolikus – gettónak a határait, amelyben a rendi társadalmon kívülségük tartotta őket, az ország politikai és kulturális elitjét sem érdekelték különösebben. Az emberiség – legalábbis az

Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Újkori osztály.

¹ A rendek által 1840. március 24-én elfogadott emancipációs törvényjavaslat létrejöttéről és sorsáról lásd Erdmann Gyula: *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*. Bp., 2014. 284–297. A reformkori diéták zsidókat érintő vitáiról általában lásd Simon László: *Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848). Különös tekintettel a nemzetiségre*. Debrecen, 1936.

európai fehér ember – egyetemes azonosságát hirdető felvilágosodás azonban felszínre hozta a kérdést, amelyre a reformkorban kialakuló, majd a dualizmus korszakában a magyar politikai elit körében mindvégig domináns, egyaránt szabadelvű és nacionalista nemzeti liberalizmusnak választ kellett adnia.²

A keresztény magyarok és a magyarrá válni hivatott izraeliták együttélésének sikerén elmélkedő keresztények a zsidókra hárították a teendők javát. Zömében azt taglalták, miként alakuljon át a zsidó, jellemének mely defektusaiból vetközzék ki, életmódjának mely jellegzetességeivel hagyjon fel, és vallásának mely parancsolatait iktassa ki, hogy ez az együttélés lehetségessé váljék, s a többségi keresztény társadalom elfogadja őt egyenjogú polgárnak és egyenlő értékű magyarnak. A zsidók egyenjogúsítása mellett kiálló reformkori liberálisok persze tisztában voltak saját közegük előítéleteivel – Eötvös Józsefnek a főrendi táblán a zsidók polgárosítása védelmében 1840. március 31-én mondott híres beszéde, majd annak szenvedélyes röpirattá bővített változata nem volt más, mint a zsidókkal szembeni régebbi és újabb keletű előítéletekből fakadó emancipációellenes érvek módszeres cáfolata.³ Míg azonban a keresztényektől „csupán” előítéleteik leküzdése kéretett, a zsidókat az asszimilációs elvárások sokkal összetettebb feladatok elé állították. Az együttélést akadályozó (vallási) szokásaik elhagyásán kívül a világban és a keresztény magyar társadalomban elfoglalt helyükről alkotott képüket, identitásukat is radikálisan meg kellett változtatniuk, hogy a Messiás eljöveteleig ideiglenes szétszóródásban senyvedő zsidó nemzet fiaiból magyar hazafivá váljanak, jiddis nyelvet használó pajeszos zsidókból a nemzet sorsával azonosuló, magyarul beszélő és érző izraelita honpolgárokká.⁴

Az integrációra törekvő zsidókkal szemben felállított – hangsúlyaiban egyébként folyamatosan alakuló – elvárások megfogalmazása azonban a két csoport közötti viszony problémájának értelemszerűen csak az egyik, a zsidókat illető felére adhatott választ. Maradt a kérdés, vajon kellő transzformációjuk esetén miként viszonyuljanak hozzájuk a keresztény magyarok? A liberális nacionalizmus szemszögéből a válasz egyértelmű volt: befogadóan. A zsidókat sújtó jogkorlátozottság fokozatos felszámolása, majd az 1867. decemberében törvénybe iktatott egyenjogúsításuk a polgári jogegyenlőség igényének való megfelelésen túl nemzetpolitikailag csak azáltal nyerhette el értelmét, ha elősegítette a végső célt: a két réteg társadalmi összeolvadását. Amint a tiszaezlári perben vádlott zsidók 1883. augusztusi felmentése után országszerte kitört antiszemita zavargásokkor a nagyváradi Rózsabokor vendéglő kerthelyiségében összegyűlt polgárok előtt Tisza Kálmán miniszterelnök kijelentette, míg a zsidóknak nem szabad az antiszemita miatt „elkese-

² A zsidók helyzetéről az 1839/40-es országgyűlést megelőzően a közvélemény csekély érdeklődése mellett folytatott diétai vitákról lásd Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830. I–II. *Századok* 148–149 (2014–2015) 625–663., 1163–1209.

³ Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. Bp., 1981. A tanulmány eredetileg a *Budapesti Szemle* második és egyben utolsó, 1840-es évszámot viselő, de már 1841 februárjában megjelent kötetében látott napvilágot. Eötvös érveiről bővebben lásd Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle* 56 (2014) 495–509.

⁴ Konrád Miklós: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. *Századok* 154 (2020) 903–934.; Uő: A zsidó jellem mint konstrukció és (kényszer)örökség. In: *Magyar–zsidó identitásminták*. I–II. Szerk. Dénes Iván Zoltán Bp., 2019–2020. II. (Egyéni és kollektív önmeghatározások) 217–239.

redve visszavonulni”, a keresztény magyaroknak „kötelessége [...] még szorosabbra fűzni a társadalmi együttlétet hit- és fajkülönbség nélkül”.⁵ E kölcsönös közeledés pedig óhatatlanul felvetette az együttélés legintimebb fokának, vagyis a vegyes házasságnak a kérdését, amely az 1840-es évektől, tehát az emancipációs-asszimilációs vitákkal egyidejűleg az országgyűlési ülések, sajtócikkek, röpiratok rekurrens témája lett. Sőt baráti beszélgetéseké is, amint kitűnik a régi Liptó vármegyei nemes családból származó Slachta Etelka naplójából. Midőn 1841 nyarán egy balatonfüredi társaságban elköltött ebéd során a zsidókról vitatkoztak, Szekrényessy József, a Nemzeti Casino és a Pesti Lovaregylet titkára emancipációjukon túlmenően a vegyes házasságok mellett is kiállt, hiszen „fő cél, hogy vérük a keresztényekével keveredjék”, mire jövődöbeli felesége „gúnnyal”, de „komolyan” megjegyezte: „Így a keresztények vére is megromoljon?”⁶

A vita ekkor még pusztán elméleti síkon mozgott, hiszen polgári házasság hiányában nemhogy keresztények és zsidók, de keresztények sem köthettek egymás közt egyházon kívüli házasságot. A házasságokat a felekezeti jogok szabályozták, ötféle egyházi házassági jog és bíraskodás volt érvényben. Mivel a keresztények nem térhettek át a zsidó vallásra, vegyes párok csak oly módon kelhettek egybe, hogy a zsidó fél elhagyta vallását, és megkeresztelkedett. A keresztény–zsidó vegyes házasság tehát egy tágabb kérdéskörnek, a polgári házasság bevezetése körüli küzdelmek és viták történetének a része. Mivel engem ebben a tanulmányban az asszimilációs elvárásoknak az a dimenziója érdekel, amely a keresztény–zsidó vegyes házasságról vallott nézetek révén tárható fel, a polgári házasság körüli általános vitákat mellőzve a keresztény–zsidó házasság engedélyezésének rögzös jogi-politikai útját is csak nagy vonalakban összegezem.

A keresztények és zsidók közötti házasság engedélyezésének első országgyűlési nekirugaszkodása kevesebb mint egy héttel az 1848-as forradalom kitörése után történt. Egy az alsótáblán 1848. március 21-én sebtében készített törvénytervezet oly módon nyilvánította törvényesnek a zsidók és keresztények közötti polgári házasságot, hogy az előbbiek egyenjogúsításáról nem rendelkezett. A pozsonyi antiszemita zavargások közepette ülésező rendek által hevenyészve alkotott törvényjavaslat szinte azonnal feledésbe merült, az országgyűlés nem is tárgyalta.⁷ Három hónappal később, július 26-án Kállay Ödön immár a népképviselői országgyűlés elé nyújtotta be emancipációs törvényjavaslatát, amely szintűgy „törvényileg érvényesnek” tekintette a „keletkezendő” keresztény–zsidó vegyes házasságokat. Kállay törvénytervezete az osztályokhoz került véleményezésre, a kilenc osztály közül hat a következő ülésfolyamra való elnapolását javasolta, így az alsóház ezt

⁵ Tisza Kálmán Nagyváradon. *Nemzet* 1883. szeptember 20. [1.]; Tisza Nagyváradon. *Budapesti Hírlap* 1883. szeptember 20. 4. A miniszterelnök beszédét az *Egyenlőség* című neológ hetilap is közölte, elégedetten nyugtázva, hogy „e nyilatkozatból nemcsak a kormányelnök erőteljes szavai hangzottak fel, hanem a szabadelvű politikus fenkölt szelleme is szólt”. A miniszterelnök az antisemitizmusról. *Egyenlőség* 1883. szeptember 23. 4.

⁶ „...kacérkodni fogok vele”. *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december – 1841. augusztus*. Közread. Katona Csaba. Győr, 2006. 162.

⁷ Pozsony, márt. 21-én. *Pesti Hírlap* 1848. március 24. 251–252.; Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. [1898.] [Bp.,] 1998. 32–33.; Konrád Miklós: Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása. *Múlt és Jövő* 28 (2017) 3. sz. 31.

sem tárgyalta.⁸ A szegedi nemzetgyűlés utolsó ülésnapjának utolsó tárgyaként 1849. július 28-án egyhangúlag elfogadott, ám a tizenhat nappal későbbi világosi fegyverletétel miatt érvénybe nem lépett emancipációs törvény „polgári következményeire nézve” ugyancsak engedélyezte a keresztény és „mózesvallású” lakosok házasságát.⁹ Ezt követte „a keresztény és izraelita között, valamint az országon kívül kötött polgári házasságról” szóló, vagyis a polgári házasság részleges, kizárólag a keresztény–zsidó párokra vonatkozó bevezetését célzó törvényjavaslat, amelyet Pauler Tivadar, Tisza Kálmán vallás- és közoktatásügyi minisztere 1881-ben terjesztett a képviselőház elé. A javaslatról az igazságügyi bizottság csak 1883 tavaszán készült el jelentésével, a törvénytervezet képviselőházi tárgyalása 1883 novemberében vette kezdetét. Miután a képviselőház által elfogadott javaslatot a főrendiház addigi dualizmus kori történetében példátlan módon kétszer is leszavazta, 1884 januárjában a Tisza-kormány meghátrált, és a javaslat lekerült az országgyűlés napirendjéről.¹⁰ Az ország zsidó és keresztény lakosai végül 1895. október 1-jétől kelhettek egybe polgárilag, mivel az állami anyakönyvezés megindulásával ekkor lépett hatályba az általános és kötelező polgári házasságot bevezető, az egyházpolitikai reformok keretében 1894. december 18-án kihirdetett 1894. évi XXXI. törvénycikk „a házassági jogról”.¹¹

Ezek a politikai események alkotják a kontextusát annak a kérdésnek, amelyre az alábbiakban keresem a választ: mit vártak, vajon mit reméltek a keresztény–zsidó polgári házasságtól azok a politikusok és értelmiségiek, akik az 1840-es évek és a polgári házasság 1895-ös bevezetése között annak szükségességéről a liberális nacionalizmus ideológiai keretében gondolkodva fogalmazták meg érveiket. A téma eddig nem keltette fel a történetírás érdeklődését. Ennek jele, hogy a történészek még arra a kérdésre is máig eltérő válaszokat adnak, vajon mi lehetett az elsődleges oka annak, hogy Tisza Kálmán kormánya – és ami nem kis ironia, azon belül a kortársai szerint antiszemita Pauler Tivadar – egyáltalán betervezte a keresztény–zsidó polgári házasságról szóló törvényjavaslatot.¹² Saját akarata ellenére tette, az egyre türelmetlenebb liberális közvélemény nyomásának engedve?¹³ Vagy mert a zsidók társadalmi beilleszkedésének előrehaladásával a vegyes házasság tiltása saját meggyőződése szerint is mindinkább anakronisztikus jogi anomáliának tűnt?¹⁴ Avagy gesztusnak szánta a zsidók felé, mintegy kompenzációként az

⁸ Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerk. Beér János. Bp., 1954. 869–870.; *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. [1948.] Szerk. Zsoldos Jenő. [Bp.,] 1998. 168–170.

⁹ A zsidó emancipáció ügye az 1848/49-iki nemzetgyűlésen és egyéb egyházi kérdések. *Magyar–Zsidó Szemle* 11 (1894) 389. A törvény létrejöttéről lásd Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Bp., 1999. 37–42., 67–96.

¹⁰ K. Török Mihály Miklós: *A magyar egyházpolitikai harc története. Az 1847–48. pozsonyi országgyűléstől 1895-ig*. Bp., 1933. 65–77.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Bp., 2001. 68–69.; Prepuk Anikó: *Miért nem nyert képviselőletet az izraelita felekezet a dualizmus kori főrendiházban?* *Századok* 154 (2020) 941–944.

¹¹ Jean Béranger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Bp., 2008. 372–376.

¹² Pauler zsidóellenességéről lásd Acsády Ignác: *Pauler Tivadar és a nyíregyházi törvényszék. Egyenlőség* 1882. december 3. 1–2.; Tisza és Pauler. *Budapesti Hírlap* 1883. szeptember 12. 5.; Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Bp., 1976. 165–166.; Gunst Péter: *Marczali Henrik*. Bp., 1983. 71.

¹³ K. Török: *A magyar egyházpolitikai harc története*, 71.

¹⁴ Béranger–Kecskeméti: *Országgyűlés és parlamenti élet*, 363.

antiszemita válság során elszenvedett sérelmeikért?¹⁵ Az általam felvetett kérdést mindazonáltal érdemesnek tartom a vizsgálatra, mert az asszimilációs elvárások problémakörétől eltérően, ahol a kérdés az volt, hogy mit tegyenek a zsidók az integrációjukért, a vegyes házasságról nyilatkozók arról beszéltek, vajon mi történjék a keresztény magyar társadalomba integrálódó zsidókkal, ez pedig jóval inkább alkalmat kínált arra, hogy őszintebben kifejezzék a zsidók és keresztény magyarok közös jövőjét illető nézeteiket. Nevezetesen a dualizmus kori keresztény politikai és kulturális eliten belül nem kizárólagos, de domináns kíváncsiságot, hogy a zsidók olyképpen olvadjanak be a magyar társadalomba, hogy idővel másságuk minden jele sorvadjon el, vagyis szűnjének meg zsidók lenni.

A zsidók és keresztények egybekelését pártoló érvek bemutatása előtt megemlíteném: a liberális táborral szembehelyezkedve elsősorban a katolikus egyház képviselői elleneztek, hogy a zsidók vallásuk fenntartása mellett házasságra léphessenek az ország keresztény lakosaival, míg a faji antiszemitizmus hívei a zsidóságot levetkőzni képtelen zsidók vérvegyülését ítélték el a keresztény magyarokkal. A vegyes házasságok bevezetése ellen az előbbiek részben zsidóellenes előítéleteik miatt léptek fel, részben mivel a polgári házasság bevezetése csorbát ejtett az egyház társadalom feletti hatalmán, végül mert a polgári házasság eszméje eleve „homlokegyenest” ellenkezett a katolikus egyháznak a házasságot szentségként elismerő hitelveivel, ahogyan ezt Vaszary Kolos bíboros hercegprímás a polgári házasságról szóló törvényjavaslat első, 1894. májusi főrendiházi vitáján kijelentette.¹⁶ A modern antiszemitizmus képviselői számára a vegyes házasság kívánalma tökéletes illusztrációja volt a liberálisok naiv hitének, Istóczy Győző szavaival annak a „nevetséges utópiá”-nak, hogy a zsidó faj „beolvasztása” bármiféle módon elérhető.¹⁷ Hogy a vegyes házasság meghozza „a zsidóknak a keresztény társadalomba való beolvadását”, tromfolt rá Ónody Géza, ez „teljességgel lehetetlen”.¹⁸ Zsidók és kereszté-

¹⁵ Prepuk: Miért nem nyert képviseletet az izraelita felekezet, 944. Más szerzők úgy szenteltek részletes beszámolót a törvényjavaslat sorsának, hogy benyújtásának okát fel sem vetették. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* I–II. Bp., 1934. I. 223–224.; Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 68–69.

¹⁶ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. III. Bp., 1894. 128. A keresztény–zsidó polgári házasság katolikus szempontú korábbi bírálataira lásd Dr. J. G.: *Némely igénytelen nézetek, vallásilag véve, a magyarhoni zsidók meghonosítása s a magyar nemzetteli egybeolvadása ügyében.* Kőszeg, 1843. 24–26.; Ethei Sebők László: *A polgári házasság. Különös figyelemmel a tárgy jogi részére.* Eger, 1868. 129–130.; Kell-e nekünk polgári házasság? *Katolikus kérdések* 1 (1872) 12. sz. 7., 18–20.; Poór Antal alesperes és Hérits Antal plébános, mindketten szabadelvű párti képviselők beszédei 1879. március 17-én: Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IV. Szerk. P. Szathmáry Károly. Bp., 1879. 203., 205–206., 217. A mérsékelt ellenzéki pap Lessko István, a szabadelvű párti kanonok Miehli Jakab és a szintén kormánypárti Roszival István helyettes alesperes beszédei 1883. november 20-án: Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. Szerk. P. Szathmáry Károly. Bp., 1883. 153–157., 159–161. A „felsődiósi lelkes” mivoltát röpirata címodalán is feltüntető Jedlicska Pál azzal tűnt ki, hogy a zsidó–keresztény házasságot kizárólag szekuláris, az antiszemitizmus tárházából vett érvekkel utasította el. Jedlicska Pál: *Társadalmi testvérharc s a kath. egyház között.* Esztergom, 1879. 228–230.

¹⁷ Lásd Istóczynek a képviselőházban 1875. április 8-án elhangzott első antiszemita beszédét. Istóczy Győző: *Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai 1872–1896.* Bp., 1904. 5–6. Hasonló gondolatot fejteget Democritus Nr. 2.: *A keresztény–zsidó házasság a parlamentben és a főrendiházban.* Bp., 1884. 12–13.

¹⁸ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 163.

nyek összeházasodása az ő szemükben nem hordozott magában mást, mint Magyarország még gyorsabb és teljes elzsidósodásának a veszélyét.¹⁹

Ami a vegyes házasság mellett felhozott érveket illeti, egy részüknek nem volt közülük a zsidókra vonatkozó asszimilációs reményekhez. A vegyes házasság védelmében számosan azért szólaltak fel, mert bevezetését a jogegyenlőség magától értetődő, elodázhatalan követelményének tekintették. Az emancipációs törvénynek, „hogy az teljes legyen”, jelentette ki Toldy István egy 1865 körül tartott előadásában, a polgári házasságot is ki kell mondanía, amely a zsidók egyenjogúsításának „szükséges alkatrésze”.²⁰ A képviselőház igazságügyi bizottsága ugyanígy érvelt, mikor 1883. május 9-én végre közreadta jelentését a keresztény–zsidó polgári házasságról szóló törvényjavaslatról. „Az, hogy egy ország lakosai egymással szabadon léphessenek házasságra, társadalmi, állami és erkölcsi követelmény, s egyúttal az ország minden lakosának a természet törvényei által kijelölt joga.” Márpedig a törvény ezt a jogot nem biztosította, hiszen keresztény és izraelita nem lehetett egybe, így a jelen állapot „az ország keresztény és izraelita lakosaira nézve egyaránt joghátrányt” képezett, „éppen azért megszüntetendő” volt.²¹ A törvényjavaslat 1883. novemberi vitáján a javaslatot előadó Literáty Ödöntől, illetve Tisza Kálmán kormányfőtől az általános és kötelező polgári házasságot 1869 óta követelő 48-as ellenzéki Irányi Dánielig sokan ugyanezzel az ellenvetést aligha tűrő érveléssel buzdítottak a javaslat elfogadására.²² Ugyanekkor, vagyis az 1880-as évek első felének a tiszaszlári vérváddal kulmináló antiszemita válsága idején az az érv is ismételtelen felmerült, miszerint a vegyes házasság jelentheti az antiszemitizmus gyógyírját, mivel feszültségoldó hidakat emelhet a keresztény középosztály és a zsidó polgárság egymástól elsáncolt táborai közé, ezáltal pedig véget vethet a zsidók „felekezeti elszigeteltségének”, írta Beksics Gusztáv a kormány félhivatalos napilapjában 1883 szeptemberében.²³ A vegyes házasságot többen gazdasági-társadalmi okból szorgalmazták, mivel reményük szerint lehetőséget kínált arra, hogy a zsidó kézre került nemesi birtokok a zsidó földbirtokosok és elszegényedett nemesi sarjak egybekelése révén visszavándoroljanak korábbi tulajdonosaikhoz.²⁴ Végül, de nem utolsó-

¹⁹ Simonyi Iván beszéde 1883. november 21-én: uo. 184. Szalay Imre beszéde 1883. november 22-én: uo. 190. A zsidó–keresztény polgári házasságról szóló törvényjavaslat „visszavetése” az 1883. október 6-án alakult Országos Antiszemita Párt programpontjai közé is bekerült. *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp., 2003. 138.

²⁰ Toldy István: *A zsidók emancipációjáról*. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 1852. Hasonló érvekre lásd még Irányi Dániel: *Levelek egy képviselőhöz*. A zsidók egyenjogúsítását tárgyzó törvényjavaslat. *Magyar Újság* 1867. november 10. 783.; Ugyanó beszéde 1879. március 17-én: *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IV. 202–203.; Hoffmann Pál: *A zsidó kérdés megbeszélve*. Bp., 1882. 46–47.

²¹ *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. XV. Bp., 1883. 237–243.

²² Literáty Ödön 1883. november 18-án: *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIII. 138. Irányi Dániel 1883. november 20-án: uo. 147. Tisza Kálmán 1883. november 22-én: uo. 203.

²³ Matók Béla: *A Zsidó Kérdés*. Nro. 2. Történelmi, társadalmi és törvényes szempontból tárgyalva. Bp., 1881. 123. Mocsáry Lajos és Irányi Dániel képviselőházi beszéde 1883. január 23-án: *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. IX. Szerk. P. Szathmáry Károly. Bp., 1883. 167–168., 172–173.; Beksics Gusztáv: Budapest, szeptember 22. *Nemzet* 1883. szeptember 23. [2.]

²⁴ Tisza Kálmán: Pest, április 6. *Magyarország* 1861. április 7. [2–3.]; Bodnár Zsigmond: Báró Eötvös József (1813–1871). In: *Bodnár Zsigmond irodalmi dolgozatai*. Bp., 1877. 68.; Hermann Antal: A népesség ethnographiája. In: *Az ezredéves magyar állam és népe*. Szerk. Jekelfalussy József. Bp., 1896. 367.

sorban, a nemesség polgárosodását sürgetők között egyesek a zsidókkal kötött vegyes házasságokban vélték megtalálni az ideális eszközt e réteg mentalitásának modernizációjára. Ilyeténképpen, vélte egy 1860-ban megjelent röpirat szerzője, „a zsidó jó tulajdonai nemcsak nyilvánulás, hanem a legtermészetesebb procedúra, a vérvegyülés által átszármaznak a magyara”.²⁵ Két évvel később Ivánka Imre, a Határozati Párt prominens személyisége szintén azért tartotta áldásosnak a zsidó–keresztény házasságok bevezetését, mivel, amint írta, „csak hasznunkra válhatik, ha a polgárisodott világ anyagi irányát tekintjük, ha élelmesebbek és jobb számítók tanulunk lenni”.²⁶

E vázlatos körkép után következzenek azok, akik a vegyes házasságot mindenekelőtt a keresztények és zsidók közötti kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében sürgették. Ezzel olyan, legtöbbször csupán néhány szavas, de mindenképpen csak röviden kifejtett nyilatkozatokhoz érünk, amelyekből néhány egyértelmű esettől eltekintve ritkán derül ki, hogy a szerző a zsidók és keresztények vegyes házassága révén reménye szerint megvalósuló egybeolvadás, összeolvadás, az előbbieknél az utóbbiak közé való beolvadása típusú kifejezéseken mit értett pontosan. Ebből kifolyólag többnyire megválaszolhatatlan marad a kruciális kérdés, vajon az adott vélemény milyen víziót takart: a némi – de legalábbis vallási – különbözőséget fenntartó zsidók integrációját, vagy különállásuk idővel teljes felszámolódását. A *Jewish Studies*-ban honos terminológiával élve: asszimilációt, vagy radikális asszimilációt.²⁷ Az azonos kifejezések mögött a víziók eltérhettek, és az utóbbiakra nézve csak annak az ismerete nyújthat némi segítséget, hogy az adott politikus vagy értelmiségi a zsidókkal szemben általánosságban inkább szimpátiát vagy antipátiát, más-ságuk iránt nagyobb vagy kisebb megértést tanúsított.

A vegyes házasság sürgetésével többen elsősorban a – korabeli kifejezéssel élve – „társadalmi válaszfalak” lebontását, keresztények és zsidók társadalmi közeledését kívánták elősegíteni, a zsidók olyasfajta integrációját a többségi társadalomba, amelynek óhaja mögött nem érzem meghúzódni a hazai zsidóság felszámolásának vágját. Ezt a fajta liberális-integrációs törekvést olvasom ki Toldy István már említett 1865-ös előadásából, illetve két évvel később megjelent röpiratából, amelyben azért tekintette értelmetlennek a vegyes házasság engedélyezése nélküli egyenjogúsítást, mivel utóbbi célját éppen abban látta, hogy a zsidó „közeledhessék hozzánk, hogy egyesüljön velünk a közös hazaszeretetében”.²⁸ Hasonló indíték mozgathatta Keleti Károlyt, aki 1871-ben azért sürgette

²⁵ Nagy J.: *Viszhang Dr. Rokonstein Lipótnak, A magyar izraelita 1860-ban című röpiratára*. Pest, 1860. 11.

²⁶ Idézi Deák Ágnes: „...hová jutottunk, midőn egy conservatív és kath. szerkesztőt ilyen zsidóügyi cikkért elítélnék”. Lonkay Antal és az *Idők Tanúja* sajtópere 1863-ban. In: *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára*. Szerk. Borsi-Kálmán Béla. Bp., 2013. 138. Lásd még Bodnár: Bárány Eötvös József, 66.; Czigány Károly: Házasság és még valami. In: *Lélek naplója. Tárca- és íránycikkek*. Veszprém, 1886. 62.

²⁷ Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656–1945*. Bloomington–Indianapolis, 1990.; Deborah Hertz: Preface to the Paperback Edition. In: *Jewish High Society in Old Regime Berlin*. Syracuse – New York, 2005. XIX–XX.; Todd M. Endelman: *Leaving the Jewish Fold. Conversion and Radical Assimilation in Modern Jewish History*. Princeton–Oxford, 2015.

²⁸ Toldy István: *Az 1848-ki törvények és a katolikus egyház Magyarországon. Elmékedések az egyházreformról*. Lipcse, 1868. 180. A könyv címlapján az 1868-as dátum szerepel, de megjelenéséről a lapok már 1867 novemberében beszámoltak.

a polgári házasság bevezetését, mert úgy gondolta, hogy amíg a zsidó és keresztény nem kötheti össze életét, addig sem az előbbi nem fogja magát „teljes, egyenlő fiául érezhetni a közös hazának”, sem a keresztény nem fogja „testvérének fogadhatni a zsidót”.²⁹ Pulszky Ferencet is inkább az integrációs szándék vezethette, mintsem a vegyes házasság felszívó hatásának reménye, mikor 1880-as cikkében arra figyelmeztette olvasóit, hogy amíg „a jus connubii nem létezik köztök és köztünk”, addig a zsidó is „elkülönzött népfaj” marad, „szomszédunk, néha barátunk, de nem testvérünk, s atyánkfia”,³⁰ vagy amikor tizenkét évvel később így nyilatkozott: „Mindaddig, míg a polgári házasság be nem hozatik s a zsidókat és keresztényeket a rokonság és sógorság nem fűzi össze szorosabban, mindig fenn fog maradni az az idegenség, mely a keresztény és zsidó polgártársakat egymástól elválasztja.”³¹

Ezekhez a véleményekhez képest azonban nagyobb számban találtam olyanokat, amelyekben a vegyes házasság révén vizionált összeolvadás óhaja megítélésem szerint a zsidóság (ön)felszámolásának – nem feltétlenül tudatos – reményét takarta, olyan jövőképet sugallt, amelyben a zsidóság megszűnik külön entitásként létezni. Az országgyűlésnek a zsidók emancipációjáról szóló 1844. szeptember 7-i kerületi ülésén a liberális reformellenzék jobbszárnyához tartozó Pázmándy Dénes nem kívánta addig felruházni a zsidókat polgári jogokkal, ameddig „külön sectát” képeznek az államban. Az emancipációt „csak úgy érhetik el”, villantotta fel a megoldást, „ha hozzánk simulnak, ha házasság által amalgamisáttatnak”.³² 1867 októberében, vagyis közvetlenül a zsidókat egyenjogúsító 1867. évi XVII. törvénycikk megszavazása előtt megjelent röpiratában Kecskeméthy Aurél arra figyelmeztetett, hogy az egyenjogúsítástól függetlenül a zsidóság mindaddig külön „cast” marad, míg „a kereszténységgel családilag össze nem olvad”.³³ Vajda János 1874-ben a polgári házasság bevezetésétől, illetve ennek köszönhetően keresztények és zsidók „múlthatatlanul szükséges összelegyítése” és „vérelegyedése” lehetővé tételétől „a zsidóság gyors beolvadását” remélte, beolvasztását „a nemzettest zömébe”.³⁴ Egyik 1880. márciusi képviselőházi beszédében Thaly Kálmán azért követelte a polgári házasság mielőbbi bevezetését, mert, mint mondta, „azt akarom, hogy a hazai zsidóság velünk magyarokkal egy test és vér, és a művelt társadalomba beilleszthető tényező legyen”.³⁵ Vécsey Tamás akadémikus jogtudós szerint, aki 1881 tavaszán a keresztény–zsidó polgári házasságról a képviselőház elé benyújtott törvényjavaslatot vizsgáló igazságügyi bizottság

²⁹ Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Pest, 1871. 355.

³⁰ Pulszky Ferencz: A zsidókról. *Pesti Napló* 1880. július 25. [1.].

³¹ Pulszky Ferenc: Májusi liberalizmus. *Pesti Hírlap* 1892. május 26. 2. Pulszky, aki, mint köztudott, egy bécsi zsidó bankár megkeresztelkedett lányát, Walter Teréziát vette feleségül, magánéletében sem zárkózott el a zsidók társaságától. Amint Zsengeri Samu, a rövid életű *Szombati Újság* szerkesztője írta Pulszkynek a hetilapjában közölt cikkéhez fűzött lapalji megjegyzésben: „Magyarországon nincs kompetensebb ember a zsidó megítélésére a cikkírónál”, mivel „senki sem társalgott annyit s oly szívesen zsidókkal, mint ő”. Pulszky Ferencz: A zsidó ügy. [Szerkesztői megjegyzés.] *Szombati Újság* 1882. július 1. 213.

³² Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. VI. Szerk. Kovács Ferenc. Bp., 1894. 14.

³³ Kecskeméthy Aurél: *Parlamentari alkotmány és vármegyei reakció*. Pest, 1867. 100.

³⁴ Vajda János: Polgári házasság. (Szózat 1874. április 30.) In: *Vajda János válogatott politikai írásai*. S. a. r. Komlós Aladár. Bp., 1954. 156–157.

³⁵ Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XI. Szerk. P. Szathmáry Károly. Bp., 1880. 37–38.

előadói minőségében nyilatkozott, a javaslat célja az volt, hogy „a zsidót bekebelezi, beolvasztja, elkülönöztséget megszünteti”.³⁶ A törvényjavaslat 1883. novemberi általános vitáján Éles Henrik szabadelvű párti képviselő úgy vélte, hogy annak nem lehet más célja, mint hogy előmozdítsa „a zsidó fajnak a magyar nemzettel való összeolvadását”.³⁷ Végül Grünwald Bélát említeném, aki a vallás- és közoktatásügyi tárca 1890. november 21-i költségvetési tárgyalásán mondott utolsó képviselőházi beszédében arra figyelmeztette képviselőtársait, hogy amíg keresztények és zsidók nem házasodhatnak össze, addig „összeolvadás”, „egybeolvadás” sem remélhető, éppen ezért elmarasztalta a törvényhozást, amiért a „zsidóelemet [...] nem engedte belépni a keresztény család szentélyébe”.³⁸

Az efféle, nyilván többféleképpen értelmezhető nyilatkozatokkal párhuzamosan olyan vélemények is visszatérően elhangzottak, amelyekből többé-kevésbé egyértelműen kiviláglott a szerzők óhaja, hogy a hazai zsidóság vagy legalább annak akkulturált része a vegyes házasságok révén idővel maradéktalanul olvadjon be a keresztény magyar társadalomba. A *Pesti Hírlap*ban a zsidók emancipációjáról 1844 májusában közölt vezércikkében az író és műfordító Fábíán Gábor az elsők között emelt szót a nyilvánosság előtt „a zsidó és keresztény közti házasság felszabadítása” érdekében, mivel szerinte egyedül a „zsidó és keresztény vér” elegyedése biztosíthatta „az óhajtott assimilatiót”, ami alatt azt értette, hogy idővel „a vonzás physikai törvényénél fogva, a nagyobb elem végkép elnyeli és felolvasztja magában a kisebbet”.³⁹ Szerkesztői minőségében Kossuth Lajos több lapalji, részben kritikus megjegyzést fűzött Fábíán vezércikkéhez, de a vegyes házasságokra vonatkozó véleményében nem látott kivetnivalót, sőt, arról helybenhagyólag írta: „A mi értekező úrnak a keresztények és zsidók közti házasságról mondott véleményét illeti, azt egészen alaposnak nyilván elismerjük.”⁴⁰

Az országgyűlés alsótábláján 1848. március 21-én készített, majd feledésbe merült, fentebb már említett törvényjavaslat oly módon engedélyezte keresztények és zsidók polgári házasságát, hogy 6. paragrafusa megszabta: az abból származó gyermekeket a szülők csakis „a keresztényen szülő hitvallásában” nevelhették, ami persze egy nemzedék elteltével pontosan ugyanoda vezetett volna, mint a törvény híján fennálló helyzetben, ahol a zsidó fél a házasság előtt kénytelen volt áttérni jövendőbelije keresztény hitére.⁴¹ A rendelkezésről beszámoló *Marczius Tizenötödike*, a radikális fiatalok pesti napilapja fejcsoválva megjegyezte ugyan, hogy az „némileg a proselitismus színét is viseli”, ám elnézően hozzátette, „de ne legyen az ember mindig, s mindenben olly túl szigorú”.⁴²

A vegyes házasságokból született gyermekek vallásának kérdése a keresztény–zsidó polgári házasságról szóló törvényjavaslat 1883. novemberi képviselőházi tárgyalásán szintén felmerült. Az 1881-ben két ízben, március 22-én, majd a nyári országgyűlési képviselő-

³⁶ Az országgyűlés bizottságaiból. A *Hon* 1881. május 17. [1.]; A képviselőház igazságügyi bizottsága. *Ellenőr* 1881. május 17. [2.].

³⁷ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 143.

³⁸ Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XX. Bp., 1890. 53–54.

³⁹ Fábíán Gábor: Zsidó-emancipáció. *Pesti Hírlap* 1844. május 5. 299–300.

⁴⁰ Uo. 300.

⁴¹ *Pesti Hírlap* 1848. március 24. 252.

⁴² [Cím nélkül.] *Marczius Tizenötödike* 1848. március 24. 23.

választások után október 8-án újból benyújtott törvényjavaslat nem rendelkezett a gyermekek vallásáról.⁴³ A mulasztást az igazságügyi bizottság hozta helyre. A jelentésével együtt 1883. május 3-án közzétett módosított törvényjavaslat 38. paragrafusa így fogalmazott: „A polgári házasságból született gyermekek vallása iránt a szülék egyetértése határoz: ennek hiányában a fiuk az apa, a leányok pedig az anya vallását követik.”⁴⁴ A bizottság jelentésével egy időben került a boltokba Kováts Gyula *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint* című könyve, amelyben a vegyes párok gyermekeinek vallását illetően az egyházjogász az 1848. márciusi törvénytervezethez hasonlóan inkább azt javasolta, hogy „a keresztény és zsidótól származó ivadékok csakis keresztények lehessenek”. Az egy évvel később akadémikussá választott Kováts úgy látta, hogy a törvénytervezetet így lehetne legkönnyebben elfogadtatni a keresztény egyházakkal, ráadásul, konkludált, „ez az álláspont felel meg azon nemzeti célnak is, melyet szem előtt tartunk”.⁴⁵ A vegyes párok gyermekeinek vallásáról folytatott képviselőházi vita során a szabadelvű párti Hoffmann Pál az igazságügyi bizottság rendelkezését támogatta, ám az akadémikus jogász egyben afelől is megnyugtatta képviselőtársait, hogy a valós életben „a kereszténység a házasságban is gyakorolni fogja a maga supremáciáját”, vagyis a vegyes párok „a legtöbb esetben” úgy fognak dönteni, hogy gyermekeiket a keresztény vallásban nevelik, amit helyesnek is tartott, mivel „a kereszténységet megilleti a fölény a zsidóság fölött”.⁴⁶

A keresztény–zsidó házasságról szóló törvényjavaslat tárgyalásán az első szónokok közé tartozó Horvát Boldizsár, aki e házasságokban látta a legbiztosabb módot ahhoz, hogy a zsidóság „lassanként elvesztvén faji jellegét és jelentőségét, a társadalomba mint homogén elem végképp beolvadjon”, nem ragadtatta magát ilyen értékítéletre, ám a köztiszteletnek örvendő ex-igazságügyminiszternek az antiszemitákra vonatkozó következő megjegyzése végképp nem hagy illúziót afelől, hogy reménye szerint keresztények és zsidók összeházasodásának az utóbbiak eltűnéséhez kellene vezetnie: „Még az antisemitákat sem érteném, ha vissza akarnák utasítani a törvényjavaslatot. Ha alaposak volnának is mindazon vádak, a melyekkel a zsidókat elborítják: még akkor is, sőt nekik első sorban kellene azt megszavazniuk. Mert ha csakugyan veszélyt látnak a zsidóságban a keresztény társadalomra nézve, [...] akkor éppen az ő szempontjukból két kézzel kell megragadniuk e törvényjavaslatban azon egyetlen possibilis eszközt, a mely a zsidóságot lassanként kivetkőztetvén faji jellegéből s bele olvasztván a közös társadalomba, az idő folytán az országra nézve ártalmatlanná, veszélytelenné teszi.”⁴⁷ Az egy nappal később, november 21-én felszólaló, szabadelvű párti Kőrösi Sándor jogakadémiai tanárnak a keresztény–zsidó

⁴³ Az 1878. évi október hó 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXIII. Bp., 1881. 193–206.; Az 1881. évi szeptember hó 24-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I. Bp., 1881. 151–164.

⁴⁴ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai, XV. 250.

⁴⁵ Kováts Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Bp., 1883. 326–327. Kováts óhaját, hogy a keresztény–zsidó párok gyermekei mind keresztények legyenek, a *Fővárosi Lapok* recenzense nem tartotta kivitelezhetőnek, de maga is kívánta, hogy a törvényalkotók „kifejezhessék azt, miszerint az újfajta házasságban a keresztény elemnek bizonyos túlsúly adatik”. (F): *Keresztény–zsidó házasság*. *Fővárosi Lapok* 1883. november 16. 1711.

⁴⁶ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 280–281.

⁴⁷ Uo. 150–152.

házasság engedélyezése melletti érvelése és ennek alapján kikövetkeztethető víziója hasonló volt: „Ha tehát a mint Ónody t. képviselőtársam is fejtegette itt és az antisemiták állítják, hogy a zsidók a magyar társadalomra nézve veszélyesek: úgy nincs más teendő, mint arra törekedni, hogy ezen veszély megszüntetessék.”⁴⁸ Az egyházpolitikai küzdelmek hajnalán, 1891-ben megjelent könyvében Beksics Gusztáv, a dualizmus kori liberális nacionalizmus egyik legjelentősebb ideológusa ugyanezzel az önkéntelenül árulkodó retorikai fordulattal követelte „a zsidóság fölszívására” szerinte legalkalmasabb általános és kötelező polgári házasság bevezetését: „A zsidók beolvadását pedig okvetlenül fölidézi. *Ha az antisemitizmusnak esze volna (ami nincs), ennek kellene legjobban sürgetnie a polgári házasságot.*”⁴⁹ [Kiemelés az eredetiben.]

Amint a fenti nyilatkozatokból kiviláglik, az összeolvadás szorgalmazása mögött meghúzódó radikális asszimiláció elvárása a vegyes házasságokból született gyermekek keresztényként nevelésének követelésében is egyértelműen tetten érhető. Ám ezeken a félreérthetetlen eseteken túl érdemes feltenni a kérdést, vajon az 1883-as törvényjavaslat miért tért el „a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról” szóló 1868. évi LIII. törvénycikk 12. paragrafusától, amely csak annyit mondott: „A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyjoknak s a leányok anyjoknak vallását követik.”⁵⁰ Az 1883. novemberi képviselőházi vitán többen azért kifogásolták a keresztény-zsidó házasságról szóló törvényjavaslat által a szülőknek felkínált lehetőséget, hogy gyermekeik vallásáról maguk döntsenek, mivel ez a keresztény-zsidó házastársaknak előjogot biztosított a döntési joggal nem rendelkező keresztény vegyes párokkal szemben.⁵¹ Ami tagadhatatlan. De mi lehetett ennek az oka? A gyermekek vallásáról kibontakozó vita végén felszólaló Literáty Ödön éppen e kérdésre akaratlanul adott felelettel válaszolt a kritikákra. Ha a vegyes házasságot kötött szülők közül utóbb a zsidó fél áttért házastársa keresztény hitére (az ellenkező eset nem fordulhatott elő, mivel keresztény még nem térhetett át a zsidó vallásra), „mi történik akkor a gyermekekkel?”, mutatott rá Literáty az esetre, amiért az igazságügyi bizottság az inkriminált rendelkezés beszürése mellett döntött. Az 1868. évi LIII. törvénycikk szerint ilyenkor a hetedik évet még be nem töltött gyermekek automatikusan követték nemük szerinti szüleiket új vallásukban. Hétéves koruk után viszont tizenennyolc éves korukig nem válhattak vallást. De mit jelentett ez a jelen törvény esetében? „Ha tehát az izraelita házastárs áttért keresztény hitre és a gyermekeknek a törvény alkalmazása mellett továbbra is izraelita vallásban kell megmaradniuk, hát akkor mind a két keresztény szülőnek izraelita gyermekei legyenek és a keresztény szülők izraelita vallásban neveljék gyermeküket?”⁵² A kérdést a törvényjavaslat előadója nyilvánvalóan költőinek szánta, olyan magától értetődően kerülendő lehetőség-

⁴⁸ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 169.

⁴⁹ Febronius [Beksics Gusztáv]: *Ultramontanizmus és nemzeti állam*. Bp., 1891. 97–99.

⁵⁰ Az 1868. évi LIII. törvénycikk szövegére lásd az *Ezer év törvényei* című honlapot. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. augusztus 28.)

⁵¹ Kiss Albert beszéde 1883. november 26-án: Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 275. Csanády Sándor beszéde 1883. november 27-én: uo. 284.

⁵² Uo. 285.

nek, hogy azt nem is kommentálta. Indoklásából az tűnik ki, hogy a kormányzat – a korabeli viszonyok alapján reálisan – arra számított, a vegyes párok által alapított családok egy része idővel tisztán kereszténnyé válhat, ezt pedig semmiképpen sem kívánta megakadályozni.

A gyermekek vallásáról folytatott kétnapos vita során Mocsáry Lajos volt az egyetlen képviselő, aki világossá tette, hogy reményei szerint a vegyes házasságokból születendő gyermekek egy része zsidó lesz, és az is marad, mégpedig éppen mivel kortársaitól eltérően a zsidók és keresztények közötti távolság feloldását nem a vegyes párok létrejöttétől, hanem vegyes vallású gyermekeik társadalmi láthatóságától remélte. „A válaszfalak lerombolása”, hangoztatta a függetlenségi politikus, „nézetem szerint csak úgy lehet, ha látni fog a közönség izraelitákat és keresztényeket mint testvéreket, nem a szónak emphaticus, phrasisszerű értelmében, hanem valóságos atyafiakat, egy apától, anyától származott egyéneket, a kik közül az egyik keresztény, a másik izraelita. [...] Az ilyen zsidó és keresztény testvérek meg fogják találni egymás között a modus vivendit és ennek példája lesz azután a valóságos iskola arra nézve, hogy miként kell megélni egymás közt a zsidónak és kereszténynek.”⁵³ A nemzetiségi kérdésben elfoglalt toleráns álláspontja miatt már saját pártjában is egyre elszigeteltebb politikus ezzel a nézetével is egyedül maradt.

Az általános és kötelező polgári házasságról rendelkező 1894. évi XXXI. törvénycikk 1895. október 1-jei hatálybalépésével a viták ideje lezárult, elkövetkezett a törvények által kiváltott társadalmi változások értékelésének a korszaka. Záróakkordként e tekintetben Jekelfalussy Józsefet említeném, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatóját, aki az egyházpolitikai törvények hatásáról a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1898. december 5-i ülésén tartott felolvasásában a keresztény–zsidó vegyes házasságokat félreérthetetlen nyíltsággal a zsidók keresztény vallásra való áttérésével állította közvetlen párhuzamba, mint olyan, „nemzeti szempontból” egyaránt üdvös jelenségeket, amelyek következtében a zsidóság „fajilag is mindjobban egyesül a magyarsággal”.⁵⁴

A dualizmus kori keresztény magyar politikai elitet feloldhatatlan ideológiai antagónizmus feszítette: nacionalizmusa olyan maradéktalan homogenizációt követelt, amelyet liberalizmusa elítélt, s amely kifejezésének csak kismértékben engedhetett teret. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ez a politikai elit nacionalizmusában is liberális volt, hiszen ha a zsidóság hosszú távú önfelszámolásában reménykedett is, a zsidóknak mégiscsak befogadásában, és nem faji rasszizmuson alapuló ideológiából fakadó kirekesztésében gondolkodott.

⁵³ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 282.

⁵⁴ Jekelfalussy József: Az egyházpolitikai törvények hatása. *Közgazdasági Szemle* 22 (1898) 811.

AZ EMIGRÁCIÓS HUNGARISTA MOZGALOM ÉS AZ 1956-OS FORRADALOM

KERESZTES CSABA

THE HUNGARIST MOVEMENT IN EMIGRATION AND THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION

The extreme right political forces, which had escaped to Western Europe after World War II, reorganised themselves some years later as a movement. They constantly prepared for the comeback, to win back political authority in Hungary. The perfect opportunity seemed to have come with the Hungarian Revolution of 1956. They let the occasion slip, however, without any effective intervention in the course of events. Thereafter, they merely focussed on influencing those who had fled from Hungary, and on propagating the ideology.

Keywords: Hungarist Movement, extreme right political forces, emigration, Hungarian Revolution, 1956

Magyarország 20. századi történelmét jelentősen meghatározta az országból, illetve a magyarok által lakott területekről, elsősorban politikai okokból történő távozás, a más országba történő, kényszerű kivándorlás. Az emigrációkutatásnak egyre több eredménye született az utóbbi időkben, főleg a különféle országoknak a menekültkérdésre adott intézkedéseit sikerült feldolgozni, azonban a teljes kép megismerésétől még messze állunk.

Az emigráció egy jelentős része szélsőjobboldali meggyőződésű személyekből állt.¹ A nyilasok, hungaristák és más, szélsőjobboldali politikusnak minősülők döntő többsége 1945-ben, a második világháború végén menekült ki a szovjet csapatok elől az országból, kisebb részük az 1956-os forradalom után lépte át a nyugati határt. Az 1956-os eseményekkel kapcsolatban sem maradtak közömbösek.

A Kádár-rendszer propagandája a kezdetektől nagy részben a szélsőjobboldali (szó szerint: fasiszta, nyilas) elemek zavargásának, ellenforradalmi tevékenységének nyilvánította az októberi–novemberi történéseket.² Ezen belül is többször előkerült az a vád, mely szerint külföldről visszajövő szélsőségesek kapcsolódtak be a harcokba.³

Keresztes Csaba, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.

¹ Nyári Gábor: A '45-ös emigráció első éve. *Korunk* 32 (2021) 3. sz. 62–69.

² Máthé Áron: Kommunista propaganda 1956-ról: a fasiszmus vádja. *Valóság* 55 (2012) 1. sz. 44–55.

³ Egyik első megjelenése: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. I–IV. [Bp., 1957.] I. 6. Még 1987-ben is fenntartották e vádak. Gyurkó László: 1956. Bp., 1987. 107., 343. E vádak valóságalapját, a forradalmi eseményekben részt vevők politikai meggyőződését jelen tanulmányomban nem vizsgálom.

Az emigrációban élő szélsőjobboldaliak nem voltak egységesek, sem gondolkodásmódjukban, sem pedig szervezeteikben. Jelen tanulmány az egyik, szélsőjobboldali eszmiséget képviselő csoportjuknak – az úgynevezett Hungarista Mozgalomnak – az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc eseményeire adott reakcióit vizsgálja.

A tanulmány tematikus fejezeteiben a nevezett mozgalom vezetőségének és tagságának az 1956-os eseményekbe való bekapcsolódási kísérleteit, illetve a forradalom után kimenekültek segélyezését és ezzel együtt a politikai meggyőződésükre tett erőfeszítéseit foglaltam össze, valamint az informatívabb levelek személyes megnyilvánulásából, véleményeiből dolgoztam fel a korszakot és a politikai csoportosulást jellemző szövegrészeket.

Az itt olvasható adatok, idézetek és szövegrészek többsége a magát Hungarista Mozgalomnak nevező emigráns politikai csoportosulás kiadványaiból és fennmaradt irataiból származik. Az iratok – többnyire levelezések – magántulajdonban vannak, azokba betekinthettem, azonban a fellelhetőségi hely megadására nem kaptam felhatalmazást.

A korszak és a szóban forgó politikai ideológia, mentalitás jobb megértése érdekében a dokumentumokból gyakran emelek át hosszabb-rövidebb idézeteket. Ezeket az eredeti helyesírással adom közre.

A levelek íróinak nevét kezdőbetűkkel jeleztem, csupán a mozgalom irányítóinak esetében, személyük közismertsége miatt adtam meg a teljes nevet.⁴

A Hungarista Mozgalom helyzete az 1950-es évek közepén

A szélsőjobboldal nyugat-európai országokba került – és az új magyar kormánynak át nem adott – prominenseinek egy része visszavonult a nyílt politikai megnyilvánulásoktól. Más részük vagy publicisztikákkal igyekezett a maga igazát bizonyítani, vagy éppen aktív szervezkedéssel próbálta az emigrációs létet ideiglenessé változtatni – készülve a visszatérésre.⁵ Ez a háborúvesztes Nyilaskeresztes Párt emigrációban élő tagjaira és szimpatizánsaira is igaz volt. Közéjük tartozott a Szálasi Ferenc ideológiáját nyíltan hirdető Henney Árpád és csoportja.⁶

⁴ A tanulmány jelentős része egy magángyűjteményben található iratgyűjteményen alapul, amelyhez nincs nyilvános hozzáférés. A felelős szerkesztő megbizonyosodott a hivatkozott dokumentumok létezéséről. [A felelős szerk.]

⁵ Stark Tamás: Nyilas írások 1945 után. *Történelmi Szemle* 42 (2000) 291–308.

⁶ Henney [Hennel] Árpád (1895–1980) katonatiszt, szélsőjobboldali politikus. Harcolt az első világháborúban és 1919-ben a Tanácsköztársaság ellen. 1941-es nyugdíjazásáig szolgált, 1939-től tüzérségi alezredesi rangban. Ezt követően politikai pályára lépett és a Nyilaskeresztes Pártban ellenőrzésvezető-helyettes, majd munkarendvezető és a Pártvezető Tanács tagja lett. A nyilas hatalomátvétel után, 1944 novemberében altábornaggyá nevezték ki. 1945-ben a Szálasi-kormány tárca nélküli miniszterének választotta meg a nyilasok uralta parlament. 1945. március 28-ig töltötte be ezt a tisztséget mint „a nemzetvezető munkatörzsének országos munkarendvezetője és a személye körüli tárca nélküli minisztere”. Az emigrációban folyamatosan hangsúlyozta, hogy a Szálasi által kijelölt utódok közül egyedül ő van életben és a kijelölés miatt neki van csak joga a vezetésre.

Henney Árpád nem az egyetlen, de a legkiterjedtebben és a leghosszabb ideig működő csoportosulást szervezte meg és vezette haláláig, Hungarista Mozgalom néven (a „nyilas” kifejezés használatát messzemenően kerülték). Mindvégig csak mozgalmi keretek között kívántak működni, sem párt, sem dokumentált szervezet létrehozását nem tekintették célravezetőnek. A volt nyilaskeresztes párt tagjait, régi és új szimpatizánsait igyekeztek összegyűjteni, és szórványokon (diaszpórán) alapuló, de egységes jelleggel irányított mozgalomba szervezni. Befolyásuk a politikai folyamatokra mindvégig jelentéktelen maradt, többnyire lapkiadói és kiadványterjesztői tevékenységükkel hívták fel magukra a figyelmet. Kiöregedésükkel a mozgalom is elhalt, a fiatalítás célja kudarcot vallott.⁷

1956-ban azonban még a szervezkedésük gőzerővel tartott, és több év szervezőmunka állt mögöttük. Magányosan tevékenykedtek, szinte semmilyen más szervezet nem akart velük együttműködni, még a radikális vagy szélsőjobboldalinak számító szervezetekkel sem volt jó a viszonyuk. Saját közösségeket, úgynevezett szórványokat hoztak létre, melyeket propagandamunkára ösztönöztek. A 1956-ig egy történelmi kötetet jelentettek meg, egy ideológiai összefoglalót tartalmazó könyvecskét tettek közzé, és az *Út és Cél* című havi folyóiratot adták ki. Egyetlen gyakorlatinak tekinthető tevékenységük eredménye a Hungarista Légió nevű szervezet, melyet kiképzési célból állítottak fel. Meglehetősen keveset tudunk erről, a levelezésekben érezhetően szűkszavúan, érintőlegesen szólnak róla.

Henney Árpád Ausztriában mindvégig két hűséges bizalmasára tudott támaszkodni. Mellette állt néhai Gömbös Gyula miniszterelnök fia, Gömbös Ernő,⁸ valamint szorgalmasan és megbízhatóan segítette Fazekas Emil⁹ is. Fazekas a legtöbb adminisztrációs munkát (levelezéssel kapcsolattartás, pénzalapok kezelése stb.) végezte úgy, hogy közben rendes állásban dolgozott. Több esetben tárgyalt más szervezetekkel Henney megbízásából. Fazekas mindent egyeztetett Henneyvel, és átvállalta tőle a szórványban élők tájékoztatását. Ez a tevékenység az 1956 novemberétől 1957 nyaráig tartó időszakban rendkívül aktív volt.¹⁰

⁷ Kovács Tamás: A nyilas emigráció, 1945–1998. *Rubicon* 19 (2008) 1. sz. 64–67.

⁸ Gömbös Ernő (1916–1992) katonatiszt. 1939-ben fejezte be tüzértiszt tanulmányait a Ludovika Akadémián. Harcolt a keleti fronton, amelyért magyar és német kitüntetésekben részesült. 1944 októberében a nyilasok oldalán hiúsította meg a háborúból történő kiugrást, és Szálasi Ferenc szárnysegédje lett. 1946-ban a Népbíróság tíz év fegyházra ítélte. A börtönből megszökött, Ausztriába ment és Tirolban telepedett le. Itt közgazdasági doktorátust is szerzett. Az emigrációs Hungarista Mozgalomnak haláláig egyik vezetője volt.

⁹ Fazekas Emil (1907–?) banktisztviselő, szélsőjobboldali politikus. Felsőkereskedelmi szakiskolát végzett, 1935-től a Magyar Nemzeti Bankban dolgozott. 1937-től a Hungarista Mozgalom tagja. 1944 novemberétől a Magyar Nemzeti Bank igazgatója, az Elnöki Osztály vezetője. 1944 végétől a bank nyugatra települését intézte. A háború után 13 hónapig volt fogságban az Egyesült Államok övezetében, ezt követően Ausztriában maradt, különféle munkákból tartotta fent magát. 1956-ban a kufsteini láger irodájában dolgozott.

¹⁰ Fazekas Emil 1956. november 13-i levele S. R.-nek. [Magányújtemény.]

A Hungarista Mozgalom reagálása a forradalom eseményeire

Az emigrációs Hungarista Mozgalom vezetősége, a hatalomátvétel érdekében, folyamatosan egy kedvező világpolitikai alkalomra várt. Többnyire valamilyen (bármilyen) háború kitörésében reménykedtek. „Ez segíthet rajtunk a leggyorsabban és legbiztosabban” – jelentette ki egyértelműen Fazekas Emil például egyik tavaszi levelében is.¹¹

A magyarországi helyzetet folyamatosan figyelemmel kísérték és felemás eredménnyel értékelték. Fazekas 1956. október elején tudni vélte, hogy Magyarországon hamarosan választások lesznek, amelyen még a kisgazdapártot és a szociáldemokrata pártot is indulni engedik, bár „valószínű csak olyan mértékben, mint azt a bolsevisták irányítani tudják”. Ehhez hozzátette: „Most a Tito-féle oroszországi látogatás után bizonyosan várható valami változás. Az itteni sajtó írja, hogy 600 személyvonatot leállítottak odahaza. Lehetséges, hogy katonai felvonulás van, vagy valóban az oroszok kivonulnak Tito kívánságára és annak befolyása alá kerülne [mármint Magyarország]. Majd meglátjuk.”¹²

Október 22-én a nemzetközi helyzetet komolynak minősítette és „minden percben lehet várni a kirobbanással”. Az oroszok kikerültek a Földközi-tengerre,¹³ és ehhez képest – vélte – „ami a vasfüggönyön túl folyik, úgy hiszem, színpadi játék, s elterelő mozdulatok”. Ezt a véleményét megismételte október 24-én is: „A most otthon és Lengyelországban történő események azt a hitet keltik, hogy bomlásban van a vasfüggönyön túli rész. Szerintem nem, hanem ennek a zavarkeltésnek elterelés szándéka van, s inkább orosz katonai felvonulás szaga van. Elképzelhetetlen volna ma bárhol odaát egy forradalmi megmozdulás, hiszen az orosz katonaság bent tartózkodik.”¹⁴ Ez utóbbi megjegyzésre már ezekben a napokban rációzott a magyarországi események eskalálódása. A forradalomnak és a harcoknak a híre futótűzként terjedt az emigrációban és mindenkit váratlanul ért.¹⁵

A hírekre az emigrációban élő nyilasok jelentős része aktivizálta magát.¹⁶ A Henney vezette mozgalom tagjai és szimpatizánsai az eseményeket meghallva szinte azonnal Henneyhez (illetve Fazekashoz) fordultak tanácsért, tájékoztatásért és egyben utasításokért. Henney a kérdéses időszakban azonban nem volt elérhető, nem tartózkodott a lakóhelyén, ugyanis az év őszén hosszabb körutazást tervezett Európában. Elsőként Spanyolországba ment, ahol két hétig maradt, és a forradalom kitörésének híre is ott érte. A közreadott tájékoztatás szerint nem beszélt Francóval, az ország vezetőjével.¹⁷ Henney október vége felé,

¹¹ Fazekas Emil 1956. március 18-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹² Fazekas Emil 1956. október 6-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹³ Ezzel Fazekas a szuezi válságra utalt.

¹⁴ Fazekas Emil 1956. október 22-i levele Sch. K.-nak, illetve 1956. október 24-i levele S. I.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁵ A váratlanság tényének leszögezése lényeges. Erre vonatkozó információ többek között Fazekas Emil 1956. október 29-ei levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁶ Természetesen voltak, akik ha írásban életjelt is adtak magukról, rögtön ki is jelentették, hogy nem vehetnek részt semmiben sem személyesen. Pl. Sz. G. 1956. október 25-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

¹⁷ A Hungarista Mozgalom és a spanyol Falange testvéri kézfogása. *Út és Cél* 1956. november. 13. [11. sz.] Állítólag spanyolországi tárgyalásai során egy URH-rádióadás biztosítását ígérték nekik. Henney Árpád 1956. november 22-ei levele K. E.-nek. [Magángyűjtemény.]

27-én vagy 28-án érkezett vissza Ausztriába. Rövid tájékozódás és egy-két pontosan nem ismert külföldi kapcsolatfelvételi kísérlet után a magyar határhoz ment.¹⁸

Henney rövid ideig tartózkodott a határon, ezt követően néhány társával Kőszegnél Magyarország területére lépett. Későbbi állítása szerint a határőrség nagyon rendesen viselkedett, ők kísérték be a városba. Egyik társa (Sz. L.) még tovább ment dél felé, Körmen-dig, ahol az ottani Nemzeti Tanács egyik tagjával is beszélt. Ennek a beszélgetésnek a lé-nyegét a hungarista vezetés később minden levelezésben úgy adta vissza, hogy a tanács tagja arra kérte őket, hogy fegyver nélkül ne jöjjenek át Magyarországra. Fegyverük csak annyi van, amennyit a katonaság adott nekik, és az számukra is kevés.¹⁹ Sz. L., illetve maga Henney is, ezt a közlést tudomásul vehette, és ismeretlen időpontban visszatértek Ausztria területére.

Fazekas Emil – és ismereteink szerint Gömbös Ernő – mindvégig osztrák területen maradt. Fazekas október utolsó napjaiban szinte állandóan úton volt („annyira ki vagyok, hogy minden részem remeg” – jelentette ki egyik levelében),²⁰ igyekezett személyesen beszélni mindenkivel, aki Ausztriában, elérhető közelségben tartózkodott. Amint vissza-tért otthonába, szinte csak a tájékoztató levelek legépelésére maradt ideje és ereje.

A képlékeny helyzet miatt Fazekas 1956 októberének végén még arról értesítette az egyik megbízható hungaristát, hogy mindenki, aki harcolni akar, álljon készenlétben. Amint Henneytől megkapja az utasítást, azonnal jelzi.²¹ Hasonló tartalmú leveleket kül-dött ki a többi szórványvezetőnek is. (A tájékoztatás nem mindig volt egyértelmű. A ka-nadai kapcsolattartó például félreértette Fazekas egyik levelében foglaltakat és többeket arról értesített, hogy Henney Magyarországon harcol. Ezt a tévhírt nagyon gyorsan igye-keztek kijavítani és nyomatékosítani, hogy senki se induljon el harcolni.)²²

Viszont amint Henney visszatért Ausztriába, leállított mindenfajta, a személyes visz-zatérést célzó szervezkedést. Fazekas Henney utasításainak megfelelően nem támogatta a visszatérést és bármilyen eseménybe való bekapcsolódást, a szórványvezetőknek cím-zett leveleiben mindezt még inkább kihangsúlyozta. Fazekas már a november 2-án meg-fogalmazott leveleiben leszögezte, hogy az oroszok katonai felvonulása nem a békés szán-dékaikat mutatja, hanem azt, hogy eszük ágában sincs kimenni az országból. Ezért fegyver nélkül senki se lépjen be Magyarország területére. Mindehhez hozzátette: „A HM minden előkészületet megtett és várja a továbbiakat, hogy fegyvert kaphassunk. Enélkül felelőt-lenség lenne bárkit is idehívni.”²³

¹⁸ A határhoz Gömbös Ernő is elkísérte, de valószínűleg ő nem ment át. Fazekas Emil 1957. január 16-i levele Serényi Miklósnak. [Magángyűjtemény.]

¹⁹ Ez a momentum Fazekas több levelében megjelenik. A legkorábbiak Fazekas Emil 1956. november 5-i le-vele Sz. J.-nek, illetve 1956. november 11-i levele S. R.-nek. [Magángyűjtemény.]

²⁰ Fazekas Emil 1956. október 29-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.] Ebben az időszakban Fazekas az „osztrákok” viselkedéséről kedvezően nyilatkozott, szerinte barátságosak a hungaristákkal. Fazekas Emil 1957. január 7-i levele Sz. Á.-nak. [Magángyűjtemény.]

²¹ Fazekas Emil 1956. október 30-i levele Sz. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

²² Fazekas Emil 1956. november 21-i levele Ú. M.-nek. [Magángyűjtemény.]

²³ Fazekas Emil 1956. november 2-i és december 23-i levelei Sz. I.-nek. [Magángyűjtemény.] Nem érdektelen a levél szövegének másik része sem. Ekkor még úgy vélte, hogy a szovjetek Magyarországon a Rákosi-

Ez nem mindig járt eredménnyel, a tiltás ellenére már korábbi időpontban többen elindultak a magyar határ felé. Az így a határra érkezők, sőt a Magyarországra átmenők pontos számáról nincs adatunk. Néhányan már október végén „arrafelé voltak”, és „igyekeztek bekapcsolódni”,²⁴ de még november első napjaiban is rögzítette Fazekas, hogy „többek”, sőt „sokak” vagy éppen „egyes csoportok” az első hírekre feleltlenül a határra, vagy éppen magyar területre mentek, és ott éhezve és fázva csellengtek. Néhányan átmentek a határon is, de a többség hamar visszajött, páran viszont „bent ragadtak”, nem tudtak visszajönni.²⁵ Az ő sorsukról sajnos a későbbi levelezésekben nem adtak hírt.

1956 decemberében Fazekas érzékletes leírással jellemezte az átmenők helyzetét: „Sokan lementek, bár mi tartottuk vissza, hogy szét ne essenek, de a fiatal embereknek hiába mondtuk, ők azt hitték, hogy segíthetnek. Fegyverük az otthoniaknak sem volt elegendő, csak amit a katonaság hozott magával, direkt kérték, hogy fegyver nélkül ne menjen senki át, de fegyvert, azt kértek. A nyugat pedig hallgatott, mint mindig.” Hogy Budapestig eljutott volna bárki közülük, Fazekas nem említette egyik levelében sem, azt viszont igen, hogy akik hazautaztak, azok gyakran a lakásukat és állásukat is feladták, és később az újbóli elhelyezkedés nagy problémát okozott számukra.²⁶ Egyvalaki megérkezéséről tudunk: a felkelők megsegítése céljából Dr. Sz. É. nevű sebészorvos a saját költségén Venezuelától Bécsig repült. Sz. É. végül nem tudott magyar területre jutni: a Vöröskereszt nem találta elég „neutrálisnak” és ezért nem alkalmazta, a bécsi magyar követség pedig nem engedélyezte a beutazását. Ennek ellenére elment az osztrák–magyar határra, ahol többórás huzavona után visszautasították belépési kérelmét.²⁷

Negyven emigráns magyar gyűlt össze október 25-én Ravensburgban, és napokon keresztül várakozott ott a vezetők parancsára. Sérelmezték, hogy nem kaptak hírt Henney felől. Felmérték viszont a rendelkezésre álló fegyverek számát: öt darab oldalfegyvert és három német karabélyt, illetve a hozzájuk való minimális muníciót birtokoltak, de mindent kevésnek ítélték. Futárszolgálatot is szerveztek: W. J. a motorkerékpárja segítségével igyekezett tartani a kapcsolatot a fontosabb személyekkel. A szállás-, élelem- és benzin-költségeket is W. J. állta, illetve kijelentette, hogy „napok óta nem alszom, össze fogok csuklani mint egy colstok”. Sokáig azonban nem lehetett cél nélkül tétlenségre kárhoz-
tatni a vállalkozókat. Néhány nap múlva, pontosan nem ismert időpontban, főleg a fegyverek hiánya miatt kilátástalannak ítélve a meddő várakozást, hazatértek családjaikhoz.²⁸

vonat a titoista irányzattal kívánják felváltani. Ennek megfelelően ők maguk szervezték a szegedi diák-tüntetést, amely azonban átcsapott egy nemzeti forradalomba.

²⁴ Fazekas Emil 1956. október 29-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.]

²⁵ Fazekas Emil 1956. november 2-i levele W. J.-nek, 1956. november 8-i levele Sz. J.-nek, valamint 1956. november 13-i levele S. R.-nek. [Magángyűjtemény.]

²⁶ Fazekas Emil keltezés nélküli levele Sz. K.-nak, illetve Fazekas Emil 1956. december 16-i levele Sz. T.-nek. [Magángyűjtemény.]

²⁷ C. R. 1956. november 18-i levele Fazekas Emilnek. Sz. É. 1956. november 13-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.] Sz. É. e levelében kijelentette, hogy mégis „be fog menni”.

²⁸ W. J. 1956. október 29-i és november 1-jei levelei Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.] Bizonyos megjegyzések alapján feltételezni lehet, hogy nem sokkal korábban Fazekas Emil hívta össze őket mint a Hungarista Légióba tartozó személyeket.

Henney november legeleji visszatérte után a Hungarista Mozgalom vezetősége letett minden aktív beavatkozási lehetőségről. A november 4-ei szovjet intervenciót követően a döntés végérvényes lett, annak ellenére, hogy Henney nem adta fel a fegyverek megszerzésének célját. Szerelkezzenek fel elégséges konzervvel, ruházattal, de várják ki, hogy ha a felszólítás megérkezik, elindulhassanak, azonban önmagától ne induljon el senki, tanácsolta ebben az időszakban egy szórványnak Fazekas.²⁹

A Venezuelába került régi nyilasok közül harmincan jelentkeztek harcolni, ők azonban nem tudtak hazajutni.³⁰ Venezuela esetében arról is informálták Henneyeket, hogy a venezuelai hatóságok és újságok kiálltak a magyar ügy mellett és nagy mennyiségű gyógyszert, pénzt és ruhát gyűjtöttek össze.³¹

A kanadai kapcsolattartó adatai alapján Kanadában 130-an jelentkeztek harcolni. Azt is kijelentette, hogy a kanadai kormány ezt engedélyezte, azonban fegyvert nem biztosítottak, és csak a kanadai állampolgársággal rendelkezőket engedték volna ki útlevél nélkül, azokat is csak saját költségen. Az utazás illetén feltételét a jelentkezők nem tudták, vagy nem akarták vállalni, így az akció megghiúsult.³² A szintén kanadai B. J. például rokkantsága ellenére be kívánt kapcsolódni a „dolgaink intézésébe”, és véleménye szerint úgy tudná hasznosítani magát, ha mentesítene valakit, akit máshol lehetne használni. „Azonban mindaddig amíg nem kapok jelentkezésre utasítást, tehetetlenül vergődve, fizikai kínokkal telve, ölbe tett kezekkel és idegeim seizmográfiájával figyelem az eseményeket.”³³ A svédországi megbízott lakóhelyén a helyi újság szerkesztőségében hallgatta a forradalom alatt a budapesti rádiót, a híreket svédre fordította és a kisvárosának újságja másnapi számában le is hozták azokat. Ezenkívül rávette a főszerkesztőt, hogy külön gyűjtést kezdeményezzenek Magyarország megsegítésére.³⁴ T. L. ellenben később arról tájékoztatta az ausztriai vezetőséget, hogy voltak, akik annak ellenére „hazamentek”, hogy börtönnel riogatták őket.³⁵ Mindezekon kívül a hungarista szórványok további aktív tevékenységet nem fejtenek ki, azonban bekapcsolódtak a kimenekült magyarok megsegítésébe.

A hungaristák korabeli tevékenységéhez még egy ügy kapcsolódik. A Kádár-korszakban megjelent propagandakönyvek nyilaspárti zászlóbontásokról írtak.³⁶ 1979-ben, Gosztonyi Péter emigráns történész, aki az 1956-os forradalomról készülő könyvében dolgozott, levélben kereste meg Henneyt, hogy a Győr esetében említett pártszervezet megalkotásáról érdeklődjön. Előzőleg a „győri szabadságharcosok vezetőjét” is megkérdezte (nevét nem említi), aki nem tudott erről semmit sem mondani, ezért magához a Hunga-

²⁹ Fazekas Emil 1956. november 8-i levele Ö. O.-nak. [Magánygyűjtemény.]

³⁰ C. R. 1956. november 18-i levele Fazekas Emilnek. [Magánygyűjtemény.] Kivéve az említett Dr. Sz. É.-t.

³¹ C. R. 1956. november 18-i levele Fazekas Emilnek. [Magánygyűjtemény.] 107 ezer venezuelai bolivárt gyűjtöttek össze.

³² Ú. M. 1956. november 4-i és 18-i levelei Fazekas Emilnek. [Magánygyűjtemény.]

³³ B. J. 1956. október 28-i levele Fazekas Emilnek. [Magánygyűjtemény.]

³⁴ Sz. G. 1956. november 5-i levele Fazekas Emilnek. [Magánygyűjtemény.] Állítása szerint 10 000 svéd korona gyűlt össze, melyet elküldtek a Vöröskeresztnek. Megjegyzésre érdemes, hogy Sz. G. ugyanezen levelében arról is írt, hogy a korábbi orosz fogságában találkozott Raoul Wallenberggel. Ez ügyben a svéd rendőrség többször is kihallgatta.

³⁵ T. L. 1956. december 6-ai levele Fazekas Emilnek. [Magánygyűjtemény.]

³⁶ Pl. Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Köztársaság tér 1956.* Bp., 1980. 290. [4., változatlan kiad.]

rista Mozgalom vezetőjéhez fordult. „Ha valaki az ügyben kompetens felvilágosítással szolgálhat, úgy az csak Ön lehet!” – írta. Henney válaszában határozottan leszögezte, hogy soha nem hallott arról, hogy 1956-ban Győrben vagy a megyében bárhol Nyilaskeresztes Pártot alakítottak volna, és ezt valótlanágnak tartja.”³⁷

„Kapcsolatok vannak és ígéretek is” – a nemzetközi segítségkeresés

Mint fentebb kiderült, Henneyt spanyol tárgyalásai közben érték a forradalom hírei.³⁸ Emiatt szakította meg tervezett körútját. Már készült a magyar határ közelébe, amikor novemberi és decemberi angliai és franciaországi látogatását szervezte, amelyről egyébként még október 27-én sem tett le.³⁹ Egy adatunk mutatja azt, hogy Henney a közelebről nem ismert spanyolországi tárgyalásai közben lépéseket tett fegyverek megszerzése érdekében is, de nem ért el eredményt.⁴⁰

Henney látogatásától függetlenül Franco végül támogatást ígért a forradalom számára. Ezt a szakirodalom Habsburg Ottó és Marosy Ferenc⁴¹ közbenjárásának tulajdonítja.⁴² A spanyol diktátor elsősorban tankelhárító fegyvereket kívánt repülőgéppel magyar területre juttatni, ám emellett nagyszámú önkéntes is jelentkezett. A végrehajtáshoz és a magyar területre történő eljuttatáshoz azonban az USA beleegyezése és közreműködése is kellett volna, ennek hiányában a tervből semmi sem valósult meg.⁴³

Spanyolországból való visszaérkezése után két nappal Henney megpróbálta felvenni a kapcsolatot több nagykövetséggel (ezek neve nem ismert), a fegyverek beszerzése érdekében, de eredményt ezúttal sem ért el.⁴⁴ Henney Árpád 1956. november 4-ét követően sem adta fel reményeit az érdemi segítség megszerzésére. Gömbös Ernővel közösen két alkalommal⁴⁵ is Bécsben tárgyalt, tárgyalópartnereit nem ismerjük, a tárgyalások eredménye azonban ugyanaz lett, mint a korábbiaké.⁴⁶

Henney az események hatására az angliai és franciaországi útját elhalasztotta,⁴⁷ azonban csak egy rövid ideig maradt Ausztriában. Még november folyamán Olaszországba utazott a *Movimento Sociale Italiano* (= MSI), a posztfasiszta Olasz Szociális Mozgalom nagy-

³⁷ Gosztonyi Péter és Henney Árpád 1979. májusi levélváltása. [Magángyűjtemény.]

³⁸ Fazekas szavai szerint „nagyon kedvező” megbeszéléseket tudott folytatni, és a kapcsolatok építését a következő év januárjában kívánták folytatni. Fazekas Emil 1956. október 29-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.]

³⁹ Henney Árpád 1956. október 27-i levele J.-nek, valamint Fazekas Emil 1956. november 5-ei levele Sz. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁴⁰ Fazekas Emil keltezés nélküli levele Sz. K.-nak. [Magángyűjtemény.]

⁴¹ Marosy [Mengele] Ferenc (1893–1986) diplomata. 1921-től állt külügyi szolgálatban. 1949 és 1969 között Madridban a spanyol kormányzat által elfogadott diplomáciai képviselő, a Magyar Királyi Követség vezetője.

⁴² Zalai Anita: Franco és az 1956-os magyar forradalom. *Belvedere Meridionale* 29 (2017) 1. sz. 109–110.

⁴³ María Dolores Ferrero: Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi visszhangja és a spanyol részvétel kérdése. In: *A magyar forradalom és a hiszán világ 1956*. Szerk. Anderle Ádám. Szeged, 2007. 31.

⁴⁴ Henney Árpád 1956. október 27-i levele J.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁴⁵ Fazekas szerint három helyen kísérelt meg fegyvereket szerezni.

⁴⁶ Fazekas Emil 1956. november 17-i levele Sz. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁴⁷ Fazekas Emil 1956. november 19-i levele S. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

gyűlésére, mely alkalommal egyébként „viharosán” tüntettek a magyarság mellett.⁴⁸ Ezenkívül a nagytanács ülésén is részt vett. Itteni tárgyalásai során elsősorban megint csak a fegyverek beszerzésére törekedett – részletezni sem nagyon kell, hogy teljesen sikertelenül.⁴⁹

A nemzetközi jellegű „kísérletek” eseménysorába illik Henney Árpád novemberi levele Eisenhowernek, az Egyesült Államok elnökének. Az angol, német és magyar nyelven is közreadott nyílt levelet az *Út és Cél* közölte 1956. novemberi számában. Henney mint az utolsó magyar királyi kormány tagja és az „emigráció egyik legnagyobb mozgalmának” vezetője szólítja meg az Egyesült Államok elnökét, és szavai szerint a „magyarság túlnyomó többségének véleményét” fogalmazza meg. Az Egyesült Államokat és annak vezetését árulással és nemzetgyilkosságban való közreműködéssel vádolta: míg a tömegkommunikáció útján a magyarságot az ellenállásra buzdították, semmilyen segítséget nem adtak. Ezenkívül elárulták a többi nemzetet is, ugyanis elmulasztották az alkalmat a kommunista rendszer végleges felszámolására. Mivel Henney szavai szerint még nincs késő, arra kérte az elnököt, hogy „legsürgősebben tegyen meg mindent”, hogy – csak a legjelentősebbeket említve – a szovjetek vonják ki a csapataikat Magyarországról, ha erre nem hajlandók, akkor szakítsanak meg velük minden diplomáciai és gazdasági kapcsolatot, ne ismerjék el a Kádár-kormányt, és legyenek szabad választások az országban. „E követeléseknek, ha másként nem megy, fegyverrel szerezzenek érvényt.” Henney e mondatot követően leszögezte, hogy ez valóban a harmadik világháborút jelenti, de még most lehet a legkisebb az áldozat, és az elnyomott nemzetek is készek felkelni.⁵⁰

A levél nem váltott ki különösebb visszhangot. A mozgalom vezetői utólag úgy nyilatkoztak, hogy nem is hitték, hogy arra választ kapnak.⁵¹ Fazekas ennek ellenére remélte, hogy a levél – „tompított hangja” (!) ellenére – nagy feltűnést fog kelteni, főleg, hogy több európai lap is leközölte időközben.⁵² Érdekesebb adalék, hogy ezt a levelet kb. 50-60 jobboldalinak tekintett amerikai szenátornak és republikánus kormányzónak is megküldték.⁵³

Henney ennek ellenére nem adta fel a külső segítség megszerzésének reményét. Következő úti célja ismét Spanyolország volt. Nem tudni, meghívták-e vagy ő eszközölte ki valahogy az utazást, azonban 1957. január végén újból sikerült kijutnia Spanyolországba, ahol három hétig tartózkodott. Útjának eredményeiről elég szűkszavúan számoltak be a levelekben. Fazekas február végén eredményesnek nevezte az utat, azonban a pontos

⁴⁸ Erről az *Út és Cél* című újságban is beszámoltak. Az MSI ötödik milánói nagygyűlése. *Út és Cél* 1956. december 6. [12. sz.]

⁴⁹ Fazekas Emil 1956. december 4-i levele Sz. G.-nek, valamint Henney Árpád 1956. december 8-i levele K. B.-nek. [Magánygyűjtemény.] Tárgyalópartnereinek nevei nem ismertek.

⁵⁰ A Hungarista Mozgalom Vezetőjének levele az Egyesült Államok Elnökének. *Út és Cél* 1956. december 2-3. [12. sz.] Érdekesség, hogy a nyílt levélből egy mondatrészt Henney nem engedett a lapban közzétenni, mely tény egy lábjegyzetben közölték.

⁵¹ Fazekas Emil 1957. február 27-i levele Sz. K.-nak. [Magánygyűjtemény.] Bár Fazekas más esetben kijelentette, hogy Eisenhower „nem teszi a kirakatba”, amit írtak neki, egyszer hozzátette, hogy „azzal tisztában vagyunk, hogy ő nem olvassa, mert talán el sem juttatják hozzá, de ez a helyzeten mit sem változtat”. Fazekas Emil 1957. február 27-i levele Sz. K.-nak. [Magánygyűjtemény.]

⁵² Fazekas Emil 1956. december 27-i levele S. I.-nek. [Magánygyűjtemény.]

⁵³ Fazekas Emil 1957. február 27-i levele Sz. K.-nak. [Magánygyűjtemény.]

adatok híján is kijelenthetjük, hogy a rezsim semmiféle érdemi segítséget nem tudott biztosítani. Egy ígéretüket, mely szerint a Hungarista Légio számára kiképzőközpontot adnak át – ha egyáltalán komoly volt –, a tavaszi kormányváltás hiúsította meg.⁵⁴ Henney áprilisban is reménykedett még a spanyol segítség realizálásában, egy kiképzett csapat létrehozásában, végül azonban arra a véleményre jutott, hogy „szegény José Antonio P[rimo] de Rivera⁵⁵ forog a sírjában, ha a mai 'fallangista' hazájára vissza pislant. Franco hivatalból ugyan az elnöke a fallangénak, de annyi köze van ahhoz, hogy attól a sadagorai csodarabbi⁵⁶ is felcsaphatna fallange elnöknek. Ott, ahogy én láttam a kath[olikus] klérus és a hadsereg dirigál, a fallange pedig hol köhög, hol pedig jobb híján bólongat, de változtatni nemigen tud a helyzeten, bár állampárt és részt vesz a hatalomban. Ez a legszerencsétlenebb helyzet, mikor fedezniük kell olyan politikát, melyhez nekik semmi közük sincs.”⁵⁷ Fazekas pedig a következőképpen foglalta össze a spanyol kapcsolatok eredményét: „harcunkban nem vagyunk egyedül, de azért csak magunkra számíthatunk.”⁵⁸

A Hungarista Légio működését is takaréklángon tartották, annak ellenére, hogy több országból voltak jelentkezők. 1956. december és 1957. február között jó párán jelezték, hogy mennének kiképzésre,⁵⁹ és egyes hungaristák állítása szerint néhány menekült is hajlandó lett volna spanyolországi kiképzésre jelentkezni.⁶⁰ Henney azonban csak arra szólította fel a Légio tagjait, hogy álljanak készenlétben, tartalékoljanak élelmiszert, gyógyszert és annyi pénzt, amennyi az utazáshoz kell, de mindenki maradjon a helyén az indulásra kiadott utasítás megérkezéig.⁶¹

A nyílt szervezkedés visszafogásának kérdéséhez szorosan kapcsolódik, hogy a mozgalom vezetősége több kritikát kapott azért, mert a hungaristák „nem harcolnak”. Az egyik hungarista nyíltan megmondta Henneynek: „... nem értek Veled egyet abban, hogy nem riadóztatod a HL-t [Hungarista Légiót]. Egy részlegét, 150-200 embert, feltétlenül riasztani kellett volna, azonnal, amint a felkelés megkezdődött. A mondjuk 200 fegyvernélküli légiosnak feladata a következő lett volna: 1.) Fegyverszerzés 2.) A határ magyar oldalán egy sávot elfoglalni, melyet könnyen ellenőrzés alatt tarthat 3.) Úgy bővíteni a sávot [...] további behívott légiosok érkezésével és nagyobb részt az otthonról csatlakozottakkal.”⁶²

⁵⁴ Henney Árpád 1957. május 1-jei levele P. I.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁵⁵ Utalás José Antonio Primo de Riverára, a Falange nevű, nemzeti-szindikalista párt alapítójára, akit 1936-ban a népfrentkormány fegyveres felkelés előkészítésének vádjával kivégeztetett.

⁵⁶ Sadagora vagy Sadagura, város Bukovinában. A helyi Friedmann családból származó több rabbiról állították, hogy csodatévő erejük van.

⁵⁷ Henney Árpád 1957. április 30-ai levele Sz. T.-nek, valamint 1957. december 10-i levele E.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁵⁸ Pl. Fazekas Emil 1957. február 23-ai levele R. H.-nak. [Magángyűjtemény.]

⁵⁹ Svédországból 120-an jelentkeztek. T. L. 1957. február 2-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.] Kanadából „egy nagy csomó ember” készült Londonba, mert az terjedt el, hogy ott lesz a gyülekező. K. B. 1956. december 2-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁶⁰ Érdekes, hogy ez utóbbi meghíusulását a menekültek személyi dokumentumainak hiányában vélték megtalálni. Lásd 1957. február 11-ei levele Henney Árpádnak. [Magángyűjtemény.]

⁶¹ Pl. Henney Árpád 1956. november 22-ei levele K. E.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁶² Az elvárt művelleti tevékenységet a levélíró bővebben ki is fejtette. Olvashatatlan aláírású személy 1956. november 9-ei levele Henney Árpádnak. [Magángyűjtemény.] Ehhez hasonló tartalmú levelet küldött B. J., akire bizonyos hungarista vezetők nagyon rossz benyomást tettek, ugyanis semmit sem csináltak.

Henney és Fazekas minden ilyen kritikát és vádat határozottan elhárított. Felelőtlen, elhamarkodott cselekedetbe nem akartak kezdeni, és e véleményüket mindvégig fenn-tartották.

A Hungarista Mozgalom vezetőinek nemzetközi erőfeszítései egyértelműen kudarcot vallottak. Bármennyire is igyekeztek érdemi támogatást – főleg fegyvert – szerezni, a sok előzetes biztatás ellenére semmilyen eredménnyel nem jártak. Mint Fazekas több esetben plasztikusan leszögezte: „egy pisztolyt sem kaptunk”.⁶³

A kapcsolatkeresés eredménytelenségét látva még inkább megerősödött bennük, hogy a saját erejükre kell támaszkodniuk, hiszen „senki a gesztenyét nekünk kikaparni nem fogja”. És amikor a nemzetközi feszültség kirobban, nekik már készen kell állniuk, hogy „önmagunk harcoljuk ki Nemzetünk minden jogát”.⁶⁴

A menekültek segítéyzése, meggyőzésükre tett kísérletek

Ha már a közvetlen beavatkozás nem történt, nem történhetett meg, a hungarista eszmék terjesztésére kitűnő lehetőséget láttak a határon átmenekültek között. Már 1956. október végétől ebbe fektették minden energiájukat és a rendelkezésre álló csekély pénzforrásaikat, közben természetesen továbbra is vártak és készültek a „felszabadulási” hadműveletre.⁶⁵

Henney november elején egy Segítő Szolgálatot állított fel, négytagú bizottsággal az élén. A Szolgálat névlegesen egy osztrák segélyszervezet [Komitee für Nationale Nothilfe] keretén belül működött.⁶⁶ Ettől kezdődően a menekültek megsegítésébe – és meggyőzésükbe – minden rendelkezésükre álló erőforrást bevontak. Henney egy hű és agilis embere állandóan Bécsben tartózkodott és minden menekülttábor rendszeresen felkeresett. Autó nélkül, busszal-vonattal járta a táborokat, eleinte heteken át.⁶⁷

A kiküldött igyekezett mindenkivel néhány szót váltani, és megtalálni a potenciális szimpatizánsokat. Fő tevékenysége mégis abban merült ki, hogy az *Út és Cél* című hungarista havilap példányait osztogatta. Fazekas egy ízben egyértelműen kijelentette, hogy a cél az, hogy az „újak” mindenhol megismerjék az újságot, annak segítségével kapcsolatban maradjanak a hungarista irányítással. „Meg kell nyerni őket a nemzeti jobboldal számára és nem engedni, hogy bele essenek a baloldal karjaiba, amely ügyis arra vár, hogy oda csapódjanak, s majd ők állítsák harcba, ha annak az ideje elérkezik.”⁶⁸

Tapasztalataik szerint sok volt a balos, a kommunista a menekültek között, illetve kissé meglepve tapasztalták, hogy a „12 év elnevelése” minden menekültön meglátszik.

„A jó boroskák mellett és meleg szobában várták a győzelmet. Ezek 45-ben [is] így harcoltak, egész biztos!” B. J. 1956. november 1-jei levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁶³ Fazekas Emil 1956. december 6-i levele Sz. Gy.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁶⁴ Fazekas Emil 1957. március 18-i levele T. L.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁶⁵ Pl. Henney Árpád 1957. március 4-i levele R. V.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁶⁶ Fazekas Emil 1956. november 9-i levele Sz. G.-nek, valamint Fazekas Emil 1956. december 4-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.] Az osztrák szervezet állítólag ingyenes használatra is felajánlotta a raktárait.

⁶⁷ Henney Árpád 1957. április 9-i levele A. I.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁶⁸ Fazekas Emil 1957. március 5-e levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.]

Ennek ellenére nemcsak a „rendesekkel”, hanem mindenkivel foglalkozni akartak, úgy-mond „kireperálni” kívánták őket – azokat is, akik csak a gazdasági jólét reményében távoztak az országból. Több lágerben hálálkodtak, hogy ők voltak az elsők, akik meglátogatták őket. Egyesek állítólag azt is kijelentették, hogy odahaza kedvező a helyzet a hungarizmus számára.

A mozgalom ausztriai központja 1956 decemberétől már valamivel nagyobb összegek felett rendelkezhetett, így cigarettát és indokoltnak vélt esetben kisebb – 20-30 schillinges – pénzüsszegeket is tudtak adni,⁶⁹ főleg az Ausztráliából származó adományokból.⁷⁰ Ennek ellenére továbbra sem volt elegendő pénzük, erre folyamatosan panaszkodtak.⁷¹

1957 elején másokat is bevontak a menekültlágerек aktív látogatásába. Egyikük kissé gyanakvó volt eleinte, s mint írta, „ismeretlen, ki nem tapogatózott emberekkel nem akarok akcióba kezdeni ott, ahol bár nem lesz önzetlen munkáról szó, de igen könnyen fűbe lehet harapni”. Később optimistábban nyilatkozott: „amit most az új menekültek között el lehet érni nekünk, az több, mint amire számítani lehetett. Ha valaki nem bizakodó, én nem vagyok az, mégis biztos vagyok a NAGY eredményben. Minden a pénztől, illetve a fáradságot nem ismerő munkától függ.”⁷²

A korabeli mozgalmi tevékenység érzékletes szemléltetésére álljon itt egy hosszabb szövegrészlet. Az egyik segítőszolgálatos kiküldött 1957. februárban Lambachban, egy szimpatizáns lakásában találkozott több fiatal menekülttel:

„Nyolcan voltak a szobában, ahol vártak rám. A falon egy festett nyilaskereszt és az »Ébredj magyar« sorai díszeltek. Hasonló fiúkat eddig talán nem is láttam a menekültek között. Ennyi idealizmus, tisztánlátás, szellemi szomjúság s bátorság már-már sok volt egy érző kebelnek. 7 órán keresztül szakadatlanul kérdeztek s én feleltem nekik. Legalább 6 óráig beszéltem egyedül. Azt hittem, hogy ez már sok a jóból s kimerítette őket. Kitűnt azonban, hogy még legalább [b] ennyit szeretnének hallani. Minden áron ott akartak tartani, de el kellett jönnöm [...] A lambachi fiatalok meglátogatása ilyen szempontból gyomorútás volt számomra. Ezeknek szomjúsága a betű iránt, érzéke a mi mozgalmunk céljai iránt eszembe juttatta a sok ezer beszervezhető új menekültet, akiket pénz hiányában nem lehet elérnünk, vagy legalábbis pótolhatatlan időt veszünk,

⁶⁹ Egy esetet ismerünk, amikor egy tízfős lágercsoportnak küldtek fejenként 50 schillinges segélyt. Fazekas Emil 1957. január 24-i levele V. P.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁷⁰ Az ausztráliai szórvány – amely eleve erős és aktív volt, és saját tájékoztató kiadványt jelentetett meg – nagy erővel szervezte az adománygyűjtést. Külön bankszámlát nyitottak, személyesen keresték meg a tehetősebb személyeket, vállalatokat a magyar ügy megsegítésének kérésével stb. Sz. Á. 1956. november 21-i levele Fazekas Emilnek, valamint K. B. 1956. december 2-ai levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁷¹ Fazekas egyszer kijelentette, hogy a pénztelenségi állapot „elkíséri őket a sírig”. Fazekas Emil 1956. december 16-i levele Sz. T.-nek. [Magángyűjtemény.] Az új menekültek „hasznosnak” tartott részét nagyon dicsérték, az *Út és Cél* című lap hatását folyamatosan hangsúlyozták.

⁷² Sz. L. 1957. január 22-i és február 2-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.] Az utazás és egyéb költségek fedezésére pénzüsszeggel rendelkezett.

míg elérjük őket. Közben csirkefogók sokat megtévesztenek közülük s a kezdő lendület helyett mi kénytelenek vagyunk totyogni. – Ma legalább 4-5 arra való embernek, akiket ki tudnék válogatni s kiképezni, a légereket kellene járniuk.”⁷³

A fentiekén túlmenően az Ausztrián kívüli országokban is, ahová magyar menekültek („újmagyarok”) érkeztek, a már ott élő hungaristák megpróbálták őket – néha szó szerint kimondva – „megkörnyékezni”. A legalapvetőbb feladat az *Út és Cél* köztük való terjesztése maradt, és ezt egészítette ki az esetleges pénzsegély vagy más jellegű ajándék. A személyes beszélgetéseket is igyekeztek a hungarista propaganda terjesztésére felhasználni. Ebben a tevékenységben riválisként jelentkezett az MHBK⁷⁴ vagy éppen a bizottmányosok, és ráadásul „az ellentétes gondolkodásúak, a zsidók nagyokat lélegezve figyelik munkájukat”.⁷⁵

A menekültekkel való foglalkozás a teljes 1957-es évet jellemezte, természetesen egyre csökkenő intenzitással. Ahogy fogytak az osztrák menekültlágerek magyarjai, úgy fordult a figyelem a közelebbi és a távoli országok, és egyben az ottani szórványok felé. Ha szükséges volt, az ausztriai központ is igyekezett a menekültek más országba jutását személyesen megsegíteni, beilleszkedésüket, tanulásukat, munkába állásukat megoldani.

A menekültek távozása Ausztriából

A legtöbb menekült csak hosszabb-rövidebb ideig maradt az osztrák fogadó táborokban. A Magyarországra vissza nem térők többsége továbbköltözött a világ szinte minden pontjára.⁷⁶ Volt, akiket már a légerekben munkaajánlattal kerestek meg a nyugatnémet vállalatok, amelyek a munkaerőhiány miatt ilyen módon akarták szakember-szükségleteiket pótolni.⁷⁷

Az 1956-os menekültek egy része a távozás ügyében is felvette a kapcsolatot az ausztriai szórvány vezetőivel, egyrészt hálálkodásukat fejezték ki, másrészt segítséget kértek. Ez utóbbira egy példa: egy orvos az *Út és Cél* szerkesztőségétől kért eligazítást és segítséget, hogy hol tudna elhelyezkedni és hogyan tudná orvosi diplomáját elfogadtatni. A választ természetesen Fazekas adta meg. Szerinte automatikusan nem fogadják el az orvosi

⁷³ L. 1957. február 11-i levele Henney Árpádnak. [Magángyűjtemény.] L. kijelentette, hogy Henneynek is el kellene mennie Lambachba, mert ott úgy várnak rá, „mint a Messiásra”. Henney egyébként maga is kapott az új menekültektől leveleket. A még Ausztriában tartózkodó vagy onnan nem túl régen távozott menekültek egy ideig tartották Henney és körével a kapcsolatot, mely a legelső időben volt jellegzetesen intenzív, később többféle okból fokozatosan elhalt. E kezdeti levélváltásaikban hosszabban vagy csak egy-két mondatban leírták 1945 utáni történetüket, szenvedéseiket.

⁷⁴ MHBK = Magyar Harcosok Bajtársi Községe. A volt katonatiszteket, katonákat igyekezett összefogni. A Hungarista Mozgalommal folyamatosan ellentétben állt. Egyoldalúan feldolgozott 1956-os szerepére lásd Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Hidegháború Magyarországgal ellen – 1956*. Bp., 1982. 299–315.

⁷⁵ H. J. 1957. év eleji levelei Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁷⁶ Legnagyobb befogadó államok: Egyesült Államok 35 000 fő, Kanada 24 500 fő, Nagy-Britannia 20 600 fő, Nyugat-Németország 14 000 fő, Ausztriában 19 000 fő maradt. Kecskés D. Gusztáv: A NATO és az 1956-os magyar menekültek. *Világtörténet* 38 (2016) 363.

⁷⁷ Andreas Schmidt-Schweizer: „Kiemelt bánásmód.” A magyar menekültek fogadtatása és integrációja a Német Szövetségi Köztársaságban (1956 őszétől 1957 tavaszáig). *Történelmi Szemle* 60 (2018) 150.

végzettséget sehol sem, külön tanulmányokat kell folytatni. Az USA-beli tanulmányokhoz is adott elérhetőséget, illetve az argentin kivándorlásban is hajlandó volt segítséget nyújtani – annak ellenére, hogy nem javasolta a távozást Ausztriából.

Az ausztriai hungarista központnak, szomorúan bár, de tudomásul kellett vennie, hogy a legtöbb menekült – akár jobboldali, akár nem – a világ minden tájára szóródik szét. A propagandamunkát rá kellett bízniuk a hungarista szórványokra. „Hiába – jelentette ki Fazekas – szétszórta vagyunk, s ez még nehezebb, mint otthon volt, pedig otthon is nehéz küzdelmet kellett folytatni. Bárcsak meghallgatták volna akkor Vezérünket, talán minden másként alakult volna, s nem pusztult volna el ennyi sok magyar!”⁷⁸ Egy menekült leveleire válaszolva Fazekas patetikusan kijelentette, hogy „hiszem, hogy mindnyájan egyet akarunk, az ezeresztendő Magyar Birodalmat, mert ehhez jogunk van a Dunamedencében. A magyarság ezer esztendőn át bebizonyította, hogy a Dunamedence vezetőnépe a magyar. Önök pedig ezt csak megerősítették csodálatos forradalmukkal. Jöjjenek, küzdjenek velünk. Mi önzetlenül küzdünk nemzetünkért és van bennünk Kitartás!”

Mindezekon kívül nem sok tanáccsal látták el a mozgalomban aktívabban részt venni kívánókat. Álljanak készen, legyenek kapcsolatban egymással és a központtal, olvassák az *Út és Cél*t, terjesszék az ideológiát. Eltunyulni nem szabad, mert „ez az emigráció egyik betegsége”. Amint lehetőség lesz rá, akcióba kell és fognak is lépni. Egy ízben egy – ismeretlen nevű – „testvér” kijuttattak Svédországba, aki hamarosan továbbállt az Egyesült Államokba, pedig sok fáradságba került a szervezés – panaszkodtak.⁷⁹

Az ausztriai központ nevek és elérhetőségek megadásával segítette a szórványok be-szervezési munkáját. A náluk kapcsolattartási célból bejelentkező és külföldre távozó menekültek nevét és ismert címét megadták a kinti szórvány vezetőjének, akit egyúttal meg is bízta a kapcsolat felvételével és az *Út és Cél* eljuttatásának feladatával. Henneyék utasításainak megfelelően a legtöbb helyen már kíváncsian és segítőkészen várták őket az ottani magyar emigráns szervezetek, köztük a mozgalom helyi szórványa. Szervezet-szerű tagfelvételt tőlük sem kértek. A „hivatalos álláspont” szerint a Hungarista Mozgalom tagja mindenki, aki annak vallja magát és a szerint is él. Külön belépés nem kellett, és különbséget sem volt szabad tenni a régi és új hungaristák között. Pártot nem akartak szervezni, és semmiféle nyilvántartást nem akartak vezetni,⁸⁰ ezért a formális csatlakozást az újabban érkező menekültektől sem várták el, a mozgalom támogatását azonban igen.⁸¹

Az aktivizálódott régi emigránsoktól, de a gyűjtőlágerekből távozóktól is azt kérték, hogy az *Út és Cél* megjelenését anyagilag támogassák és mind szélesebb körben terjesszék, a többi menekültet kapcsolják be a mozgalom tevékenységébe és lehetőleg új szórványokat hozzanak létre. Az egyesületek alapítását vagy a meglévőkhöz való belépést nem preferálták, mivel azokban „csak marakodás folyik”, ráadásul véleményük szerint a baloldal befolyása alatt állnak.

⁷⁸ Fazekas Emil 1957. március 12-i levelei S. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁷⁹ Sz. G. 1957. február 27-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁸⁰ A nyilvántartások vezetésének feleslegességét több alkalommal is kinyilvánították, „mert semmi teteje sincs, hogy számokkal dobálódzunk”. Pl. Fazekas Emil 1957. május 11-i levele Ú. M.-nek. [Magángyűjtemény.] Bizonyára attól tartottak, hogy azok ellenséges kézre kerülnek.

⁸¹ Fazekas Emil 1957. június 14-i levele S. A.-nak. [Magángyűjtemény.]

A Kanadába érkező menekülteket B. J. fogadta. Nagyon sok „rendes embert” talált közöttük, akik megnyíltak előtte. Mindezzel kapcsolatban leszögezte, hogy „az újak meglepően jó felfogásúak. Az élet nehéz feladatok elé állította őket és a létért való küzdelem meggyorsította elméjük kifejlődését.⁸² Egy tizenhat éves 30 éves fejjel gondolkodik. Persze nem mind ilyen. Egy tizenhárom éves gyerek, aki zöld nyakkendővel jött hozzám, hogy tanítsam az ideológiára, mert ő hungarista akar lenni. Persze megcsinálom vele is. Három-négy év múlva kész ember lesz belőle. Szórol-szóra tanulja [az] egyes részeket.”⁸³

A svédországi szórvány egyik tagja a frissen kikerkezett magyarokhoz személyesen ment el, és a svéd nyelvre, a svéd szokásokra tanította őket. A befogadó község megtérítette az útiköltségét és ebédet adott neki. Ezenkívül segélycsomagokkal igyekezett segíteni a menekült magyarokon, ám ezzel kapcsolatban a csalódásukat is kifejezték, mert a megkapott csomagokra semmiféle köszönetválasz nem érkezett.⁸⁴

A montreali szórvány 1956. november 3-i értekezlete is segítségi akció indítását határozta el, azonban lehetőleg az otthon tartózkodó hungaristák megsegítésére akartak ruhát, élelmiszert, pénzt és régi *Út és Célok*at gyűjteni. Sokatmondó adalék, hogy egy kanadai, közös segélyszervezésbe azért nem kívántak bekapcsolódni, mert azt egy MHBK-s vezette.⁸⁵

Az ausztráliai szórvány komolyan vette a szervezést. Minderről a központnak is rendszeresen beszámoltak. „Amikor az Aurélia kikötött rövid időre, az UC-kat [*Út és cél*] szinte kitépték testvéreink kezéből, természetesen a jelenlévő zsidók és az itteni renegátok látták ezt, és most értesülök arról is, hogy a most érkező hajót már nem is engedik itt kikötöni, hanem megy tovább. Pedig B. egy egész halom anyagot helyezett készenlétbe, hogy azt kiosszuk. Nem baj, a végcélnál, a táborokban majd megtaláljuk az embereket [...] ottani testvéreink majd rámennek és kiszedik azokat az embereket a Mozgalomnak, akiket használni lehet.”⁸⁶

1957 elején különös kérést intézett Fazekas Emil egy testvérhez. Az illetőnek le kellett írnia mindazok nevét, akiről tudja, hogy ávósok vagy „megyebeli” kommunisták voltak és nyugatra távoztak. Legyen minél több pontos adat, sőt akár személyleírás is róluk – mert „jó ha tudjuk, hogy kik voltak és mit csináltak”. Az illető elvégezhette a feladatot, mert egy következő levélben Fazekas nagyon köszönte a „leírásokat”, és kért még újabbakat, ugyanis „soha nem lehet tudni, hogy mikor és hol bukkannak fel”.⁸⁷

⁸² Megjegyzésre érdemes, hogy a többi levelében a materializmust elítélő szerző az evolúcióelmélet atyjának, Charles Darwinnak a kifejezését alkalmazta, angolul: *struggle for life*.

⁸³ B. J. 1957. február 25-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁸⁴ Sz. G. 1956. december 14-i levele Fazekas Emilnek, valamint Fazekas Emil 1957. január 3-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.] Valószínűleg a bécsi hungaristák adtak meghatározott neveket a számukra. Megjegyzésre érdemes, hogy Sz. G. már a korábban, a forradalom előtt emigrált családoknak is segített, munkát szerezett stb., ők azonban nem szereztek jó hírnevet a magyaroknak. Az egyik 27 éves magyar mérgében bicskát rántott és egy svédet le akart szúrni. Sz. G. 1956. január 9-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁸⁵ Ú. M. 1956. november 4-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁸⁶ Sz. Á. 1957. február 2-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁸⁷ Fazekas Emil 1957. február 26-i és március 12-i levelei S. J.-nek. [Magángyűjtemény.] A leírások nem kerültek elő.

Szélsőjobboldali vélemények a menekültekről

Az Ausztriában élő vezetők – köztük a legaktívabb levélíró, Fazekas – már november közepén úgy vélték, hogy a menekültek meglehetősen „vegyes” összetételűek, az ávosoktól kezdve mindenféle van köztük. Ettől függetlenül Fazekas több levelében is sajnálkozását fejezte ki az emigránsok nagy számát és fiatal korát látva. „Ismét szétszóródik a magyarság egy része” – jelentette ki –, ráadásul szerinte a „magyar ügy pedig, úgy látszik, megint alku tárgyát képezi a nemzetközi politikában. Mit fáj a vadnyugatnak, hogyan pusztul el [a magyar].” Szerette volna, ha a menekültek Magyarország közelében maradnak, hogy egy megfelelő lehetőségnél azonnal bekapcsolódhassanak az otthoni eseményekbe.⁸⁸ Összességében véve a kiérkezők többségét nacionalista érzelműnek látta, és ezzel kapcsolatban úgy vélte, az otthoni rendszer még örül is, hogy megszabadul az elégedetlenkedőktől.⁸⁹

A hungarista szórványoktól érkező hírek alapján a mozgalom vezetőinek tovább kellett módosítaniuk a véleményüket. A szórványok nagyon sok „haszontalant” véltek felfedezni a menekültek közt, akik ráadásul nem sok jót tanultak otthon. Átnevelték őket, nem tudnak megfelelően viselkedni, a bajt keresik, nem dolgoznak – írták róluk.⁹⁰

Volt, aki már november folyamán kétségeit fejezte ki a menekültekkel kapcsolatban, annak ellenére, hogy néhány családot ő maga is ki kívánt hozni a táborokból, kimondottan nem egyedülállókat, hanem akár gyerekeseket is, ugyanis ezeknek nehezebb lesz az elhelyezkedésük. Kőművesekre lett volna szüksége és építésben járatos személyekre, akiknek tapasztaltságát azonban meg akarta először ismerni, „mert nem szeretném, ha itt szegycint vallanék velük” – tette hozzá. Ő nagy munkáknál eddig is vezető állásban dolgozott, és igyekezett magyarokat juttatni munkához–kenyérhez, azonban „sajnos keserves tapasztalatokkal lettem gazdagabb. Nagyon sokat szegyenkeztem a megbízhatatlan emberek miatt, úgy hogy az utóbbi időben hallani sem akartam magyarokról, mert ezek mindenen voltak, csak nem munkásemberek. Ennek ellenére most mégis elhatároztam, hogy ezeken a szerencsétleneken segíteni kell, hátha ezek becsületet vallanak és nem lesznek háládatlanok, mint az előbbiek voltak.”⁹¹ Véleménye később sem változott érdemben: egy 15 éves budapesti fiút fogadott be, szavai szerint feleségével együtt a „fiúkká fogadták”. Ellenben a többi kimenekültől nagyon rossz véleménye volt: „ami a többi 'szabadságharcos' (?) menekültet illeti, úgy azok legnagyobb részéről legszívesebben nem beszélek, cca. 60%-ék zsidó, 30%-ék kétes elem és legfeljebb 10%-ék az értékesebb. Gondolom a szabadságharcosok legjobb része részben a harcban esett el, részben Európában maradt.”⁹²

⁸⁸ Fazekas Emil 1957. március 13-i levele Dr. Sz. M.-nek, illetve 1957. május 20-ai levele S. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁸⁹ Fazekas Emil 1956. november 17-i levele Sz. J.-nek, illetve 1956. december 17-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁹⁰ Pl. Fazekas Emil 1957. január 27-i levele Sz. J.-nek, illetve Fazekas Emil 1957. május 15-ei levele Dr. Sz. M.-nek. [Magángyűjtemény.]

⁹¹ E. 1956. november 11-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁹² E. 1957. június 25-i levele Henney Árpádnak. [Magángyűjtemény.]

Argentínai kapcsolatuk decemberben viszont úgy vélte, hogy:

„... fel kell készülnünk egy előre nem látott harcra, amely még életünk során bekövetkezhet! Ez a harc bekövetkezett. Itt állunk a nagy feladat előtt. Megérkeztek az újmenekültek. Már kinyújtotta értük csápját a Nemzeti Bizottmány, az MHBK. Folyik a Centro Hungaro⁹³ propagandája. Csakhogy igen nagy pechjük van, mert az ideérkezetteknek igen nagy százaléka zsidó és otthon elnevelt, megvadított munkás. Ezek az emberek azonban annyira nem buták, hogy ne látnák azt, amit látniuk kell, és pár napos tájékozódásuk után rájönnek, hogy a segítségnek fejében, melyet a mások pénzéből végeznek ezek a jóurak és széplelkű hölgyek, szeretnének mögéjük egy szekértoló tömeget kapni és ők erre nem hajlandók. A szélsőjobboldal megtette kötelességét ugyan, tájékoztatta őket az itteni viszonyokról és erejéhez mérten segítette őket, állásszerzésben és lakások felkutatásában is segítségükre volt és a most érkezőknek szintén segítségére lesz, azonban nincs meg az egységes irányítás, hiányzik [a] szervezettségünk és egymás munkájáról szinte alig tudunk. Most érezzük igazán [a] szervezetlenségünk átkát, most amikor megfoghattuk volna, megnyerhettük volna Eszménk számára azt a kiváló harciaszellemtű ifjúságot, amely ha félrenevelt is, de nem hajlíthatatlan, ha rosszmódorú is, de nem rosszindulatú, és ha ma még baloldali felfogású is! mert nem ismert mást! izzig-vérig szocialista, de mindenekelőtt és mindenek felett nemzeti érzésű magyar! Mi lesz velük? Hova sodródnak, ha mi nem vesszük kézbe sorsuk irányítását vagy nem igyekszünk megváltoztatni ferde felfogásukat? Erre kellett volna felkészülnünk, ezt kellene ma minden erőnkkel végrehajtanunk, mert en[n]él szebbet, jobbat és nagyobbát nem cselekedhettünk volna Nemzetünk számára!”

H. J. tudomása szerint a bevándorlókat szállító hajón a magyarok és a zsidók között majdnem tettelegesség tört ki és a kapitánynak kellett őrséget kirendelnie a magyar „legények” mellé, akiktől elvették a bicskáikat. A kiérkezőket a fentiekben elmondottakon kívül „vegyes felfogású társaságnak” nyilvánította, melyhez hozzátette: „Nem tudom, nyugtass meg, Bécsben volt-e valami szűrés, vagy boldog-boldogtalan jöhetett, vagy mehetett ahová akar? Ismerve a szovjet módszereit; nincsenek-e köztük beépített ÁVO-sok? Közülük többen már vissza akarnak menni, főleg Németországba, de javarészen már mégiscsak elhelyezkedtek. E héten azonban már jönnek az újak, ezek számára nem tudom, mit nyújt az argentin élet, de őszintén szólva, félek attól, hogy ha elégedetlenkednek, rögtön rájuk sütik a kommunista bélyeget és még jobban megvadítják őket, ahelyett, hogy képzett pszichológusoktól kérnének előzőleg tanácsot.” Hozzátette, hogy ők „mindent” megtettek érdekükben, de ennyi embert elhelyezni nem voltak képesek. A felesége és leánya a női menekültszállásra járt be: az ottani magyar nőknek sem pénzük, sem nyelvtudásuk nem volt, állásra és lakásra kevés volt az esélyük. Egy-két „kétes erkölcsű, félrecsúsztott” nőn kívül mind tisztességes, de állítólag kijelentették, hogy rá lesznek kényszerítve pénzt szerezni, úgy, ahogy lehet. „Hol van a Centro Hungaro női csoportja, hol vannak a hunga-

⁹³ 1949-ben alapított argentinai magyar emigrációs egyesület, amely igyekezett a teljes ottani magyarság életét irányítani, nevének jelentése: Magyar Ház.

rista nők, akiknek nemzeti kötelessége lenne a szerencsétleneket felkarolni és segíteni, mert az ő helyzetük sokkal nehezebb és kényesebb, mint a férfiaké. Persze a nőéhes gavallérok már környékezik őket és vannak, akik már ilyen formában ismeretéseket kötöttek, és ha így megy a jövőben is, akkor a magyarság jóhírén nem csorba, de egyenesen törés esik az argentinok előtt és a jobbérzésű magyarok előtt.”⁹⁴

Ú. M. kissé ellentmondásos véleménye szerint „a menekültekkel kapcsolatban is sok a baj. Jónéhányat helyeztek munkába az itteni magyarok, mire a legtöbbje azt se mondta, hogy fapapucs, hanem egyszerűen, se szó se beszéd nem ment be a munkahelyére. Hiába, nem hiába épültek ezek a tengerentúli országok eddig is az európai nemzetek által kiokádott szemetekre, s ezután is erre fognak épülni. A kanadai bevándorlási miniszter Ausztriába utazott, hogy mennél több magyart hozzon ide, feltölteni és megvédeni Kanadát. Tiszta hiéna szellem. Ez az ország más ország nyomorúságán akar épülni. Ezért van szükség a soproni erdészeti főiskolára, meg a pesti Operára is. Most már arra is gondolunk, hogy Amerika azért nem hajlandó felszabadítani a vasfüggöny mögötti országokat, mert akkor hazamegy az olcsó munkaerő és itt minden megáll. Egy kanadai ember ugyanis nem megy el 70-80 centes órabérért dolgozni, de mi szerencsétlen dipik [displaced person, DP] elmegyünk, mert rá vagyunk utalva. Nagyon kimutatták most a foguk fehérjét.”⁹⁵

A Kanadába tartó kivándorlás erősségét Fazekasék is érezték. Sőt, Fazekas kimenekült unokaöccse is – akit több levelében nagyon dicsért, hogy eszes és hazafias fiú – egy nő miatt Kanadába távozott Fazekas nagy bánatára. Mindenképpen maga mellett akarta tartani, mint rokont és mint politikai utánpótlást.⁹⁶

Egy Belgiumban élő hungarista szerint hozzájuk négyezer „újmagyar” jött. „Fogadták őket rendesen és elhalmozták mindennel. Utána gyorsan elhejezték őket, kit ide, kit oda. Mi is rávettük a gyár vezetőségét (Bell Telefon) hogy hozasson ide menekülteket. Meg is tették, így hát 45 lezüllesztett emberrel van munka elég. Tizenhat leány s a többi fiú. Ez az Állam semmi belátással nincs a menekültek iránt. Ugyanis a nép maga azt hitte, hogy Angyalok a menekültek és örülnek, ha kapnak munkát s lakást. De hát bizony a mi menekülteink sajnos pénz hajhazoknak [hajhászoknak] és haszonlesőknek bizonyulnak. Kik azt hitték, hogy a [olvashatatlan szó] nyugaton arany az élet s őket örömmel várják, meg hát szórják a pénzt nekik. Ugyanannyit keresnek, mint a Belgák, viszont míg nem 21 éves valaki itt, addig nem kapja meg a 20 fr[ankot] sem. Persze a legnagyobb része még nincs 21 éves.” Ebből a pénzből egyébként „erős beosztással” ki lehet jönni, ám ezt nem látják be, és „ezeknek tényleg csak egy A. V. O. tud parancsolni, aki nevelte őket. Mi mindent megpróbálunk, amit lehet.” A hungaristák igyekeztek külön-külön elhelyezni a fiúkat és a lányokat, de sokan széjjelmentek és „züllenek” tovább („már igen sok bent van lopásért és csalásért”).⁹⁷

⁹⁴ H. J. 1956. december 11-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.] Két menekült magyar politikai nézeteinek rendőrségi vallatásáról is tudott, és ezt is a „zs. aknamunkájának” tulajdonította. Uo. [Rövidítés az eredeti szövegben.]

⁹⁵ Ú. M. 1956. december 2-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁹⁶ Pl. Fazekas Emil 1957. május 15-i levele S. A.-nak. [Magángyűjtemény.]

⁹⁷ K. 1957. február 8-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

Svédországból sem érkeztek túl jó hírek. „Az újonnan jöttek közül – írta egy ottani „testvér” –, sem találtam olyanra aki valaha Hungarista lett volna. Szimpatikusnak tartják mozgalmunkat, de arra a kérdésemre, hogy »hajlandó volnál-e az ÚC [Út és Cél] előfizetője lenni« csak vállvonogatást kaptam válaszul. Mások viszont azzal érveltek, hogy keveset keresnek. Ami talán igaz is, mert ezek a disznó svédek a legalacsonyabb órabért fizetik nekik.”⁹⁸

A Hollandiába érkezett magyar menekültekről tájékoztató kapcsolat szerint ebben az országban, ahogy felkarolták a menekülteket, úgy meg is unták. Ugyanis – tisztelet a kivételnek – a munka nehéz nekik, a koszt nem jó. „Többet ígértek nekik, mint amit most adnak, berúgnak a kocsmába[n] és nem fizetnek, verekednek, és így tovább. Bizony az embernek lehajtott fővel kell járnia miattuk. A munkahelyemen mindig a fejemhez vágják, na, nézd meg mit csinálnak a Hongarok, a fandquonoten-ok. Pedig amit ők kaptak és kapnak, azt mi régibeli menekültek csak öt-hat év után tudtuk elérni, és hol vannak azok, akik még mindig az ausztriai táborokban sínylődnek?”⁹⁹

Nem régi emigráns, hanem egy szintén 1956-ban kimenekült szimpatizáns írta a vele együtt lévő többi menekültről, hogy „az iteni hejzetről csak aszt írhatom hogy vagyunk 35 ten ebben a kis faluban de már kitört a Rakósi kultúra teljessen, igaz mind fiatal 16-tól 26 évvessig a banda, csak ketten vagyunk idősebb emberek akik még megtudjuk őrizni magyar becsületünket”.¹⁰⁰ A szintén „újmenekült” F. szerint is sok köztük a politikailag éretlen, a rosszul tájékozott vagy éppen a közömbös, ellenben az *Út és Cél* közszeretnek örvend, sokan igénylik.¹⁰¹

Az USA-ban hungarista központot, szórványvezetést nem tudtak kialakítani. Ezt a zsidóság túlhatalmával magyarázták. Kaptak viszont az ottani híveiktől olyan híreket, hogy az oda érkező menekültek többsége zsidó származású, a rokonaik segítenek kijutni, és az USA-ba nacionalista gondolkodású menekült alig juthat be.¹⁰² Egy új háború közeli kitörését nemcsak Fazekas várta, hanem mások is a szórványban. Ennek fényében a menekülteket negatív élel úgy jellemezte, hogy azok a „felszabadulás” elől menekülnek.¹⁰³

Fazekas egyébként igyekezett lebeszélni a nála jelentkezőket arról, hogy a befogadó ország hadseregébe álljanak. Idegen hadseregben ott kell harcolni, ahová éppen parancsolják, és ezek lehetnek akár távoli, keleti országok is. Ez a magyarság feladását jelenti – vélte. A középiskolai tanulmányok folytatását javasolta helyette. „Nem akarok az elmúlt időkre visszatérni – tette hozzá –, de sokan foglalkoztak a fiatal magyarok eladásával a fr[ancia] idegenlégióba, s nagyon sok elpusztult vagy tért vissza gyógyíthatatlan betegséggel.”¹⁰⁴

⁹⁸ P. I. 1957. március 12-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

⁹⁹ Sz. I. 1957. január 6-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

¹⁰⁰ T. P. 1957. február 22-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.] A levélíró a véleményét nem részletezte.

¹⁰¹ F. 1957. március 1-jei levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

¹⁰² Pl. Fazekas Emil 1956. december 17-ei levele S. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁰³ B. F. 1956. november 24-ei levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.] December 8-i levelében hasonlóképpen fogalmazott, hozzátéve, hogy a kanadai magyarok pénzt sem akarnak adni, mert készülnek haza (!).

¹⁰⁴ Fazekas Emil 1957. április 10-ei levele S. S.-nek. [Magángyűjtemény.]

Sok fiatal menekült valóban elszegődött idegen hadseregekbe, főleg a Franciaországba érkező kamaszok egy része, akik a francia idegenlégióba léptek be.¹⁰⁵

Katonai vonatkozású az egyik humoros eset, amely az 1945-ös emigráció sokféleségére világít rá. Egy, a francia idegenlégióból éppen leszerelt személy házassági szándékkal fordult Henneyhez, hogy „most hogy szegény Hazánk újra romokba hever és másal most jelenleg nem tudok segíteni [...] elhatároztam, hogy a sok újonnan menekült vérem közül a maguk engedelmeivel szeretnék találni egy 25-től 35-ig egy feleségnek való hölgyet, ha van egy vagy két kis gyermeke az nem számít. Én édes Apjuk hejet a második édes Apa tudnék lenni. Minden szándékom az, hogy megnősülök, egyedül nem ér az élet semmit és még fiatal vagyok ahoz, hogy egy családnak meg tudjam keresni ami szükséges.” Az ügyben az egyébként szinte minden levélre válaszoló Henney válasza ezúttal nem ismert.¹⁰⁶

1957 közepén a hungaristák már kicsit optimistábban nyilatkoztak. Ekkoriban Fazekas alig bírta a válaszok legépelését, annyian keresték meg leveleikkel, és megnyugtatónak tartotta, hogy a sok panasz ellenére, amelyet hall az új menekültekről, vannak köztük rendes emberek is szép számban.¹⁰⁷

Az antiszemitizmus fellángolása a menekültek fogadásakor

Egy szélsőjobb oldali mozgalom tevékenységének feldolgozásakor nem kerülhető meg az antiszemitizmus vizsgálata. A megnyíló határokon keresztül nyugatra távozók között természetesen zsidó származásúak is voltak. Számukat a szakirodalom 20-22 ezer főre teszi.¹⁰⁸ Ebben az időszakban több ezer zsidó származású személy legalisan is távozhatott az országból, akik közül többen azért alijáztak ekkor, mert az 1956-os forradalomban antiszemita megnyilvánulásokat tapasztaltak.¹⁰⁹ A hungarista szórványok is hamar észlelték, hogy sok zsidó származású magyar menekült érkezik nyugatra. Ez nagy felháborodást és egyben értetlenséget váltott ki a soraikban. Nem tudták értelmezni, hogy az általuk „zsidó diktatúrának” nevezett államból miért menekülnek el a zsidók.

Fazekas 1956 novemberében azt a hírt terjesztette, hogy Csehszlovákiába még a forradalom kitörése előtt (!) „rengeteg” zsidó érkezett. „Úgy látszik, ezek menekülnek első-

¹⁰⁵ Nóvé Béla: *Patria Nostra. '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban*. Eger, 2016. [Doktori disszertáció.] <http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/17/>. (A letöltés ideje: 2020. október 19.)

¹⁰⁶ K. P. 1956. november 24-i levele Henney Árpádhoz. [Magángyűjtemény.] A volt idegenlégiós egyébként Szidi-Bel-Abbeszből keltezte levelét, és állítása szerint a bevándorlási engedélyt meg tudná szerezni.

¹⁰⁷ Fazekas Emil 1957. január 27-i levele Sz. J.-nek, illetve Fazekas Emil 1957. május 15-i levele Dr. Sz. M.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁰⁸ Haraszti György: Trapéz a lejtőn. A magyarországi zsidóság a második világháború után és az '56-os forradalomban. *Confessio* 31 (2007) 1. sz. 86., valamint Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság*. Bp., 1995. 253. Ausztriában 1957. február 1-jén elvégzett statisztikai felmérés során a menekültek 4,3%-a vallotta magát izraelitának. Soós Katalin: *1956 és Ausztria*. Szeged, 1999. 112.

¹⁰⁹ Több példa található erre ebben a kötetben: *A holokauszt és a családom*. Szerk. Fenyves Katalin – Szalay Marianne. Bp., 2014.

sorban.” Emellett szinte minden levelének szövegébe beszúrta, hogy már a határon minden zsidó 2000 schillinget kap a JOINT-tól, amelyhez hozzátette, hogy mások semmit.¹¹⁰

Az egyik Ausztriában élő hungarista (dátum nélküli) levelében konstata, hogy „Bécsbe mindennap jönnek zsidók, formális kivándorló vagy látogató útlevelel. Elegánsak, jól tápláltak s csámpások. A Continental szálló, ami most valami zsidó szervezet menekültotthona, Bécs egyik legnagyobb Kelet Európai valutaközpontja, s mindenértelmű ügynöksége. A magyar forinttól kezdve a román leien keresztül a legfrissebb katonai anyagig mindent adnak-vesznek. Kapni lehet 500 dollárért érvényes, garantált útlevelet, amellyel a népi demokráciákat sorba látogathatod s a hajad szála sem görbül meg, valamint 15 sch[illing]ért hamis dollárt, amit sehol sem váltanak be. Esetleg a szerencsétlen Amerikába utazó magyar menekült veszi meg tőlük normál árfolyamon 26-ért. Te [...] ezeknek a volt ÁVH-s zsidóknak a magabiztossága, pökhendi fellépése s őrült gazdasági fölénye nem ismer határt! S most lassan az Irodalmi Újságon¹¹¹ (amelyeknek szerkesztőgárdája 90%-ig zsidó) s más lapokon keresztül még az emigráció kulturális életét is ők akarják diktálni! Mondd, meddig tart még a nyugati demokráciák őrült vaksága?! No, de hagyjuk, mert az ember csak hányingert kap, ha reá gondol az egészre. Mi vagyunk az erősek, az elszántak s övéké a hatalom! Ez egy olyan logikai bukfcnc, amit nem tudok, s nem bírok megérteni soha-soha az életben!”¹¹²

Az ausztráliai szórvány jelentette, hogy az első menekülteket szállító hajó „tele van zsidóval”, akik „kibírhatalatlanuk szemtelenek voltak az úton”. Válaszában Fazekas így reagált: „Majd megismerik őket odakint is.”¹¹³ Az argentinai hungarista szervező kifejezte elismerését az ausztriai munka íránt, illetve hozzátette, hogy „néha olyan idegesek vagyunk, hogy nekünk innen a távolból tétlenül kell nézni ottani erőfeszítéseiteket. Mi itt igyekszünk megtenni, amit lehet, de úgy érzem – és érezzük mindannyian –, hogy ez kevés. Most készülünk az érkezők fogadására. Már néhányan jöttek, de ezek nagy százaléka zsidó. A zöm ezek után érkezik hajókkal. Az eddigi tapasztalatok alapján reméljük, hogy a most kimenekültek igen jelentős százaléka felénk hajlik. Ez azonban hosszú, nehéz és küzdelmes munkát kíván.”¹¹⁴ „Az USA-ból írja az egyik tv [testvér] hogy kimentek a lágerbe, de többet nem mennek, mert 80%-ban zsidók voltak, mégpedig többen akik egy szót sem tudnak magyarul. [...] Bár 17 ezerre teszik a kimenekült zsidók számát, én ennél sokkal többre becslöm, s sok a keverék, ezt magam is tapasztaltam.” Más esetben, egy, a forradalom hatásairól tett hasonló gondolatmenet végén összefoglalta a hungaristák álláspontját: „A háttérben nagyobb dologról van szó, s itt kizárólag a zsidóság hatalmi

¹¹⁰ Pl. Fazekas Emil 1956. november 12-i levele Sz. Á.-nak, valamint Fazekas Emil 1956. december 12-i levele H. Gy.-nek [Magángyűjtemény.]

¹¹¹ Az 1950 és 1956 között Budapesten kiadott *Irodalmi Újság*ot nyugaton – először Bécsben, majd Londonban – tovább működtették.

¹¹² R. E. ismeretlen keltezésű levele B. L.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹¹³ Fazekas Emil 1957. február 7-i levele Sz. G.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹¹⁴ Sz. A. 1957. január 27-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

törekvéseinek megvalósulása vagy elbukása dől el. Ennek vagyunk mi, magyarok az első áldozatai.”¹¹⁵

A hungarista levelezésekben egy alkalommal fizikai atrocitásról is tudósítottak. Ha igazak Fazekas információi, akkor az ausztráliai Perth kikötőjébe befutó, új menekültekkel teli hajóra felvitt *Út és Célok* miatt verekedés tört ki a hajón lévő zsidók és a „testvérek” között.¹¹⁶ A perthi rabbi a rendőrségen az újságra hivatkozva feljelentést is tett, a hatóságok viszont, mivel a lapban nem találtak semmit, ami a verekedést kiválthatta volna, nem indítottak eljárást.¹¹⁷

A börtönből szabadult nyilasok

A Magyarországról kimenekülők közé küldött testvérek a saját korábbi elvbarátaikat is igyekeztek minél hamarabb megtalálni. Több esetben sikerrel is jártak. Az 1946-ban tíz év kényszers munkára ítélt Málnási Ödönnel találkoztak ugyan, de nem épült ki vele tartós baráti viszony, ő egyébként is távozni készült Ausztriából. Málnásit az Egyesült Államok nem fogadta be, és végül Bécsben telepedett le. A Henney-féle Hungarista Mozgalommal később sem működött együtt. Az életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Fiala Ferencet sokáig keresték, mígnem kiderült, hogy nem akart kapcsolatba kerülni sem Henneyékkel, sem pedig a sajtóorgánumaikkal. A mozgalom viszonya Fialával később sem lett szorosabb.

Megjegyzésre érdemes, hogy az 1945-ben nyugatra menekült Marschalkó Lajos is távol tartotta magát tőlük, és az ugyancsak 1945-ben Magyarországot elhagyó és Innsbruckban lakó Marton Béla sem békült ki velük.¹¹⁸ Oláh Györgyről¹¹⁹ nem volt jó véleményük, nem is nagyon kereste velük a kapcsolatot. Amikor igen – 1956 végén levelet írt Fazekasnak –, aki a levélben¹²⁰ foglaltak miatt Oláhot vagy szemtelennek, vagy nem normálisnak tartotta. „Ez is úgy látszik – jellemezte valakinek – olyan szalon H[ungarista] barát, mert H[ungarista] soha nem volt. Ez úgy képzelem el, hogy ő az oláhok vezetője. Vajjon rajta kívül áll-e még valaki mögötte? Talán csak a múltja.”¹²¹

¹¹⁵ Fazekas Emil 1957. február 9-i levele Sz. S.-nek, illetve Fazekas Emil 1956. december 17-i levele S. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹¹⁶ Állítólag 600 kivándorolt, menekült zsidó utazott a hajón.

¹¹⁷ Az eset rövid leírását lásd Fazekas Emil 1957. március 20-i levele T. L.-nek, valamint 1957. június 13-i levele T. C. S.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹¹⁸ Marton Béla (1896–1960) katonatiszt, politikus. A Tanácsköztársaság idején a bécsi Antibolsevista Comité tagja. 1922-től gazdálkodott, az aktív politikába 1931-ben kapcsolódott be. A Nemzeti Egység Pártjának 1932-től 1936-ig ügyvezető főtitkára, és a párt vidéki szervezeteinek létrehozásán dolgozott. 1945-ben elhagyta Magyarországot, távollétében háborús bűnösneként 15 évi fegyházra ítélték. 1947-ben Ausztriában megalakította a Bolsevizmus-Elleni Nemzeti Erők nevű szervezetet, melynek elnöke lett.

¹¹⁹ Oláh György (1902–1981) újságíró, szociográfus. 1928-ban jelent meg híressé vált, *A hárommillió koldus országa* című műve, ezt követően különböző jobboldali újságoknál dolgozott. 1938-ban megalapította saját, az *Egyedül vagyunk* névre hallgató folyóiratát. 1939-ben kormánypárti, majd Imrédy Béla szélsőjobboldali pártjának képviselője. 1945-ben nyugatra távozott, 1948-tól Argentínában élt haláláig.

¹²⁰ A levél tartalma nem ismert.

¹²¹ Fazekas Emil 1956. december 29-i levele Sz. J.-nek, valamint Fazekas Emil 1957. január 11-ei levele Sz. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

A kiszabadult szélsőjobboldali elítélteket nem toloncolták vissza Magyarországra. A Hungarista Mozgalom egy, a menekültek megsegélyezésére létrehozott alaphoz hasonló adományalapból segélyeket is biztosított számukra.

Serényi Miklóst¹²² hosszabb keresés után sikerült megtalálniuk, akárcsak Szakvály Emilt,¹²³ Temesváry Lászlót,¹²⁴ Tóth Bélát¹²⁵ és Gergely Gyulát¹²⁶ is. Serényi Miklós csak két napig volt lágerben, ahonnan a rokonai vitték ki, és az év végén már az USA-ba érkezett, ahol hosszú procedúra után engedélyezték a letelepedését. Henneyékkel a meglehetősen laza kapcsolatot leveleken keresztül tartotta.¹²⁷ Szakvály Emil hamarosan Franciaországba távozott, Temesváry László viszont bekapcsolódott az *Út és Cél* szerkesztésébe. Gergely Gyula a továbbiakban felemás kapcsolatot tartott Henneyékkel: aktívan nem kívánt a mozgalmi ügyekben részt venni, viszont gazdasági jellegű tevékenységeibe igyekezett bevonni őket. „Anyagilag kell megerősödni”, jelentette ki állítólag, és különféle vállalkozásokba kezdett, eleinte kevesebb, később több sikerrel.¹²⁸

Némiképp e témához kapcsolódik, hogy Szálasi Ferenc özvegyét, Lutz Gizellát korábban havi 100 német márkával támogatták. A forradalom utáni hónapokban az összeg feléről Lutz lemondott, a teljes összeget csak 1957 közepétől utalták újra számára. Külföldre hozatalát meg sem kísérelték.

Az *Út és Cél* című kiadvány sorsa 1957-ben

A mozgalom a menekültek gondolkodása befolyásolásának legjobb eszközéül a már említett és többször idézett *Út és Cél* című lapjukat szánta. Az újságot ebben az időszakban havilapként adták ki, és világszerte terjesztették.

Az 1956. októberi szám cikkeinek döntő többségét még a forradalom előtt állították össze. A novemberi szám az események miatt késve jelent meg, majd a decemberi is.

¹²² Kisserényi gróf Serényi Miklós (1898–1970) szélsőjobboldali politikus, 1939-ben országgyűlési képviselő, a Nyilaskeresztes Párt „zsidótlanítási” osztályának vezetője. 1946-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

¹²³ Szakvály Emil (1896–?) gépészmérnök. A második világháború előtt az Iparügyi Minisztériumban dolgozott, 1944 októberétől pártonkívüliként a Szálasi-kormány iparügyi minisztere. A háború után életfogytiglani kényszermunkára ítélték, 1956-ban szabadult ki.

¹²⁴ Temesváry László (1896–1974) közgazdász, újságíró. Az 1930-as években a *Nép* című lap főszerkesztője. Támogatta a különféle radikális jobboldali mozgalmakat. 1944. október 16. és 1945 májusa között a Magyar Nemzet Banknak a nyilas kormány által megbízott elnöke. 1945 után elítélték, a börtönből 1956 októberében szabadult.

¹²⁵ Tóth Béla (?–?) katonatiszt, szélsőjobboldali politikus. A Nyilaskeresztes Párt főkerületvezetője volt, 1945 után börtönbüntetésre ítélték, 1956-os szabadulása után nyugatra távozott, csatlakozott a Henney-féle Hungarista Mozgalomhoz.

¹²⁶ Gergely Gyula (1901–1970) szélsőjobboldali politikus. 1941 októberétől a párt „erdélyföldi” vezetője, 1945. január 30-tól a Nemzetgazdasági Iroda vezetője. A népbíróság életfogytiglani kényszermunkára ítélte, 1956-ban emigrált. Később Nyugat-Németországban export-import vállalatot alapított.

¹²⁷ Fazekas Emil 1957. január 11-ei levele T. L.-nek. [Magányújtemény.] Üzleti tevékenységére lásd <http://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/gergely-gyula>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. november 8.)

¹²⁸ Erre lásd pl. Fazekas Emil 1957. május 28-ai levele S. R.-nek. [Magányújtemény.]

E számokban természetesen részletesen foglalkoztak a forradalom eseményeivel, bőven kifejtve róluk saját véleményüket.¹²⁹

A menekültek között érezhetően nagy információéhség uralkodott, és az *Út és Cél* is nagy példányszámban fogyott közöttük. Volt, aki a hazaküldött segélycsomagban a lap néhány számát is elküldte a családjának, ezt azonban a hungarista vezetőség sem nézte jó szemmel, mert „kár kitenni az odahaza lévőket a felesleges meghurcoltatásnak”.¹³⁰ Az *Út és Cél* (és Fazekas) sok levelet kapott az új menekültektől, egy részüket – idézve – a lapban is megjelentették.¹³¹

A terjesztést végző L. 1957 elején szinte fájdalmasan kiáltott fel Henneynek írt levelében: „Istenem, ha lenne elég pénzünk az *Út és Cél* heti kiadására, legalább[b] heti 10 000 példány ingyenes szétküldésére, német, angol, olasz nyelvű cikkek, tanulmányok kinyomtatására!! – Hát nem pokoli kínzás azt átélni, hogy pénz hiányában mindezek a lehetőségek kihasználatlanok maradnak??”¹³² A lap terjesztését hatásosnak látták, és ezen keresztül azt várták, hogy a menekültek is bekapcsolódnak a mozgalomba. Ez azonban jócskán elmaradt a várakozásaiktól. Az aktivitás elmaradását úgy értékelték, hogy „még fel sem ocsúdtak teljesen”.¹³³

Ugyanekkor – leginkább a Magyarországon lezajlott forradalmi események hatására – sok 1945-ös emigráns kezdett mozgolódni és aktivizálódni. Ez leginkább abban mutatkozott meg, hogy a lapot hirtelen többen rendelték meg a világ minden táján. Sokat panaszkodtak, hogy a megrendelt számok vagy nem érkeztek meg idejében, vagy pedig egyáltalán nem kapták meg. Ezt Fazekas a baloldal bűnéül róta fel.¹³⁴

Az *Út és Cél* februári számát egyébként részben már Temesváry László állította össze, aki márciustól teljesen átvette a szerkesztést. Az adminisztrációs munka körüli teendőket Tóth Béla vállalta magára.¹³⁵ Már 1957 elején tervezték a lap havi kétszeri megjelenését, de nem jelentették be előre, mert nem tudhatták, hogyan alakulnak az anyagiak.¹³⁶ 1957 tavaszán az *Út és Cél* már havonta kétszer jelent meg, ami nagyon sok pénzt emésztett fel, ráadásul egyre nehezebb volt a kiadáshoz szükséges összeget összegyűjteni az adományozóktól. Sokallották a nyomda- és egyéb költségeket, és rosszállóan konstatálták, hogy „az emigráció ingyen szeret újságokat olvasni”. Ráadásul a két szerkesztő munkáját is meg kellett fizetni.¹³⁷ Időközben, meglehetősen nagy nehézségek árán, sikerült az egyik külön kiadványukat is újra megjelentetniük, amelyet ingyen osztogattak a menekültek között.¹³⁸

¹²⁹ Az egyik szórványvezető a novemberi számot nagyon erősen kritizálta, hogy semmi újat nem tartalmaz, és aki más lapokat is olvas, az már mindent tud arról, ami az *Út és Cél*-ban van. Ú. M. 1956. december 2-i levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

¹³⁰ Fazekas Emil 1957. február 20-i levele Sz. Á.-nak. [Magángyűjtemény.]

¹³¹ Fazekas saját bevallása szerint „rengeteget”, és „élvezet ezeket a leveleket olvasni”. Fazekas Emil 1957. május 28-i levele V. V.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹³² L. 1957. február 11-i levele Henney Árpádnak. [Magángyűjtemény.]

¹³³ Fazekas Emil 1957. január 11-i levele Sz. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹³⁴ Fazekas Emil 1957. február 4-i levele S. R.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹³⁵ Fazekas Emil 1957. március 18-i levele P. I.-nek. [Magángyűjtemény.] Munkájukért fizetségben részesültek.

¹³⁶ Fazekas Emil 1957. február 20-i levele Sz. Á.-nak. [Magángyűjtemény.]

¹³⁷ Fazekas Emil 1957. június 8-i levele Sz. J.-nek, illetve 1957. június 21-i levele Sz. L.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹³⁸ *Mi a Hungarizmus?* Összeáll. Henney Árpád. Lauterbach, 1957. 1–36. [2. kiad.]

Ha igazak Fazekas szavai, akkor 1957 tavaszán „különféle alakok” keresték meg az *Út és Cél* szerkesztőit és terjesztőit, hogy a lap „ne zsidózzon”. Egy másik emigrációs szervezet – a Magyar Nemzeti Bizottmány¹³⁹ – megbízója pénzt ajánlott fel az újság részére. Minden ilyen megkeresést visszautasítottak.¹⁴⁰ A lapnak hamarosan be kellett fejeznie a működését.

A magyar kormány korábban csak azzal vádolta az osztrákot, hogy Ausztriából fegyvereket és „fasiszta ügynököket” csempészték az „ellenforradalom” támogatására,¹⁴¹ a rendszer stabilizálása után már minden ellenséges tevékenységet figyelemmel kísértek, még az ellenséges propagandát is. Ez azonban nem volt előzmény nélküli.

A magyar kormányzat már 1956 nyarán felfigyelt az Ausztriában megjelent jobboldali lapokra, és elhatározta, hogy azokról bővebb információt szerez.¹⁴² A forradalmi események miatt ez végül elmaradt, és a magyarországi külügyminisztérium csak egy év múlva tudott az Ausztriában kiadott sajtótermékekkel újra, érdemben foglalkozni. Beszerették az *Út és Cél* aktuális számait, felmérték a lap kiadói körét, és a lap megszüntetése érdekében 1957. október 22-én diplomáciai jegyzéket intéztek az osztrák kormányhoz. A jegyzékben egyértelműen az osztrákok tudomására adták a magyar kormány azon álláspontját, mely szerint a „külföldön élő fasiszta-hungaristák számottevő szerepet játszottak az 1956. október–novemberi magyarországi ellenforradalmi felkelésben”. Az *Út és Cél* szerepére kitérve leszögezték, hogy az Osztrák Köztársaság területén jelenik meg már kilenc éve a folyóirat, amely „nyíltan, minden kendőzés nélkül fasiszta »eszméket« hirdet. [...] Az „Út és Cél” c[ímű] lap mögött álló fasiszta-hungarista szervezetek kiterjedtségére mutat az a tény, hogy hungarista központokat, lapszerkesztőségeket és irodákat tartanak fenn [...]” A magyar kormány a helyzet jogi tarthatatlanságára is rámutatott. „Hogyan egyeztethető össze, hogy az Osztrák Köztársaság kormánya, mint az ENSZ tagja, engedélyezi az országa területén élő fasiszta-hungaristáknak az ENSZ alapokmány szellemének merőben ellentétes, faji gyűlöletre, s új háborúra bujtogató, nép- és civilizációellenes tevékenységét?” A jegyzékben határozottan felkérték az osztrák kormányt, hogy tegyen lépéseket a szervezetek feloszlata, irodáik bezárása és a „szennylapnak” nevezett orgánnum betiltása érdekében.¹⁴³

A magyar kormány erőfeszítése sikerrel járt, az osztrák kormány már október folyamán betiltotta az *Út és Cél* folyóirat további kiadását. A magyar kormány elvárásait azonban nem teljesítette mindenben: a szerkesztőség működését nem lehetetlenítette el, pénzügyi és személyi pressziót nem alkalmazott.

¹³⁹ Magyar Nemzeti Bizottmány: az emigráció demokratikus irányzatait összefogni igyekvő, 1949-ben alapított szervezet.

¹⁴⁰ Fazekas Emil 1957. június 1-jei levele T. E.-nek. [Magánygyűjtemény.]

¹⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. XIX-J-1-j-Külügyminisztérium. (= MNL OL) TÜK iratok-Ausztria-IV-26, t.-0084-1956.

¹⁴² Uo. TÜK iratok-Ausztria-XII-20/a t.-006291-1956. A jobboldali emigrációs lapokkal kapcsolatos feladatok meghatározása a bécsi magyar követség részére. Bp., 1956. augusztus 2.

¹⁴³ Uo. TÜK iratok-Ausztria-XII-113 t.-00564/6-1956.

A helyzetet kihasználva Henney Árpádék rövid időn belül – már 1958 elején – részben megváltoztatott néven *A Cél* címmel, kissé megváltoztatott külsővel, és alig változtatott tartalommal újra havilapot adtak ki.¹⁴⁴

Vélemény a forradalomról

A hungarista mozgalomban a forradalomról és a szabadságharcról nagyon plasztikus módon fogalmaztak, és ezt követően 1956, mint példa, a propagandisztikus kiadványaikba is előkelő helyre került. A demokratikus emigrációnak a forradalommal kapcsolatos tevékenységét, valamint a forradalom után nyugatra került szociáldemokrata és más irányultságú politikusok fellépését kizárólag negatív módon ábrázolták. E bőven kifejtett vélemények elemzése nem tartozik a szorosan vett témánkhoz, ezért semmilyen formában nem részletezem.¹⁴⁵

Említésre érdemes viszont a Nagy Imréről vallott véleményük. B. J. szórványvezető még a forradalom időszaka alatt úgy nyilatkozott, hogy nem volt sok értelme a szabadságharcnak, mert ugyanazok az „alakok” kerültek felülre, akikből „már úgy is elégünk van”. November 1-jén keltezett levele alapján ítélve a Nagy Imre-kormányra gondolhatt.¹⁴⁶ Fazekas hasonló állásponton volt, amin később sem volt hajlandó változtatni. Egy ízben tömören leszögezte, hogy „Nagy Imre é[p]en olyan kommunista, mint a többi”. Más esetben hozzátette: „Bármennyire is reménykedett az otthoni magyarság Nagy Imrében jobb híján, ő mégis csak kommunista, aki az egyik okozója volt, hogy ez a horda hazánkra törhetett. Milyen hasznos lett volna, ha már ’44-45-ben küzdött volna ellenük, de akkor ő még Moszkva kiszolgálója volt.”¹⁴⁷

Fazekas már a szovjet intervenció után három nappal kijelentette, hogy az orosz fegyveres beavatkozás várható volt, hiszen az oroszok nem mennek ki akkor, amikor felvonulnak. Ezen utólagos éleslátású megjegyzéséhez hozzátette, hogy „a likvidálás teljesen bekövetkezik, s az értelmiség[et] az biztos, hogy kiirtják vagy elhurcolják”. Véleményéhez hozzáfűzte azon folytonosan hangoztatott álláspontját is, hogy a nyugati hatalmak, főleg az Egyesült Államok mindezt ölbe tett kézzel nézi, és csak frázisokat pufogat, csomagokat küldözgetnek és „elkenik az egészet”.¹⁴⁸ Egy, a fentiekben ismertetetthez hasonló gondolatmenete végén hozzátette: talán egyszer a nyugat is jobb belátásra kényszerül, hiszen

¹⁴⁴ A lap további sorsára vonatkozóan lásd Tóth Tibor: *A Hungarista Mozgalom emigrációtörténete. Az Út és Cél és a Hungarista tájékoztató című sajtótermékek tükrében*. Debrecen, 2008. 94–95.

¹⁴⁵ Egy idézet még idekíváncsozik. Fazekas 1957 áprilisában a következő mondatokkal intézte el a többi emigrációs csoportosulás tevékenységét: „Nagy versenyt futás folyik a most kijöttek és a baloldali politikusok között. Mi egyelőre ezt csak szemléljük, s majd elérkezik az idő, amikor majd nyilatkozni is fogunk. Ezek csak marakodjanak egymással.” Fazekas Emil 1957. április 19-i levele Sz. I.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁴⁶ B. J. 1956. november 1-jei levele Fazekas Emilnek. [Magángyűjtemény.]

¹⁴⁷ Fazekas Emil 1957. március 13-i levele Dr. Sz. M.-nek, valamint Fazekas Emil 1957. június 13-i levele T. L.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁴⁸ Fazekas Emil 1956. november 5-i levele Sz. J.-nek. [Magángyűjtemény.]

végül is „az ő bőrukról van szó, ha netalán megindul az orosz”.¹⁴⁹ Fazekas más esetben felhozta nemcsak a „felelőtlen uszítást”, amelyet a Szabad Európa Rádión keresztül vitt véghez az USA, hanem a korábbi léggömbakciókat is negatív kontextusban emlegette.¹⁵⁰ Természetesen ezenkívül az Egyesült Államok politikáját a sajátjuké teljes ellentétének tartotta.

A belső iratokban és levelekben nyíltan és őszintébben fogalmaztak a forradalomról és a következményeiről. „Otthon tobzódnak a halálos ítéletekben, az elhurcolásokban – írta Fazekas egy ízben – s úgy hiszem, a terror hasonló, mint ’45-ben az összeomlás után volt.” Más esetben elismerte, hogy nem tudnak annál többet, mint amit az újságok írnak. Ennek ellenére úgy vélte, hogy „állítólag a 2000 halálos ítéletből eddig 1000-t hajtottak végre. Ez a zsidóság bosszúja.”¹⁵¹

A beavatkozás elhalasztásáról vallott álláspontjukat később is magyarázni és nyomatékosítani kellett. Eszerint a vezetőség azért tartott vissza mindenkit, akit lehetett, mert nem akartak fejjel rohanni a falnak. Türelemmel kell lenni, Henney Árpád nem fog senkit sem felelőtlenül hívni. Várni kell, amíg „valami lesz”, és szervezeten lehet menni. „Sajnos, korán jött, s jobb lett volna [ha] a háború közepén történt volna.” Azt, hogy jobb lett volna vagy jó lenne egy új háború, más esetben is kijelentette. 1957 májusában a nemzetközi helyzetet a pocsék szóval illette, bár remélte, hogy a „nagy kavargásból mégis megszületik valami háború, amely a változást meghozhatja odahaza”. Egy másik alkalommal a nemzetközi helyzetet keserűen értékelve továbbment a gondolatmenetében: „Na de talán egy atombomba még segít ezen a jobsorsra érdemes világon.”¹⁵²

A szórványokban tevékenykedő hungaristák is számos alkalommal fejezték ki egyéni véleményüket a forradalomról. B. J. október végi véleménye szerint:

„... nem a Biztonsági Tanács megrovása kell az oroszok ellen, hanem fegyverek. Ezekkel lásson el a Nyugat és adjon segítséget fegyveres erővel, mert most van az a soha nem visszatérő alkalom, amikor le lehet véglegesen számolni a bolsevizmussal. Ne nézzék ’csodálattal a magyarság hősie harcát’, hanem fogjanak fegyvert és ne játszanak biztonsági tanácsosdit. Eddig sehol semmi jel arra, hogy megmozdulnának, a ’nisi verbából’, üres szavakból elégünk van. Hol van most például az agyon támogatott Anders légio,¹⁵³ most volna alkalma Magyarországon keresztül elindulnia Lengyelország felszabadítására. Miért hallgat Adenauer? Miért nem próbál a keleti rész felszabadítására érelyesen fellépni. Kelet-Németországot végtelen jegyzékváltásokkal soha nem fogja visszakapni. Most volna értelme a Keletnémet felkelésnek is, sőt most

¹⁴⁹ Fazekas Emil 1956. december 16-i levele Sz. T.-nek. [Magángyűjtemény.] „Ha nem lennénk mi is áldozatok, úgy kívánnám nekik legalább 24 órát”. Uo.

¹⁵⁰ Fazekas Emil 1957. január 4-i levele Dr. Sz. M.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁵¹ Fazekas Emil 1957. június 19-i levele Sch. I.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁵² Fazekas Emil 1956. november 5-i, november 8-i, 1957. május 22-i levelei Sz. J.-nek, valamint Fazekas Emil 1957. május 15-i levele S. M.-nek. [Magángyűjtemény.]

¹⁵³ Władysław Albert Anders (1892–1970) lengyel tábornokról van szó, aki a második világháborúban a lengyel menekültekből összeállított hadtestével harcolt a németek ellen, majd a háború után a szabad és független Lengyelország eszméjét képviselte.

kellene Koreának, a formozai nacionalista Kínának akcióba kezdenie, így szétforgácsolva az erőket a bolsevizmus biztos bukását lehetne remélni. Az a borzalmas véraldozat, amelyet a magyarság ad újból a Nyugat kellemes emésztéséért, csak akkor nyer értelmet, ha a Nyugat teljes lehetőségeit felhasználva siet segítségünkre.”¹⁵⁴

Ú. M. november eleji véleménye a többiekéhez hasonló: a forradalmat elnyomták, a felszabadítás nem fog megtörténni, a Nyugat „csak a vállunkat veregeti, tenni nem fog semmit az erkölcsieken kívül”. November 18-i levelében már arról panaszkodott, hogy a szórvány alig jött össze: „Nem tudom, hogy a tagok attól félnek-e, hogy szavukon fogjuk a hűségüket és haza küldjük őket hősi halált halni, vagy pedig a hazai szomorú hírek hatásának következtében keletkezett letargia-e az oka annak, hogy az érdeklődés megcsappant.” Viszont a hívek, vagyis a szimpatizánsok táborának növekedéséről számolt be, állítása szerint még baloldaliak is pozitívan nyilatkoznak róluk.¹⁵⁵ F. B. B. 1956. december 8-ai levelében úgy vélte, hogy „ezek a fiatal magyarok, akik félelem nélkül pusztá kézzel is képesek voltak szembeszállni a legmodernebb orosz tankokkal, – talán, ha üt az óra, jó katonaanyag lesz a nyugati hatalmak védelmében. Ha erre nem vállalkoznának, nem lehetnek polgárok. Sorsunk az, hogy vérezzünk, pusztuljunk, kik otthon, kik az idegenlégióban, míg mások talán egy következő nagy konfliktusban, amikor majd nem a magyar nemzet érdeke, de mások érdeke lesz veszélyben. A Magyarországi forradalom kellő előkészítés hiányában elhamarkodott öngyilkosság volt. Mily másképpen végződött volna, ha a forradalom egyazon időben tört volna ki kelet-németországban, lengyelországban, csehszlovákiában és románában. Így csak áldozatul dobta oda magát egy hősi nemzet a korhadt Nyugatért. Sokszor elgondolkoztam azon, mi volna vagy mi lett volna a magyar sorsa, ha nem a Nyugat, hanem a Kelet »bástyája« lett volna?????”¹⁵⁶

Az Egyesült Államokban élő T. I. rövid véleménye a következő volt: „Amerikát, ez szent meggyőződése, semmi más, mint egy nemzeti katasztrófa, fel nem rázza. Miért is izgulnának? A dollár értéktelenedik ugyan és a szakszervezeti milliós botrányoktól bűzlik a levegő, de a munkás jól keres, az utakon az új 1957-es csodakocsik százezrei szaladnak, minek izgulni, ha pár embert agyonlőnek Hungáriában, vagy Koreában?”¹⁵⁷ „... ünnepünk egyikünknek sem lesz ezen a szomorú karácsonyon. Ép[p]len úgy, mint 1944-ben, amikor mi menekültünk Karácsonykor és Budapest elesett.” „A nyugat sajnos beteg, és a vezetők talán egy fokkal sem különbek [!] a keleti kommunistáknál. Ez a tragédiája a ma élő emberiségnek.”¹⁵⁸

A témához kapcsolódik a mozgalom – pontosabban Fazekas Emil – véleménye Mindszenty József bíborosról. „Nem tudom – jelentette ki 1957 márciusában – megéri-e, hogy

¹⁵⁴ B. J. 1956. október 28-i levele Fazekas Emilnek. [Magányújtemény.]

¹⁵⁵ Ú. M. 1956. november 4-i és 18-i levelei Fazekas Emilnek. [Magányújtemény.] Szerinte Kanadában 130-an jelentkeztek harcolni a „légióba”, melyet a kormány is engedélyezett. Fegyvert, repülőgépet természetesen nem biztosítottak, és csak a kanadai állampolgárokat engedték volna ki útlevel nélkül. A saját költségen való utazás feltétele miatt az akció megghiúsult.

¹⁵⁶ F. B. B. 1956. december 8-i levele Fazekas Emilnek. [Magányújtemény.]

¹⁵⁷ T. I. 1957. március 17-i levele Fazekas Emilnek. [Magányújtemény.]

¹⁵⁸ Fazekas Emil 1956. december 10-i és 19-i levelei Sz. K.-nak. [Magányújtemény.]

mi Mindszentyvel sokat foglalkozunk most, amikor az Egyház is hallgat erősen. Úgy hiszem, kellemetlen nekik, hogy az amerikai követségre menekült. Mi egyébként sem foglalkoztunk vele eddig sem, s várakoztunk minden túlhajtott Mindszenty martyr propagandával szemben. Még nem tudni, hogy hová visz az útja. Vannak itt olyan hangok is az osztrák katolikusok részéről, hogy fel kellett volna áldoznia magát és nem az amerikai követségre menekülni.”¹⁵⁹

Összefoglalás

A nyugati nyilas–hungarista emigráció nem tudott közvetlen hatást gyakorolni az 1956-os magyar forradalomra, azonban hatásából, propagandaértékéből a lehető legtöbbet akarta kamatoztatni. Ennél is fontosabb volt a kimenekültek meggyőzésének, az ideológiájuk terjesztésének lehetősége, mellyel utánpótlást, új tömegpotenciált kívántak szerezni.

További szándékaik is ismertek. A lezajlott eseménysor tényei ellenére még 1957 elején is bíztak abban, hogy a nemzetközi helyzet kedvező fordulata esetén vissza tudnak térni Magyarországra és át tudják venni a hatalmat. Szilárd álláspontjuk volt, hogy a „baloldallal” szemben a harcot csak ők tudják eredményesen felvenni, a harc is köztük fog eldőlni, és természetesen győztesek lesznek, mert tervszerűen felkészülve, ideológiával felvértezve küzdenek.

Soha nem adtak őszinte magyarázatot arra, hogy miért nem indultak el szervezeten, tömegesen az 1956-os helyzetben. Ennek ellenére látni lehetett, hogy nemcsak alkalmuk, de igazából bátorságuk, sőt erejük sem volt érdemben fellépni. Minden felelősséget a nyugati hatalmak tétlenségére, megalkuvására hárítottak, és egyértelmű csalódottságuknak és haragjuknak adtak hangot a „Nyugat” viselkedéséről, a segítségadás elmaradásáról.

¹⁵⁹ Fazekas Emil 1957. március 3-i levele Dr. S. A.-nak. [Magányújtemény.]

HAGYATÉK

SZÉKELYEK ÉS ROMÁNOK KÉZAI MESTER *GESTA HUNGARORUM*ÁBAN II. rész

I. TÓTH ZOLTÁN

SZÉKELYS AND ROMANIANS
IN THE *GESTA HUNGARORUM* OF MASTER SIMON OF KÉZA
Part II

The review publishes a paper written in 1946. The author explores that part of the *Gesta* written by Simon of Kéza during the reign of Ladislaus IV, which deals with the Székelys and the Romanians.

Keywords: chronicles, Simon of Kéza, Székely, Romanian, Hunnic

Gesztáink és a románok

Következő feladatunk megállapítani: kik voltak a *Gesta* 21. fejezetének románjai? Forrásaink közül Anonymus gesztája az egyetlen, mely Erdélyben románokat emleget. Blachijainak megítélése igen különböző, legmeggyőzőbb azonban az a felfogás, melynek lényege,¹ hogy Anonymus a maga kora viszonyait vetíti vissza a honfoglalás korába. Sztereotip, merev, racionális módszerrel költi át és bővíti ki részben a régi *Gesta Ungarorum* szűkös készletéből, részben a saját elképzeléséből vett anyagot, miközben a *Gesta* esemény- és stíluskészletét is bőségesen kiaknázza. A leglényegesebb az a körülmény, hogy a 11. századi *Gesta* semmit sem tud a románokról, csupán a dunántúli *pastores Romanorum*ról, akiknek bár nevük szintén vlach, semmi közük sincs a mai románokhoz.² Utóbbiaknak a történelem színpadára

I. Tóth Zoltán, történész, akadémikus, dékán, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történettudományi Kar.

- ¹ Részletes szövegkritikai vizsgálatot a vlachok szempontjából lásd Deér József: A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban. In: *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*. 1943–1944. *Magyarok és románok*. I–II. Szerk. Deér József – Gáldi László. Bp., 1943–1944. I. 94–110.
- ² Abból, hogy Anonymus egy helyen határozottan azonosítja a vlachokat és a római pásztorokat, másutt a felsorolásban mellőzi ez utóbbinak említését, világosan kitűnik, hogy a 11. századi geszta azonos értelemben használta a két elnevezést, értve alatta a Dunántúl római (vagyis frank) uralom alatt élő pásztorokat. „Anonymus az ő korában Erdély délkeleti határain feltűnő pásztorokodó oláh nép hatása alatt az ősforrásban egyazon népre synonym értelemben használt két elnevezést szétválasztja, s a vlach elnevezést a XI. század óta beszivárgó erdélyi oláh pásztoroknak foglalta le, míg a *pastores Romanorum*ot ő is Dunántúl szerepelteti.” Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Bp., 1925. A második kiadását hasz-

való felléptetése Anonymus ismert visszavetítő módszerének a következménye.³ Az ősgesztából Anonymustól függetlenül merítő 13. századi Gesta és összes leszármazói éppen ezért – kivéve az egyetlen székely-román adatot – nem tudnak erdélyi románokról. Ez a passzus azonban, éppen úgy, mint Anonymus román vonatkozású részei, a geszta 13. századi átalakítója teljesen hasonló eljárásának a szüleménye: saját kora viszonyait vetíti vissza a múltba.

Az erdélyi honfoglalás gesztáinkban egyébként a románok említése nélkül folyik le. Elképzelhetetlen, hogy Anonymus, aki oly részletesen elbeszéli az erdélyi honfoglalás történetét, tehát nagy érdeklődést mutatott Erdély iránt, kevesebbet közölt volna a tartományról, mint amennyit róla az ősgesztában olvasott. Még fokozottabb mértékben állítható ez a krónikáról, melynek szerzői (az egy Kézait kivéve, aki előtt talán az ősgesztaszövege is ott lehetett) már gazdagabb erdélyi részleteket közölnek. Ezeknek mozzanatai jórészt bizonyíthatóan koholtak, sem az ősgesztából, sem más hiteles történeti forrásból nem valók. A krónikára is talál Deér megjegyzése: „Anonymus előadásának a régi Gestával szemben mutatkozó többlete részben írott forrásaink a középkori történetírásban szokásos kompilatív kiaknázására, részben pedig önkényes etimologizáló módszerére vezethető vissza.”⁴ Másfelől bizonyos, hogy Anonymus és a krónikák erdélyi értesülése legalább részben közös forrásra, éppen az ősgesztára megy vissza.⁵ Az összehasonlításból kiderül, hogy ennek erdélyi értesültsége igen szegényes lehetett.⁶ Világos tehát, hogy Anonymus nem honfoglalás kori románokról tud, hanem szokott módszerével a saját korabeli ro-

náltam: *Hóman Bálint munkái*. I–III. Bp. 1938. II. (Történetírás és forráskritika) 110–111.; Anonymus (c. 9.): „Laudabant eis terram Pannonie [...] quam terram habitarent Sclavi Bulgari et Blachi ac pastores Romanorum.” *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I–II. Edendo operi praeiit Emericus Szentpétery. Bp., 1937–1938. (= SRH) I. 45.; Deér: A románság, 97–98.

³ Már Pauler is észrevette, hogy „a rajz azonban, melyet ad, nem a honfoglalás, hanem Magyarország rajza a XII. század alkonyán.” Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp. 1899. I. 360–361. Kifejti ezt a gondolatot Hóman Bálint is. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–IV. Bp., 1935–1936. I. 636–637. Legújabbán lásd Deér József: „Anonymus azért helyezett a honfoglaláskori Erdélybe oláhokat, mert ezt munkájában kivétel nélkül megtette mindazokkal a népekkel, melyek a XII–XIII. század fordulóján Magyarországgal szomszédosak voltak, függetlenül attól, hogy a valóságban a honfoglalás korában ott éltek-e vagy sem. Ez [...] a honfoglalásnak sztereotip elképzelésére mutat. Racionális fő lévén, magától értetődőnek tartotta, hogy Árpád ideje előtt a magyar földön mindazok a népek osztoztak, melyek vele később határosak voltak. A magyar honfoglalás tehát egyszerűen úgy ment végbe, hogy a magyarok kiűzték onnan ezeket a népeket. [...] a Dunántúlt rómaiak lakják (c. 46., 48.), a Felvidéken Árpád cseheket talál (c. 35.), az északi vidéket már ekkor védeni kell a lengyelek betörésétől (c. 34.), Erdélyt pedig már akkor is a kunok nyugtalanítják (c. 25.); holott a valóságban a lengyel állam csak a X. század végére ölt határozottabb alakot, a lengyel népnév csak a következő század elején tűnik fel, a X. századi magyarság keleti szomszédai pedig nem a kunok, hanem a besenyők.” Deér: A románság, 108–109.

⁴ Deér: A románság, 102.

⁵ Anonymus (c. 25.): „quod terra illa irrigaretur optimis fluvilis [...] et quod in arenia eorum aurum cilligenter et aurum terre illius optimum esset...” SRH I. 66.; 14. századi krónikaszövegek (= comp. saec. XIV.) c. 65.: „Erdeelw, quod irrigatur plurimis fluviis, in quorum arenis aurum colligatur et aurum terre illius optimum est.” (SRH I. 315.)

⁶ Deér: A románság, 101. szerint: „Egyszólván csak Erdély nevét, a magyarok bevonulását és a székelyek csatlakozását említette [...] külön nem szólt azonban lakóiról s a magyaroknak velük vívott harcairól.” Ehhez csak annyit a hozzáténnivalónk, hogy – mint azt a következő fejezetben ki fogjuk mutatni – a székelyek csatlakozása nem Erdélyben történt.

mánság jelenlétét próbálja megmagyarázni. A krónikák hallgatása az erdélyi románokról negatív bizonyítékot szolgáltat amellest, hogy az öslegesza nem ismert erdélyi románokat, mert keletkezési korában ott ilyenek számottevő számban nem lehettek, viszont Anonymus korában már lehettek. Mondanunk sem kell, hogy a krónikaszővegek szerzője is feltétlenül beleszótt volna elbeszélésébe a románokat, ha a magyarok bejövetelével kapcsolatban tudott volna róluk (mint ahogyan a szlávokról és bulgárokról szólt is), nem lévén rá semmi oka, hogy pontosan őket mellőzze. Bár a románokról a krónika erdélyi részletei szerzőjének – a székely–román adat tanúsága szerint – volt tudomása, de nem lévén erdélyi, nem ismerte alaposabban az ottani körülményeiket. Erre nézve elképzelést nyújt az a körülmény, hogy a székelység Erdélybe költözése éppen úgy ismeretlen előtte, mint a románság megjelenése a tartományban, vagy a szászság bevándorlása, ezért valamennyit nyugodt lelkiismerettel a honfoglalás kori, sőt az azt megelőző Erdélybe vetíti vissza. Eljárása tipikus vonása a középkori történetírónak.⁷ Anonymusszal kapcsolatban sok hasonló példát hoztunk fel, ezekhez hozzátehetjük az erdélyi románokat zaklató besenyők és kunok anakronisztikus szerepeltetését is: „quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias paterentur” (c. 25.).

Anonymus elbeszélésének ellene szólnak a nyelvészeti adatok is. A vlachok és szlávok vezérének, *Gelounak* nevét a románból nem lehet megmagyarázni, ellenben akár a bolgár-törökből, akár a magyarból értelmezhető.⁸ Igen valószínű, hogy a *Gelou* személynevet szerzőnk egyszerűen a *Gyalu* helységnévből képezte, ennek pedig mai román neve [Gilău] világosan a magyar *Gyaluból* fejlődött.⁹ A krónikák nem ismerik *Gyalut* sem mint helység-, sem mint személynevet. A *Gyalu* birodalmában említett *Almás* és *Kapus* folyónév, a *Porta Mesesina* hágónév, az *Esküllő* és *Zilah* helységnév a mai napig élő magyar nevek, melyeket a románság a magyar nyelvből vett át és használ mindmáig.¹⁰ Az Anonymus elbeszélésében szereplő eskütétel nyilvánvalóan az *Esküllő* helynév¹¹ magyarozatát szolgálja,

⁷ Például az erdélyi németeket (szászokat) őslakosoknak tekinti, holott ezek megjelenése csak a 12. század közepére tehető. Mindez nem is nagyon meglepő, ha meggondoljuk, hogy maga a szászság még a 16–17. században is vitázott a dákoktól vagy a Nagy Károly szászaitól való leszármazás felett, többnyire őslakosoknak tekintve magát.

⁸ Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp. 1925–1929. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/6) 297–301. és Pais Dezső jegyzete Anonymus kiadásához. SRH I. 67.

⁹ Melich: *A honfoglaláskori*, 298–299.; Kniezsa István: *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpaten*. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 2 (1936) 101–105., uő: *Keletmagyarország helynevei*. In: *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*, II. 227.

¹⁰ Kniezsa: *Keletmagyarország*, 225., 227., uő: *Erdély víznevei*. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve*. 1942. Szerk. Tamás Lajos. Kolozsvár, 1942. 39–40., 36. *Esküllő* Kniezsa szerint magyar–német párhuzamos helynévadás. Kniezsa: *Keletmagyarország*, 225. Amit erről Anonymus ír, az világosan népies helynévmagyarozatból fakadó elbeszélés: „Tunc habitatores terre [...] dominum sibi elegerunt Tuhutum [...] et in loco illo, qui dicitur Esculeu, fidem cum iuramento firmaverunt et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo, quod ibi iuraverunt.” (c. 27.) Pais Dezső a törökből magyarázza. SRH I. 68. 1. j. Zilahnak román *Zilău* -ău végződése tanúsítja, hogy ezt az ismeretlen eredetű nevet a románok a magyarból vették át.

¹¹ Az *eskü* – *Esküllő* népetimológia, akár csak szerelem – Szerencs. Pais Dezső: Szerencs. Szerencse. *Magyar Nyelv* 30 (1934) 108. Az *es* + *küllő* összetétele az *es* = *ös*-sel, mely régen *nagy*-ot is jelentett. Horger Antal: *Esküllő, Esküiküllő*. *Magyar Nyelv* 1 (1905) 368–370. A *küllő* egy madárfajta, de ez nem fecske, amint Karácsonyi a helység német „Schwalbendorf” neve alapján gondolta. Karácsonyi János: *A honfoglalás és Erdély*. *Katholikus Szemle* 10 (1896) 467., hanem harkály: Viski Károly: *Küllő és Esküllő*. *Magyar Nyelv* 1 (1905) 457–459.

analógiát szolgáltatva arra, hogy miként juthatott hozzá Gyalu vezér nevéhez. A korai román helynevek teljes hiánya világosan bizonyítja, hogy *Gelou* földjén nem lakhattak letelepült románok, különben ők és nem az állítólag később betelepített magyarok adtak volna a helységeknek nevet. Az Árpád-ház korában egyetlen román helységnévről sem értesítenek okleveleink, számottevő előfordulásuk csak a 14. században kezdődik.¹² Ezzel szemben *Gelou* birodalmának régi helynévanyaga – még a románok által ma használt is! – csekély szláv elem mellett nagyrészt magyar.¹³ A szlávok említése Anonymusnál, minthogy történelmi jelenlétüket számos mai helynév igazolja, arra vall, hogy esetleg még az ő korában is élhettek *Gelou* birodalma területén maradványaik. Amit az erdélyi vlachokkal kapcsolatban Anonymus mond, az ezzel szemben jórészt helynevekhez fűződő költött elbeszélés.

Hóman Bálint meggyőző szövegpárhuzamokkal támasztotta alá véleményét, mely szerint „az egész román hadjárat története nem egyéb a forrásul használt *Gesta Ungarorum* Erdélyt említő honfoglalás kori, Szent István-kori és Salamon-kori részleteiből összeállított költői elbeszélésnél”.¹⁴ Megfigyelése szerint Anonymus ötletszerűen foglalkozott az erdélyi románokkal, a pannóniai latinizált elemek nevének szinonimáját tudatosan szétválasztva („*Blachi ac pastores Romanorum*”), annak egyik részét lefoglalta a szintén vlach nevet viselő erdélyi románok számára (c. 9.). Mikor azonban leírja az új hazában, Pannóniában talált népeket és területüket, a dunántúli rómaiak (többé nem nevezi őket *Blachinak!*), Solonus, Menumorout, Glad és Ohtum tárgyalása után, a nyugat-keleti irányú felsorolást befejezve, Erdélyre már nem tér rá.¹⁵ Tegyük még hozzá, hogy megszokott hetyke, a korabeli történetirodalomban gyakori tudákossággal odaveti: „*Quid ultra?*” – jelezve, hogy ebben a tárgyban több mondanivalója nincsen. Vagyis eredetileg nem volt szándéka az erdélyi románokról írni!

Amit azonban az erdélyi honfoglaló magyarokról tud, részben már történelmi elem, mert a nála szereplő személyek utódainak nemzetségei századokon keresztül a valóságban birtokolták a kérdéses területeket.¹⁶ Ami a hadjáratot vezető Tuhutum [Tétény], azután fia, Horca és unokája, Zumbor, valamint Opaforcos Ogmand személyét illeti – bár nevüket csak Anonymus jegyezte fel, a krónikák nem –, nemzetségeik történelmi létét máig fennmaradt helynevek és okleves említések bizonyítják részben Erdélyben, részben Magyarország egyéb részein.¹⁷

Viski szerint itt inkább kölyüt, kallót, töröt, tehát malmot jelent. Bátky szerint ős + küllő = Nagyküllő = (Nagyharkály). Bátky Zsigmond: Örmény, Örményes. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 217. Pais Dezső szerint Esküllő neve tényleg az esküvel van összefüggésben és török eredetű. SRH I. 68. 1. j. Kniezsa Esküllőt párhuzamos magyar–német helyadásnak tekinti. Kniezsa: Keletmagyarország, 225. A román *Aștileu* átvétel a magyarból.

¹² *Études sur l'Europe Centre-Orientale/Ostmitteleuropäische Bibliothek/Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. No. 29. Curante Emerico Lukinich. Bp., 1941. [Térképmelléklet.]

¹³ Kniezsa: Keletmagyarország, 227.

¹⁴ Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Bp., 1925. 73.

¹⁵ Deér: A románság, 104.

¹⁶ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III. Bp. 1900–1901.; Makkai László: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. *Századok* 78 (1944) 163–191.

¹⁷ Zsombor nevű helység kettő is van *Gelou* birodalmában, egyik Doboka, másik Kolozs megyében. Vö. Anonymusnál (c. 20.): „*Tuhutum pater Horca avus Geula et Zumbor, a quibus genus Moglout descendi.*” A Zsombor

A krónika székely–román adata olyan összefüggésben említi a románokat, hogy sok kutató a passzus színhelyét tévesen Biharban kereshette. Anonymus a Menumorout elleni hadjáratlalat kapcsolatban nem tesz említést románokról és a román történeti irodalom sem érvel ma már komolyan Menumorout román volta mellett. Ménmarót neve és a területével kapcsolatban említett helynevek sem véleményezhetők románnak.¹⁸ A kazárnak nevezett nép török származásának is tekinthető.¹⁹ Anonymusnál Bihar hol a bolgárokkal, hol pedig a Bizánci Birodalommal kapcsolatban kerül szóba. Mint azt Melich János részletesen bizonyította, „hazánk szerémmegyei, dunatiszaki, tiszántúli, tiszamarosközi és erdélyi részeiben 824–827-től a honfoglalás időpontjáig bolgár–török embereknek is kellett lakniuk, s hogy e területek ezen időben a bolgár, s így a bizánci birodalom érdekelt-sége körébe tartoztak”.²⁰ Az Erdéllyel kapcsolatban emlegetett személynevek közül a bolgár–török nyelvhez is tartozhat Gyalu, de bizonyosan az a többször előforduló Keán név és a viselője testvéreként említett Kulan.²¹ Nagyon fontos, hogy Keán Anonymusnál Bolgárország fejedelme, Salan apja, aki a Duna–Tisza közén „fecisset ibi habitare Sclaus et Bulgaros” (c. 11.), az a Keán pedig, akit Szent István győzött le, szintén bolgárok és szlávok ura („post hec cum Kean Bulgarorum duce et Sclauorum preliatus est”, Kézai c. 43.). A felhozott analógiák és forrásaink tanúsága alapján Erdélyben általában szláv

nemzetség még a 14. században is birtokos volt az Almás, Borsa és Mélyes völgyében. Így többek közt Esküllőn. Dobokán Gyula nevű falu is van. A Zsombor, Agmánd, Borsa, Szil és Mikola nemzetségek birtoklásáról a nevezett vidéken részletesen ír Makkai: Honfoglaló, 166. és Pais Dezső jegyzete. SRH I. 69. 1. j.

¹⁸ Pauler és Hóman a szláv morva népnévből képzett személynévnek tartják. A 10–13. században személynévként többször előfordul forrásainkban. Melich: *A honfoglaláskori*, 224–231.

¹⁹ A kazárok eredetét illetőleg a vélemények megoszlanak. Az Anonymusnál szereplő kazár népet a szláv kozár 'kecskepásztor'-ból származónak tartja Macartney. Carlile Aylmer Macartney: *Studies on the Early Hungarian Historical Sources III/1–2. The relations between the narrative Chronicles and other historical texts. The Attila Saga, The Hun Chronicle, and T. In: Études sur l'Europe Centre-Orientale/Ostmitteleuropäische Bibliothek/Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. No. 21. Dirigées par Emeric Lukinich. Bp., 1940. E lehetőséget nem látja kizártnak Kniezsa és Moór sem. Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Szerk. Serédy Jusztián. Bp., 1938. II. 371. 6. j.; Moór Elemér: A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged, 1944. 26. Melich János a kabarokkal való azonosítás akadályát abban látja, hogy ezeket a magyarok a források tanúsága szerint *kavar-kovar* és nem *chazer* néven ismerték. Hóman szerint „a kozár név világosan a honfoglalás előtti *kabar-kozár* csatlakozásra mutat”. Hóman: *A magyar hún-hagyomány*, 127. 43. j. Török jellegre vall a krónikában szereplő „Princeps Bissenorum nomine Kazar”. Comp. saec. XIV. c. 105. (SRH I. 371.) A kazár név több helynevünkben előfordul, ezek egy részét Melich és az ő nyomán Gombocz hajlandó a kazár néppel összefüggésbe hozni. Melich János: Adalékok a kicsinytő -n> -m képző történetéhez. *Magyar Nyelv* 21 (1925) 126.; Gombocz Zoltán: Örs és Örkény. *Magyar Nyelv* 22 (1926) 10. Az Anonymus által jelezett területen több helynévben nyoma van a *kazár* népnévnek, mint *Kozárvár* [Szolnok-Doboka m.] 1205–1235: *Kozár: Hazai okmánytár. I–VIII. Szerk. Nagy Imre et al. Bp., 1865–1891. VI. 280. sz. (380.)*, 1261: *Kazarwar*: Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye monográfiája. I–VII. Dész, 1900–1901. IV. 429.* „A kozár itt nyilván a *kazár* népnévvel azonos [...] a szláv kozár 'kecskepásztor' szóból” való magyarázat „jelen esetben teljesen valószínűtlen”. Kniezsa: *Keletmagyarország*, 260. Szatmár megyében *Kozárd* nevű település 1335-ben szerepel a *nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltárában* (I–V. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp., 1882–1897. I. 114. 84. sz.), ugyanez 1398-ban mint *Kozardeghaza* fordul elő, 1421-ben már csak pusztá. Uo. I. 484. 295. sz., II. 64. 32. sz. Vö. a Pest megyei *Kozárom* pusztával, melyet Melich és Gombocz a *kazár* népnévből értelmeznek. A *kazár* kérdést mindenesetre nyílnak kell tekintenünk.**

²⁰ Melich: *A honfoglaláskori*, 17.

²¹ Uo. 37–42., 45.

alaplakosságot és bolgár vezető réteget tételezhetünk fel. Az Anonymusnál említett „Blasii et Sclavi” a pusztá vlach népnéven kívül semmiben sem szól amellett, hogy itt valóban románokról volna szó, tehát nagy a valószínűség, hogy *Gelou* birodalmának is a szláv és a bolgár nép volt a lakója.²² Hogy Anonymus nem bolgárokról, hanem vlachokról szól, annak – mint fentebb már láttuk – az az oka, hogy ismert módszerével a jelenkori népeket vetíti vissza a múltba. Minthogy reális helyi hagyomány is rejtezik elbeszélése mögött, amit az általa említett magyar nemzetségeknek századokkal későbbi helyben birtoklása bizonyít, bátran feltételezhető, hogy tényleg tudhatott valamit a szlávokról és bolgárokról. A bolgár vezető réteget azonban a magyarok vagy felcserélték, vagy felszívták, Anonymus már csak románokat talált ott idegen elemként, a bolgárok helyett tehát ezeket szerepeltette. Az ő idejében olyan etnikai megoszlást találhatott, amelyből a bolgár elem már hiányzott, helyette és a már erősen megcsappant szláv elem helyett a fokozatosan szaporodó románság hívta magára a figyelmet. A kevéssé megtisztelő értékelés, amelyben szlávjait és vlachjait részelteti, a legyőzött szlávság könnyű fegyverzetére vonatkozik,²³ amely eljárásra a székelyekkel és a besenyőkkel kapcsolatban is tudunk példákat.²⁴ Anonymus a saját kora alapján a múltba visszavetített vlachokat, akiknek helyén a honfoglalás korában szlávok laktak, összekapcsolta a Gesta Ungarorumban talált népnévsorból kiemelt vlachokkal. Magyarázatunk összhangban van mind Anonymus általánosan használt anakronisztikus visszavetítő eljárásával, mind a krónikák adataival, melyek mind bolgárokról és szlávokról tudnak Kelet-Magyarországon. Az a tény, hogy Anonymus vlachokról ír a honfoglalás kori Erdélyben, éppen úgy nem bizonyítja azok valóságos jelenlétét, mint ahogy a szintűgy anakronisztikusan szerepeltetett kunok sem jelentik azt, hogy például a Dunántúlon a honfoglalás korában tényleg kunok laktak volna. Váczy Péter meggyőző érvekkel bizonyította, hogy a Szent István által legyőzött Keán rejtélyes személye mögött Sámuel bolgár cár alakja rejtőzik.²⁵ A Kelet-Magyarországon meghódított tartományok urai, Menemorout elődei, Glad, talán *Gelou* és még mások a nagy bolgár birodalom egy-egy laza függésben birtokló exponensei lehettek. Keán legyőzése ennek a bolgár befolyási övezetnek egyszer s mindenkorra a végét jelentette. A bolgár vezető réteg helyét véglegesen a magyar foglalta el, beköltöző népelemei pedig fokozatosan beolvasztották az ott honos gyér szláv lakosságot. Erre az új népi rendre rétegződött rá azután a lassankint beköltöző románság. Elbeszélő forrásaink előadásában székely-román együttélésnek azonban sem Erdélyben, sem másutt nincsen nyoma.

Tisztázásra vár a krónikának az a meglepő értesítése, mely szerint a székelyek a románoktól tanulták volna el írásukat. Bár *expressis verbis* nincs megnevezve, semmi okunk sincs kételkedni benne, hogy a rovásírásról van szó. A krónika állítása első pillantásra

²² „Terra Bolgar [...] eadam autem terre ad praesens Papfalva vocatur” – olvasható egy 15. századi kolozsmonostori átiratban. Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása*. Bp., 1939. 13.

²³ „... et habitatores terre illius viliores homines essent totius mundi quia essent Blasii et Sclavi, quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagitta...” Anonymus (c. 25.) SRH I. 66.

²⁴ Comp. saec. XIV. c. 125.: „vilissimis Bissenis”; c. 153.: „Bissenis atque Syculi vilissimi”; c. 165.: „Bissenis vero pessimi et Syculi vilissimi” (SRH I. 397., 436., 456.)

²⁵ Váczy Péter: Gyula és Ajtony. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulója ünnepére*. Bp., 1938. 505.

gyanús, mert nem vitás, hogy a székelyek a rovásírást nem a Székelyföldön sajátították el, hanem a magyarokhoz hasonlóan már a délorosz sztyeppéken birtokában voltak, ismert hazai emlékei pedig már nem török, hanem magyar írásnak mutatják. Már azért sem vehették volna át a románoktól a rovásírást, mert a Székelyföldön a románságnak a középkorban nincs hiteles nyoma. A bihari részeken sem kerülhetett a székelység kapcsolatba a románokkal, forrásaink legalábbis a 13. század előtt nem említenek itt románokat, s amikor első okleveles nyomuk felbukkan (1285, Oláhtelek),²⁶ a székelyek már régen nem itt, hanem Erdély keleti részén laktak.

De más körülmények is lehetetlenné teszik a székelyek számára az írásnak a románoktól való eltanulását. A románok írása, ha ilyen akkor egyáltalában volt, csakis a cirill írás lehetett. Nincsen egyetlen adatunk sem arról, hogy a székelyek valaha is használták volna ezt az írást. A székelyek, miként a magyarok, akikkel teljesen azonos nyelvűek, kétségtelenül értettek az írás mesterségéhez (ezt bizonyítja a honfoglalás előtti *ír* és *betű* szó), írásuk az úgynevezett rovásírás volt, de ennek semmi köze a cirill íráshoz. A magyarok (és székelyek) a rovásírást attól a türk néptől tanulták el, amelynek birodalmába a 6. századtól kezdve tartoztak. Tőlük vették át a dunai bolgárok, az ujugurok és más török népek is. A magyarok a türk ábécét a belőle hiányzó *a* és *e* betű beiktatásával egészítették ki és tették a maguk használatára alkalmassá. E két új írásjelet valószínűleg az ósláv glagolita ábécéből kölcsönözték, talán még a Fekete-tenger partvidékén. Az írás maga azonban kétségtelenül azonos a 6–7. századi köktürk feliratok írásával.²⁷ Ezt az írást lehetetlenség lett volna a székelyeknek a románoktól eltanulniuk. Lehetetlenség azért is, mert bár a románság a legutóbbi időig alkalmazta a rovás mesterségét, de kizárólag csak számadatokat jelzett vele, a késsel való rovás technikája által meghatározott egyszerű jelekkel.²⁸ Valóságos, tehát értelmes szöveg lerögzítésére alkalmas rovásírása nincs és nem is volt. Ha a románsággal érintkező székelyek eltanulták azok írását, akkor a magyarok, akik kétségtelenül legalább annyit érintkeztek a románokkal, miért nem tanulták el írásukat?

A 13. századi gesztáíró tévedését az magyarázza, hogy a pogány rovásírást a kereszténység felvétele Szent István idejében száműzte, s bár csökevényesen még a 16. századig fennmaradt, különösen periferikus helyeken, mint amilyen a Székelyföld, szerzőnk idejére sem tűnt el teljesen, mégis oly ritka volt, hogy a gesztáíró sohasem látott ilyet, csak hallott felőle. Tudott vagy hallott azonban egyet-mást a balkáni népek cirill írásáról. A kettőt összetévesztve, a székelyek írását a nálunk élő balkáni eredetű nép, tehát román

²⁶ *Études sur l'Europa Centre-Orientale/Ostmitteleuropäische Bibliothek/Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. No. 28. [Curante Emerico Lukinich. Bp., é. n.] 15. sz.

²⁷ A székely rovásírás gazdag irodalmából csak a jelentősebbeket idézzük. Nagy Géza: A székely írás eredete. *Ethnographia* 6 (1895) 269–276.; Munkácsi Bernát: Zum Problem der Székler Runenschrift. *Keleti Szemle* 14 (1913) 225–239.; Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Bp., 1915. Az újabbak közül Németh Gyulától: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 193. és uő: A magyar rovásírás. Bp., 1934. László Gyula a székely rovásírást avar eredetűnek tartja: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 85–86.

²⁸ P. N. Panaitescu: Satul bătrânesc. *Transilvania* 75 (1944) 29. Teljesen megengedhetetlen Panaitescu eljárása, aki a X, I, L alakú pálcarovásokat a latin ábécé csökevényeinek, a románok ősi latin írása maradványainak minősíti.

írásnak tulajdonította, holott ez a nép akkor a valóságban talán egyáltalán nem is értett az írás mesterségéhez. Erdélyről a szerző csak igen homályos ismeretekkel rendelkezett, csak általánosságban tudott annyit, hogy a székelyek is, románok is valahol keleten a hegyek közt élnek, megtéve őket a határhegyek együttlakóinak. Írásátvétel és együttlakás egyaránt nélkülözi a történeti valóságot.²⁹

²⁹ A 13. századi szerző állítása, melynek legrégebbi emléke Kézainál őrződött meg, sokat foglalkoztatta a román történészeket. Minthogy az értesülés igen hízelgő a románságra nézve, a sovíniszta történészek sokszor hivatkoztak rá, legtöbbször persze tartózkodva a részletes analízistől, s így a forrás pusztá állításának tanúságul hívására szorítkoztak. Így még a Román Akadémia kiadásában megjelent *La Transylvanie* (București, 1938.) című gyűjteményes munkában is. 194. Pușcariu János a székelyek írását éppen Kézai értesítése nyomán a cirill írásból magyarázza (Alfabetul secuilor și slovele cirilice. *Analele Academiei Romane Memoriile Secțiunii Literare* [ser. II.] 27 [1905]). Sokszor kitért erre a kérdésre a nagy történész, Nicolae Iorga is, szintén a cirill írás átvétele mellett érvelve, sőt még további következtetéseket is vonva le a székelyek és a románok együttélésének állításából, amit ő úgy fogott fel, hogy a székelyek rátelepedtek a székelyföldi románságra: „ce qui signifiait qu'ils embrassent l'orthodoxie et l'alphabet cyrilien, ce qui était possible à cette époque.” Les plus anciennes chroniques Hongroises et le passé des Roumains. *Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique* 9 (1921) 221. és uő: Cele mai vechi cronici ungurești și freciful Romînilor. *Revista Istorică* 7 (1921) 21. Hasonló véleményt nyilvánít a székely írásról később is: „qui n'est ni »runique«, ni »turque«, mais bien une dérivation de celle des Slaves balcaniques adoptée par les Roumains.” Uő: Benoit de Jancsó Les Sicules, étude historique et ethnographique. *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale* 10 (1923) 21. [Könyvismertetés.] Teljesen alaptalan és minden komoly érvelést feleslegesnek tartó állítását C. Tagliavini kemény bírálathoz részesítette (Luigi Ferdinando Marsigli e la scrittura „runica” dei Siculi di Transilvania. Bologna, 1930.). Tagliavini ugyanis nem esett ama román történetről hibájába, akik a „Hungarica non leguntur” elvét vallották, ő a magyar szakirodalom eredményei és saját megfigyelései alapján bizonyította a székely írás török jellegét. Hatására Iorga kénytelen volt álláspontját módosítani és menteni a román sovíniszta álláspontból, ami menthető. Kénytelen lévén elismertetni, hogy a székely írás törökös jellegű írás, a „silva Blacorum et Bissenorum” (1222) adatára hivatkozva kijelenti: „Y a-t-il quelque chose de plus naturel que la transmission par les Blacci de l'alphabet des Bissen, qu'ils auraient, sous le gouvernement des Khans, fait leur?” Uő: Les anciennes lettres des Szekler. *Revue Historique du Sud-Est Européen* 7 (1930) 134–135. Változatlanul ugyanezt vallja nagy román történetében is: *Istoria Românilor*. I–III. București, 1937. III. 34. Hasonló „mentő” irányzatot találunk más román szerzőknél is. P. N. Panaitescu (*Răbojul în istoria Transilvaniei*. București, 1939. 12.) is úgy látja, hogy a székelyek „a székely hunikus ábécét semmi esetre sem kölcsönözheték az erdélyi románoktól”. Szerinte Kézai nem azt állította, hogy a székelyek a románoktól a rovásírást vették volna át, még azt sem, hogy ábécét, hanem csak ennyit: „litterae”, azaz a betűket. Nem ismerve a magyar krónikairódalom kérdéseit és közelebbről a magyar krónikák lezármazási összefüggéseit, teljesen történetietlen eljárással Turóczi, Bonfini és Oláh Miklós késői, 15. századi műveiből jut arra az eredményre, hogy a székelyeknek két írása volt, az egyik a rovásírás, ez független a románoktól, a másik egy konvencionális rótt jelrendszer (nem tulajdonképpeni írás), amelyre már viszont a románok tanították volna meg a székelyeket. Ez utóbbi (*răboj* néven) valóban ismeretes a románság körében, de nemcsak a románok, hanem minden délkelet-európai nép körében, és nincs semmi okunk arra, hogy az íráshoz is értő székely nép ezt a primitív jelrendszert román néptől kölcsönözte volna, sőt a rovásírás szó finnugor eredetű lévén, inkább fordítva lehetne elképzelni. Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Bp., 1941. 259. Panaitescu teljesen félreértette forrásait, ezek ugyanis a székelyek kétféle írásai alatt nem kétféle rovásírást értenek, hanem a rovásírást és a latin betűs magyar írást. A székelyföldi román őslakosság tévtanának legbuzgóbb hirdetője, Popa-Lisseanu György újabb műveiben már nem vallja Kézai adatának szó szerinti értelmét, „a székely runikus ábécét nem a románoktól, vagy az elrománosodott kunoktól kölcsönözték”, ellenben egyrészt a szláv eredetűnek felfogott rovás szót (románul: răvas és răboj) tekinti román közvetítésnek, másrészt – P. N. Panaitescu módján – legalább a rovásos jelrendszert nyilvánítja a székelyeknél román eredetűnek. *Fontes Historiae Daco-Romanorum*. Fasc. IV. *Simonis de Keza Chronicon Hungarorum*. București, 1935. 122–123. Tudománytalanul és túlzó nemzeti elfogultsággal szól Kézai adatáról Popa-Lisseanunak előbb románul, majd magyarul, sőt két kiadást megérve franciául is megjelent munkája: *Secuii și secuizarea Românilor*. București, 1932. *A székelyek és a románok székelyesítése*. Bukarest, 1936. [*Sicules et Rou-*

A székely-román adaton kívül Kézai még két esetben emlékezik meg vlachokról, a 14. és a 23. fejezetben:

c. 14. „Pannoniae, Panfiliae, Macedoniae, Dalmatiae et Frigiae civitates, quae crebris spoliis et obsidionibus per Hunos erant fatigatae, natali solo derelicto in Apuliam per mare Adriaticum, de Ethela licentia impetrata transierunt; Blackis, qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia.”

c. 23. „Postquam autem filii Ethelae in praelio Crunhelt cum gente Scitica fere quasi deperissent, Pannonia extitit X annis sine rege, Sclavis tantum modo, Graecis, Teutonicis, Messianis et Ulahis advenis remanentibus in eadem, qui vivente Ethela populari servitio sibi serviebant.”

Kérdés, vajon románokról szólnak ezek a részek, vagy pannóniai vlachokról? Feltűnő, hogy a 8. fejezet ugyanezt az országlistát közli, amelyet a 14. fejezetben olvastunk. Nem kétséges, hogy utóbbi az elsődleges elem, a 8. fejezetbeli felsorolás pedig Macrinus koholt személyiségének bemutatásához szükséges kellék, melyet a 13. századi szerző – máskor is alkalmazott módszeréhez híven – saját művének más részéből merített.³⁰ A vlachokra vonatkozó részek, jelentéktelen módosításokkal, a krónikákban is megvannak annak bizonyosságként, hogy a 13. századi műben is benne voltak. Összehasonlítva Anonymus szövegével, kiderül, hogy a 23. fejezetben közölt népnévsorból a közös elem, tehát a szlávok, a bolgárok és a pannóniai vlachok említése a 11. századi Gesta Ungarorumra megy vissza. A 13. századi geszta az említetteken kívül németeket, messianusokat és görögöket is említ. A németek a frank őrgrófság németjei az ország nyugati részén, a messianusok alatt Hóman szerint Vág menti fehér horvátokat és morvákat kell érteni,³¹ a görögök azonban éppen úgy anakronisztikus visszahelyezés eredményeképpen szerepelnek ott, akárcsak Anonymus csehei, lengyeljei vagy kunjai. A vlachok a latinizált dunántúli elemek, amelyek túléltek az Avar Birodalom pusztulását,³² s akiknek nevét Anonymus az erdélyi románokra alkalmazta.

Kézai 14. és 21. fejezete ugyanabban a Blachi/Blacki formában említi a dunántúli vlachokat, mint Anonymus, szemben a 14. századi szövegek későbbi Vlachi típusával. Kézai Blachi alakja bizonyítja, hogy a 13. századi szöveg még a 11. századi geszta Anonymus által fenntartott formáját őrzi. Nem kétséges, hogy a 14. fejezet vlachokról szóló része nemcsak az ösgeztáblából való, hanem ennek szellemét is képviseli, ennél fogva a hun krónika szerzője nem az erdélyi, hanem a pannóniai vlachokra gondolt. Ezzel szemben a

mains. Un procès de dénationalisation. Bucarest, 1933., 1939.] és Opreanu Sabin propagandaműve: Die Szekler Eine völkische Minderheit inmitten des Rumänentums. Sibiu-Hermannstadt 1939. 46–47. A székely-román adat sorsa a román történelmi irodalomban tanulságosan mutatja a sovínisza nemzetiségi felfogás káros voltát a történettudomány terén. Tanulmányunk eredményei kimutatják, hogy a logikai érveken túl a székely-román adat hitelessége ellen elsősorban csinált, koholt, valóságtól független volta szól, vagyis történelmi forrásnak tulajdonképpen nem tekinthető.

³⁰ A hun történet más részeiből is kitűnik, hogy a szerző nemcsak a magyar gesztából gyártotta a hun gesztát, hanem magából a hun gesztából is sarjastott ki újabb elemeket, tehát a hun geszta kialakulása több fázisban történt.

³¹ Hóman-Szekfű: *Magyar történet*, I. 636.

³² Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. *Századok* 68 (1934) 193–194.; Carlile Aylmer Macartney: „Pascua Romanorum”. *Századok* 74 (1940) 1–11.

23. fejezet néplistáján a görögök, németek és messianusok mellett a vlachok *Ulahi* neve mintha a magyar *oláh*ra utalna. Ebből esetleg arra lehetne következtetni, hogy Kézai ebben az esetben az erdélyi vlachokra gondolt, akiknek *oláh* neve az ő korában már használatban volt. Csakhogy a székely–román adatban az erdélyi románokat Blacki néven említette. Valószínűnek tartom, hogy az *Ulahi* forma nem Kézai kezétől való, hanem szövegromlás következménye és az *oláh* névtípushoz semmi köze. Ha két esetben következetesen a Blachi/Blacki típust alkalmazta, nincs miért azt hinnünk, hogy harmadik esetben más helyesíráshoz folyamodott volna, hiszen a szöveg tartalmi összefüggése a 14. fejezet megfelelő részével nyilvánvaló, mindkettőben a longobárdok kivonulása után Pannóniában önként visszamaradt római pásztorokról lévén szó. Annak már a mi szempontunkból nincs jelentősége, hogy miért tünteti fel Kézai a vlachokat, a krónikák pedig a németeket jövevényként, vagyis bevándorlóként. Az erre vonatkozó részt lehet azonban úgy is értelmezni, hogy az „advenis” jelző előtt felsorolt népeket mind jövevénynek tartja forrásunk. Egy azonban bizonyos, hogy sem a 14., sem a 23. fejezet nem vonatkoztatható az erdélyi románokra.

Még csak annyit az említett résszel kapcsolatban, hogy a 23. fejezet látszik a 11. századi geszta értesültségére felépülni, míg a 14. annak csak függvénye. Másodlagos jellegét mutatja az előtte közölt furcsa országlista, amelyről Eckhardt Sándor kimutatta,³³ hogy az *Exordia Scythica* néven ismert forrásból a hun krónika szerzője kölcsönözte, az egy Pannónián kívül, amely azonban a tárgyban önmagától adva van. Ez az országlista annak a Macrinusnak a birtokait sorolja fel, akinek a történeti valóságtól való teljes függetlenségét Eckhardt meggyőzően bizonyította.³⁴

Az elmondottak alapján, úgy hiszem, nyugodtan kimondhatjuk, hogy Kézai gesztájának forrásértéke a román nép története számára majdnem egyenlő a semmivel és úgy szólván csak negatív, kizáró értelemben érvényesül.³⁵

Honfoglalás Erdélyen keresztül?

Miután megvizsgáltuk a geszta 21. fejezetét a székelyek és a románok szempontjából, most egy olyan körülményt fogunk kiemelni, mely alkalmas arra, hogy többek közt a székelykérdés egy részletére is világot vetítsen.

A krónikában szereplő Erdélyen keresztüli magyar honfoglalás több más erdélyi motívummal együtt nem volt benne az ősforrásban, hanem egy átdolgozó tevékenysége nyomaként szerepel ott. Anonymusnál és Kézainál a magyar honfoglalók Árpád vezérlete alatt az Északkeleti-Kárpátokon keresztül, Ungvár irányában jönnek be az új hazába. A 14. századi gesztaszöveg ellenben Erdélyen keresztül, Álmossal az élen hozatja be a ma-

³³ Eckhardt Sándor: A pannóniai hún történet keletkezése. I–II. *Századok* 62 (1928) II. 605–607.

³⁴ Uo. 605–614.

³⁵ Ilyenformán nem sok értelmét látjuk, és fényűzésnek tartjuk Popa-Lisseanu György eljárását, aki Kézai Gestáját teljes szövegében felvette a román nép történeti forrásainak sorozatába.

gyarokat és Mózesként itt halatja meg a vezért, mielőtt ez elérhetné az ígért földjét. Honnan a különbség e kétféle elbeszélésben?

Anonymus bővebb és Kézai rövidebb, de egyértelmű elbeszélésének egyezése a Gestára, mint közös ősforrásra, a hiteles hagyomány őrizőjére vall. Kétségtelen, hogy a krónika is a Gesta nyomdokain jár, egyazon forrásra mutat Álmosnak és Árpádnak Mózessel való összehasonlítása Anonymusnál és a krónikánál. Értelmi egyezés mellett annyi a különbség közöttük, hogy más és más őszövétségi helyet idéznek. Kézainál ez a motívum – hangsúlyozzuk: nagymérvű rövidítése miatt – nincsen meg.

Már Pauler Gyula észrevette, hogy a 14. századi szövegben – a 13. századival szemben – az „in confinium regni Hungarie scilicet Erdeel” kezdetű rész „majdnem kézzelfoghatólag betoldásra utal”, sőt azt is megfigyelte, hogy Erdély közbeiktatása a Septem Castra és a septem duces számbeli összecsengésen alapul.³⁶ Marczali Henrik is felfigyelt rá, hogy a 14. századi és későbbi krónikák „a hét vár, a 'septem castra', a Siebenbürgen-féle szójáték révén már Erdélyt csempészik be a földnek, a hová a magyarok legelőször jutottak volna, de azért 10. fejezetükben még felismerszik a régi szerkezet, mert azt mondják, hogy Szvatoplugot a magyarok 'de Erdelew et de fluvio Hung' kémlelték ki.”³⁷ Pauler és Marczali azonban nem állapították meg pontosan, hogy mi volt az, ami az erdélyi átköltéssel kapcsolatban koholmány krónikáinkban.

Pauler és Marczali helyes úton jártak, amikor az Erdély német nevében rejlő hetes szám és az öszeszta hetes számmisztikájában sejtették az erdélyi átdolgozás alapötletét. A hetes szám folytonos ismétlődése a Gestában tényleg igen feltűnő. Anonymusnál minduntalan a „septem principales personae que Hetumoger vocantur” olvasható,³⁸ sőt nála a csatlakozó kun vezérek száma is hét.³⁹ Ott van a hetes szám a krónika Anonymusnál és Kézainál hiányzó hét gyászmagyarjának motívumában is.⁴⁰ A hetes számmisztika nem véletlenül múlik, hanem a magyar törzsszervezet eredetileg hetes számjegyen alapul,⁴¹ aminek szakrális jellege is kellett, hogy legyen. Nehéz volna megállapítani, hogy Erdély német Siebenbürgen elnevezése mögött nem a magyarság ősi hetes számmisztikája rejtőzik-e.

Kézainak van egy passzusa, melyben kutatóink egy része célzást lát Erdély nevére és ezért a honfoglalásnak részben Erdélyen keresztül történt lebonyolódását vallja. Szerzőnk ugyanis Ungváron kívül még más hat – a magyar törzsek számának megfelelő számú – vár alapításáról szól. Ez a rész sok félreértésre vezetett, aminek az volt az oka, hogy a szövegkritikai szempont és az adat történeti valóságértékének szempontja összekeveredett. Szövegkritikailag kétségtelen, hogy Kézai passzusa a 13. századi geszta szövegére épül fel, ebben pedig a hét vár erdélyi értelme nem vitás. A kérdés történeti nyitja azonban nem Kézai passzusának forrásában, hanem a 13. századi szerző szövegének forrásában rejlik. Nem az a jelentős, hogy Kézai a hét vár gondolatát szövegébe közvetlenül a 13. századi

³⁶ Pauler: *A magyar nemzet*, II. 602.

³⁷ *A magyar honfoglalás kútfejei*. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Bp., 1900. 410.

³⁸ SRH I. 33., 37., 39–41., 47., 50–51., 94.

³⁹ Uo. 51.

⁴⁰ Uo. 293.

⁴¹ Az Anonymusnál található „hetumoger” szó okvetlenül helyet foglalt az ősforrásban is. Deér József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle* 37 (1930) 263.

szerkesztményből vette át, hanem az, hogy felfogása és értelmezése más. Erőteljesen hangsúlyozni kell, hogy a honfoglalás irányának kérdésében Kézainál az ősgesztának Anonymusnál fenntartott szelleme, nem pedig a krónikaké tükröződik. Éppen ezért ebben a részben Kézai képviseli a hitelesebb változatot, míg a krónikák felfogásában módosítást sejtethetünk. Kézai és Anonymus egyezéséből nem az következik, hogy mindketten változtattak az ősgeszta elbeszélésén, hanem inkább az, hogy a krónika tért el forrása szellemétől. Az ősgeszta a hét várat a hét vezérhez mérte, ebben az értelemben szólnak egymástól függetlenül Anonymus és Kézai az Ungvár irányában történt honfoglalásról. A krónikabeli változat szerzője azonban a hét várat Septem Castrával hozza kapcsolatba és megszerkeszti az Erdélyen keresztüli honfoglalás meséjét. A Septem Castra név német eredetét vallja és miközben erről szól, műtszemléletbe is bepillantást enged. Ő az erdélyi németeket már a honfoglaláskor Erdélyben lakóknak képzelte: „Teutonici partem illem ab illo die Simburg, id est septem castra vocaverunt” (c. 26.). Ha nem Erdélyben, az események színhelyén élő németekre gondolt volna, akkor bizonyára nem „ab illo dié”-t, hanem „ab illo temporé”-t írt volna. Ugyanaz az anakronisztikus visszavetítő szemlélet ez tehát, amelyet Anonymus és a 13. századi szerző művében megfigyelhettünk. Az erdélyi átdolgozás egyik közvetlen ihlető eleme tehát az ősgeszta szövegén kívül erdélyi ismereteinek téves felfogása volt.

Az itt ismertetett állásponttal ellenkező nézetet vall kitűnő Kézai-tanulmányában Domanovszky Sándor.⁴² Szembeszáll Pauler Gyula vélekedésével, mely szerint a hét vár építése a betoldás, az ősforrásban pedig a Hung variáns szerepelt volna, „mert hiszen megvan a septem castra Kézainál is, noha ő ennek Erdéllyel való összekapcsolását tényleg kihagyta... Említi tehát ő is a hét várat, és így legfeljebb a Siebenbürgen etymológiája lehetne későbbi betoldás, de akkor honnan a hét vár említése?” Nézetünk szerint nem szükséges Kézai 1 + 6 vára motívumának eredőjében Erdélyt keresnünk, mert ez pontosan megfelelt a hét vezér számának, viszont a Siebenbürgen etimológia nagyon könnyen lehet későbbi betoldás, s hogy az, egész sor analóg erdélyi betoldás bizonyítja.

Nem fogadhatjuk el Domanovszky állítását, mely szerint „bizonyos, hogy a hunhistória egymás mellett említette Erdélyt is és Ungvárt is [...] a magyar historiában azonban úgy látszik csak Erdély és a hozzáfűzött etymológia volt meg, míg az Anonymus Hung-Hungari szószármaztatását csak Kézai fűzte be művébe (de nem Anonymustól átvéve) és a Siebenbürgen etymológiát úgy hagyta ki, hogy romjait a figyelmes olvasó mégis meglegeli”. Ha Kézai nem Anonymustól vette, amint nem is vette a Hung-Hungari magyarázatot, akkor mégis honnan jutott hozzá? Ezt a nehézséget Domanovszky azzal próbálja elhárítani, hogy „Anonymus itt megváltoztatta forrását. Így terjedhetett el azután az a nézet, hogy a magyarok a vereckei szoroson jöttek be, s ezzel együtt a Hung-Hungari etymológia is. Valószínű az is, hogy IV. László idejében ez a monda már annyira el volt terjedve, hogy Kézainak is számolni kellett vele, s így vette be krónikájába.” Ez az elgondolás kevésbé meggyőző, mert nem adja indokát Anonymus feltételezett változtatásának, és túl körülményes, mert semmi sem igazolja, hogy Kézai a közhit nyomásának engedett volna. Doma-

⁴² Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Bp., 1906. 78–84.; SRH I. 165. 2. j.

novszky azonban más bizonyítékot is vél találni Albericus triumfontiumi apát művében, aki szintén az ősgesztából merített, de nála nincs meg a Hung-Hungari etimológia, „hanem ennek helyén megvan a hét vezér mondája”. A fenti etimológia hiánya Albericusnál azonban nem bizonyító erejű, minthogy sem a Hung-Hungari, sem a Siebenbürgen etimológiát nem ismeri; a hét vezér mondájának jelenléte viszont éppen azt erősíti meg, hogy az ősgesztá hét vára a hét vezérhez szabott gondolat. „Minekutána azt mondja Árpádról – írja Domanovszky –, hogy »et in fluvio Ung primus fixit sua castra«, a Fehérvárnál történt megszállással kapcsolatban, átveszi a többi krónikákban is meglévő »Illeque locus primus descensus existit Arpad Ducis« passzust. Bizonyítéka ez ellenmondás annak, hogy az ungvári megszállás Kézai interpolációja, hogy Kézai itt is következetes akar maradni és ragaszkodik a Hung-Hungari etimológiához, melynek kedvéért már előbb elhagyta a Siebenbürgen etimológiát, s amelynek kedvéért most is elhagyja azon követség történetét, mely a többi krónikák szerint Erdélyből indult ki. Talán még Álmos halálát is azért hagyja el, mert az Erdélyben következett be!”

Ennek az elgondolásnak az Erdélyen keresztül elképzelt honfoglalás feltétlen elfogadása a hibája. Annyiban igaza van Domanovszkynak, hogy Kézai elhagyta a Siebenbürgen etimológiát, de ezzel nem eltávolodott a történelmi valóságtól, sőt visszatért hozzá. A Hung-Hungari etimológia nem az ő találmánya, nem is nála, hanem Anonymusnál szerepel először. A primus descensus Székesfehérvárnál nincs ellentétben az ungvári megszállással, mert Kézai világosan megmondja, hogy a Dunán való átkelés után, tehát a Dunántúlon *primus descensus* az! A krónika megfelelő szövegrésze is ezt mondja: „et ille locus est primus, quem Arpad sibi elegit in Pannonia” (c. 28.). Tehát a krónika szerint is *Pannóniában* – ez esetben a Dunántúlt értve alatta – az első megszállás ez, mint Kézainál, aki azonban mellőzi a Pannónia elnevezést, mert nála Pannónia nemcsak a Dunántúlt, hanem Magyarországot jelentette, mégpedig Erdély nélkül. Kézai megfogalmazása azonban nem Magyarországra, hanem kifejezetten a Dunántúlra vonatkozik, tehát nincs ellentmondás állításában.⁴³ Azonkívül akár Ungvárhoz, akár Erdélyhez viszonyítjuk a primus descensust, mindkét esetben első megtelepedést értenek forrásaink. Az ungvári pihenést tehát nincs okunk betoldásnak minősíteni, annál inkább az erdélyi motívumot, mint azt a következőkben ki fogjuk fejteni.

⁴³ A Gesta Ungarorummal nagyjából egykorú hazai források: Szent Zoerard és Benedek legendája, Szent István nagyobb és kisebb és Hartvik-féle legendája, a Szent Imre-legenda, a Szent Gellért-legenda, kissé később a Szent László-legenda Pannónia, még akkor is, ha Magyarországot jelent, erős dunántúli hangsúlyt fejez ki. Pl. „Et quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur”. Legenda maior. SRH II. 383. Ugyanezen Hartviknál: SRH II. 409. A Pannónia kifejezésnek dunántúli színezete mellett tudós jellege van, melyet a kevésbé tudós Hungaria-Ungaria forma fokozatosan háttérbe szorít. Míg a Legenda maiorban a Pannónia típus erős fölényben van a Hungari típussal szemben, s a Legenda minorban és a Szent Zoerard és Benedek-legendában utóbbi elő sem fordul, Hartviknál pedig a kettő körülbelül egyenlő arányban szerepel, s ez mondható el a Szent Imre- és a Gellért-legendáról is, addig a valamivel későbbi (1200 körüli) Szent László-legendában már a Hungaria típus az uralkodó, miként az egykorú Anonymusnál is. Már fentebb is szoltunk róla, hogy nála is, a krónikákban is előfordul Pannónia Dunántúl értelemben is. Sokatmondó a nagyobb legenda egy helye, ahol II. Konrád német császár „totius Teutonie manu coadunata Pannonie terminos hostiliter conatus est invadere. Contra quem rex [...] ad tuendam patriam armatos totius Ungarie contraxit...” (SRH II. 389.) Nem különleges tehát, ha az ősgesztá a székesfehérvári *primus descensus* alatt az első dunántúli megszállást értette.

Foglalkoznunk kell még Domanovszky egy érvével, mely szerint Julianus és a keleti magyarokat felkutatni szándékozó szerzetesek, akik a *Gesta Ungarorum* szövege alapján készültek útjukra, „nem Ungvár felé indultak, hanem Erdély megkerülésével a Fekete-tenger partjairól tehát, hogy forrásuk nem Ungvár felé irányította őket, hanem az Erdélytől keletre fekvő vidékekre”.⁴⁴ Ennek az érvelésnek azonban a honfoglalás irányának megjelölésében semmi ereje sincsen, mert semmi sem bizonyítja, hogy Julianus és társai azt Erdélyen keresztül képzeltek volna el, ezt a tartományt ugyanis éppen úgy elkerülték, mint Ungvár vidékét. Domanovszky úgy próbál az érv erőtlenségén segíteni, hogy Anonymus kifejezését, mely szerint a honfoglalók „*ultra silvam Houos, versus occidentem*” jöttek be az új hazába, „*in terram Pannonie*”, Erdélyre vonatkoztatja: „Az '*ultra silvam*' Erdély régi neve, a *pascua Romanorum*, mely nevet Anonymus Pannóniára alkalmaz, pedig világosan Erdélyre mutat; erre vall a lakosok felsorolásának rendje is: *Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*”. A *silva Houos* azonban általában a Kárpátokat jelenti, az Északkeleti-Kárpátokat éppen úgy, mint a Keleti- és a Déli-Kárpátokat. Ungvár éppen úgy „*ultra silvam Houos*” fekszik, akárcsak Erdély. Ebben tehát nem láthatunk bizonyítottan erdélyi vonatkozást, csupán ennek lehetősége sincs kizárva. A *pascua Romanorum* Erdélybe helyezését tudomásom szerint senki sem tartja elfogadhatónak. A döntő szó a pozitív bizonyítékoké. Domanovszky érvelései tehát az Erdélyen keresztüli honfoglalás mellett nem fogadhatók el.

Domanovszky ismertetett nézeteire épül fel Hóman Bálint felfogása a honfoglalás irányáról. Ő is úgy véli, hogy a 13. századi ismeretlen (az ő felfogása szerint Kézai) a hun krónika végén „kihagyta Erdélyt, de a *Septem castra* etimológiát csonkán bár, de bent felejtette”, Anonymus pedig „Kézaihoz hasonlóan a Hung-Hungari etimológia kapcsán csak az ungvári bejövetelről akar tudni”, s ezáltal „szintén elárulja magát, hogy forrásában az Erdély felőli bejövetelről is szó volt (*Ultra silvam Houos versus occidentem in terram Pannonie descenderent*)”. Az *ultra silvas Houos*, mint láttuk, nem jelenti még Erdélyt, ami pedig a *Septem castra* esetét illeti, lélektanilag lehetetlenség, hogy az, aki egy motívumot el akar tüntetni, előbb felbontja elemeire (1 + 6 vár) és ott hagyja, ahol volt, ahelyett, hogy egyszerűen kihagyná. Nem lehetetlen az sem, hogy a „*communitas*” jogait a központi hatalommal szemben oly erőteljesen hangsúlyozó 13. századi szerző nem tartja megengedhetőnek, hogy csak a fővezér legyen váralapító, s ezért a többi hatnak is ilyen tevékenységet tulajdonít. Hóman Domanovszky tévedésére építi fel egész felfogását a kétirányú, ungvári és erdélyi honfoglalás menetéről, kompromisszumos megoldással próbálva áthidalni az egymással ellenkező felfogásokat. A honfoglalás kétféle iránya forrásainkban szerinte kétféle hiteles hagyományon alapulna. „A királyi család hagyománya az ungi bejövetel emlékeit őrizte meg, a déldunántúli nemzetségek élükön a Vérbulcsu nemzetiséggel, az erdélyi fárasztó bejövetelt. S a két hagyomány egymás mellett talált helyet a Szent László-kori Gestában és a IV. László-kori teljes Gestában. Anonymus nem értette, hogy az ő képzelete szerint új hazájuk meghódítására diadalmenetben vonuló magyarok miért jöttek volna be kétfelől. A tőle felhasznált tiszavidéki hagyomány nem tudott erről.

⁴⁴ Domanovszky: *Kézai Simon mester*, 82.

Ezért az erdélyi út leírását mellőzte, de elárulta magát, hogy tudott róla. Elárulta pedig nemcsak az említett mondatban, hanem azzal is, hogy a déli törzsek vezéreit – Bulcsut, Bogátot, Botondot, Kulpunt – csak a Maros torkolatánál kezdi szerepeltetni s ugyane vidékre teszi a székelyek csatlakozását. Ez elbeszélésében önkénytelenül is megőrizte a kétfelől jövő törzsek marosvidéki összetalálkozásának emlékét. A Kézai teljes Gestáját folytató III. András-kori író viszont a hún-történet végén megőrizte a kétirányú bejövetel emlékét, de a honfoglalás leírásában már mellőzte az ungi utat és az ehhez fűződő genealógiát.”⁴⁵

Hóman gondolatmenete azonban egyáltalán nem meggyőző. Nem tudjuk ugyanis elképzelni, miért ne tudta volna elfogadni Anonymus a magyarok bejövetelét kétfelől, hiszen ebben nem kellett szégyent látnia, ellenkezőleg, azt éppen egy jól átgondolt és sikeres stratégiának tekinthette volna. Azt azonban tényleg bajosan lehet elképzelni, hogy az erdélyi honfoglalás színes és érdekes elbeszélésre alkalmat nyújtó motívumát gesztáírónk elszalasztotta volna, ha egyáltalán tudott volna róla. Csakhogy más hiba is van itt, Erdély elfoglalását Anonymus ugyanis nem kelet–nyugati, hanem éppen fordítva, nyugat–keleti irányban képzelte el, sőt írta le.⁴⁶ Hóman maga is érezte, hogy Domanovszky magyarázata a hét várral kapcsolatban nem áll meg, ezért újabb érvel próbálta azt megtámasztani. Ezért az Anonymus elbeszélte Kórógy-ér menti csatlakozást önkényesen a kétfelől, Ungvár és Erdély felől érkező honfoglalók találkozásával hozta összefüggésbe, nem törődve azzal, hogy Anonymus itt sem kelet felől, hanem éppen ellenkezőleg, nyugat felől érkező magyarokról szól. Annak pedig semmi valószínűsége sincsen, hogy a másik magyar csoportot az itt talált és őslakosnak tekintett székelyekkel tévesztette volna össze, akik az ő felfogása szerint Attila népe voltak. Az ilyen eljárás ellentétben áll a középkori történetírók munkamódszerével, akikről maga Hóman írja, hogy „általában véve híven őrizték meg a 11. századi ősforrás tartalmát, szövegét és gondolatmenetét, s ahol eltértek tőle, a változtatás, bővítés vagy kihagyás nyomai mindig felismerhetők s az ősforrás felfogása, sőt legtöbb esetben szószerinti szövege is rekonstruálható”.⁴⁷ Amikor Anonymus tódít, nem a kezében lévő Gestát változtatta meg, hanem újat hoz, legtöbbször nem annyira képzeletből, mint inkább hagyományból, melynek fontos szerepét Anonymus és a korabeli történetírók szemléletében, nyugaton is, kutatóink újabban meggyőzően bizonyítják.⁴⁸ Természetesen ilyen esetekben a hagyomány valódiságát a kutatónak bizonyítania kell.

Természetesen nem beszélhetünk hagyományról, amikor a részletes analízis az elbeszélés elemeinek másnemű eredetét tisztázza, például ha az illető elbeszélés másra vonatkozó írott források elemeinek átvételéből, kompilálásából származik. A Kórógy-éri csatlakozás elbeszélésében Anonymus nem az erdélyi honfoglalás egy mozzanatát hamisította meg, hanem éppen ellenkezőleg, egy értékes hagyományt őrizett meg, amely két-

⁴⁵ Hóman: *A Szent László-kori*, 86. Ugyanezt a gondolatmenetet találjuk máshol is Hómannál: *A magyarok honfoglalása*. Bp., 1923. és lásd még a *Magyar történetben*.

⁴⁶ Anonymus (c. 24–27.) SRH I. 65–69.

⁴⁷ Hóman: *A Szent László-kori*, 97. Ez valóban így is van, és középkori historikusaink szabályosan szabados forráskezelése köztudomás szerint egyik legbiztosabb támpontja a történelmi valóság visszaállításának szövegeikből. Ezt a visszaállítást azonban Hóman – a fenti egészen általános megállapításon túl – nem kísérelte meg.

⁴⁸ Honti János: *Anonymus és a hagyomány*. Bp., 1942. 60.

ségtelenül a székelyekre vonatkozott és a 13. századi geszta szövegében talál megerősítésre. Hóman tévedése ugyanolyan mintára történt, mint Domanovszkyé az 1 + 6 várral kapcsolatban, vagyis az előtte álló adatot indokolatlanul másra vonatkoztatja, mint ami a valóságban vonatkozik. Ha Anonymus ismerte volna az Erdélyen keresztül történő honfoglalást, nem lett volna oka rá, hogy mellőzze. A dolog sokkal egyszerűbb, ő azért elégedett meg az ungvári honfoglalóút leírásával és azért írt a székelyeknek a Maros-torkolat környékén történt csatlakozásáról, mert az ősgeszta is ezt tartalmazta. Hóman azért nem vallja ezt az egyszerű felfogást, mert kompromisszumos feltételezését, amelyre egész honfoglalás-magyarázata felépül, csak így tudja megindokolni. Figyelemre méltó azonban megjegyzése, mely szerint a III. András-kori író „a hun-történet végén megőrizte a kétirányú bejövétel emlékét, de a honfoglalás leírásában már mellőzte az ungi utat és az ehhez fűződő genealógiát”, ebben ugyanis ő maga is elismeri, hogy az Erdélyen keresztül történő honfoglalás csak utóbb került előtérbe. Igen fontos az a körülmény, hogy az ungi bejövétel emléke szerepel minden vonatkozó forráshelyen, Anonymusnál és Kézainál éppen úgy, mint a krónikákban, az erdélyi út azonban csak utóbbinál, itt is másodlagosan kiemelt állapotban. Ebből mindenesetre annak a valószínűsége következik, hogy az ősi hagyomány csak az ungi bejövételről tudott, az „erdélyi interpoláció” pedig valóban betoldás következtében foglal helyet a krónikákban. A valóságban nemcsak interpolációról, hanem valóságos interpoláció-sorozatról beszélhetünk.

Az erdélyi interpoláció-sor keletkezése

Az Erdélyre vonatkozó interpolációk a 26., 27., 28. és a 21.. 23. fejezetekben, tehát részben a magyar, részben a hun gesztában találhatók. Szétszórtságuk ellenére valamennyi az Erdélyen keresztüli honfoglalással van összefüggésben. Nem elégedhetünk meg az interpoláció-sorozat felismerésével, hanem keletkezési körülményeit is meg kell magyaráznunk. Meg kell állapítanunk forrásait, a szerző eljárásának módját és, amennyiben lehetséges, indítóokát, korát és szerzőjének kilétét. A következőkben azt fogjuk előadni, amit e feladatokkal kapcsolatban meg tudtunk oldani.

Az erdélyi interpoláció-sorozat alapötletét – bármi meglepően is hangzik – a krónika Scythia-leírása adta. Először tehát erről kell pár szót ejtenünk. E tájleírás keletkezési körülményeit krónikairodalmunkban kutatóink közül Fóti Lajos,⁴⁹ Gombocz Zoltán,⁵⁰ Hóman Bálint⁵¹ és Deér József⁵² legtöbb vonatkozásában tisztázták. Gombocz úttörő eredményeit Hóman fejlesztette tovább, megállapítva, hogy „a XI. századi ősforrásnak a hazai hagyományon és Regino művén alapuló elbeszélését mind Anonymus, mind Kézai (azaz a hun történet szerzője) lényegesen átalakították”.⁵³ Anonymus önállóan is használta Reginót

⁴⁹ Fóti József Lajos: Góg és Magóg. *Irodalomtörténeti Közlemények* 23 (1913) 28–59.

⁵⁰ Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. I–II. *Nyelvtudományi Közlemények* 45, 46 (1917, 1923) 129–194., 1–33.

⁵¹ Hóman: *A magyar hún-hagyomány*, 126.

⁵² Deér: Szkitia leírása, passim.

⁵³ Hóman: *A Szent László-kori*, 96.

és egy Justinus-kivonatot, és így bővítette ki az ősforrás túl egyszerű Scythia-képét. A hun történet szerzője hasonlóképpen Isidorusból és Josephus Flaviusból bővítette Scythia leírását, de ezt oly túlzó és zavaros módon cselekedte, hogy az eredmény egy teljesen irreális leírás lett. Ezt a zűrzavaros képet sem az ősgeszta, sem az önállóan is használt Regino nem magyarázza meg teljesen, ezért valószínűnek kell tartanunk Gombocz feltételezését, hogy a leírásban valamely egyelőre ki nem derített forrásból, vagy forrásokból származó szövegszerű átvétel rejtezik, erre vallanak a klasszikus Scythia-leírások tipikus elemei, a hat hónapig tartó sarkkörü éjszaka, az aranyat őrző griffmadár, a kristálykő stb.⁵⁴ Ehhez a hun történet szerzője hozzáadta azt a keveset, amit a nemzeti hagyomány Kelet-Európáról még tudott, és felhasználta valamelyest a tatárjárást megelőző és követő felfedező irodalom eredményeit is.⁵⁵ Végül latba vetette nem közönséges méretű képzelőerejét is. Nem csoda, ha ilyenformán művében Scythia leírásának alig van valami köze a valósághoz és jócskán elült az ősgeszta mérsékelt, józan természetétől.

Előrebocsátva ezt a néhány megjegyzést, tekintsük végig a vándorlás és honfoglalás útját úgy, ahogy a hun történet szerzője a 26. fejezetben, tehát a magyar gesztában előadja. A Scythiából a Kárpátokig vezető utat a vándorló magyarok a hun krónikának megfelelően a besenyők és fehér kunok országán, Szuzdalon és Kijeven át teszik meg, nem említve azonban a hun történetben (c. 8.) szereplő fekete kunok országát. A Kárpátokban egy különös erdős tartományba vezeti őket a szerző, ahol a sasoknak tömegei csapnak le a lovakra és gazdáikra, úgyhogy nincs ott maradásuk.⁵⁶ A valóságban ez a képzeletbeli tartomány sehol sem volt, a szerző a 13. századi geszta Scythia-leírásából merítette hozzá az ötletet.

Scythia leírása a 11. századi Gesta Ungarorumban teljesen mentes volt a mesebeli elemektől.⁵⁷ Ilyen a Gesta forrásának, Reginónak a leírása is,⁵⁸ nemkülönben Justinusé, akinek szövegéből Regino merített. Amennyi belőle Anonymus gesztájába átkerült, az inkább reális, józan, szinte azt mondhatnók, gazdasági szempontú érdeklődésre vall, és Scythiának prémes állatokban, aranyban, ezüstben és drágakövekben való gazdagságát emeli ki.

Kiáltó ellentétben van ezzel a realizmussal – a nyilvánvaló kölcsönzés ellenére is – a hun történet mesebeli Scythia-leírása a maga buján gazdag, képzelet- és színdús szertelességével, irreális levegőjével. Telve van csodálatos elemekkel, mesebeli állatokkal, kígyókkal, disznónyi békákkal, basiliscusszal és mérges állatokkal, tigrissel és egyszarvúval, de itt van a griffmadár is, Scythiának Hérodotosz óta állandó lakója. Hatalmas távolság vezet az ősgeszta realizmusától a hun történet mesés irrealizmusáig. Nem csoda, ha a józan és kritikus, sokszor száraz Kézai nem hajlandó ekkorát ugrani és jócskán letompítja a kel-

⁵⁴ Gombocz: A magyar őshaza, I. 153.

⁵⁵ Uo. 141., 177.

⁵⁶ A „transierunt Alpes” kifejezés a Kárpátokon belül esőnek sejteti a tartományt, ennek megfelelő az elbeszélést továbbfűző Képes krónikában „exinde montes descenderunt per tres menses” a leírás, ezzel szemben ugyanez a Sambucus-kódexben ellentmondásosan „montes transcendunt per tres menses”-nek hangzik, ami azt sejteti, hogy a sasok tartománya a Kárpátokon kívül fekszik, holott már előbb szó volt a Kárpátokon való átkelésről. Ez az ellentmondás a Sambucus-kódex megfelelő szövegrészének romlottságára vall.

⁵⁷ Hóman: A Szent László-kori, 50.; Deér: Szkítia leírása, 253.

⁵⁸ Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. Regionis chronicon. I. Ed. Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae, 1826. 599. (Ad annum 889.)

leténél hangosabb állatkerti zsvajt a hun történet leírásában. Megmarad benne az, ami reális, ami egy józan fő számára elfogadható. A tájjelleget a doni mocsarak jellemzik, az emberek táplálkozása erdei és folyóvízmelléki életmódra vall. Scythia füves, ligetes, erdős táj, különféle állatfajtákban csodálatosan gazdag. A nyugat felé vezető úton a vándorlók „per desertas silvas, paludes ac desertum silvestre humano genari immeabile” vergődnek keresztül, a pusztai hegyekben pedig „crystallus invenitur”. Mindezen elemek alapján ez a leírás inkább az ősgeszta és a nyomán járó Anonymus realizmusát tükrözné, ha nem volna ott a mesebeli griffmadár és a „legerfalc”-nak nevezett sólyomfajta, amivel nem egyebet akar a szerző jelezni, mint az Árpádok totemállatát, a turulmadarat.⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy Kézai szkeptikusnak mutatkozik a túlzásokkal szemben (ezeken később Thuróczy is megbotráncol) és kigyomlálja a véleménye szerint túlburjánzott vegetációt. Leírása ilyen módon aránylag közel kerül Anonymus leírásához, hiszen tulajdonképpen nem egyebet cselekedett, mint hogy redukálta a hun történet szerzője bővítéseinek egy részét.⁶⁰

A mi szempontunkból természetesen nem Scythia leírásának kialakulása a fontos, hanem az a körülmény, hogy az Erdélyen keresztüli honfoglalás elbeszélése nem az ősgeszta híradásán alapul, hanem a kész gesztaszövegben utólag beiktatott koholmány, melynek ötletét Scythia leírása szolgáltatta. A 26. fejezet táblázatunkon idézett része, mely a Kárpátok felé vezető utat írja le, kétségtelenül az ősgesztára megy vissza. Ismerve a hun történet szerzőjének a magyar gesztát felhasználó eljárását a hun történet megépítésére, biztosra vehetjük, hogy az eredeti szöveg a mostani 26. fejezetben volt található, de ezt a szerző megsoványította, elsatnyította azáltal, hogy egyes részeit a hun történetbe, a mostani 8. fejezetbe helyezte át, illetve ott ismételte meg, megrontva ezáltal az ősgeszta szövegezését. A vándorlás története a 11. századi szövegben igen rövid volt, valószínűleg csak egyetlen mondatból állt és Anonymusszal (esetleg az utóbbival összefüggésben lévő Nyesztor leírásával) összehasonlítva állítható vissza. Már a hun történet szerzőjének minduntalan megnyilvánuló törekvése a szöveg kibővítésére, melynek többek között Scythia leírásának megduzzasztását is köszönhetjük, indokolja a vándorlás történetének változatosabbá tételét. A szerző képzeletét elsősorban a geszta adat- és motívumkészlete ihlette meg (lásd a „deinde transierunt Alpes – per tres menses” részletet). Az eredmény a sasok tartományának kitalálása lett, amelynek motívumai mind Scythia leírásának jól ismert kellékei (c. 6.). Az erdős vidékhez: *per silvas vadit; nemoribus, silvis, herbis; desertum silvestre*; a sas motívumhoz: *avesque legerfalc, que Hungarice kerecheth appellantur*. Utóbbi eredetileg egy orosz közvetítéssel megismert és divatba jött sólyom-

⁵⁹ Gombocz: A magyar őshaza, I. 138. és Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp., 1930. 70.

⁶⁰ Anonymus:

c. 1. Thanais, cum paludibus magnis ubi ultra modum habundanter inveniuntur zobolini...
ibi habundat aurum et argentum et inveniuntur in fluminibus terre pretiosi lapides et gemme
c. 7. Venientes autem dies plurimos per deserta loca ... et nunquam viam civitatis vel habitaculi invenerunt

Kézai:

c. 6. per desertas silvas, paludes ac montes niveos...
... nemoribus, silvis, herbis venustata... In montibus etenim deserti memorati cristallus invenitur et grifo nidum parat avesque legerfalc...
est desertum silvestre humano generi immeabile...
In montibus etenim deserti me

fajta lehetett,⁶¹ amelyet azonban a hun történet szerzője könnyen az Árpádok totem-állatával, a turulmadárral azonosíthatott, mert ez az ősgesztában úgyis jelentős szerepet játszott.⁶² A sasok tartományában lakosok nincsenek említve, ezért kapcsolat lehetséges a lakatlan pusztá tartomány motívuma és a *desertum inneabile*, de még inkább a *desertum silvestre humano generi inneabile* közt. Ezeket az elemeket azután egy történetté ötvözte össze, melyben a sasok két oldalról is részesülnek csodálatos elemben: egyfelől a scythiai mesebeli állatokkal rokonodnak, másfelől a turul totemmel vannak összefüggésben. Ezt a pogány ihletésű elképzelést azután átszínezi és áthatja a szerző keresztény életfelfogása, gondviselészerű összefüggést teremtve a pogány sasok támadó magaviselete és Isten akarata közt: „Volebat enim Deus, ut citius descenderent in Hungariam”. A turulmadár pompásan beleillett a hun történet IV. László-kori szerzőjének pogányos színezésű életfelfogásába. Pogányság és kereszténység keverednek tehát ebben az elbeszélésben, ami némi támpontot nyújt keletkezési korának megállapítására. Pusztán a sasok tartományának tanúságára támaszkodva azt mondhatnánk, hogy ez az elbeszélés vagy a hun történet szerzőjétől, vagy egy vele korban és felfogásban megegyező szerzőtől való.

A 11. századi geszta rövid elbeszélése a honfoglalás első szakaszáról a Kárpátokon való átkelés után szintén nem elégítette ki szerzőnket, s minthogy a rövid előadás egyes elemeit már Attila korába helyezte át, szükségesnek találta a hiányt újabb részletekkel kipótolni. Eme hajlandóságát erőteljesen támogatta több motívum Scythia leírásában és általában az ősgesztában. Az ilyen kifejezések, mint *montes nivei*, *silvis*, *per silvas* és *desertum silvestre* többszörösen Erdély képzetét keltették fel a szerzőben, ugyanis valamennyi emlékeztette Erdély magyar és latin nevére (Havas, Anonymusnál *ultra siluam Houos*, *Ultra Silvas*, *Transsilvania*). Ez viszont eszébe juttatta Erdély német *Siebenbürgen* (Simburg) nevét, melyet meg is magyaráz = *Septem Castra*, Erdély harmadik latin neve. A hét erdélyi vár hetes számát a legtermészetesebb képzettársítással kapcsolatba hozta a vezérek ősgesztabeli hetes számával és így ez a kézenfekvő etimológia valósággal kínálkozott a honfoglalók Erdélybe vezetésére: „... et deveniunt in confinium Hungarie” – ami után sietve odaírta – „scilicet in Erdelw”, holott ugyanezen mű első felében, a hun gesztában (c. 8.), a helyes hagyomány világosan ki van fejezve – „ab inde egressi usque ad Tysciam pervenerunt” –, majd így folytatja: „Ibique terreis castris septem praeparatis [...] aliquamdiu permanserunt. Quapropter Teutonici partem illam ab illo die Simburg, id est septem castra vocaverunt.”

Íme, így keletkezett az Erdélyen keresztüli honfoglalás története a 13. századi gesztában. Azt hiszem, sikerült bizonyítani, hogy a *Septem Castra* = Erdély etimológia nem az ősgesztából való, hanem egy 13. századi szerző helyezte el a geszta szövegében egy teljesen önkényes és történeti valóságtól tökéletesen független ötlet alapján. Nagy kü-

⁶¹ Gombocz: A magyar őshaza, I. 191. és Melich János: Régi magyar hatás a tót nyelvre. *Magyar Nyelv* 22 (1926) 110.

⁶² Comp. saec. XIV. c. 10.: „Baluerium [V: Galnerium] quoque regis Atile, quod in suo scuto gestare consueverat, similitudinem austuris in capite habebat cum corona.” c. 26.: „avis quasi in forma austuris veniens”. Kézai c. 10.: „Banerium quoque regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae Hungarice turul dicitur, in capite cum corona”. c. 27.: „Arpad [...] de genere Turul” és c. 76.: „Dux [...] Geicha de genere Turul.”

lönbség van a Septem Castra és a Hung-Hungari etimológia közt: míg az elsőnek 'hét vár' értelmezése helyes, a másodiké minden ízében tudálékos és a valóságtól távol álló. Bizonyos, hogy egyik sem származik az ősgesztából, de az is kétségtelen, hogy Anonymusnál a Hung-Hungari etimológia nincs összekapcsolva a hét vezérrel, ellenben minden logikai összefüggés nélkül mellette szerepelt a hét vezér megválasztása. A kapcsolatot az erdélyi interpolátor teremtette meg, aki a hét vár és a hét vezér számbeli megegyezéséből kiindulva összefüggést vélte a kettőben felfedezni. Kézai, aki a 13. századi szerkezetben már az erdélyi változatot olvasta, nem adott hitelt az új elképzelésnek, hanem visszatért az ősgeszta elbeszéléséhez, és kihagyta az erdélyi interpolátor betoldásait, kivéve a hét vár motívumát. Cselekedetének több oka volt. Az egyik az, hogy Ungvár alapításáról az ősgesztában úgyis szó lévén, hitelt adott annak, hogy a többi vezér is alapított várakat, amint azt az erdélyi változatban olvasta. A meglévő egyhez tehát újabb hatot csatolt oda, de nem fogadta el összefüggésüket Erdéllyel. A másik ok az volt, hogy ilyen módon államjogi felfogását is érvényre juttathatta, ezen a téren általában megegyezve a hun történet szerzőjének felfogásával, vagyis arra törekedett, hogy Árpádot, tehát a későbbi királyok őseit a *primus inter pares* szerepében tüntesse fel, ami azonban már egyáltalán nem egyezik meg az ősgeszta szemléletével.⁶³ Egy harmadik ok végül az is lehetett, hogy ő az északkeleti bejövétel történetét az ősgesztából, illetve annak valamelyik hun történet előtti lezármazójából ismerte és azt tartotta autentikusnak, a másikat, az újat tudatosan kirotálva művéből.

Figyelemre méltó, hogy a szerző a „scilicet in Erdelw” után odateszi még: *invitis gentibus memoratis*, ami sem a 8. fejezetben, sem Kézai párhuzamosan megfelelő (25. és 27.) fejezeteiben nincs meg, fennmaradt ellenben Kézai 8. fejezetében: „tandem usque Tize fluvium salvis rebus, *invitis gentibus praefatis* pervenerunt”. Az erdélyi interpolációban a Kézainál olvasott *salvis rebus* kifejezés ebben a formában található: *rebus suis conservandis*. Világos, hogy Kézai szövege a későbbi, de egyúttal példája annak is, hogy ez a szerző milyen gondossággal követi forrását, amikor ez az ősgeszta nyomdokán halad, ellenben könnyörtelenül mellőz mindent, amit ezzel ellentétesnek ítél. A krónika és Kézai 8. fejezete a Tisza emlegetésével világosan megmutatta, hogy az említett kifejezés eredetileg az északkeleti, felső-tiszai bejövettel és nem az erdélyi megpihenéssel volt kapcsolatos. Nehezen képzelhető el akkorra tudatosság Kézai részéről, hogy a krónika 8. fejezetének hűen követett szövegébe az „*invitis gentibus praefatis*” kifejezést a 26. fejezetből emelte volna át, sokkal inkább valószínű, hogy a hun történet szerzője vette ki a 8. fejezetben található és eredetileg a magyarokra vonatkozó összefüggésből a hun történet megalkotása során. Abban ugyanis nincsen semmi kétség, hogy a 26. fejezet a 8.-nak parafrázisa (lásd Anonymust), az erdélyi motívumok betoldása pedig részben a *primus ingressus* létrehozása által a magyar gesztában támadt űr betöltésének szükségletéből származott.

Az erdélyi megpihenés nyilvánvalóan az ungvári megpihenés tükörképe, ilyen a hét vezér megválasztásának elbeszélése is, természetesen a 13. századi nemesi államfelfogás

⁶³ Anonymusnál Ügyek és Álmos „*clariores erant genere et potentiores in bello*” (c. 5.). Ez az értékelés egyéként megmaradt a 13. századi szerkesztésben is. Kézai: „*ditior et potentior gente*” (c. 27.); comp. saec. XIV. c. 28.: „*ditior et potentior Arpad filius Almi*”.

szemmel tartásával (*deliberato communi consilio*), azzal indokolva meg a választás szükségességét, hogy a körül lakó fejedelmek esetleg támadást intézhetnek a magyarok ellen. Ez a motívum a hun történetben nem a magyarokhoz, hanem Macrinushoz fűződik, aki a maga során a hunoktól fél (c. 8.). Kézainál erről nincsen szó. Kritikai szelleme – úgy látszik – itt is érvényesül. Az erdélyi interpolátor itt Macrinusszal kapcsolatban hozza az ősgeszta eredeti intencióját. A próbát Anonymus szolgáltatja (c. 12.): „*Et talis timor et tremor irruerat super habitatores terre, et adulabantur duci et suis primatibus sicut servi ad suos proprios dominos*”. Erdélyben a motívumot az interpolátor visszajára fordítja, nyilván azért, hogy az olvasó az egyezést ne fedezhesse fel.

A 28. fejezetben az interpolátor Álmos megöletéséről szól, amiről sem Kézai, sem Anonymus nem tudnak. Nem indokolt az a feltevés, mintha Álmos megöletésének szakrális jellege lett volna és célszerű összefüggésben lett volna Árpád megválasztásával és a honfoglalással,⁶⁴ mert egyrészt az interpolátor mélyen hallgat Álmos megöletésének indokáról, de főként és egyszerűen azért, mert szövegünk nem hiteles forrásból, hanem az átíró képzeletéből táplálkozik. Egyébként is Anonymusnál Álmos ténylegesen bejön az országba, s az itt talált népek mint Attila király utódjának hódolnak előtte. Haláláról azonban szó sem esik. Álmos megöletésének motívumát a szerző teljesen önkényesen találja ki.⁶⁵ A „*non enim potuit in Pannoniam introire*” nem Álmosnak képtelenségére vonatkozik a honfoglalás lebonyolítására még a hun történet szerzőjének felfogása szerint sem, ez tehát nem oka megöletésének – mint ahogyan Hóman gondolja –, legfeljebb okozata lehetne. Helyesebb azonban a mózesi párhuzam feltételezése: akinek nem adatott meg az ígért földjére lépni.⁶⁶ Betoldásra⁶⁷ vall az is, hogy Álmos megöletésének elbeszélése után átírónk ismét visszatér oda, ahonnan kiindult, vagyis a pihenés motívumára, hogy azután a fehér ló részletesen elmondott regéjével folytassa a honfoglalás leírását. Csak eddig vázolt tevékenységének következményeit vont le az erdélyi átíró, amikor a 23. fejezetben a „*Hungari de fluvio Hung*” kifejezésbe a „*Hungari de Erdelw*”-t is – mégpedig első helyre – betoldotta. Ha betoldásait kihagyva olvassuk végig a krónika 26–28. fejezeit, akkor töretlenül előttünk áll a Kézainál és Anonymusnál fennmaradt északkeleti honfoglalás hagyományának vonala, ami mindennél világosabban bizonyítja az erdélyi átíró betoldó tevékenységét.

⁶⁴ Így véli Hóman kazár birodalmi analógiák alapján. Álmos megöletését tévesen az ősgesztából valónak tartja. Hóman: *A Szent László-kori*, 61. és Hóman–Szekfü: *Magyar történet*, I. 118.

⁶⁵ Ismeretes, hogy a 13. századi szerző Jordanes Dacia Ripensisét tévesen Erdéllyel azonosította. A megfelelő rész egyik értelemben merőben különböző, de hangzásban Álmos nevére emlékeztető szava is hozzájárulhatott az Álmos-motívum kitalálásához: Attila fia „*in Dacia ripense Vto et Hisco Almoque politi sunt*”.

⁶⁶ Mózes V. 34. 4–5.

Anonymus (c. 20.)

Bene implevit deus in Almo duce et filio suo Arpad prophetiam, quam cecinit Moyses propheta a filiis Israel dicens: 'Et locus, quem calcaverit pes vester, vester erit'. Quia a die illo loca, que calcaverunt Almus dux et filius suus Arpad cum suis nobilibus, usque ad presens posteritates eorum habuerunt et habent.

⁶⁷ Macartney: *Studies*, III/[1]. 39–42.

Comp. saec. XIV. c. 28.

Retradidit autem Dominus Hungaris Pannoniam, sicut tradiderat filii (sic) (S: filius Israel) tempore Moysi terram Seon regis Amorreorum et omnia regna Chanaan in hereditatem. Arpad vero [...] omnipotentis Dei clementiam rogavit, ut Dominus eis terram in perpetuum concederet.

De ki volt ezeknek a betoldásoknak a szerzője? Ha figyelembe vesszük az interpolátor munkamódját, felfogását, egész magatartását, végül azt, hogy toldalékai a hun gesztában, vagy azzal párhuzamos magyar gesztabeli fejezetekben foglalnak helyet, bizvást magára a hun történet szerzőjére gondolhatunk. Elhangozhat most már az ellenvetés: miért nevezzük akkor az erdélyi motívumokat interpolációknak, ha a hun történet szerzője a hun történetben szól róluk? Az ellentmondás csak látszólagos. Interpolációknak kell tartanunk az erdélyi honfoglalásra vonatkozó részleteket először, mert toldalékai és megmásításai az ősgesztában és annak aránylag hű tolmácsolásában, az Anonymus gesztájában megőrzött hagyománynak, másodsor, interpolációknak kell tartanunk magának a hun krónikának eredeti változatához képest is. Ismeretes, hogy a hun történet eredetileg a 19. fejezettel zárulhatott le, a többi része minden valószínűség szerint később jött létre és arra szolgált, hogy szerves kapcsolatot teremtsen a hun és a magyar geszta közt, de arra is, hogy a szerző részben irodalmi úton szerzett, részben a hagyományból merített ismereteit előadhassa. Hogy kísérlete nem ütött ki valami szerencsésen, és hogy belőle számos ellentmondás, sőt „az ellentmondások ellentmondása” származott, nem különösebben meglepő, hiszen erre, ha csekélyebb mértékben is, a hun történetben találunk példát, nem is egyet.⁶⁸ Az áthidaló részt nézetem szerint nem más szerző, hanem a hun történet szerzője írta, nem egyöntetben, hanem többszöri hozzákezdéssel, amikor is az alkotás hevületében és elragadtatásában, időbeli különbség járulva hozzá, a részletek kidolgozása és összehangolása elmaradt. Az alkotói láz a legtisztábban észlelhető ezekben a mély ihletű, inkább irodalmi, mint történelmi fejezetekben: a szerző, ez a vérbeli író, a valóságnál, a logikánál, az összefüggésnél többre becsülte az alkotás önkívületi örömét. Micsoda különbség az elragadtatott hun krónikás és a száraz, józanul válogató Kézai közt! Az erdélyi motívumsor is ilyen írói kitalálókédv lendületében fogantatott. A szerző ugyanakkor történetíró, mégpedig középkori történetíró volt, aki az irodalmat is csak bizonyos bevett módszer alkalmazásával tudta elképzelni, ez pedig az egyénien válogató kompilatív módszer volt. Képzületét is megkötötte az, amit tárgyáról írásból vagy szóból megtudott. Történetírói hivatásának ezek hű és nem mindig logikusan összehangolt rögzítésével kívánt eleget tenni, kompromisszumot teremtve a tárgyi anyag és az alanyi hajlam közt. Ezért művének színes épületébe a csillogó mese mellé az élő hagyomány tégláit is beleépíti: a historikus feladata ezeket kibontani, letisztogatni, eredeti mivoltukban bemutatni. Ezért érdemes és kell is mai szemmel nézve kevés történelmi hitelt sejtető művét részletes és alapos vizsgálatnak alávetni. Lássuk tehát a következőkben a további erdélyi betoldásokat.

Van a 14. századi szövegnek egy erdélyi vonatkozású részlete, melynek hitelességét tudomásom szerint még senki sem vonta kétségbe, azonban interpoláció mivolta kétségtelen. Keán legyőzete után Szent István „locavit ibi unum proavum suum nomine Zoltan, qui postea hereditavit illas partes Transiluanas et ideo vulgariter sic dici solet: Erdeelui Zoltan. Erat enim ille antiquissimus, qui vixerat usque tempora sancti regis et ideo voluit ipsum esse super gentes opulentas” (c. 66.). Ez a rész teljesen idegenül áll egy összefüggő,

⁶⁸ Elég lesz itt a kronológiai és genealógiai ellentmondásokra utalni. Vagy gondoljunk a jafetita geszta hivatá váló átalakítása után is benne maradt jafetita elemekre.

Keán legyőzetéséről szóló fejezet közepén.⁶⁹ Zoltán vezérről, Árpád fiáról Anonymus tud a legtöbbet, a krónika nem ismeri Zoltán vezér alakját, ezt a nevet is csak egyszer említi, *Zulta* alakban (mint Anonymusnál) az Árpád-család genealógiájában.⁷⁰ A betoldó szeme előtt a történelmi Zoltán vezér alakja lebeghetett, amikor Erdőelvi Zoltán alakját megrajzolta, nem tudva róla, hogy amannak Anonymus halálát is jelzi (c. 57.), sőt Konstantinos Porphyrogennitos 950 körül megemlíti, hogy Árpád fiai már mind meghaltak.⁷¹ Szerzőnk valami halvány hagyományfoszlány alapján éleszti fel halottaiból Árpád-fia Zoltánt és matuzsálemi korra emelve,⁷² de helyesen Szent István proavusának nevezi őt. Az eljárás indítóokát egy homályos emlékezésben vélem felismerni, amely Anonymusra, illetve távolabb a hagyományra utal és azon alapul, hogy egy Zoltán Erdély szomszédságában, részben talán erdélyi területre is kiterjedő tartományt, Ménmarót birodalmát örökölte.⁷³ Az Anonymusból való kölcsönzés feltevése nem jöhet számba, mert Anonymus Zoltánról részletesen szóló gesztájának ismerete önmagában kizárta volna Erdőelvi Zoltán alakjának átköltését. Marad tehát a torzult hagyomány, vagy az Anonymusnál lerögzített adat elmosódott szóbeli közvetítése. Erdőelvi Zoltán kérdésével kapcsolatban meggondolandó, hogy Váczy Péter meggyőző érvelése után Keán országát nem kereshetjük Erdélyben, hanem csak Bulgáriában.⁷⁴ A fejezet egyébként összekeveri Keán és Gyula személyét, Bulgáriát és Erdélyt. Ez a tévedés erősen emlékeztet a hun történet szerzőjének tévhitére, mely Dacia Ripensist Erdéllyel azonosította.

Jegyezzük meg, hogy Erdély „partes Transilvaniae” neve az Erdőelvi Zoltánról szóló részben sehogy sem illik bele a 13. századi keretbe, mert ennek gyakorlata szerint itt vagy a magyar Erdőelve–Erdély típus, vagy ennek latin fordítása, *Ultra Silvam* (mint Anonymusnál és a 11. századi gesztánál) a helyénvaló. A német *Siebenbürgen* latin fordítása egyedül a krónikában, a *Siebenbürgen* etimológiában van meg, viszont Kézai kétszer is használja (c. 43. és 63.). A *Transilvania* névtípus először a *Legenda minorban* fordul elő (c. 8., ad partes *Transilvanas*),⁷⁵ az említett „partes Transilvaniae” kifejezés és a vele kapcsolatos elbeszélés azonban inkább későbbi jelenség (13. század második fele) és semmi

⁶⁹ Comp. saec. XIV. c. 66: „inestabilem copiam thesaurorum eius et precique in auro et gemmis ac pretiosis lapidibus accepit. [...] (itt következik a betoldás.) [...] Ex hac itaque gaza multiplici sanctus rex Stephanus, plurimum locupletatus Albensem Basilicam, quam ipse fundaverat...” SRH I. 315.

⁷⁰ Anonymus (c. 53.). Kézai még nevét sem említi. Egy besenyő vezér neve is Zultán. Comp. saec. XIV. c. 125. (SRH I. 395.)

⁷¹ c. 40. *A magyar honfoglalás kútfoi*, 120.

⁷² Zoltán vezér 895 körül született. *A magyar honfoglalás kútfoi*, 411. 2. j.

⁷³ Comp. saec. XIV. c. 66.

et locavit ibi unum proavum suum nomine Zoltan, qui postea hereditavit illas partes Transilvanas et ideo vulgariter dici solet: Erdeelui Zoltan.

Anonymus (c. 51.)

Dux vero Arpad [...] dum filiam Menemorout eiusdem etatis, ut filius suus Zultus, iam esse audivisset, petitionem Menemorout differre noluit et filiam suam in uxorem Zulta accepit cum regno sibi promisso...c. 52. ... Menemorout post istem causam in secundo anno sine filio mortuus est et regnum eius totaliter Zulte generi suo dimisit in pace.

⁷⁴ Váczy: Gyula és Ajtony, 505.

⁷⁵ I. Tóth téves adatot közölt. A Gellért-legenda 8. caputját nézte el István király kisebb legendájának. SRH II. 490. (A szerk.)

esetre sem való az ősgesztából.⁷⁶ Éppen a Transilvania névtípus használata teszi kérdésessé a hun történet írójának szerzőségét, bár az sem teljesen kizárt, hogy eredetileg Erdélynek itt is korszerűbb neve szerepelt és fölcserélése a 14. századi krónikaszővegek sorsával van összefüggésben. A kérdést mindenesetre nyílnak kell tekintenünk.

A székely fejezet történeti értéke

Kénytelenek voltunk az erdélyi interpolációk kérdésével részletesen foglalkozni, hogy hosszabb vargabetűvel visszaérkezzünk eredeti kiindulópontunkhoz, a székely fejezethez (c. 21.). A Csiglamezőnek Erdélybe helyezése ugyanis nézetem szerint szervesen hozzátartozik az erdélyi interpolációk sorához. Ez a megállapítás azért lényeges, mert kizárja annak lehetőségét, hogy a Csiglamezőt Erdélyben kereshessük. Ezek után elérkezett az ideje, hogy megkíséreljük szétválasztani a székely fejezet történeti és nem történeti elemeit. Négyes rétegződést állapíthatunk meg: 1. ősgesztai elemek, 2. idegen hatások, 3. szóbeli hagyomány és 4. egyéni toldások, stiláris átvételek.

1. Ősgesztai elemek. A hun történet szerzőjének felfogása szerint a székelyek és a hunok egy és ugyanazon nép. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ezt vallotta már az ősgeszta szerzője is, sőt munkájának legfőbb ösztönzője is ez az ősgesztai vélemény volt. Vessük össze Hóman nyomán a hun történet és Anonymus feltételezetten az ősgesztából merített székely vonatkozású részeit.⁷⁷ Hómantól eltérőleg csak a dőlt betűvel szedett részt tekintem az ősgesztából kölcsönzöttnek:

Hun történet	Anonymus
Comp. saec. XIV. c. 20.: Remanserunt autem ex Hunnis virorum tria milia, qui [...] non se Hungaros, sed Zekul [...] vocaverunt. Isti etenim Zekuli Hunorum sunt residui [...] dum Hungaros [...] redire cognovissent [...] eis occurrerunt, conquestrantes simul Pannonie regionem.	(c. 50.) ... omnes Siculi, qui primo erant populi Athyle regis, audita fama Usubuu, obviam pacifici venerunt [...] et ante exercitum in prima acie contra Menu-Morout pugnaturi ceperunt.

⁷⁶ 1191-től 1231-ig okleveleink kizárólag az Ultra Silvam típust használják. A Transilvania típus első előfordulása IV. Béla egy 1231-i okleveléből való (in Transiluanis partibus): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hg. von Franz Zimmermann – Carl Werner – Gustav Gündisch. Köln, 1892–1991. I. 54. IV. Béla kancelláriája felváltva használja a két nevet. A Transilvaniát az erdélyi helyi használat hozta divatba. A két nevet a későbbi IV. Béla és V. István hercegek oklevelein keresztül. Az Ultra Silvam a 13. század végére már ritkaságszámba megy és a 14. századra eltűnik. A pápai kúria még a 13. század hatvanas éveiben is használta az Ultra Silvamot. A külföldi elbeszélő forrásokban Erdély neve az előfordulás gyakoriságában sorrendjében a következő: Septem Castra, Transilvania, Dacia és Ultra Silvam. Vö. Albinus Franciscus Gombos: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. IV. Bp., 1937–1943. 135.

⁷⁷ Hóman: *A Szent László-kori*, 54.

Ezek szerint a székelyek a hunok csekélyszámú maradványai, akik Pannóniában csatlakoztak a honfoglaló magyarokhoz és részt vettek velük együtt a hódításban. Mindössze ennyi az, ami biztosan az ősgesztából való átvétel. Legfeljebb a csatlakozás és a harc színvonalát fogadható el a Tiszántúllal, melyre nézve a Kőrögy-éri csatlakozás és a bihari harcok szolgálhatnak támpontul Anonymusnál. A Csiglamező már nehezebb kérdés, de minthogy Anonymusnál a Tiszántúllal oly határozottan ki van fejezve, s a csiglamezeiek kétségtelenül azonosak a Kőrögy-éri csatlakozókkal, a hun történet helyhez kötése elsősorban a Tiszántúllal kapcsolatban lehetséges. Az ősforrás azonban valószínűleg nem, csak a hagyomány jelölte meg a székelyek csatlakozásának helyét. Az ősgeszta mindenesetre magába foglalta Pannónia közös magyar-székely elfoglalásának állítását.

2. Idegen hatások. Ilyen a krimhildi csata átvétele a bajor-osztrák nibelungi mondakörből: „per fuge interfugium erepti de prelio Crumheldino [...] se colligere procurarunt”, és „In vita quidem Atyle infesti fuerant ipsi Huni occidentali natione [!]”. Irodalmi indítású a hunok székely nevének megmagyarázása Jordanes példája nyomán:

non se Hungaros, sed Zekul alio nomine vocaverunt multique Hunnorum [...] se in Romania dediderunt e quibus nunc usque Sacromontis et Fossatis dicuntur (*Getica* c. 50.)

3. Hagymány. Idetartozik a Csiglamező neve, mely a hun történet megszerkesztése korában már csak elkopott és majdnem értelem nélküli romja volt egy lassankint teljes feledésbe merülő hagymánynak. Hagymány voltát bizonyítja a magyar névalak változatlan beiktatása a latin szövegbe. A hagymány pusztulását mutatja, hogy Anonymus ugyanazon dologról szólva már nem határozott helynevet, hanem csak általánosságban a Tiszántúllal Maros közelségbe eső részét jelöli meg a székelyek tartózkodási helyeül. A Csiglamezőre vonatkozó hagymány nem lehetett több, mint ami az ősgesztából származóan lényegében véve Anonymusnál is megvan, tudniillik, hogy a székelyek Attila népe, tehát a hunok utódja és a magyarok bejöveteléig a Csiglamezőn tartózkodott. Ne feledjük el, hogy ezt a hun krónika szerzőjével majdnem egykorú Kézai közvetlen tudomásból szintén tudhatta, és az előtte álló mintaszöveget ennek alapján ellenőrizhette és alakíthatta, mint ahogyan ezt máskor is megtette. Ezért az ő szövege közelebb áll a hagymányhoz, mint a hun történet szerzőjéé: „in campo Chigle usque Arpad permanserunt”, míg a krónika a hagymánytól idegen elemektől jobban át van szöve: „in campum Chiglamezei se colligere procurarunt”. A csiglamezei székelyekre vonatkozó hagymány tartalmazta egy katasztrófa, nézetem szerint az avar romlás halvány emlékét. Ezt kapcsolja össze a hun történet szerzője a hun romlás jordanesi történetével és a krimhildi csata nibelungi motívumával. Az összefüggés világos: a hun ivadék székelység a veszített csata után oda vonult, ahol a hagymány szerint a honfoglalás idejében tartózkodott. A „se colligere procurarunt” a menekülésből adódó szétszóródás korrigálására szolgál. A háromszoros szám a székelység csekély létszámának esetleg a hagymányban is tükröződő illusztrálása.

Megvan szövegünkben a székely csatlakozásnak másik, az Anonymusnál és Konstantinosnál fenntartott ruténiai változata is. Az ősgeszta mindenesetre szólt róla, tehát a hun

történet szerzőjének innen ismernie kellett, de nagyon valószínűnek tartom, hogy élő hagyomány is megőrizte a kabar csatlakozás emlékét és az írott forrással párhuzamosan rendelkezésre állt a szájhagyomány is. A motívum folytonossága tehát párhuzamosan az írott és beszélt hagyományban kereshető. A kettős csatlakozás emléke azonban erősen összekeveredett, mert – mint már említettük – porladozó hagyományról volt szó. A magyarok elé sietés motívuma a hagyomány alapján Anonymusnál (obviam pacifici venerunt) és a névtelen jegyzőt nem ismerő 13. századi ismeretlennél (eis occurrerunt) is megvan. A több mint fél századdal korábban író Anonymusnál a hagyomány még helyesebb formában, csigramezeikkel kapcsolatban él, míg a hun történet szerzőjénél ez az összefüggés elhalványodott. Kompiláló tevékenységében a kettős csatlakozás látszólagos ellentétét meg akarta magyarázni, ezért – felhasználva az elébe sietés kínálkozó motívumát – a Pannóniában maradt hunokat a magyarok elé Ruténiába küldte, hogy azután együtt vegyenek részt a közös örökség birtokbavételében: „Dum ergo Hungaros iterato in Pannnoniam redire cognovissent, in Rutheniam eis occurrerunt, conquerrantes simul Pannonie regionem.” Anonymusnál is a magyarok elé sietnek és együtt vesznek részt a hódításban: „obviam pacifici venerunt [...] et ante exercitum in prima acie [contra Menu-Morout] pugnaturi ceperunt.”

4. Egyéni toldások, stiláris átvételek. A kölcsönmotívumok és a hagyományrészletek összeforrasztására a hun történet szerzője részben egyéni ötvöztető mondatokba foglalja mondanivalóját, részben pedig stiláris átvételekkel segít magán. Típusa ennek a maga összetettségében a fejezet első mondata, melyben hagyomány (Csiglamező, hun-székelyek megmaradása Pannóniában), irodalmi átvétel (krimhildi csata) és egyéni szöfűzés és értelmezés (se colligere procurarunt) keverednek. Hasonló tarkaságot mutat a második mondat is. Ebben három különálló rész van összefogva: a) „Qui cum timerent occidentis nationes, ne eos invaderent ex obrupto [!]”, amihez szervesen hozzátartozik a következő magyarázó jellegű mondat is: „In vita quidem Atyle infesti fuerant ipsi Huni occidentali nationi [!]”, b) „ad Erdeelew intraverunt” és c) „non se Hungaros, sed Zakul alio nomine vocaverunt”.

Keressük meg ennek a három motívumnak a forrásait.

a) A félelem motívumát szerzőnknel három helyen is megtaláljuk:

c. 21.	c. 27.	c. 8.
Qui cum timerent	Cumque in eisdem	[Macrinus] cum alumpnis
occidentis nationes, ne eos	[septem] castris	sui regni ipsos [Hunos]
invaderent ex obrupto	permanerent irruptionem	agredi formidans
	circumquaque iacentium	
	dominorum formidantes	

A motívum egységes eredete kétségtelen, sőt szerkezeti összefüggése is azonos: egy nép viszonyba állítása a támadástól való félelemmel. A három eset közül kettő összefüggésben van a nép vezetőinek megválasztásával: a hun gesztában a *rector*, a magyar gesztában a hét vezér megválasztásával. A félelem alanya változó: a *primus introitus*nál Macrinus

fél támadásba átmenni, az erdélyi pihenéskor a magyarok félnek a körül lakó fejedelmek támadásától, végül a hun-székelyek félnek a nyugati népek támadásától. A két utóbbi eset Erdéllyel is kapcsolatba van hozva. A félelem-motívum háromszoros előfordulása azonos szerkezetű helyen, egyazon szerző művében nem lehet véletlenség, hanem az író szerkesztői eljárásának módjából következik. Meg kell tehát állapítanunk, hogy eredetileg honnan származik a félelem-motívum.

Idézzük meg Anonymust és szólaltassuk meg a honfoglalás népeiről írt részleteit a félelem-motívummal kapcsolatban:

– c. 8. Tunc duces Ruthenorum hoc intelligentes *timuerunt valde eo, quod audiverant Almu ducem [...] de genere Athile regis esse...*

– c. 9. videntes duces Cumanorum et Ruthenorum audatiam Scithicorum *timuerunt valde.*

– c. 12. [Munkács vidékén] Sclaii vero habitatores terre audientes adventum eorum, *timuerunt valde [...] eo, quod audiverant Almu ducem de genere Athile regis descendisse.*

[Zalán népei] cum magno honore et timore serviebant Almo duci [...] *Et talis timor et tremor irruerat super habitatores terre...*

– c. 20. [Ménmarótról] Et verba sua non conturbant animum nostrum, quod mandaverit nobis se descendisse de genere Athile regis...

[Szabolcs vidékén] *timebant eos fere omnes gentes [...] talis et tantus [timor?] irruit super Menemorout, quod manum levare ausus non fuit, quia omnes habitatores timebant eos ultra, quam dici potest, eo, quod audiverant Almu ducem patrem Arpadii a geo nere [genere] Athile regis descendisse...*

– c. 22. Menemorout et sui *non sunt ausi pugnare contra eos.*

– c. 25. et habitatores terre illius viliores homines essent tocius mundi, quia essent Blasii et Sclaii, qui alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas et dux eorum Geleou minus esset tenax *et non haberet circa se bonos milites et auderent stare contra audaciam Hungarorum, quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias paterentur.*

– c. 30. Salanus dux hoc audito *in maximum irruit timorem* et terram ab ipso postulatam *timore percussus ... duci Arpad concessit.*

– c. 33. [Szlávok Nógrád és Nyitra vidékén] *timuit eos omnis homo et maxime ideo timebant eos, quia audierant ducem Arpadium [...] ex progenie Athile regis descendisse...*

– c. 34. [Garam vidékén] *timuerunt eos omnes incole terre* et nullus ausus fuit levare manus contra eos.

– c. 36. [Sclaii et Boemi] *timuerunt valde.*

– c. 37. [Boemi] *timuerunt eos omnes homines illius patrie.*

c. 39. [Árpád beszéde harcosaihoz] *et sic timeamus multitudinem Grecorum, sicut multitudinem feminarum [?].*

Greci vero et Bulgari *timore Hungarorum percussi [...] pro salute vite Thysciam [...] transnatare volebant, sed quia talis timor et terror irruerat super eos, ut propter timorem Hungarorum fere omnes in fluvio Thyscie mortui sunt...*

– c. 44. Dux vero Glad fuga lapsus [...] *propter timorem Hungarorum...*

- c. 45. *cives Bulgarorum et Macedonum, timuerunt valde a facie eorum.*
- c. 48. *Reliqui vero Romanorum videntes audaciam Hungarorum dimisso castro Bezprem fuga lapsi sunt.*
- c. 49. *fuga lapsi fluvium Loponsu latenter transnatauerunt.*
- c. 51. *[Menemorout] timuit ultra, quam debuit et contra eos ausus venire non fuit ...irruit in maximum timorem...*

Ismerve Anonymus sztereotip szerkesztési módját és azt a tulajdonságát, hogy a fontosnak tartott mozzanatokot több analóg helyen is felhasználja (például túsok adása), biztosra vehetjük, hogy a félelem-motívum, melyet minden egyes hódítás alkalmával külön kiemel, az ösgesztáóból való elem. Az ő példái nem engednek semmi kétséget a félelem alanya felől, az csak a meghódított népek lehetnek. A magyaroktól nemcsak félelmetes harcok mivoltukért, hanem azért is féltek, mert vezérek Attila király utódai és egyenes leszármazói. Valószínűnek tartom, hogy a félelem-motívum az ösgesztában eredetileg általában az összes legyőzött népekre (vö. c. 11.) vonatkozott, de Anonymus feloldotta és részleteiben alkalmazta ezt a nemzeti büszkeségének hízelgő motívumot.

A hun történet szerzője is átveszi a félelem-motívumot,⁷⁸ s bár ő nem használja fel olyan sűrűn, mint Anonymus, a magyar gesztán kívül, szerkezetileg analóg helyen, a hun gesztában is alkalmazza és az Attilával szemben álló Macrinust teszi meg a félelem alanyává. Az erdélyi betoldás (c. 26.) tulajdonképpen az ösgeszta félelem-motívumának áthelyezése Erdélybe, szerkezetileg teljesen azonos feltételek mellett. A szerző azonban, egyrészt hogy a nyilvánvaló egyezést elburkolja, másrészt hogy a hét vár megépítésének is indokát adja, a körül lakó népek támadását jelöli meg a félelem okául s ennek alanyául – az ösgeszta intencióival ellentétben – a honfoglaló magyarságot teszi meg. Ezt a beállítást megvilágítja a hun történet egy részlete: „regem Atylam Romanorum patricius dictus Eucius cum decem regibus occidentis invasit ex obrupto” (c. 11.), megértetve egyúttal a 21. fejezet eme részét is: „Qui cum timerent occidentis nationes, ne eos invaderent ex obrupto, ad Erdeelew intraverunt...” Most már azt is tudjuk, mi az eredete ennek a mondatnak is: „In vita quidem Atyle infesti fuerant ipsi Huni occidentali natione” (uo.), de azt is, hogy honnan való Erdélyben a körül lakó fejedelmek (nem népek!) motívuma (c. 27.): a „decem reges occidentis”-ból. Az *ex obrupto* (= *abrupto*) kifejezés következetesen hibás formája végleges bizonyosságát nyújtja annak, hogy a fentebb párhuzamba állított három részlet a 21., 27. és 8. fejezetben egyazon szerzőtől származik, tehát az erdélyi interpolációk szerzője – de a hun történet végső szakaszának szerzője is – kétségtelenül a hun történet írója volt.

b) Az „ad Erdeelew intraverunt” kifejezés a leghatározottabban betoldás, teljesen idegenül áll a maga helyén és megmásítja a mondat eredeti értelmét, mely a székelyek védekezését a nyugati támadók ellen a névváltoztatásban (hunok-székelyek) jelölte meg, de a betoldás által a védekezés módja látszólag az Erdélybe vándorlás lesz! A szöveg ere-

⁷⁸ Comp. saec. XIV. c. 28. Szvatopluk „exercitum cito congregavit timens Vngaros...” (SRH I. 289.) A hun történet félelem-motívumának egy másik forrása az Attilára vonatkozó külföldi irodalom is lehetett, lásd a beauvoir-i csata utáni leírást. Comp. saec. XIV. c. 11.: „Ab illo ergo die elevatum est cor Hunorum et regis Atyle, timorque percussit orbem terre.” (SRH I. 266.)

deti értelmét az „usque ad aliorum Hungarorum reditum in campo prefato commorantes” mondat magyarázza meg teljesen, mely félreérthetetlenül a Csiglamezőre vonatkozik. Az Erdélybe költözés és a Csiglamezőn maradás ellentétes állítása az „ad Erdeelew intraverunt” kifejezés utólagos betoldásából származik egy még Erdélyt nem említő korábbi fogalmazványba. Mint már egyszer hangsúlyoztuk, a hun történet befejezése nem egységes kompozíció, hanem azon többszörös változtatás, átalakítás nyomai és következményei figyelhetők meg. Az Erdélybe költözés utólagos betoldásának kettős indoka van. Az egyik a szerző más helyeken is tapasztalt törekvése az erdélyi motívumok elhelyezésére és Erdély szerepének kiemelésére, a másik pedig az a körülmény, hogy a szöveg keletkezésekor a székelyek már régóta tényleg Erdélyben laktak. A szerző azonban nem tudta, mikor kerültek ide, és ezért beköltözésüket a hun romlás utáni időre helyezte, de a korábbi „in campo prefato commorantes” kifejezést elfelejtette összhangba hozni a betoldással, miáltal szövege ellentmondó lett és annak a feltételezésnek adott tápot, hogy a Csiglamező Erdélyben van. Érvelésünk nyomán a Csiglamezőt a krónika szövege alapján többé nem lehet Erdélyben keresni.

c) A székelyek népnévváltoztatása a török népek racionális névadási rendszere mellett nem volna különleges jelenség. Nézetem szerint itt nem ilyesmiről van szó, a szerző szeme előtt Jordanes Balkánra menekült avarjainak névváltoztatása lebegett, miáltal a székelyek hagyomány szerinti hun eredete és a jelenlegi székely neve közti ellentétet is sikerrel vélte áthidalni.

Az Erdélybe költözés betoldásával egyidejű a „non in plano – perhibentur” részlet, tehát a székely–román adat is, mely félreérthetetlenül Erdélyre vonatkozik. Feltűnő az ellentét a szerző nagy előszeretete Erdély iránt és ugyanakkor reális értesültségének gyarló volta közt. Ezért teszi meg a székelyeket és románokat együtt lakóknak. Az írásátvételről sem közvetlen tapasztalatból, hanem csak hallomásból tud (perhibentur).

Kézai 21. fejezete szorosan a hun történet szövegéhez simul, de mintáját nem szolgailag követi, hanem az állításokat megbírálja és megszüri. Mint általában mindenütt, itt is rövidít, de ezzel nem csonkít, hanem világosabbá tesz homályos részleteket (például „in campo Chigle usque Arpad permanserunt”). Már fentebb kimutattuk a fejezet régies elemeit a hun történethez képest és logikusabb fogalmazását, most pedig hagyományhűségét kell kiemelnünk. A „Remanserunt – partem in ea sunt adepti” részletből mintha tudatosan maradt volna ki minden toldalék,⁷⁹ ami pedig megmaradt, az nagyobb részében hagyomány. Ennek az a magyarázata, hogy a hun krónikással egykorú Kézai éppen úgy ismerte a hagyományt, mint amaz, viszont száraz és racionális fő lévén, fabuláló és konstruáló hajlam nem ragadta túlzásokra. Szövege a hun krónikára épül fel, mégis hitelesebb annál, mert az élő hagyomány nyomán annak javított változatát képviseli. Ennek tulajdonítható, hogy Kézai nem fogadja el az erdélyi interpoláció-sort sem a magyar, sem a hun gesztában, ezért nem hajlandó a Csiglamezőt sem Erdélybe helyezni. Az 1 + 6 vár motívumát sem a Siebenbürgen etimológia kedvéért hagyja meg felbontott formában,

⁷⁹ Comp. saec. XIV. c. 20.: „se colligere procurarunt [...] ad Erdeelew intraverunt [...] ne eos invaderent ex abrupto [...] in vita quidem Atyle infesti fuerant ipsi Huni occidentali natione...” (SRH I. 279.)

hanem Árpádon kívül a többi hat vezér kedvéért is, akiknek hódításairól és váralapításairól éppen a krónika nyomán ő maga is szól. A ruténiai csatlakozásban van valamennyi különbség a hun történethez képest, nála ugyanis a székelyek csak a ruténiai határig mennek a magyarok elébe, a meghódított területből a székelyek Kézainál mellérendelt, a krónikásnál alárendelt minőségben szerepelnek.⁸⁰ Itt határozottan a krónikának van igaza, nézetét a krónika más székely vonatkozású részei és az ismert tények is megerősítik, a csatlakozók módján elő- és utóvédharcosoknak tüntetve fel a később is könnyű fegyverzetű székelyeket.⁸¹ Ha végiggondoljuk, hogy Kézai az elemzett fejezetben majdnem minden esetben olyan változtatást tett a krónika szövegén, ami egyúttal lényegesen közelebb vitte mind a hagyományhoz, mind a történelmi valósághoz, ha meggondoljuk, hogy a honfoglalás iránya tekintetében mindig tudatosan és pontosan az ősgeszta és annak Anonymusnál tükröződő felfogását követi, úgy hiszem, nyugodtan feltételezhetjük, hogy szerzőnk a hagyományon kívül a 11. századi geszta leszármazóinak valamelyikét is ismerte és ellenőrzésre használta. Mindez nem jelenti távolról sem azt, hogy Kézai bizalma a 13. századi műben általában megrendült volna, csupán annyit, hogy fő forrását más értesülései alapján javította.⁸²

Összefoglalás

Tanulmányunk főbb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

A székelykérdésben: krónikáink és Kézai székely fejezete a 11. századi geszta értesüléséből, az élő hagyományból, idegen hatásokból és egyéni kombinációkból van összeötvözve. Az író előadásához főként saját művének, illetve a gesztának stílus- és motívumkészletét használta fel. A székely fejezet megőrizte a székelység kettős, tiszántúli és ruténiai csatlakozását a magyarokhoz, ennek nyomai egyként megvannak a 11. századi gesztában és Anonymus művében, de a két csatlakozást összekapcsolta, s a csigamezeieket a magyarok elébe, Ruténiába küldte. A székely nép eredeti összetevő elemei tehát a kabarok és avarok, és talán még más néptörödékek voltak. A kialakulás kora a 10. század második fele, színhelye a Tiszántúl. A székelyeket írott forrásaink alapján a honfoglalás korában nem tekinthetjük Erdély lakóinak, mert a Csiglamezőt a hun történet szerzőjének önkényes betoldása helyezte a Tiszántúlról Erdélybe, s ezzel részben saját kora viszonyait vetítette vissza a múltba, részint az erdélyi interpoláció-sorozatnak következményeit vont le.

⁸⁰ Kézai c. 21.: „partem in ea sunt adepti”, Képes Krónika. c. 20.: „in eadem sorte remanserunt, ut tamen Hungari voluerunt”.

⁸¹ Comp. saec. XIV. c.153. és c. 165.; *Székely oklevéltár*. I–VIII. Szerk. Szabó Károly – Szádeczky-Kardoss Lajos – Barabás Samu. Kolozsvár–Bp., 1872–1934. III. 511. sz. (139.)

⁸² Már Domanovszky rámutatott olyan helyekre, „ahol kétségtelenül Kézai szövege tűnt fel helyesebbnek és talán eredetibbnek is”. Vannak azonban helyek, ahol viszont a többi krónikáról állíthatjuk ezt. Domanovszky: *Kézai Simon mester*, 71. Hasonlóképpen nyilatkozott Hóman is: „A Kézai-kivonat szövege néhány helyen közelebb áll az ősforráshoz, mint a bővebb krónikáké.” Hóman: *A Szent László-kori*, 32.

A románkérdésben: A székely-román adat szerzője nem Kézai, hanem a hun történet szerzője. A szerző nem hiteles forrásból vagy közvetlen tapasztalatból, hanem hallomásból ír. Az adat nem bizonyítja sem az írásátvételt, sem a románság 13. századi írásbeliségét, sem a székely-román együttélést. Az adat forrásértéke csak annyi, hogy románok jelenlétét tanúsítja minden közelebbi meghatározás nélkül Erdély határhegyeiben a hun történet keletkezése korában.

A hun történet kérdésében: A hun geszta és a magyar geszta erdélyi vonatkozású részleteinek jó része a hun geszta szerzőjétől származó interpoláció-sorozat. A hun és a magyar gesztát áthidaló 21–24. fejezet is a 13. századi ismeretlen többszörösen átdolgozott műve. A 21. fejezetben Kézai a hagyomány és az ősgeszta szellemében javítja a 13. századi ismeretlen szöveget.

A honfoglalás kérdésében: Az erdélyi interpoláció-sor kérdésének felderítése kiküszöböli a lehetőséget, hogy a honfoglalást írott forrásaink alapján Erdélyen keresztül is feltételezzük. Eredetileg maga a 13. századi szöveg is az észekkeleti bejövételt vallotta.

MÉRLEG

BÁRDOSSY LÁSZLÓ ÉS BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE

PRITZ PÁL

Az esszé és a monográfia műfajáról

Két éve jelent meg a tehetséges fiatal Bartha Ákos nagy érdeklődéssel várt Bajcsy-Zsilinszky Endre-életrajza.¹ A hetedfélszáz oldalas munka hatalmas tudásról tanúskodik. Rengeteg, eddig ismeretlen adatot és összefüggést tartalmaz. Kiváltképpen elismerést érdemel a mártír utóéletét önálló könyvnyi terjedelemben bemutató rész. Monográfia ellenben – sajnos – nem született. Dolgozatom megírásával ebbe az irányban kívánok – egyetlen, ám igen fontos személy vonatkozásában – utat vágni.

Többeket bizonyára meghökkentő állításom feltehetőleg bővebb kifejtést igényel. Mivel nem a meghökkentés, hanem a beláttatás a célom, ezért egy általános gond felvetésével kell kezdenem: lépten-nyomon fogalomhasználati problémába ütközünk. Témánk szempontjából az esszé és a monográfia kérdését kell szóba hoznom. Az esszé műfajának közismerten Thomas Babington Macaulay (1800–1859) a klasszikusa, a 19. század hatalmas hatású brit történésze, politikai gondolkodója. Fő műve, az Anglia történetét 1688 és 1702 között tárgyaló munka a liberális (*whig*) történetírás remeke, a fénykorát élő Brit Birodalom és az alkotmányos brit monarchia alapműve. A közgondolkodás mégis az irodalmi igényességgel megírt, sziporkázó, ám nem bizonyított állításokat tartalmazó, többnyire rövidebb terjedelmű írásokra érte az esszét. Az valóban lehet ilyen is, ám – mint Macaulay messze fénylő példája is mutatja – messze nem mindig ilyen: lehet kimondottan tudományos mű is. Olyan alkotás, amelyet szerzője lebilincselően jó stílusban, jegyzeteket visszafogottan használva, azokat csak a legszükségesebb helyekre szorítkozva ír meg. Az esszé fogalma tehát ugyancsak illik az ilyen tudományos művekre is. Erejük titka jelentős mértékben nyelvezetükben rejlik: tiszta, erőteljes stílussal, a szöveg logikus felépítésével, lényegre törő, összegző jellegű fogalmazással kell az olvasót elbűvölni.

A monográfia műfajára térve vélhetőleg akkor fogalmazok a legvilágosabban, ha elmondom (azután majd jelen tanulmányom megfelelő helyén megismétlem), hogy nem vagyok Bárdossy László monográfusa.² A tragikus sorsú volt miniszterelnökről publikált számos írásom szakmai visszhangjára igazán nem panaszkodhatom. Ám érdemben még-

Pritz Pál DSc, egyetemi magántanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program.

¹ Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp. 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

² Uo. 375.

sem tudtam változtatni azon a mély szakadékon, amely a hazai közgondolkodást Bárdossy László megítélésében is elválasztja. Annak idején Csurka István fenekelt el a *Magyar Fórum*-ban, hogy nem vagyok hajlandó meglátni a tragikus nemzeti hőst. A másik oldal sem jobb. 2016 szeptemberében a Klub Rádióban egyórás beszélgetésem volt Szénási Sándorral. Szinte azonnal mély felháborodottsággal telefonált egyik (irodalomtudós) kollégám, aki már másnap írásba adta, hogy vége a barátságunknak. Az okot abban jelölte meg, hogy megértő hangon beszéltem erről a népellenes, fasiszta bűnözőről. A történetnek ezzel nincs vége. Közös (szintén irodalomtörténetet búvárló) barátunkat hiába kértem, hogy tegyen világosságot a Széchenyi-díjas tudós fejében. Bár vele folytatott korábbi beszélgetéseinkből joggal vélelmezhettem, hogy hasonló felfogáson van, nem vette magára az engem megtagadó felebarátunk meggyőzésének kockázatát. Így valójában két embert veszítettem.

Még az új század első évtizedének első felében egyik jeles kolléganőnk – azt vélvén, hogy Bárdossyval foglalkozó írásaimból belátható időn belül monográfia kerekedik ki – csípősen azt kérdezte, mi érdekelt látok a kivégzett politikusban. Egyetértésemről biztosítottam, s arról beszéltem, hogy nem a figura, hanem a jelenség foglalkoztat. Miként lehetne elérni, hogy a józan belátás lépjen a szélsőséges indulatok helyére. A *Hócipő* című szatirikus lap 2019 augusztusában közölt, tényeknek fittyet hányó, mégis komoly szakmai fórumokon napvilágot látó, a tudományos munka hatásfokának borítékolható többszörösét beseprő írás alapján is jelenthetem: a helyzet teljesen reménytelen.

A történész mégis teszi a dolgát. Mert munkánk hivatás, s mert konokul él bennünk a meggyőződés, hogy a falra hányt borsó egyszer mégis falakat omlaszt majd le. Annál is inkább így lehet, mert a történetírás bizonyos értelemben egyfajta kollektív emlékezet. Bartha Ákos szóban forgó munkája meggyőzött arról, hogy neves kolléganőnknek nincs igaza: fanyalgása ellenére meg kell születnie egyszer egy Bárdossy-monográfiának. Hiszen – például – elengedhetetlenül szükséges a téren is tovább kutatni, hogy megtudjuk: milyen együttműködés volt a húszas években a Külügyminisztérium sajtópolitikai osztályát vezető Bárdossy László s a publicista Bajcsy-Zsilinszky Endre között. Természetesen sokkal többről, mint két ember kapcsolatáról van szó. A Horthy-rendszer jellegéről tudunk meg majd többet. Amelyről manapság jóval kevesebb érdemi kutatás folyik, mint a hetvenes-nyolcvanas években. A hatalmas öklözések, lármás összecsapások senkit ne tévesszenek meg. Mint alább majd ejtek szót róla, Bajcsy-Zsilinszky Endre a hatalom véde bensőségben volt ellenzéki politikus. Bárdossy László pedig úgy volt a Külügyminisztérium egyik főtitisztviselőjeként a rendszer egy lényeges eleme, hogy közben ugyancsak kritikával szemlélte annak sok vonatkozásban ósdi, népellenes építményét.

Summázva: amint az esszének is merőben két értelme van, a monográfia fogalmáról is kétféle felfogás létezik. Nem kevesen gondolják azt, hogy ha valamiről, valakiről könyvet írunk, akkor monográfia született. Ha az testesre sikeredik, akkor akár nagymonográfiának is hihetjük. Valójában azonban a monográfia túlmutat konkrét témáján. A monográfus úgy alkot, hogy témáját minden vonatkozásában mélyen a korszakba ágyazza be. A beágyazáshoz pedig sokszor egy élet munkája szükségeltetik. Édeskevés lehet az adott téma akár elképesztően szerteágazó részletességű feltárása. Messze nem elegendő egy-

egy fontos kortörténeti témához egy-két, adott esetben csupán egyetlen munkát elolvasni. Főleg akkor kevés, ha az adott munka enyhén szólva nem tájékoztat, hanem félretájékoztat. Tehát ezen előljáró gondolatok végére érve: a biográfia fontos műfaj, de nem azonos a monográfia műfajával. Dernői Kocsis László – például – derék újságíró, sőt publicista volt. Kortársa Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1966-ban könyvet publikált a mártírról. Munkája mindenki számára hasznos, aki további kutatásokat folytat, de kötetéről aztán kiváltképpen túlzás azt gondolni, hogy monográfia lenne.³ Mindezek előrebocsátása után vágunk a dolgok közepébe.

Barátok voltak

Mindketten erőszakos halált haltak, mindketten rövid életet éltek. Bárdossy László (1890–1946) pályája a kormányfői szélig ívelt, hogy azután háborús bűnösnek az új Magyarország igazságszolgáltatása oltsa ki életét. Megítélése körül ma sincs nemzeti közmegegyezés. Az 1989–1990-es rendszerváltás után bő évtizeden át országos erőt jelentő Magyar Igazság és Élet Pártja sikertelenül követelte emlékének a háborús bűnösség stigmájától történő megtisztítását. A másik oldal szélsőségei sem jobbak náluk. A szaktudományos publikációk érvei szintén leperegnek róluk: változatlanul fasiszta bűnöst látnak a kivégzett kormányfőben, aki bőven megérdemelte dicstelen végét. Utcák, terek természetesen nem őrzik emlékét.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) életét 1944 karácsonyán a nyilas terror „igazságszolgáltatása” – még a kifejezés is blaszfémia – nyomán oltotta ki az állami hatalom. Nagy ívű pályájának emléke évtizedeken át volt viták tüzeiben. Mára ellenben a közmegegyezés irányába mutat, hogy az elmúlt évtizedek utcanévháborúja nevét és emlékét szinte érintetlenül hagyta. Ám így sem állítható maradéktalanul, hogy emlékét békévé oldotta volna az emlékezés.

Barátok voltak, de ez a barátság 1942 januárjának végén, februárjára végzetesen romlott. Barátságuk fejezetei ma még feltáratlanok. A hetedfélszáz oldalas Bajcsy-Zsilinszky-életrajzban a 356. oldalon bukkan fel először Bárdossy neve, amikor már a külügyeket irányítja. Mint a jelen tanulmányban, a biográfiában is leginkább a meghasonlásuk históriájáról lehet tájékozódni. Népbíróági perében a vádlott csak a másodfokon, az utolsó szó jogán elmondott beszédében szólt kissé bővebben kapcsolatukról. Tudta, hogy kivégzik, de – hisz’ ez a természetes – élni akart. Tudás és életöszön merőben két dolog. Az első fokon halálra ítélt a másodfokú tárgyaláson már jóval közelebb került a végéhez. Ki vethetne rá követ azért, mert történetüket helyzetét javító optikában adta elő?

„Nekem Bajcsy-Zsilinszky Endre barátom volt. Barátom volt mindig az igazságot kereső, lobogó lelkének sok színeváltozásában.” Valószínűleg utalt arra, hogy barátja a Szózat

³ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 360., 482. 211. j., 525. Bartha Ákos ez utóbbi helyen a publicista könyvét – teljesen megalapozottan – „gyenge színvonalúnak” mondja. Ennek apropóján – esetleges félreértéseket elkerülendő – helyénvaló leszzegeznünk, hogy monográfia írása sem ad menlevelet minőség dolgában. Közöttük is vannak jobb és gyengébb színvonalúak.

szerkesztőjeként „a német néptől remélt a magyarság számára mindent”, s barát maradt akkor is, „amikor ennek az ellenkezőjét hitte és hirdette”. Ám amikor azt ecsetelte, hogy barátságuk mégis változatlan maradt, mert – úgymond – a nézetek megváltozásának nincs köze a barátság megmaradásához, akkor már idealizál. Mert idealizálnia kellett.⁴

Helyünk és sorsunk Európában

Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága előtti napon, tehát 1941. április 2-án Lee Tibor sajtóügyész elrendelte Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című munkájának elkobzását. Az ügyészi döntést a műnek „az ország külpolitikai érdekeit sértő” tartalma indokolta.⁵ A helyzet természetesen jóval összetettebb volt. A korabeli magyar külpolitika – az 1938 és 1941 között, döntően Berlin erejéből megvalósult országnyi területű változások következtében – erősen függött a német birodalom jóindulatától. Hitler birodalmának érzékenysége belpolitikai okokból is komolyan ügyelni kellett: erősen megnőtt a szélsőjobb oldali körök befolyása. A németek Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét – említett fordulata óta – élénken figyelték. Új könyvével tovább sértette érdekeiket, érzékenységet. Magyar szempontból volt ebben természetesen jó is. A kormányzat mozgásterét növelte. Teleki Pál miniszterelnök tehát – titokban – támogatta a könyv megjelenését, terjesztését.

1941 januárjában Bárdossy László a váratlanul meghalt Csáky István külügyminiszter helyére lépett. Az utókor a legtöbbször óhatatlanul leegyszerűsít. Telekit és Bárdossyt egybevetve előbbi németellenes kurzusát, utóbbinak szélsőségesen németbarát politikáját hangsúlyozza. Sokan még Teleki öngyilkosságának a tényét is kétségbe vonják. Mert az erőszakos halál – vélelmük szerint – a németek akarata szerint történt. Ellenben Bárdossy tizenegy hónapos miniszterelnöksége időszakában hazánk három németellenes nagyhatalommal – a Szovjetunióval, Nagy-Britanniával és az Észak-Amerikai Egyesült Államokkal – sodródott hadiállapotba. Ergo, napnál is világosabb, hogy a két politikus merőben más politikát folytatott. Az ellenzéki politikus könyvét betiltó törvényszéki végzés is természetesen Bárdossy László nyomására született.⁶

Valójában a délszláv kérdésben külügyminiszterként, majd utódként is Bárdossy László Teleki Pál politikai akaratát hajtotta végre. Mindkettőjük pedig a korabeli hivatalos Magyarország érdekét, akaratát szolgálta. Amely hatalom annak ellenére ragaszkodott az ezerszempontú ország visszaállítása ábrándjához, hogy a csonka ország megvédésére sem lett volna képes hatékony agresszióval szemben.

⁴ Bárdossy László a népbíróság előtt. Szerk. Pritz Pál. Bp., 1991. 350–351.

⁵ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 356.

⁶ Ha tekintetbe vesszük, hogy e valótlán állítást a tények akkurátus tiszteletére ügyelő Tilkovszky Loránt is terjesztette, akkor a penetráció mélysége aligha kétséges. *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*. Szerk. Tilkovszky Loránt. Bp., 1986. 15–16. A cáfolatra lásd Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 356. 148. j. Tilkovszky a hivatkozott helyen túl másutt is megismétli a Bárdossy elleni megalapozatlan vádat. Uo. 59. 48. j.

Nézőpontja a nemesi eredetű romantikus magyar történelemszemlélet

A nagy különbség a hivatalos Magyarország képviselői (így Teleki Pál, Bárdossy László) és Bajcsy-Zsilinszky Endre között eltérő pozíciójukból sarjadt. Az előbbiek – még ha végső fokon rosszul is politizáltak, hiszen katasztrófába vitték a nemzetet – alapjában nem függetleníthették magukat a nemzetközi kapcsolatok valóságától. Az ellenzéki politikusnak e téren ellenben hatalmas volt a szabadságfoka. Teljesen szabadon csónakázhatott ábrándjai világában. (Miközben természetesen mélyen meg volt győződve arról, hogy a múltat, a jelent s a várható jövőt ő látja jól.) Nézőpontja a nemesi eredetű romantikus magyar történelemszemléletben gyökerezett ezer szállal. Egyik jellegzetes gondolatmenete szerint „a korábban nemzeti öntudatukban gyöngébb, felsőbbrendű önkormányzatra vagy éppen teljesebb és önállóbb állami életre, nagyobb külpolitikai föladatakra, magasabb politikai hivatás betöltésére nálunk sokkal kevésbé felkészült szláv és román Duna-völgyi népek [...] fölnőttek mellettünk, mondhatnánk így is: mellénk nőttek”.⁷ A citátum is mutatja, hogy Bajcsy-Zsilinszky a nemzetet örök történeti kategóriának gondolta. Ebben az öröklétben nőttek mellénk szomszédjaink. Ám hiába szállt sírba akkor már éppen két évtizede a magyar birodalom, ennyi idő tapasztalatai alapján sem támadt kételye afelől, hogy hatalmas bukása nyomán a térségben leggyengébbé vált magyarság „önkormányzatra vagy éppen teljesebb és önállóbb állami életre, nagyobb külpolitikai föladatakra, magasabb politikai hivatás betöltésére” szomszédjainál azóta is potenciálisan lényegesen alkalmasabb lenne. Aki esetleg vitatná interpretációnk pontosságát, annak szíves figyelmébe ajánljuk a politikus nagyhatalmakhoz intézett erőteljes felszólítását: „bízzák a maga belső erőire a középső Duna völgyét!”⁸

Való igaz, hogy az Európában akkortájt mértéket adó nagyhatalmak 1938 szeptemberében példás együttműködést tanúsítottak Csehszlovákia derekas megcsonkításában. Ám e direktórium is éppen Bajcsy-Zsilinszky vágyai ellen munkált. Hiszen a nagyhatalmi döntés a térség önigazgatásával szemben a beavatkozás fejlett példánya. Amit pedig előtte és utána műveltek, az is minden volt, csak olyasmi nem, amelynek alapján bárki is reálisan gondolhatott volna arra, hogy a középső Duna völgye belső erői a maguk akarata szerint formálhatják életüket. A térség elfogulatlan ismerői előtt az sem lehetett kétséges, hogy e belső erők közötti antagonizmusok okán a nagyhatalmak beavatkozásának döntően csak egymás közötti viszályaik támasztottak akadályt.

Küldetéses ember volt

Bajcsy-Zsilinszky Endre az 1918–1919-es forradalmak bukása után berendezkedő ellenforradalmi Magyarországon a hatalom védte bensőségben vált 1923-tól ellenzéki politikussá. Annak a keresztény középosztálynak volt a gyermeke, harcos, tehetséges politikusa,

⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában*. Bp., 1941. 313–314. Idézi Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 355.

⁸ Bajcsy-Zsilinszky: *Helyünk és sorsunk*, 350. Idézi Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 355.

amely a világháborús vereségből azt a következtetést vonta le, hogy ha már a forradalmak kivették a hatalmat a döntően feudális eredetű nagybirtok és a vele szövetséges, döntően zsidó eredetű nagytőke kezéből, akkor a bukásuk után a döntően antiliberálissá vált középosztály országlása válik a nemzet javára. Történelmi hagyomány okán az előbbi erőnek grófok adtak arcot. Akik közben egymással is küzdöttek. Apponyi Albert, Andrássy Gyula és hívei a Habsburg-restaurációtól várták a legtöbb jót, Teleki Pál, Bethlen István és tábora ellenben jól tudta, hogy a legitimisták az új nemzetközi rendet veszélyeztetik, következésképp nem győzhetnek. Megosztottságuk is növelte a középosztály győzelmi esélyét. Nyerésre álltak, hiszen 1920. március 1-jén a soraikból származó Horthy Miklós Apponyi Albertre megalázó vereséget mérve lett ideiglenes államfő. Ám antiliberálisunk nem volt Európa-konform, azzal pedig, hogy katonai diktatúrában látták a konszolidáció útját, akaratlanul Bethlen István és hívei malmára hajtották a vizet. A mágánások is tudták, hogy sikerükhöz először meg kell zabolázni a fehérterrort, majd a régi rendet korszerűsített módon kell visszaállítani. A bethleni konszolidáció ezért hazánkat mérsékelt modernizálta.

A hatalomra törő keresztény középosztálynak leginkább Gömbös Gyula, Kozma Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre adott arcot. Életútjuk eltérő vonásait döntően szociális érzékenyséjük, valamint politikai rugalmasságuk erősen eltérő foka adta. Zsilinszky az – úgy mond – „hülye” sorsra fogta, hogy az Gömbösnek és nem neki nyújtott módot telepítési törvény elfogadtatására. A *morbis latifundii* átkát mindnyájan ismerték, ám csak Gömbös volt képes kormányfővé emelkedni, s azt is tudta, hogy jellegéből adódóan – még ha akar-ná is – a rendszer nem tűr valóban radikális földreformot. A teóriák világában Bajcsy-Zsilinszkynek igaza lehetett, hogy nemzeti radikalizmusa „megfordíthatta volna Magyarország sorsát”.⁹ Ám vakság volt sorsot emlegetni ott, ahol egyszerűen a politikai rendszernek volt a foglya. Számos notabilitáshoz ugyan szabad bejárása volt, szükség szerint az államfőnél is megjelenhetett. Jó ügyek javára nexusai révén sok mindent kicsikarhatott, ám azt, hogy a rezsim a népért is legyen, a fából vaskarika képtelensége volt.

Erős szociális érzékenysége, s azon törekvése, hogy ne legyen ismét az országban 1918–1919 forradalmi hozta felfordulás, demokratikus érzületet fejlesztett ki benne. Ez annál inkább megtörténhetett, hiszen a két háború között jelentős társadalmi demokratizálódási folyamatok zajlottak le: a politikai, diplomáciai, katonai elitbe jelentős mértékben emelkedtek fel a kispolgárság (ahogy akkoron mondták: az „alsóbb néposztályok”) gyermekei. A politikai demokratizálódás elé ellenben ismét a rendszer emelt vaskos korlátokat. Alapvetően vérségi alapon elképzelt nemzetfelfogása,¹⁰ élete végéig le nem vetkőzött faji előítéletei, amelybe vad indulatú antiszemitizmusa mérséklődésével a német-séggel szembeni legalább annyira vad előítéletei¹¹ nyomultak be, ugyancsak demokraciáfelfogásának korlátait csontosították.

⁹ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 361. 175. j.

¹⁰ Amelynél jelentős, bár erősen szubjektív engedményt adott a világnézeti szempont mérlegelésével: azok az egészben vagy részben idegen vérűeket, „akik gondolkodásukkal, érzületükkel, faji öntudatukkal, testi-lelki mivoltukkal, ösztöneikkel egyek és elválaszthatatlanok tudnak lenni a magyarsággal”, őket felvehetőnek tartotta a magyarság erkölcsi és faji közösségébe. Idézi Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 106. 70. j.

¹¹ Szerinte a magyarországi németek „mint a váratlanul, kivételes éghajlati viszonyok folytán elszaporodott legyek, rakták tele petéikkel, a fél- és fertályasszimiláció undok tenyészeiteivel, silány és kiszikkadt közép-

Míg Gömbös és Kozma jelentős, Zsilinszky csekély politikai rugalmassággal rendelkezett. Küldetési ember volt, aki már 1933. június 20-án a Képviselőházban – a magyar história tényeit erősen szelektálva, elfeledkezve azokról a labancokról, akik a Habsburgokkal való együttműködésben, pórén fogalmazva: kiszolgálásukban látták (számos esetben teljesen joggal) a magyar érdekek védelmét – kijelentette: „nem vagyunk hajlandók a német impériumnak itt utat engedni. Itt német világ nem volt ezer éven át, s itt német világ nem lesz, hogy ezt megakadályozzuk, elmegyünk a golyóig és az akasztófaig!” Később is több ízben utalt hallgatósága előtt arra, hogy választott halállal fog meghalni. Ez nem maradhatott hatás nélkül környezetére. „... amikor felolvasta beszédeinek kéziratából a külpolitikai passzusokat, a saját esetleges mártíromságára célzó befejező szavaknál elcsuklott a hangja, és a szeme könnybe lábadt.”¹²

Gömbös ismerte barátja természetét, nem vette zokon a támadást. Közel két esztendővel később, Zilahy Lajossal hármásban elköltött közös vacsorájukon arra kérte barátait, hogy „minél szenvedélyesebben” folytassák németellenes kirohanásaikat. Azért, hogy a Führernél az ország közvéleménye nyugtalanságára hivatkozhasson. „Én titeket – tette hozzá – a kormányajtóban minden egyes németellenes cikkekért véresre foglak fenekeltetni. Mert ez a politika.”¹³

Zsilinszky természetesen magas intelligenciájú ember volt, legkésőbb pártszervező kísérleteinek kudarca nyomán tisztába jött azzal, hogy parlamenti képviselőségnél soha nem lesz nagyobb közvetlen politikai hatalma. Lapszerkesztése, publicisztikai közvéleményre gyakorolt befolyása, fontos emberek szóban és írásban történő befolyásolásával kicsiny, de odaadó tábora előtti szerepléseivel kellett beérnie. Lelkének vigasz lehetett, de komolyabb jelentősége nem volt annak, hogy időnként és helyenként odamondogatott.¹⁴ Főleg fiatal hívei „itták a szavait”,¹⁵ a helyzet sajátosságához az a kétarcúság is hozzátartozott, hogy egyfelől – ahogyan életrajzírója találóan mondja – közéleti szereplésének a nagypolitikára gyakorolt hatása „szerény” volt, de mégis a tények azt mutatják, hogy a nagypolitika intézői rendre nem csupán figyeltek a szavaira, hanem személyét – ha jelentkezett – fogadták is. Ennek egészen bizonyosan az volt az oka, hogy a személyiségének erős kisugárzása volt. Szóval volt karizmája.

Küldetési voltát számos megnyilvánulásával is erősítette. A vele nem túl jó viszonyban lévő Gábor testvérének írja 1939-ben: „sajnos, én valóban az az ember vagyok, akivel majd csak a halálom után fog parádézni a rokonság.”¹⁶ 1941–1944 közötti fegyvere a memo-

osztályunk kereteit” és ezzel „a vérbeli magyarság rovására” „svábbogárhadként” lepték el a tisztviselői, bírói, tábornoki kart, a klérust, az egész politikai vezetést. Mindezt annak a német származású Szekfű Gyulának írta 1942 tavaszán, akit a hitleri Németország elleni együttműködésre akart megnyerni. Akinek nem habozott megvallani azt a benyomását, hogy a Hóman Bálinttal együtt írt *Magyar történetnek* „bizonyos erős árja színezete” van. *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*, 47.

¹² Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz*. I–II. Bp. 1996. II. 292. Idézi Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 662. 176. j.

¹³ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. *Új Látóhatár* 4 (1959) 241–263.

¹⁴ Amikor például 1931 nyarán Balatonfüred előtt vitorláztak, s átadta a kormányrudat a sportos Gömbösnek, akkor azzal ismerte el annak ügyességét, hogy ha már a politikához nem is ért, de legalább jól vitorlázik. Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 213.

¹⁵ Uo. 362.

¹⁶ Uo. 362. 176. j.

randumírás. Nincs különösebb ellentmondás abban, hogy életrajzírója ugyanazon a lapon egyfelől azt írja, hogy Zsilinszky „tökéletesen tisztában volt közéleti szereplésének nagypolitikára gyakorolt szerény hatáskörével”, néhány sorral lentebb pedig az állítja, hőse dokumentumaival „akkoriban már az utókornak is dolgozott, saját későbbi emlékművének alapjait rakva le”. Aztán megint pár sorral később arról értekezik, hogy Zsilinszkynek „meggyőződése volt, hogy mindez hatással lehet a közelgő békére, pontosabban Magyarország megítélésére az európai újjárendezés során”.¹⁷

Igen, valóban így lehetett. És éppen ebben mutatkozott meg Zsilinszky gyakorta szinte teljes irrealizmusa. Nemhogy neki, még szegény hazájának sem lehetett semmi érdemi befolyása az európai újjárendezésre. Ezt Ivan M. Majszkij nevezetes 1944-es emlékirata a napnál világosabban megmutatja: „... a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenében kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos [...] döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára [...] Magyarországot, legalábbis a háborút követő években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani.”¹⁸

Feloldhatatlan ellentmondásban

1941 tavaszán – Németország Jugoszlávia elleni agressziójával összefüggésben – a magyar vezetés feloldhatatlan ellentmondásba sodródott. Ha nem vesz részt az agresszióban, akkor a délvidéki, az időben még félmillió magyar kisebbség szerb dominanciából német dominancia alá szorul. Ezt a közvélemény aligha viselte volna el. Ha él a felkínált lehetőséggel, akkor Nagy-Britanniával kerül szembe végletesen. Zsilinszky nemhogy nem értette meg a helyzet lényegét, hanem levél kíséretében az április 11-én küldött memorandummal kioktató módon mutatott – járhatatlan – utat Bárdossynak.¹⁹

Néhány esetet leszámítva reménytelen volt közöttük a tényleges párbeszéd. Mert – miközben Zsilinszky helyesen szegezte le, hogy „nem a jogi szörszálhasogatások és finomkodások korát éljük. Korunk durva, faragatlan”²⁰ – az emlékirat egyik része értelmetlen jogi szörszálhasogatás, másik része zömmel a nemzetközi helyzet torzképe. Szót sem ejt a második bécsi döntésről, mely – döntően Németország erejéből, akaratából – Romániából országnyi területet hasított ki hazánk javára. Következésképp a magyar diplomácia messze nem alaptalanul harcolt azért, hogy Magyarország elsőként csatlakozhasson a német–olasz–japán háromhatalmi szerződéshez. Bárdossy és munkatársai természetesen tisztában voltak a helyzet egyenlőtlenségével.

¹⁷ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 362.

¹⁸ I. M. Majszkij feljegyzése a „jövendő világ kívánatos alapelveiről”. [Ford., közreadja Baráth Magdolna.] *Külpolitika* 23 (1996) 3–4. sz. 157–184. Az idézet helye: 165.

¹⁹ Tilkovszky Loránt: *Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz. Századok* 135 (2001) 649–696. (Az áprilisi, első memorandum a 650–660. oldalakon található.)

²⁰ Tilkovszky: *Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma*, 657.

Mivel a revízió dolgában Zsilinszky alapállása jottányit sem különbözött a kormány és a közvélemény döntő hányada felfogásától, a nemzetközi kapcsolatokról birtokolt tudása pedig miért is lett volna a hivatások ismereténél több, ezért aligha talált az emlékiratban hasznosíthatót a beadványt átfutó miniszterelnök.²¹

„Ha Magyarország mai nemzetközi jogi helyzetét kellene egyetlen mondattal jellemezni, azt mondhatnánk: az semmi különös új kötelezettséget nem ró ránk. Ennek első következtetése az kellene legyen, hogy tehát minél teljesebben érvényesüljenek Magyarország politikai céljai, szempontjai, érdekei, szükségletei.” Ezzel a mondattal kezdődik a politikai helyzetet vizsgáló fejezet. Nem feledjük, hogy – virtuálisan – a nemzeti panteonban nyugvó mártírról van szó,²² ám a tények ez esetben sem fakulhatnak el.

1941 tavaszán ugyanis az alaphelyzetet egyetlen szóval le lehetett írni: háború. Aztán ezt a szót bővítve sem lett volna szerencsés rögvést a nemzetközi jog világába kanyarodni. Hanem arról kellett volna írni, hogy Nagy-Britannia élet-halál küzdelmet vív a nemzeti-szocialista Németországgal. Amiből következően London semmit sem akceptálhatott az őt elpusztítani akaró, Berlinnel szövetséges Budapest érveiből. Tehát Bajcsy-Zsilinszky Endre – segítség helyett – kimondottan akadályozta a gyenge idegzetű, mert gyenge egészségtű miniszterelnököt a munkájában. Aki még ebben a pokolian nehéz helyzetében is átfutotta a zömmel fantazmagóriák tárházát tartalmazó emlékiratot.

„Revíziós igényeinket úgy kellene megfogalmaznunk és érvényesítenünk, hogy az ne gátja, hanem alapja lehessen a dunai népek önálló, szabad életének s a középső Duna völgye és a köréje újra kikristályosuló dunai önállóságnak.” Tudjuk, hogy dunai önállóság soha nem kristályosult ki. „Mivel pedig az igazán önálló és felsőbbrendű európai szerep vállalásához, viteléhez és betöltéséhez a dunai népek közül az ősi és legmaibb tapasztalatok szerint is az elemi erejű készség csak a magyarokban és a délszlávokban, mellettük kisebb mértékben a bolgároknak van meg, de sem a csehekben, sem a románokban, Csehország és Románia földrajzpolitikai adottságaiban sem: ezért a magyar politika és közelebbről a magyar revíziós politika sem hagyhatja figyelmen kívül a magyar–délszláv együttműködés parancsoló szükségét.”²³

Vélhetőleg felesleges idéznünk a további bölcsességeket. A diktálót²⁴ akkor ragadják magukkal e fantazmagóriái, amikor hazájának honvédjei a Wehrmacht segéderejeként vonulnak be a volt magyar impérium területére. Mert a parancsoló szükség – ismételnünk kell – úgy szólt: a németek vagy (a németek engedélyével) mi. Ám a fantazmagóriának is lehet, volt is reális alapja: a csehekkel és románokkal szembeni ellenszenv. A délszlávokkal szembeni nagy rokonszenvnek is megvolt a reális fedezete: Jugoszlávia volt a kisantant leggyengébb állama, már léte is tüske volt olasz szomszédja szemében, s a délszlávok vittek el a történeti Magyarországból a legkevesebbet.

1941. augusztus 5-én Bárdossy újabb emlékiratot kapott. A túlírt áprilisinál is messze terjedelmesebbet. És – megkönnyebbülten mondjuk – több vonatkozásban jól. Bár Bajcsy-

²¹ Nem ismerjük a Bárdossy által olvasott példányát, az iratközlés Bajcsy-Zsilinszky hagyatékából való.

²² Végakarata szerint Tarpán nyugszik.

²³ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memorandum, 658.

²⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre írásait, felszólalásait élettársának, Bende Máriának szokta lediktálni.

Zsilinszky megismétli azon tévedését, hogy lehetett volna a britek számára elfogadható formát találni a Délvidék elfoglalására. Téves állítása szerint „éppen a csetnikek garázdálkodása jelenthetett volna döntő és cáfolhatatlan érvet egy olyan magyar akció számára, amely Jugoszlávia összeomlása nyomán ezeket a területeket s azok magyar és nem-magyar lakosságát a régi magyar történelmi jog címén rendészeti alapon és formák között megmenti az anarchiától. Ez felelt volna meg az erőviszonyoknak is, mert hiszen komoly katonai ellenállás nem volt és nem is lehetett szerb részről. De szerintem a magyar érdekeknek is, mert ezt a magatartást az egész világ közvéleménye elfogadta volna.”²⁵ Semmit sem változott hungarocentrikus felfogása, konokul továbbra is a hasznavehetetlen történelmi joggal érvelt, merő képzelgés volt a nemzetközi közvélemény egységességéről írnia.

Akkor még nem voltak biztos hírek a csetnikek orvtámadásairól. Körültekintő, a következő esztendei küzdelmeit megelőlegező, amit ír. Egyfelől aláírja a „kíméletlen kézzel” való megtorlás szükségességét, ugyanakkor „kötelező magyar mérték”-ről, vagyis mértékletességről ír. Mert – nem ezekkel a szavakkal, de tartalmilag azt szegezi le –, hogy „egy-két ember” túlkapásának megtorlása nem veszélyeztetheti „presztízsünket”, „nemzeti jövőnket”, a „szerb néppel való megbékélés”-t.

A sajtó délszláv ügyekben tanúsított magatartásának indokolt bírálata nyomán a Szovjetunióval való hadiállapotunk taglalásának helyesen adja a *Belesodródásunk az orosz-német háborúba* címet. „Minket Oroszország nem támadott, nekünk Oroszországban keresnivalónk nincsen, szovjet-orosz veszedelemről beszélni most, amikor a háborúba ilyen váratlanul korán, jóval a döntés előtt bonyolódtak bele és csak angol és amerikai segítséggel tarthatják valamiképpen magukat, szerintem legalább is időszerűtlen dolog. Különben sem lehet a szovjetet e pillanatban az oroszástól elválasztani.” Helyesen állapítja meg: „hiába hangsúlyozzuk ki olyan következetesen a bolsevizmus ellen való harcunkat, valójában Oroszországgal állunk harcban a világközvélemény nagyobb fele előtt. Az igazság az, hogy mi támadtuk meg Oroszországot, holott a magyar történelmi magatartás mindig csak védekezés lehet mind keleti, mind nyugati irányban. Sem Bulgária sem Spanyolország nem üzent hadat Szovjet-Oroszországnak. A spanyolok légiókat küldenek a szovjet ellen. Vajon nem ez lett volna helyes, a magyar út is.” A hangsúlyt azonban itt is a jogi oldalra helyezi. Nem mérlegeli azt a nyomást, amit a hatalmas területi nyereségek, a katonai vezetés erőszakoskodása és a társadalmi klíma jelentett. Azt ellenben nagyon helyesen állapította meg, hogy a hadba lépéssel „végzetes mértékre emeltük a kockázatot”. Azt is jól látja, hogy „a németek aligha nyerhetik meg a háborút”. Ám megállapítása súlyát kortárs olvasója nem tarthatta nagynak. Mert azt a magyar hadba lépés időpontjával köti egybe. Amikor még a villámháború kudarca sem következett be.²⁶

A nemzetközi helyzetet magabiztosan elemző terjedelmes előadásának jellemző vonása, hogy a szerző – természetesen messze nem egyedülként – mértéktelenül túlbecsüli a személyiség szerepét. Az adott helyzetet jól összegzi: „Anglia és a brit birodalom önbizalma emelkedőben van és Roosevel, mint egy óriási pók szövi támaszpontjai között a maga

²⁵ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 660–661.

²⁶ Uo. 663–664.

félelmetes hálózatát, építi szédületes arányokban és iramban az Egyesült Államok légi és tengeri flottáját, szárazföldi hadseregét.”²⁷

A *Különleges helyzetünk a szovjet-német háborúban s teljes izolálódásunk veszedelme* címet viselő alfejezet tartalmazza – saját megítélése szerint – a memorandum legfőbb mondani-valóját. E szerint – angol-amerikai győzelemmel számolva, tehát el sem gondolkodva annak esélyén, hogy Németország veresége esetén e térségben a Szovjetunió kerül hegemón helyzetbe²⁸ – az okozza számunkra a legsúlyosabb bajt, hogy „nem csak önkéntesen, de egyenesen lelkesedést mutatva mentünk bele ebbe a háborúba s főleg minden megfogható magyar ok nélkül”. [Bajcsy-Zsilinszky kiemelése. P. P.] Megállapítása a valótlanságok halma. A háborúba a kormány – ismételjük – kimondottan súlyos kényszerek hatása alatt ment bele.²⁹ A katonai vezetés valóban nagy erőket akart a frontra dobni, ám a Bárdossy által engedélyezett negyvenezer fős kontingens – főleg a román részvétellel egybevetve – a lehető legviszafogottabb volt. Még ha ambicionálta volna is, a honvédség képtelen lett volna a németekkel lépést tartva a frontvonalba kerülni. A hátszágban látott el feladatokat. A kérdést a társadalom egészében nézve és az első világháborús helyzettel összevetve azt mondhatjuk, hogy kimondottan országos rosszkezd, közömbösség volt tapasztalható. Az 1941 áprilisára közel megduplázódott országban azt állítani, hogy a hadba lépés „minden megfogható magyar ok nélkül” történt – az bizony a valótlanságok egyik csúcspontja volt. Főleg ha tudjuk, hogy maga az emlékirat írója is meglátta a német égisz alatt újjászerveződött kisantant valóságát. Amelyhez hozzá kell tenni, hogy a birodalomban befolyásos körök Magyarország ismételt megcsonkítását mérlegelték.

A kívánság-gondolkodás lankasztó példája, ahogy Churchill és Rooseveltről írtunk való beállítódásáról ír. Személyiségük szerepének szokásos eltúlzását már fel sem hánytorgatva annak a valóságosságából indulunk ki, hogy mindkét nagyhatalom a háború utánra a versailles-i békerendszernél jobb megoldást irányozott elő. Tény, hogy a második bécsi döntés után a brit miniszterelnök elvileg elismerte Trianon igazságtalanságát. Ám a nyilatkozat veleje az volt, hogy London a háború alatti határmódosításokat nem ismeri el. A második bécsi diktátum eredményében természetesen ott volt a magyar diplomácia erőfeszítéseinek a sikere is. Ám Bajcsy-Zsilinszky fogalmazása – „visszaszerzés” – a főszereplő Berlin helyére valótlannul a kedvezményezett, vagyis Budapestet állítja.³⁰ A kívánság-gondolkodás másik, inkább tanulságos esete az, amikor az emlékiratíró azt állítja, hogy a leendő béketárgyaláson „Teleki Pál is okvetlenül föl fog szólalni”.

Teleki akkor már hónapok óta örök álmát aludta. A forrásközlő Tilkovszky Loránt pedig a vonatkozó 108. lábjegyzetben – 2001-ben vagyunk – megismétli évtizedek óta terjesztett állítását. „A magyar miniszterelnök halálát követően tartott rádióbeszédében Churchill a majdani béketárgyalásokra célozva többek közt ezeket mondotta: »A tárgyaló-

²⁷ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memorandum, 668–669.

²⁸ A mérlegeléshez vélhetőleg fontos adalék, hogy Teleki Pál öngyilkosságának egyik döntő eleme volt ennek a jövőnek a megsejtése.

²⁹ Ezzel eszünk ágában nincs a hadba lépésért Bárdossyt felmenteni. Számítlan alkalommal írtunk a hadba lépés elhibázott voltáról, ám a Bajcsy-Zsilinszky által állított képtelenséget természetesen magunk is elfogadhatatlannak tartjuk, cáfoljuk.

³⁰ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memorandum, 683.

asztalnál majd szabadon kell hagynunk egy széket Teleki Pál gróf számára. Ez az üres szék figyelmeztesse a jelenlévőket, hogy a magyar nemzetnek egy olyan miniszterelnöke volt, aki feláldozta magát az igazságért, amelyért mi is harcolunk.»³¹ Nos, a forrásközlő soha nem kutatott angol levéltárakban, állítását soha nem támasztotta alá angol forrással. Bán D. András ellenben rengeteg munkát végzett brit levéltárakban, hogy ezen állítás valóságtartalmáról meggyőződjön. Soha nem jutott eredményre. Mindennek alapján feltehetőleg megalapozottan állítjuk, hogy hazai földön született legendáról van szó. A magyar föld is – tudjuk – igen termékeny talaja a legendáknak. A rideg tényeket az érzékeny emberi lélek nehezen veszi tudomásul.³²

A várható jövőt firtatva Bajcsy-Zsilinszky teljesen helyesen írja, hogy az akkor fog rosszabbodni, „ha Magyarország egyetlen katonával is többet adna ebbe a német-szovjet-orosz háborúba, mint amennyit már eddig is beledobott”. Már mérlegeli, hogy a szovjet-német háború „nemsokára esetleg német-orosz-angol-amerikai mérkőzéssé” válik. Azt is tisztán látja, hogy az angolszász hatalmak szemében a honvédség Szovjetunióból történő kivonása révén Magyarország helyzete „lényegesen megjavulna”, ám szemernyi sem mérlegeli egy ilyen lépés megtételének lehetetlenségét. Mert továbbra sem hajlandó belátni a magyar-német erőviszony szörnyű aránytalanságát. A kormány mozgásterének beszűkültségéből közben valamit azért érzékelt. Ezt onnan lehet tudni, hogy azt javasolja, a finnek módjára adja a világ értésére az ország: „nem vagyunk egészen urai a magunk akaratának.” Annak ellenére nem látja meg ötlete képtelenségét, hogy négy sorral lentebb maga említi Bárdossynak a német sajtóban akkortájt megjelent cikkét. Ezen írás szerint Magyarország és a Szent István-i gondolat Közép-Európa legfőbb rendező ereje. A népi mondás ötlük a történész eszébe: vak vezet világtalant.³³

Az emlékirat ezután hosszan taglalja, hogy elérkezett volna „a magyar passzív ellenállás megkezdésének az ideje”. Mivel a szerző közben tudja, hogy fejtegetéseit aligha adhatná elő a parlamentben, a kormány iránti lojalitásával zárja a terjengős dolgot: „egyetlen szavam sem irányul a magyar kormány, vagy annak nagyra becsült feje, a miniszterelnök úr ellen, kinek kiváló képességeit, izzó magyarságát a nemzet millióival egyetemben én is nagyra becsülöm és a nemzet nagy értékének tartom.”³⁴ [Bajcsy-Zsilinszky Endre kiemelése. P. P.]

Baráti levél a halálos ítéletben

Bár 1941. december 5-én Magyarország hadiállapotba került Nagy-Britanniával és szűk héttel később Bárdossy az Észak-Amerikai Egyesült Államokkal szemben is kénytelen volt a hadiállapotot deklarálni, Bajcsy-Zsilinszky 1942. január 19-én a miniszterelnökhöz Igen tisztelt Barátom megszólítással és ugyanazzal a nagyrabecsüléssel írt terjedelmes levelet,

³¹ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 683–684.

³² A kérdésre még Jeszenszky Géza: Magyarország a brit gondolkodásban és külpolitikában 1848-tól 1945-ig. *Külgügyi Szemle* 13 (2014) 2. sz. 150–175.

³³ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 685.

³⁴ Uo. 696.

mint amellyel az augusztusi emlékiratát befejezte. A levél belekerült az 1945. november 2-án ellene első fokon meghozott halálos ítéletbe. Ám megcsonkítva. A kipontozott rész így hangzik: „Magam csak őszinte meghatottsággal emlékezhetem arról, hogy még Teleki Pál is leállította külpolitikai kritikánkat, Te pedig nemcsak hogy azt mondtad nekem az egyik bizottságban, Magyarországon mindenki és mindenhol szabadon beszélhet, hanem bizonyos megértéssel hallgattad az én finn példázatomat is és olyan választ adtál aggodalmamra, amely szerény közéleti pályám legnagyobb elégtételei közé tartozik. Még Teleki Pál is, aki pedig az elmúlt húsz év alatt a maga lényének legbelsejében legőszintebben alkotmányos felfogású államférfiú volt, s a maga külügyminiszterével, Csáky István-nal szemben nyílt képviselőházi ülésen nekem adott igazat például a 48-as parlamenti reform kérdésében, a rettentő német nyomás alatt az érdekképviseleti gondolatnak országgyűlésünkre való beépülésén törte a fejét, jórészt gyöngye közjogász-tudósok sugallata alatt. És az azóta is csak megnehezült belső helyzetben Te szembeszállottál az imrédyzmussal, szinte jó akarattal az én külpolitikai bírálatomat, egyetlen kívánságot nem ejtettél arról, hogy hallgassunk erről vagy arról a kérdésről s nekem válaszolva a vérbeli magyar államférfi magaslatáról és stílusában szállottál szembe a Seyss-Inquart új Európa tervével, s ami a legfontosabb: egyetlen hangot nem ejtettél, egyetlen lépést nem tettél a magyar alkotmányosság, sőt a magyar parlamentarizmus ellen. Neked köszönjük, a Te tiszta magyar elmédnek és szívednek elsősorban, hogy az európai kontinensen Európa megmaradt az utolsó alkotmányos és parlamenti szigetnek.” A dicséret-özőn ez után nem csupán tovább folytatódik, hanem – bár kimondatlanul – önkritikába csap át: „*Igazságtalanság és idéetlen ortodoxia volna részemről és a velem érzők és gondolkodók részéről*, ha el nem ismerném és valaha is elfelejteném ezt a mérhetetlen jelentőségű teljesítményedet s Veled együtt igazán kiváló és mélyen magyar szellemű belügyminiszterednek, Keresztes-Fischer Ferencnek érdemét a magyar alkotmányosság idáig való megőrzése körül, ideszámítva *katonai részvételünk bölcs korlátozását* a Szovjet-Oroszország ellen való háborúban. Magam és külpolitikai ellenzékben érzem magamat Veletek szemben.” [Bajcsy-Zsilinszky Endre kiemelése. P. P.] Itt még nincs vége a mondatnak, hanem folytatódik a „tiltakozom” szóval, amely az ítélet szövegében új mondat kezdő szavaként jelenik meg. Tehát: „Tiltakoztam annak idején a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk ellen.” Majd egy szófordulat után hangvétele megkeményedik Bárdossyval szemben. Mielőtt ennek taglálásába fognánk, el kell mondanunk, hogy további kutatásnak kell majd tisztáznia, vajon mikor következett be 1941. augusztus 5. és 1942. január 19. között Bajcsy-Zsilinszkynek az a miniszterelnök számára kedvező fordulata, melyben a teljesen pejoratív *beledobott* szóval szemben a magyar alkotmányosság megőrzésének kategóriájába vonta be „*katonai részvételünk bölcs korlátozását* a Szovjet-Oroszország ellen való háborúban”. A kérdésre ugyan jelenleg nem tudunk válaszolni, de az nem lehet kétséges, hogy a fordulatot január 19-ig nem mosta el a két nagyhatalommal szemben bejelentett hadba lépés. És a korábbi terminusaival szemben a *Szovjet-Oroszország* kifejezés használata is e vonatkozásban a realitásba való megérkezését jelzi. [Kiemelések. P. P.] Azután azt is ki kell majd deríteni, hogy mikor, kinek a befolyására látja meg hirtelen az ellenzéki politikus azt „a rettentő német nyomás”-t, amiről emlékirataiban mit sem akar tudni.

Bárdossy megítélésében Zsablya, a vérengzés megállításában való kormányzati tehetetlenség, valamint újabb honvédalakulatok Szovjetunióba küldésének a híre hozta meg a fordulatot. A Bárdossy Lászlóról szóló munkáimban – így a 2001-ben megjelent dokumentumregényben – azt írtam, hogy „ekkortól nemhogy egyetlen jó szava sem volt róla, de ezentúl a magyar história egyik legsötétebb figuráját látja benne”. Bartha Ákos tapintatosan mutat rá tévedéseimre. Ugyanis a politikusnak Horthy Istvánhoz írott február 5-i levelében Bárdossy „kiváló magyar ember”, aki „gyöngének bizonyult”.³⁵ Köszönöm a korrekciót. Nem vagyok Bárdossy László monográfusa. A kivégzett kormányfőről szóló írásaimban a hangsúly a nagy vitakérdésekben való pontos eligazodáson van. És azokban – mint előljáróban is írtam – minden erőfeszítés ellenére nemigen jutunk előbbre.

A menesztett politikus vérig sértődött. 1943-ban *Magyar politika a mohácsi vész után* címmel publikált könyvet. Bár a megíráshoz jeles historikusokkal is konzultált, munkája évtizedekkel később is inspirált szaktörténészt, ám célja elsősorban miniszterelnöksége megértetése-felmentetése volt.

A könyv olvastán Bajcsy-Zsilinszky Endre – aki, láttuk, 1942 elején még azt is elismerte, amit 1941 augusztusában nem volt hajlandó elismerni – mérhetetlenül felháborodott. „Ennek az embernek – írja 1943. december 27-én Keresztes-Fischer Ferencnek, tehát Bárdossy volt belügyminiszterének, aki egészen az 1944. március 19-i megszállásig hivatalában maradt – ezer év alatt egyik legfőbb bűnösnek a magyar történelem során, van merészsége arra, hogy egy elmúlt korszak eseményeinek hamis és görög tüzes megvilágításával nemcsak magát mentse, hanem általános oktatást adjon, hogy kell viselkednie az igazi politikusnak, a nagyszabású államférfinak.” Láttuk, hogy a halálos ítéletbe argumentációként beillesztett 1942. január 19-i levelét a bíróságnak meg kell csonkítania. Hiszen abban maga Bajcsy-Zsilinszky Endre volt az, aki Bárdossy politikáját még Teleki Pál politikája fölé is helyezte. Miközben a bíróság úgy érvelt Bárdossy bűnössége mellett, hogy hamis ellentétet konstruált Teleki és Bárdossy politikája között.

Nincs rá bizonyíték, de nem kizárt, magam pedig feltételezem, hogy Keresztes-Fischer Ferenc tájékoztatta Bárdossyt: volt magasztalója messze túlment azon a bírálaton, amit az 1942. január 19-i levél második részében megfogalmazott. „Én az ő helyében elbújnék az emberek elől, vagy talán felakasztanám magam, hogy ne azzal a megtisztelő halállal pusztuljak el, golyóval, mint szegény Teleki Pál.”³⁶

A hála ugyan nem történeti kategória, de vad gyűlölködésében Bajcsy-Zsilinszky annyira szembekerült még három esztendeje sem történt Bárdossy iránti áradozásával, hogy nem lehet nem emlékeztetnünk 1942. január 19-i fogadkozására. Soha nem fogja elfeledni... Alaposan elfeledte.

³⁵ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 375.

³⁶ Bárdossy László a népbíróság előtt, 15., 351. 58. j., valamint *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*, 203.

Népbíróági tárgyalás a szophoklészi drámák hőfokán

Bárdossy László büszke magyar úr volt. 1945-ben Svájcban mélyen sértette, hogy gyűjtőtáborban kellett családjával együtt laknia. Úgy vélte, hogy – diplomata-útlevellele birtokában – jogukban van szabadon mozogniuk. Ezzel kihívta a sorsot. A svájci kormány a kiadása mellett határozott. Ismét visszakerült Németországba, az amerikaiak letartóztatták. Hónapok múltával háborús bűnösök társaságában megbilincselve Magyarországra szállították. Vele indították a népbíróági perek sorát. Nagyvad kellett. Tudta, hogy meg kell halnia. Volt barátja, majd gyűlölködő ellensége akkor már közel esztendeje nem volt a földi életben.

A népbíróági tárgyalás nemegyszer a szophoklészi drámák hőfokán izzott. A bíróság oldalán annak az igazsága volt, hogy annak a férfinak az ügyét tárgyalták, aki a Szovjetunió elleni hadiállapotot bejelentette. Mely után már az 1945-ös totális csődig nem volt megállás. Kilencszázezer halott, a nemzeti vagyon mintegy negyven százalékának pusztulása a semmiért. Hiszen az ország előtt egy újabb Trianon képe rajzolódott ki. Bárdossy oldalán műveltségén, ragyogó intellektusán, félelmetes vitázóképességén túl ott volt az az irdatlanul nagy tény, hogy Trianon valóságát az ország 1945-ig egyszerűen képtelenségnek tartotta. A tárgyalóteremben zömmel azok voltak, akik nem alaptalanul vélték úgy, hogy tönkrement életük, elpusztított rokonuk, rokonaik sorsának felelőset éri most utol a végzete. A tárgyalóterem falain kívül viszont zömmel a hallgatag közvélemény volt. Amely azt tartotta, hogy Trianon bajnokát ártatlanul küldik a halálba. Ennek egyik jeleként a tanácsvezető bíró ablakát az egyik éjszaka kővel beverték.

A tárgyalás drámájában számos ízben hangzott el érvként Bajcsy-Zsilinszky Endre neve. Idézték halálát, felolvasták érveit, a vádlottat szenvedélyesen elmarasztaló fordulatokat. A vádlott azonban ismerte meghalt volt barátja másik arcát is. És miközben nagy leleményességgel magáról a bűn piszkát mosta-mosta, egyszer csak átszakadt a gát. Kiömlött a cinizmusa. Mint a legtöbb politikusban, Bárdossy Lászlóban is volt egy jó adag cinizmus. Ám balga az, aki nem képes cinizmus és cinizmus között különbséget tenni. Úgy is mondhatnánk, hogy a számtalan cinizmus között hajszálpontosan eligazodni.

Így történt, hogy amikor a január 19-i levél felolvasása nyomán a tanácsvezető bíróval való szóváltása közben, nyugalmából kikökenve elmondta, hogy a Képviselő úr szeretett vele bizalmasan levelezni, ahelyett, hogy „nemzetmentő javaslataival” az országgyűlés elé állt volna, nyeglén megkérdezte: „Miért nem a parlamentnek felelős miniszterelnököt bombázta vele?” A bíró erre lehordta, felszólította, hogy fogja be a száját, megbilincselte, s a teremből kivezettette. Az ismét fölénybe került vádlott meghajolt és köszönömöt mondott.³⁷

A Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében hazánk csak a békeszerződés megkötése nyomán nyerte vissza függetlenségét. Addig az állami főhatalmat a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – élén Kliment Jefrimovics Vorosilov marsallal – gyakorolta. Az incidens után Major Ákos tanácsvezető bírónak a SZEB angol parancsnokságán kellett

³⁷ Bárdossy László a népbíróóság előtt, 162–163. 221. j.

felelnie eljárásáért. Az elnöklő Vorosilovnak ellenben „csak” az érdekeiket sértő esemény volt ügy. Például az, amikor a Magyar Központi Híradó élén álló Ortutay Gyula a BBC-vel kötött hírcsere-megállapodást. Ekkor megfenyegette: ha még egyszer megkérdezésük nélkül hasonló cselekszik, elválasztják a fejét a nyakától.³⁸

Ilyen és hasonló dolgok 1945-ben és utána jelentősen befolyásolták Magyarország új életét. Amelyből következőleg 1989–1990-ben ismét neki kellett rugaszkodnia – és erre a nemzetközi körülmények alakulása végre-valahára jó esélyt adott – sorsa jobbra formálásának...

³⁸ Ortutay Gyula: *Napló*. I–III. Bp., 2009–2010. I. (1938–1954) 10.

